

જનામે ખુદા.

મહાસારત.

નાટકના ગાયના

ધી આફતાબે હિન્દ થીએટ્રીકલ
કંપની ઓફ કરાંચી.

છપાવી પ્રસીદ્ધ કરનાર

મૌલાના અબદુલ કરીમ—પ્રોપરાયટર.

ઠે. પ્રીન્સેસ થીએટર—મુરત.

સંવત ૧૯૭૩.

સન ૧૯૧૭.

કીમત બે: આના.

કાંઈપણ અપરાધ થયો હોય, તો ક્ષમા કરશો. આપને શર પુરુષ ધારીનેજ મેં આપની સાથે પરિચય કરવાની ઇચ્છા કરી છે. કાલે આપને મેં રોજ તથા હેલનની સાથે જતા જોઈને પ્રશ્ન કર્યો હતો અને આપની સાથે મૈત્રી સંબંધ જોડવાની ઇચ્છાથીજ સહાયતા આપવાનો મેં આપને આગ્રહ કર્યો હતો. રોજના પિતા સાથે મારો સારો પરિચય છે.”

“ કાલના આપના બોલવાપર મને ખિલકુલ વિશ્વાસ નહોતો, અને હજી પણ મને સંશય છે, કે આપનો ગાર્ડન સાહેબ સાથે પરિચય છે કે નહિ. ” મેં કહ્યું.

આગનુક પુરુષે હસીને કહ્યું કે;—“ ગાર્ડન સાહેબ સાથે મારો પરિચય છે, એ વાત અમે બેજ મિત્રો જાણીએ છીએ; અન્ય કોઈને પણ એ વાત વિદિત નથી. પણ આજે આ ધરમાંથી રુદન-ધ્વનિ કેમ સંભળાય છે વાર ? ”

“ મેં કહ્યું કે;—“ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હેમિલ્ટન સાહેબનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હેનરી આજે વિષપાન કરીને મૃત્યુવશ થયો છે.”

“ આગનુક પુરુષે અત્યંત કષ્ટ સહિત કહ્યું કે;—“ કાણુ, હેનરી ? ઓહ, તેણે આત્મહત્યા શામાટે કરી ? તે તો ધણાજ ધાર્મિક અને બહાદુર પુરુષ હતો.”

“ આ પ્રમાણે વાતચીત કરીને તે ત્યાંથી ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો.

“ હું ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. ઘેર આવ્યા પછી મેં એક અનુચરને ગાર્ડનના સમાચાર લાવવામાટે મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ આવીને મને જણાવ્યું કે;—“ ગાર્ડન સાહેબની પત્ની તથા કન્યા ઉભય પોલિસ કમિશનર સાહેબના મકાનપર છે. પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર અત્યારે ગાર્ડન સાહેબના મકાનપરજ છે અને બીજા અધિકારીઓ ચાલ્યા ગયા છે. હેલનના મૃતદેહની સ્મશાનક્રિયા પણ આજેજ થનાર છે.”

“ થોડું ઘણું જામીને, હું મારા શયનગૃહમાં નિદ્રા લેવા ગયો. લગભગ એ વાગ્યા સૂધી હું નિદ્રાવશ રહ્યો હોઈશ, એવામાં હેમિલ્ટન સાહેબનો અનુચર એક પત્ર લઈને મારી પાસે આવ્યો. પત્રમાં તેમણે મને પોતાને ત્યાં આવવા માટે સૂચવ્યું હતું. હું તરતજ કપડાં

ગુજરાત વિદ્યાર્પઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૩૬૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મરાઠામરત્ત-ગાથનો

વિષય ટ- : ૨-૪

પહેરીને મારી ગાડીમાં બેઠો. માર્ગમાં ગાર્ડન સાહેબના મકાન પાસે ગાડી ઉભી રાખીને ત્યાંના સમાચાર પ્રજા લેતો ગયો.

“ હું જ્યારે હેમિલ્ટન સાહેબના મકાન પર આવ્યો, ત્યારે ચાર વાગ્યા હતા. સર જ્યોર્જ હેમિલ્ટન પોતાના ઝોરડામાં બેસીને મારી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. હું ત્યાં ગયો એટલે તેમણે મને ધણાજ રનેહથી બોલાવીને પૂછ્યું કે;—“ મિસ્ટર સ્ટીફન ! મેં સાંભળ્યું છે કે, આપનો ગાર્ડનના પરિવાર સાથે સારો સંબંધ છે, તો આજેજ આપ ત્યાં જઈને હેનરીના મૃત્યુ-સમાચાર સંભળાવો અને તે સાથે એટલું પણ જણાવજો કે; હેલનના શાયનીય મૃત્યુ-સમાચારથી મારા હૃદયમાં ભયાનક આઘાત થયો છે. હું આપને કેટલાંક પત્રો આપું છું તે મિ. ગાર્ડનને આપજો. આ પત્રો તેમને ધણીજ સાવ-ધાનીથી પહોંચાડજો, અન્ય કોઈને પણ આ વાત જણાવશો નહિ.” એમ કહીને તેમણે પત્રોનું એક બંડલ મારા હાથમાં આપ્યું. હું એ બંડલ લઈને ત્યાંથી વિદાય થયો. હાથમાં બંડલ લઈને હું ગાડીમાં બેઠો. ગાડીનો ધક્કો લાગવાથી મારા હાથમાંથી કેટલાંક પત્રો પડી ગયાં. હું ઉતાવળથી તે એકત્ર કરતો હતો, એવામાં અચાનક એક પત્ર ઉઘડી ગયું. તેમાં લખ્યું હતું કે;—

“ પ્રિય હેનરી !

આ પત્ર હું આપને અંતિમ સમયનુંજ લખતી હોઉં તેમ જણાય છે.”

તમારી હેલન.”

આ પ્રમાણે એ પત્રની કેટલીક પંક્તિઓ વાંચતાં, મારું હૃદય કમ્પાયમાન થવા લાગ્યું. મેં સઘળાં પત્રોનું બંડલ મારા ગળવામાં મૂકી દીધું. x



x પ્રિંગેડ સર્જનન સ્ટીફને ઉક્ત વાતો પોતાના હાથેજ લખીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.

લેખક

તખતે નાટક.

મેલ એકરો.

શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકાના રાજા
ધ્રુષ્ટરાષ્ટ્ર દુર્યોધનના પીતા
દુર્યોધન—ધતરાષ્ટ્રના છોકરા

યુધીષ્ઠર—
ભીમ—
અર્જુન—
નીકુલ—
સહદેવ—

પાંડવો.

શકુની—દુર્યોધનનો મામે
ભીમપીતામહ—પાંડવ તથા કૌરવોના દાદા

વીદુર—દુર્યોધનના કાકા
દ્રેણુચાર્ય—કૌરવ પાંડવના શાસ્ત્ર ગુરુ.

વિકર્ણુ—
દુશાસન—
પ્રાતકામી—

દુર્યોધના ભાઈઓ

રાજાવીરાટ—વીરાટ નગરના રાજા
શુશર્મા—નીર્ગત દેશનો રાજા
નંદા—એક ભક્ત હતો
ચેતા—એક ચમાર ભક્ત હતો
સેવા—ચેતા ચમારનો છોકરો
કૃદ્ર—સ્વર્ગનો રાજા

બીપાકઓ—સેનાપતી—ચમારો—દાસ—સાધુઓ—મુત્રધાર વીગેરે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

એ સંન્યાસી કોણ ?

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

મારું જન્મસ્થાન પંજાબ પ્રાન્તના લુધિયાણા જિલ્લામાં છે, મારા પિતાનું નામ સરદાર ભગવાનસિંહ છે. લુધિયાણા જિલ્લામાં હું એક મોટા જાગીરદાર તરીકે વિખ્યાત છું. ત્યાં મારી એક મોટી જાગીર છે.

“ મારા પિતા વીર ચૂડામણિ ભારત વિખ્યાત મહાત્મા રણુજિતસિંહના તાત્તાના સૈનિક વિભાગમાં મેજરના પદ પર કાર્ય કરતા હતા. સરદાર ભગવાનસિંહનું નામ પંજાબમાં અઘાપિ મશહૂર છે. તેઓ મહારાજા રણુજિતસિંહના એક મુખ્ય સલાહકાર અને સહાયક ગણાતા હતા; સમરવિદ્યામાં અતિશય નિપુણ હતા અને સુરા રાજનીતિ તથા વિવક્ષણ કૌશલ્યવાળા હતા. આથી તેમને મહારાજાએ ગુમસ્તર (જસૂસ) વિભાગના પ્રધાન પદ પર નિયુક્ત કરીને કેટલીક જાગીરો પણ પ્રદાન કરી હતી. મારા પિતાના :શુદ્ધિબળના પરિણામેજ પંજાબના વિખ્યાત ચોરો, ડાકુઓ—લૂટારાઓ, બદમાશો, રાજદ્રોહીઓ, કાવત્રાખોરો અને પ્રપંચી લોકો પકડાઇને દણિડત તેમજ શિક્ષાપાત્ર થયા હતા.

ઇશ્વરકૃપાથી હું મારા પોતાના માનસિક ગુણોનો સંપૂર્ણ અધિકારી બની શક્યો અને તેમાં ઉપરિકથિત પૌત્રિક સંપત્તિના સુસૌરભને મેળવવાને લાગ્યશાળી થયો. કેટલાક સમય પછી નામદાર બ્રિટિશ સરકારે પણ, મને પોતાના સૈનિક વિભાગના જસૂસ પદ પર નિયુક્ત કર્યો. મહારાજા રણુજિતસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી ખડ્ગસિંહના દ્વિષિત તથા નિંદ્ય આચરણથી દુઃખિત થઇને મેં મારી નોકરીનું રાજીનામું આપીને કેટલાક દિવસ સૂધી મહારાજા રણુજિતસિંહના સૈનિક વિભાગમાં ગુમસ્તર તરીકે કાર્ય કર્યું. કેટલાક દિવસ પછી પરસ્પર કલેશ થવાથી હું ત્યાંથી પુનઃ અંગ્રેજ સૈનિક વિભાગમાં જસૂસ તરીકે દાખલ થયો, પરંતુ એથી માંડે મન સંતુષ્ટ થયું

ફીમેલ એક્ટરો.

સત્યભામા— } કૃષ્ણ ભગવાનની પટરાણીઓ
રૂકમણી— }
દ્રોપદી—પાંડવોની સ્ત્રી
શાંતા—દ્રોણાચાર્યની છોકરી
ભાનુમતી—દુર્યોધનકી સ્ત્રી.
વીજળી—સેવાની સ્ત્રી
ગંગા—નદી

ગંગા—અપ્સરા—દાસીઓ—નટીઓ વીગેરે.



નહિ; કારણકે પંજાબી લોકો પોતાના દેશપર જેટલી મમતા ધરાવે છે, તેટલી મમતા અને પ્રિયતા ભારતની અન્ય કોઈ પણ જાતિ પોતાના દેશપર ધરાવતી નથી, એવો અનુભવ મને પંજાબ દરબારની નોકરી છોડ્યા પછી મળ્યો. એ વિશે અનેક દૃષ્ટાંતો મહારાજ રણજિતસિંહ જેવા વીર પુરુષોની નામાવલિ પરથી સ્પષ્ટમણી આવે છે.

જે સમયે સિખ્ખ લોકો પોતાની સ્વાધીનતામાટે સમર-ક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થયા, તે સમયે પ્રત્યેક સિખ્ખે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, આપણા સ્વદેશી નૃપતિની વિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય કરવું નહિ. પરંતુ તે સમયે મેં અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ અસ્ત્ર ધારણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ સમયે પંજાબના ગવર્નર લૉર્ડ હાડિંગ મને અત્યંત ઝહાતા હતા તેઓ મારા ગુણોના વિશેષ પક્ષપાતી હતા. સિખ્ખ-યુદ્ધમાં મારા તરફથી અંગ્રેજ લોકોને ઘણી સહાયતા મળી હતી, અને તે એટલે સુધી કે, ભારતીય પૉટરલ યુદ્ધમાં જો મારા તરફથી સહાયતા ન મળી હોત, તો અંગ્રેજને આ દેશનો ત્યાગ કરીને ક્યારનાએ નહાસી જવું પડત. આ વાતમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. મારા દ્વારા પંજાબમાં અંગ્રેજ આધિપત્ય સુદૃઢ થતું જોઈને, ભારત સરકારે મારા ગુણોનું એક પ્રશંસાપત્ર પણ મને મોકલ્યું છે. અને તે પત્ર આજે હું આપની સમક્ષ ધણાજ આનંદની સાથે વિદિત કરવા ઇચ્છું છું કે, સ્વયં મહારાણી વિક્ટોરીઆએ પ્રસન્ન થઈને મારા પર જે પ્રશંસાપત્ર મોકલાવ્યું છે એ પત્ર મારી અતુલ સંપત્તિ છે અને તેને મારા વંશજો પણ ચિરકાળપર્યંત મહામૂલ્ય રત્ન સમજશે. વિખ્યાત સિખ્ખ યુદ્ધ શાન્ત થયા પછી હું પેન્શન લઈને શાન્તિથી માફે જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો; પરંતુ મનુષ્યના ભાગ્ય-માં સુખનો સ્થાયી પ્રબંધ કોઈપણ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના નવેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે મને લૉર્ડ કેનિંગનું એક પત્ર મળ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે;—

“તમે સત્વર મને કલકત્તા આવી મળો. હવે તમારી સહાયતા વિના ચાલે તેમ નથી, માટે સત્વર આવો.”

“પત્ર મળ્યા પછી હું કોઈ પણ નિશ્ચય પર આવી શક્યો નહિ. હું વિચારવા લાગ્યો કે;—“પંજાબનો અત્યારે મૃત્યુપ્રાય અવ-સ્થામાં આવી પહોંચ્યો છે, ભારતવર્ષની સમસ્ત હિન્દુજાતિ નિર્જીવ થઈ રહી છે, માટે આવા સમયમાં અંગ્રેજ-સરકાર રહામે કોણ હચિ-

મહાભારત નાટકનો દુંકસાર તથા

પ્રવેશવાર હકીકત.



મંગલાચરણ—સૂત્રધાર અને નટીઓની ઈશ્વરસ્તુતી અને તે પછી મહાભારતના ગુણોનું વર્ણન કરવું અને આજના પ્રયોગમાં શું શું કરવાનું એ સૂત્રધારે નટીઓને ઘરાબર તૈયાર કરવા બલામણુ કરવી.

પ્રવેશ ૧ લો—પાંડવોના ભુવનમાં શ્રી કૃષ્ણ મહારાજનું પોતાની પટરાણીઓ સાથે પ્રેમશર્શન અને તે પછી દુર્યોધન તથા શકુનીનું પાંડવોનું ભુવન જોવા બીમની સાથે આવવું. ભુવનના ચમત્કાર જોઈ શકુની અને દુર્યોધનનું દ્વેષથી બળી જવું. તે પછી કાચની આરઆસનને પાર્ણીના કુંડ સમજી દુર્યોધન તથા શકુનીને પાણી પીવા વીચાર અને નીચે વળવું બીમે તે લોકોની મસ્કરા કરવી. પછી

યાર ઉઠાવી શકે તેમ છે? અન્ય શક્તિઓમાં રશિયા ભારત તરફ લક્ષ્ય કરીને ધીમે ધીમે અગ્રેસર થઈ રહ્યું છે. એટલા માટે ત્યાંના સંવાદ લાવવા માટે શું મને કેનિંગ સાહેબ ત્યાં મોકલવા ધારતા હશે? અથવા તો એક બે સ્થળે હિન્દુ સૈન્યે વિદ્રોહ મચાવવાના જે સમાચાર મળ્યા છે, તેયનું દમન કરવા માટે મારી જરૂર પડી હશે? આ પ્રમાણે અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા પછી, મેં મારા કુટુંબીઓને જણાવ્યું કે હું આજે કલકત્તા જવાનો છું. માટે મારે માટે સર્વ તૈયારી કરી રાખજો. તેઓ વિશેષ ચિન્તાતુર ન થાય એટલા માટે મેં તેમને, ત્યાં જવાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું નહિ. તે દિવસે સંધ્યા સમયે હું મારી સાથે છ ચતુર માણસો લઈને કલકત્તા તરફ વિદાય થયો. એ સમયે હિન્દમાં રેલ્વે નહોતી, તેથી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે ધોડાગાડી અથવા બેલગાડી વિના અન્ય કાંઈ પણ સાધન નહોતાં. આથી પ્રવાસીઓને અનેક સંકટો વેઠવાં પડતાં. પરંતુ કેનિંગ સાહેબની કૃપાથી મને કાંઈપણ કષ્ટ નડ્યું નહિ. કેમકે તેમણે સ્થાનનીય અમલદારોને અમારી મુસાફરીમાં જોઈતાં વાહન અને સાધનો માટે પુરતો ખંદોબસ્ત કરી આપવાની સૂચના આપી દીધી હતી, આથી અમારી યાત્રામાં કાંઈપણ પ્રકારનું વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું નહિ.

છ દિવસ વીત્યા પછી અમે સર્વ દિલ્હી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને ત્યાંના મુખ્ય અંગ્રેજ અધિકારીને મળ્યા, તેમણે મને લૉર્ડ કેનિંગનું બીજું પત્ર આપ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ પ્રિય રામપાલ !

કલકત્તા પહોંચતાં તમને વિશેષ વિલંબ થશે, તો અમારા કાર્યમાં હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. માટે તમે દિલ્હીથી કાનપુર જઈને ત્યાંના કિલ્લાના કમાન્ડિંગ ઓફિસર જનરલ હેને મળજો. તેઓ મારા પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં આગળ કામ કરે છે અને મેં તેમને પત્રદ્વારા મારો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો છે. તેઓ તમને સર્વ વિષયોથી માહિતગાર કરશે. હું આશા રાખું છું કે, ગયા પંજાબ યુદ્ધમાં આપે જેવી કૂટ શુદ્ધિ, દક્ષતા અને સાહસનો પરિચય આપીને અમને વિપદમાંથી બચાવ્યા હતા, તેવીજ રીતે હવે ભવિષ્યમાં આવનાર આપદમાંથી પણ અમારી રક્ષા કરવાના કાર્યથી વિમુખ થશે નહિ. મારો પોતાનોજ માત્ર આવો અભિપ્રાય નથી, પરંતુ

પાણીના કુંડને કાચનું આસન સમજી દુર્યોધન
નું ઉપર બેસવા જતાં તેની અંદર પડી જવું.
દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યું કે “ આંધળાનો છોકરો
પણ આંધળોજ છે ” દુર્યોધને દ્રૌપદીનું વચન
સાંભળીને તેણીને નમાવવાની લીધેલી પ્રતીક્ષા

અવેશ ર ને—પાંડવોની સભામાં કૃષ્ણભગવાનની બધાંથી
પહેલાં પુછ કરવી તેથી રાજા શીશુપાળનું અંતરમાં
બળી જવું અને કૃષ્ણભગવાનની નીંદા કરવી. પાંડ-
વોનું સમજાવવું આખરે નહીં માન્યાથી કૃષ્ણભગવાન
ના સુદર્શન ચક્રથી શીશુપાળનું માથું કપાઈ
જાય છે અને પછી બ્રાહ્મણના છોકરાનું આવવું
અને કૃષ્ણભગવાનને શેરડી ભેટ કરવી. તેમાંથી
કૃષ્ણભગવાનની શેરડી છોલતા આંગળી કપાઈ
જાય છે. તેમાંથી લોહી નીકળવું. તે જોઈ
દ્રૌપદી પોતાના અંબરમાંથી પાલવ કાઢીને
આંગળીએ પાટો બાંધે છે, તેથી ખુશ થઈને
કોઈ પણ અણીની વેળાએ દ્રૌપદીને સહાય
કરવાનું કૃષ્ણભગવાન વચન આપે છે.

ઈંગ્લાંડની મંત્રી-સભા (પાર્લામેન્ટ) એ મારા દ્વારા આ સમાચાર આપને કહેવરાવ્યા છે.

“ તમારો શુભાકાંક્ષી—

કેનિંગ ? ”

હું તે દિવસે કમાન્ડિંગ જનરલને મળ્યા પછી, દિલ્હીથી કાન-પૂર તરફ રવાના થયો. જો કે, માર્ગમાં ખાવા-પીવાનું અને સૂવા-બેસવાનું સહજ સંકટ વેઠવું પડ્યું, પરંતુ જ્યારે હું કર્તવ્ય—સાધનનો ભાર મારા માથે લેતો, ત્યારે એવી ખાબતો તરફ માફ લક્ષ્ય રહેતું નહોતું. દિલ્હીથી કાનપુર જતી વખતે માર્ગમાં એક અધિક ઘટના યતી. તેનો સંબંધ આજ્ઞાજ્ઞાની ઘટનાઓ સાથે અધિક હોવાથી, આ સ્થળેજ તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યકીય જણાય છે.” હું એક દિવસે માર્ગમાં ગંગાસ્નાન કરીને ઘાટ ઉપર બેઠો બેઠો મારા ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી રહ્યો હતો; મારા સહયોગી મારાથી કેટલેક અંતરે દૂર બેસીને વિશ્રાન્તિ લઇ રહ્યા હતા અને મારી સમીપમાં એ ઘાટ પર બેસીને એક સંન્યાસી ભગવાન સવિતાનારાયણ તરફ દષ્ટિ કરીને વારંવાર અર્ધ આંખી રહ્યો હતો. તેના મસ્તકપર જટા, અંગ ઉપર લાગેલી ભસ્મ તથા લલાટમાં રક્ત ચંદનનું ત્રિપુંડ્ર આદિ દ્રશ્યો અત્યંત અવર્ણનીય શોભા વિસ્તારી રહ્યાં હતાં. આ સમયે હું કાંઇપણ સંદેહ રાખ્યા વિના મારી દેવ-પૂજનમાળ નીમગ્ન હતો.

“ હું જ્યારે મારી પૂજા સમાપ્ત કરીને, ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે તે સંન્યાસીએ મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. મેં તેમની પાસે જઇને અતિ પૂજ્ય દષ્ટિથી શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પ્રશ્નામકર્યાં. મારી આવી વિવેક-બુદ્ધિ જોઇને તે સંન્યાસીએ મને આદરસહિત પૂછ્યું કે:—“ વત્સ ! તમે હવે અહિંથી ક્યાં જવા ધારો છો વા ? ”

“ મહારાજ ! મારી ઇચ્છા અત્રેથી કાનપૂર તરફ જવાની છે.” મેં ઉત્તર આપ્યું. આ સાંભળીને સંન્યાસીએ પોતાના મસ્તક પરની જટા ખસેડીને મારા તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોયા પછી પૂછ્યું કે:—“ કાનપુર તરફ શા માટે જવા ધારો છો ? ”

મેં કાંઇ પણ સંદેહ રાખ્યા વિના ઉત્તર આપ્યું કે:—“ ન્યાય-શીલા ગવર્નમેન્ટને સહાયતા કરવાના વિચારથીજ હું કાનપુર તરફ જવા ઇચ્છું છું. ”

અવેશ ૩ ને—દુર્યોધન પાંડવોનો વૈભવ ભેદ દેશને લીધે
 પોતે આપઘાત કરવાનો નીશ્ચય ત્યાં દુર્યોધનના
 ખીતા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા શકુનીનું આવવું શકુનીએ
 પાંડવોની સાથે જુગાર રમવાનું કહેવું. અને
 શકુનીએ હું તેમાં જીતાવી આપીશ એમ
 કહેવું ધૃતરાષ્ટ્રે પુત્રનો આગ્રહ ભેદ પરવાનગી
 આપવી.

જુગાર મંડપનો દેખાવ.

અવેશ ૪ થો—દુર્યોધન સહિત કૌરવો, લીખ્મપિતામહ
 દ્રોણાચાર્ય પાંચ પાંડવો આદિ સર્વ લોકોનું
 એસવું. જુગારની શરૂઆત શકુનીના બનાવેલા
 પાસાથી રમત રમતાં યુધિષ્ઠરે રાજપાટ પોતાનું
 શરીર ભાઈ સર્વનું હારી જવું તે પછી દ્રૌપ-
 દીને દાંવમાં મૂકવાનો વિચાર કરતાં લીખ અર્જુન
 બીજેરે એ તથા લિખ્મપિતામહે ના પાડવી.

“આ સાંભળીને તેઓ પુનઃ મર્મભેદી દૃષ્ટિથી મારા સર્વાંગનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. તેમની આવી એથા જોવાથી હું કાંઈક સતર્ક થયો અને મારા મનમાં સંદેહનાં બીજ પણ આરોપિત થવા લાગ્યાં. આથી મેં મારી પૂર્વકથિત વાતને ઉલટાવી નાખવાના ઉદ્દેશથી તેમના તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું કે:—“મહાત્મન ! હું કોઈ મહાન સહાયતા કરીને અંગ્રેજ સરકારનો વિજય કરી શકું તેવો શક્તિસંપન્ન પુરુષ નથી. મારાથી કોઈ એવી વિશેષ સહાયતા થઈ શકે તેમ ન હોવાથી, તે આપની કને પ્રકટ કરવામાં મને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી.”

“સંન્યાસીએ મારા હૃદયની ગુપ્ત વાતો જાણવાના ધરાદાથી મને પૂછ્યું કે:—“જો તેમ કરવામાં તમને કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન હોય તો, ખુશીથી સંભળાવો. હું તે સાંભળવાને તત્પર છું. મારે હૃદય અંગ્રેજ સરકાર તરફના સંવાદ જાણવા માટે ઉત્સુક બની ગયું છે.”

“દેવ ! હું પશ્ચિમ હિન્દનો નિવાસી છું, જ્ઞાતે મહાજન છું, અને કાનપુરમાં સૈન્યની સંખ્યાનો અભાવ થવા લાગ્યો છે, તેથી તે એકત્રિત કરવાના ઉદ્દેશથી હું અત્યારે કાનપુર તરફ જઈ રહ્યો છું.” મેં તદ્દન બનાવટી વાત બનાવીને કહ્યું.

“પાઠકગણ ! મારા અપરાધની ક્ષમા કરશો. મારો વ્યવસાય અન્ય પ્રકારનો છે. સત્ય વૃત્તાંત પ્રકટ કરવાથી અમારા ઉપર અનેક અવસરે આપદ આવી પડવાનો સંભવ રહ્યા કરે છે. આથી પ્રાયઃ સર્વ સ્થળે અમારે અમારો ઉદ્દેશ છુપાવીનેજ કાર્ય કરવું પડે છે. અહિં સંન્યાસીને ઠગવાના ઉદ્દેશથી સત્ય વાત છુપાવીને તેમની ખાતમી મેળવવાની મેં ધારણા તો કરી ખરી ! પરંતુ તેમના ઉત્તર પરથી જણાયું કે, આ વાતમાં હું પોતેજ ઠગાઈ ગયો છું.”

સંન્યાસીએ મને કહ્યું કે:—“મહાશય ! આપના કથન પરથી જણાઈ આવે છે કે, અત્યારે આપ મારી સાથે અસત્ય ભાષણનો વ્યવહાર કરી રહ્યા છો. ત્યાંની અંગ્રેજ સેનાના સમાચાર મને પૂર્ણ રીતે વિદિત થઈ ચૂક્યા છે, હમણાં તે લોકોને સૈન્યનો લેશ પણ અભાવ નથી. આ પરથી જણાય છે, કે આપે અવશ્ય સત્ય વૃત્તાંતને છુપાવીજ રાખ્યો છે. હશે, મારે સંન્યાસીને એવી રાજકીય બાબતો સાથે શો સંબંધ ? મારે એ વાતો જાણવાની લેશ માત્ર પણ

યુધિષ્ઠીરે તે પર લક્ષ ન આપતાં દ્રૌપદીને હાથમાં
મૂકવી હારી જવું, દુર્યોધને દુશાસન મારફત
દ્રૌપદીને સભામાં બોલાવવી ચીર ખેંચવું કૃષ્ણ
પરમાત્માએ ચીરનું પુરવું બેવાલાયક સીન.

અંક ૨ જો.



દુર્યોધનના લશ્કરનો દેખાવ.

અવેશ ૧ જો—દુર્યોધનના શાસ્ત્ર ગુરુ દ્રોણાચાર્ય વિરાટ
રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા તથા ગૌહરણ કરવા
ના પાડે છે.

અવેશ ૨ જો—વીરાટના લશ્કરમાં પાંડવોનું ગુપ્ત રીતે દુર્યોધન
સાથે લડવું અને દુર્યોધનનો પરાજય થવો.
વીરાટનો જય થવા પછી વીરાટ રાજાને ખબર
પડે છે કે મારા લશ્કરમાં પાંડવો છે તેથી પાંડવો
પાસે માફી માંગવી અને પોતાના પુત્ર ઉત્તર

આવશ્યકતા નથી. હવે આપને જ્યાં જવું હોય, ત્યાં જવાની છૂટ છે. હું કોઈ પણ પ્રકારે તમારા કાર્યમાં અંતરાય કરવા ઇચ્છતો નથી.”

“તેમના સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને મધુર વાણી પરથી મને જણાયું કે, આ સંન્યાસી કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. અંગ્રેજોની સેનાના સમાચારથી પણ તે અપરિચિત નથી અને મારા હૃદયમાં છુપાયેલી વાતને પણ તેમણે પકડી પાડી છે. આથી મેં તેમને પૂછ્યું કે:— “મહારાજ ! મારે આપને એક બે વાતો પૂછવાની છે, જે આપને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન હોય તો હું કાંઈક પૂછી જોઉં ?”

“ખૂશીથી પૂછો. હું કાંઈ તમારા જેવો અસત્યવાદી નથી. તમે જે વાત પૂછશો તેનું સાચું જ ઉત્તર આપીશ. સત્ય વાત પ્રકટ કરીશ અને અસત્ય વાતને છુપાવવાનો જ ઉપાય કરીશ.” સંન્યાસી-એ ગંભીર સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“મેં પૂછ્યું કે:—“મહારાજ ! આપે સંસાર ત્યાગ કરીને આવો ભીષણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યાંને કેટલાંક વર્ષ થયાં હશે વા ?”

“ઘણા જ થોડા દિવસ. હું વૈરાગી કે સંન્યાસી નથી; પરંતુ સંસારી જ છું. એક મહાન કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે જ આ પ્રમાણે સંન્યાસી થયો છું. જ્યારે હું મારા કર્તવ્યનું પાલન કરી ચૂકીશ, ત્યારે પુનઃ ગાહરથ્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરી લઇશ.” સંન્યાસીએ ઘણી જ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“આપનું નિવાસસ્થાન ક્યાં છે વા ?” મેં પૂછ્યું.

“બ્રહ્માવર્ત અંતર્ગત આવેલા વિહૂર નગરમાં માંડ મુખ્ય નિવાસસ્થાન છે.” સંન્યાસીએ સત્યવ્રતાંત પ્રકટ કર્યો.

મેં પૂછ્યું કે:—“આપ અત્રે કયી બાળૂથી આવ્યા છો, અને હવે કેણી તરફ જવાની ઇચ્છા ધરાવો છો વા ?”

“સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યું કે:—“હું આપને પ્રથમથી જ કહી ચૂક્યો છું કે, કાનપુરથી હું અહિં આવ્યો છું અને હજી ક્યાં જવું તેના નિશ્ચય પર આવી શક્યો નથી.”

“મેં પૂછ્યું કે:—“જો આપ સંન્યાસી જ છો, તો પછી સૈન્યના સંવાદ સાથે આપને સંબંધ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે? વળી આજકાલ અંગ્રેજ-રાજ્યની વિરુદ્ધ અનેક કાવત્રાં રચાઈ રહ્યાં છે,

સાથે સલાહ કરવી કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને
દુર્યોધન પાસે મોકલીને પાંડવોનું રાજપાટ
પાછું અપાવવું.

અવેશ ૩ જો—જો સાધુ પુરૂષોનું નંદા ભક્તની શોધમાં આવવું
પોતાને રાજા દુર્યોધનની પગથાંપી કરવા જવાનો
વખત થયેલો હોવા છતાં આ સાધુ પુરૂષોની
સેવા કરવા રોકાવું. ભગવત ભક્ત ઉપર આવો
પ્રેમ જોઈ નંદાના વેશમાં કૃષ્ણ પરમાત્માએ
દુર્યોધન પાસે જવું.

અવેશ ૪ થો—કૃષ્ણ ભગવાને નંદાના વેશમાં દુર્યોધનની
પગથાંપી કરી ચાલ્યા જવું. ત્યાર પછી ખરા
નંદાનું આવવું પોતાને આજે વાર લાગી તેથી
દુર્યોધન પાસે માશી માંગવી દુર્યોધનનું આશ્ચર્ય
ચક્રીત થઈ કહેવું કે હમણું તો તું પગથાંપી
કરી ગયો હતો અને પાછો માશી કેમ માગે છે.
નંદાએ આ સાંભળી વીચાર કરવો કે હું સાધુની
સેવામાં રોકાયેલો હોવાથી મહારા કૃષ્ણ ભગવા-
નજ તમારી પાસે આવી ગયા હશે એમ કહેવું.

તેવા સમયમાં આપના જેવા સંન્યાસીઓએ એવા સમાચાર મેળવવા અને તેનો ખ્યાલ રાખવો આદિ લક્ષણો ગવર્નમેન્ટના હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન કરે એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે.”

“હજી મારી વાત સમાપ્ત થઇ નહોતી એવામાં સંન્યાસી સહજ વિચલિત થઇને ઉભા થયા, અને મને મસ્તકથી પગપર્થન્ત નિહાળીને મૃદુભાવ તથા ગંભીર સ્વરે કહેવા લાગ્યા કે;—“તમારી વાતપરથી મને જણાઇ આવે છે કે, તમે કોઇ સાધારણ મનુષ્ય નથી. જે સમાચારને અઘાપિ અંગ્રેજો પણ જાણવાને અસંકત હતા, તે સમાચાર તમે આદિથી અંત સૂધી જાણો છો, તો એ પરથી જણાય છે કે, તમે અવશ્ય કોઈ જસૂસ અથવા તો ગુપ્તચરજ છો. ખેર, ગમે તે હો. પરંતુ હું તમને અત્યારે એક ઉપદેશ આપું છું કે; અત્યારે અંગ્રેજોના વિપક્ષમાં ઉપસ્થિત થઇને કોઈપણ પ્રકારનાં કાવત્રાં રચવાં, એ હિન્દુઓની વર્તમાન સ્થિતિનો સ્વાભાવિક ધર્મજ છે; પરંતુ તમે કદી પણ પ્રિય ભારતમાતાનાં સંતાનોની—સ્વદેશખન્ધુ-બાધિવોની વિરુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થઇને ષડયંત્રદ્વારા—તમારાં કાવત્રાં દ્વારા વિઝ્ઞાતીય—વિધર્મી અને આર્યધર્મ વિરોધી રાજ્યની સહાયતા કરીને નર્કનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલ્લાં કરશે નહિ. આથીજ તમારું સર્વ શ્રેય થશે.”

આમ કહીને તે સંન્યાસી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તેમની તેજપૂર્ણ મુખજ્યોતિ તથા વીરોચિત વાક્યો મારા હૃદય—પટ પર રહેાંટી ગયાં. જ્યાં સૂધી તેમનાં દર્શન થયાં, ત્યાં સૂધી હું તેમના સ્હામુંજ જોતો રહ્યો. તેમના અદ્દશ્ય થયા પછી હું મનમાં ને મનમાં તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી મારા સોબતીઓની પાસે ચાલ્યો આવ્યો.

આ સમયથીજ વારંવાર મારા મનમાં ભ્રમ થવા લાગ્યો કે; આ સંન્યાસી કોણ છે? અવશ્ય એ કોઇ સામાન્ય સંન્યાસી તો નથીજ, એમ તેમની વાતો પરથી વિદિત થયું. આ ઘટના આઝાદી લગભગ પચાસ માઇલ પર દૂર આવેલા અશ્વમેધ ઘાટપર બની હતી. અમને ત્યાંથી કાનપુર પહોંચતાં છ દિવસ લાગ્યા. માર્ગમાં બીજી કોઇ વિશેષ નવીન ઘટના બની નહિ.

“કાનપુર પહોંચ્યા પછી મેં સ્વદેશી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને મુરોપિયન પોશાક ધારણ કર્યો. અહિં પણ એટલું જણાવવું આવશ્યકીય છે કે, જસૂસ અથવા ગુપ્તચરોને સમય અને સ્થાનપર લક્ષ્ય

અને ભગવાનના વખાણ કરવા દુર્યોધને ક્રોધાતુર થઈ નંદાને મારવા આવવું ત્યાં ભગવાને પ્રકટ થઈ તેનો બચાવ કરવો અને પાંડવોનો હુક પાછો આપવા કહેવું. દુર્યોધને તે વખત કૃષ્ણ ભગવાનને કેદ કરવા વીચાર કરવો કૃષ્ણ ભગવાને પોતાની માયાથી અનેક કૃષ્ણ રૂપે દુર્યોધનને દેખાવ આપવો.

પ્રવેશ ૫ મો—દ્રૌપદી લડાઈમાં ભીષ્મપીતામહનું બળ જોઈ પોતાના સૌભાગ્યને માટે ચીંતા કરે છે કૃષ્ણ ભગવાન આવી સલાહ આપે છે કે ભીષ્મપીતામહની પાસે જઈ સૌભાગ્ય દાન લો.

પ્રવેશ ૬ ઠો—દુર્યોધન ભીષ્મપીતામહની પાસે પાંચાલ દેશના રાજા શીખંડીને મારવાની આજ્ઞા માંગે છે ભીષ્મપીતામહએ પોતાના યુદ્ધનીયમથી વીરુદ્ધ સલાહ આપવાની ના પાડવી.

પ્રવેશ ૭ મો—દ્રૌણાચાર્યના મંદીર આગળ ભીષ્મપીતામહનું સમાધીમાં દેખાવું. ચેતાચમારના દીકરા સેવાએ દેવને ભોગ ધરાવવાને મોડું થશે એમ ધારીને

સખીને નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરવાં પડે છે, ક્યારેક ભિક્ષા માગવાની ઝોળી ઉઠાવીને ઘેરઘેર ભિક્ષા માગવી પડે છે, ક્યારેક રાજની પેઠે ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર પહેરીને પોતાને વિભૂષિત થવું પડે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક દીવાનાની માફક વસ્ત્રોમાં ઘૂળ લગાવીને આમ-તેમ રોદડતાં રોતા રખડવું પડે છે. પરંતુ મારે યુરોપિયન પોશાકની અનેક સ્થળે આવશ્યકતા પડતી હતી, અને એ પોશાક પહેરીને મેં અનેક અમૂલ્ય કાર્યો સાધિત કર્યાં હતાં. કાનપૂરમાં પણ એજ પોશાક પહેરીને મસ્તકપર સુંદર બનાવટી વાળ હોળીને, કાળી દાઢી દારા મારા વદનને વિભૂષિત કરીને મેં મારા કાર્યનો આરંભ કર્યો. હું જ્યારે આ પ્રમાણે મારા વેશનું પરિવર્તન કરતો, ત્યારે કોઈ અંગ્રેજનું પણ સામર્થ્ય નહોતું કે, તે મને ઓળખી શકે. તે ઉપરાંત મારી અંગ્રેજી-ભાષા પણ એટલી બધી સ્પષ્ટ હતી કે, મારા મુખ-માથી નીકળેલી અંગ્રેજી ભાષામાં અને ખાસ વિજ્ઞાયતથી આવેલા અંગ્રેજોની ભાષામાં જરા પણ ભેદ જણાતો નહોતો. જો તેમ કરવાની શક્તિ મારામાં નહોત, તો આજે મારું નામ ચારે દિશામાં આ પ્રમાણે વિખ્યાતી પામત કે કેમ ? તેની પણ શંકા છે. વળી હું ફ્રેન્ચ, ફારસી અને મરાઠી આદિ ભાષાઓ પણ સારી રીતે બોલી શકતો હતો. કેટલાક ફ્રેન્ચો મહારાજ રણજિતસિંહના તાબામાં સેનાપતિના કાર્યપર નિમાયા હતા, તેમાંના મનિસચર ક્રાનિસચર અને વેન્યુરા ધણાજ વિચક્ષણ પડિતો અને ધણી ભાષાઓના જ્ઞાતા હતા. એ ઉભય ફ્રેન્ચ વીરોની સાથે બાલ્યાવસ્થાથીજ મારો પરિચય થવાથી, તેમની પાસેથી મેં અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચભાષા સારી રીતે શિખી લીધી હતી.

“ કાનપુર ગયા પછી મારો પરિચય કોઈ ન મેળવી શકે, એટલા મોટે મેં યુરોપિયન પોશાક ધારણ કર્યો અને મારા સોબની-યોના ચહેરાપર પણ લાંબી લાંબી દાઢીઓ ચહોંટાડીને મુસલમાન બનાવી દીધા. કોઈ બબચી, કોઈ ખાનસામા, કોઈ અનુચર અને કોઈ જમાદાર બનીને, સઘળા મારી સાથે ચાલ્યા. આ પોશાકમાં અમે સર્વે કાનપુર જઈ પહોંચ્યા. સર્વથી પ્રથમ કિલ્લામાં જઈને જનરલ ‘હે’ ને મેં મારું વિઝીટીંગકાર્ડ (મુલાકાત-પત્ર) મોકલી આપ્યું. તેઓ પોતે કિલ્લાના દાર પાસે આવીને મને ધણાજ સન્માન સહિત અંદર લઈ ગયા. અહિં તેમણે મને લૉડ કેનિંગનું એક પત્ર બતાવ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

મંદીરના કુવામાંથી પાણી જેંચવું અને દ્રોણા-
ચાર્યની દીકરી શાંતાએ તેનો અટકાવ કરવો.
તે પછી દ્રૌપદીનું આવવું અને બંનેને સમ-
ભવવાં અને ભોખપીતામહ પાસેથી સૌભાગ્યદાન
લઈ ચાલ્યા જવું. ત્યાર બાદ દુર્યોધનની પટ-
રાણી ભાનુમતીનું સૌભાગ્ય દાન લેવા ભોખ-
પીતામહ પાસે આવવું અને નીરાશ થઈને
પાછા જવું. શાંતાએ કૃષ્ણ ભગવાનને ભોગ
ધરાવવો અને કૃષ્ણ ભગવાનનું એની ભક્તી જોઈ
પ્રસન્ન થવું અને પ્રગટ થવું. દ્રોણાચાર્ય ભગવાનનું
માં એકું જોવાથી પુછવું કે આ શું છે ત્યારે
ભગવાને કહ્યું કે ચેતા ચમારનો છોકરો સેવો ભોગ
ધરાવીને હાથ માં ધોવા પાણી લેવા ગયો અને
ત્યાં તમારી દીકરીએ વાર લગાડી તથા તમારી
દીકરીની ભક્તિ જોઈને મારે એકદમ આવવું
પડ્યું. આ સાંભળી દ્રોણાચાર્યનું ચેતો ચમાર
હોવા છતાં કૃષ્ણ પુંજ કરે છે તે માટે વીચા-
રમાં પડવું.

“સરદાર રામપાલસિંહને પશ્ચિમ જાસૂસ વિભાગના કમિશ્નર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. જો કે હાલમાં તેઓ બ્રિટિશ-સર-કારના પેન્શનર છે, તથાપિ તેમને માત્ર એક દક્ષ પુરુષ જાણીને વર્તમાન વિપદને સમયે પુનઃ આ કાર્યમાં જોડાવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. સરદાર રામપાલસિંહને ત્યાંના પડ્યંત્રકારી (પ્રપંચી અને કાવત્રાખોરો) તથા રાજદ્રોહી મનુષ્યો પર વિશેષ લક્ષ્ય રાખવાનું કાર્ય સુપ્રત કરવું. વિદૂરના નાના સાહેબ આપણી વિરુદ્ધ અત્યંત ધારણુ કરે એવો સંભવ છે. તેના પર જરા અધિક લક્ષ્ય રાખવાનું પણ સૂચવશો. ત્યાર પછી શું કરવું, એ હું હવે પછીના પત્રમાં લખી જણાવીશ.”

“પત્રમાં વિદૂરનામ વાંચીને હું આશ્ચર્યાન્વિત બની ગયો. મને સ્મરણ થઈ આવ્યું કે, અશ્વમેધ ઘાટપર મળેલો સંન્યાસી પણ વિદૂરનોજ હતો અને તેનું નિવાસ સ્થાન વિદૂરમાંજ છે એમ તેણે સૂચવ્યું હતું, તો તે સંન્યાસી બ્રહ્માવર્તનો બ્રહ્મરાક્ષસ નાના સાહેબ તો નહિજ હોય?”

તૃતીય પારેચ્છેદ

વિચિત્ર વાર્તાલાપ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ફેટલીકવાર પછી જનરલ હે પાસેથી વિદાય લઈને, રાજકીય અનુચરોએ મારે માટે જે મકાન તૈયાર કરાવી રાખ્યું હતું, ત્યાં આગળ હું ચાલ્યો આવ્યો. ભોજનાદિ ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થઈને હું ઘોડીવાર પર્યંત નિદ્રાવશ થયો અને પછી સન્ધ્યા થતાં પહેલાં કાનપુર શહેર જોવા માટે એકલોજ બહાર નીકળી પડ્યો.

“મેં પૂર્વકથિત યુરોપિયન પોશાકથી વિભૂષિત થઈને જ્યારે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સન્ધ્યા વિસર્જન થઈ ચૂકી હતી. બીજા કોઈપણ દિશાએ લક્ષ્ય રાખ્યા વિના હું, કાંઈક વિચાર કરતો કરતો ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં અચાનક બે સાહેબો કાંઈક વાતચીત કરતા કરતા વિદ્યુતવેગે મારી પાસે થઈને ચાલ્યા ગયા, એ સમયે

પ્રવેશ ૮ ધર્મરાજ અને અર્જુને કૃષ્ણભગવાનની
પાસે યુદ્ધને માટે સલાહ પુછવી કૃષ્ણભગવાને
અર્જુનને કહેવું કે શીખંડીની પાછળથી તમે
ભીષ્મપિતામહ ઉપર બાણ ચલાવો.

પ્રવેશ ૯ મો. દ્રોણાચાર્ય દુર્યોધન પાસે ચેતો ચમાર ઠાકો-
રની સેવા કરે છે એમ ફરીયાદ કરે છે. અને
કહે છે કે જ્યારે એની દેવસેવા નદીમાં ફેંકાવી
દેશે ત્યારેજ મને શાંતી થશે.

પ્રવેશ ૧૦ મો રાજા દુર્યોધને ચેતા ચમારને દેવ સેવા
સાથે નદી ઉપર બોલાવવો દેવસેવા નદીમાં ફેંકવા
હુકમ કરવો. ચેતા ચમારનું દીલગીર થવું અને
દેવસેવાને ફેંકી. પછી દ્રોણાચાર્ય સાથે શરત
કરે છે કે પાણીમાંથી તમે તથા હું મળીને
ઠાકોરણને બોલાવીએ જેની ઉપર પ્રસન્ન હશે
તેની પાસે આવશે. દ્રોણાચાર્યે પ્રાર્થના કરવા
છતાં ઠાકોરણનું આવવું નહીં પછી ચેતા ચમારે
પ્રાર્થના કરવી અને ગંગાનું કૃષ્ણની મુર્તિ
લઈ પ્રગટ થવું દુર્યોધને ગંગાને પ્રશ્ન કર્યો

હું ચમકી ઉઠ્યો. બસસોનાં મન સદા સંદેહપૂર્ણ રહે છે, તેથી મેં વિચાર્યું કે; આ બંને સાહેબો શી શી વાતો કરી રહ્યા છે, તે મારે પણ સાંભળવી જોઈએ. આમ વિચાર કરીને હું તેમની પાછળ પડ્યો. તેઓએ ઘણું દૂર આવેલા એક પાર્ક (Park)—આગમાં પ્રવેશ કર્યો. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ એજ આગમાં ગયો. આગમાં ગયા પછી તેઓ એક નિરાળા ખૂણામાં બેસીને કાંઈક વાતચીત કરવા લાગ્યા.

હું પણ તેમની વાતોનો સુયોગ શોધવા લાગ્યો. તેમની પાછળના વિભાગમાંજ કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં વૃક્ષોની એક કુંજ બની ગઈ હતી. હું ધીમેથી ત્યાં જઈને છુપાઈ ગયો. મેં એ સમયે કાળો પોશાક પહેરેલો હતો, અને તે ઉપરાંત લયંકર અંધકાર છવાઈ ગયો હતો, તેથી તેઓ મને જોઈ શક્યા નહિ. મારા ગયા પહેલાં તેઓ વચ્ચે જે કાંઈ વાતચીત થઈ હતી, તે હું જાણી શક્યો નહિ. મારા ગયા પછી પ્રથમ મનુષ્યે કહ્યું કે;—“ ગાર્ડન ! બીજી બધી વાતોને બાજુએ મૂકા, મારે તેની સાથે કશો સંબંધ નથી. હું એવા વ્યર્થ પ્રત્યાપો સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. હું કહું તેનુંજ માત્ર ઉત્તર આપો. કહો, તમે મારી વાતમાં સામેલ થશો કે નહિ, ? જો સામેલ થશો, તો તમને અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત થશે અને મારા દ્વારા તમારી “ પારિસની ગુપ્ત કથા ” કદી પણ પ્રકાશિત થશે નહિ, જો તમે અમારાથી વિમુખ રહેશો તો હું સેન્ટમેરિના શપથપૂર્વક કહું છું કે, તમારો સર્વ વૃત્તાંત અંગ્રજ સરકારની સેવામાં પ્રકાશિત કરી દઈશ. જ્યારે તમને ખબર પડશે એટલે તેઓ અવશ્ય તમને ફ્રેન્ચ ગવર્નમેન્ટની પાસે ન્યાયાર્થે મોકલી આપશે; પછી ત્યાં આગળ તમારો પ્રાણ બચશે કે નહિ, તેમાં પણ એક સંદેહ છે.”

ત્યાર પછી બંને ચૂપ રહ્યા. લગભગ પંદર મિનિટ પછી દ્વિતીય પુરુષ અથવા ગાર્ડન બોલ્યો કે; “ મેંકેયર ! હેલન મને મારા પ્રાણથી પણ વિશેષ પ્રિય છે, તેથી હું તેને તમારા જેવા લયાનક પુરુષના હાથમાં કદી પણ સુપ્રત કરી શકીશ નહિ. તમે તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. હું મારી પ્રિય પુત્રીના લગ્ન માટે માફ જીવન સુદ્ધાંત અર્પણ કરવાને તત્પર છું. પુત્રીના લાભ માટે પ્રત્યેક સુગ પિતાએ યોગ્ય પતિજ શોધવો જોઈએ, તેનું જીવન દુઃખમય થાય

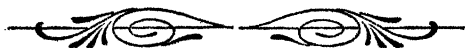
કે “ આ ચમારના ઉપર પ્રસન્ન થઇને ઉપર
 આવ્યાં તેનું કારણ શું ” ગંગાજીએ એમ
 કહેવું કે આ ચમાર નથી પણ એ ગુરૂ રામા-
 નંદનો એલો છે કંઈ શ્રાપના કારણથી એને
 આ જાતિ પેદા થઇ છે દુર્યોધન અચરત પામ્યો
 ગંગાજીએ એતાનું હૃદય ચીરી જનોઇ દેખાડવી.



એનો જવાબદાર તેનો પિતાજ છે. તમે બીજી ગમે તે વસ્તુ માગો તે આપવામાં હું જરા પણ સંકાય કરીશ નહિ; પરંતુ મારી પ્રાણાધિકા પુત્રીને તો હું તમારા હાથમાં નહિજ સોંપી શકું. જો તમે અંગ્રેજ સરકારને મારી ગુપ્ત કથા વિદિત કરશો, તો મને જે સજા મળવાની હશે તે મળશેજ; પરંતુ તે સાથે તમે પણ ચાંદ રાખજો કે, હું તમારું ગુપ્ત રહસ્ય પણ અંગ્રેજ સરકારની આગળ પ્રકટ કર્યા વગર રહીશ નહિ, હું મારા કરેલા પાપોનો પ્રભુ પાસે પશ્ચાતાપ કર્યા કરું છું, અને નવીન પાપમય કાર્ય કરતાં અટકી ગયો છું, તેથી પરમાત્મા મારી તો રક્ષાજ કરશે, કારણકે મારો તે દયાળુ દેવમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે પરંતુ તમારો ઉદ્ધાર કદી પણ થઇ શકશે નહિ, હજી તમે તમારા પાપનો પશ્ચાતાપ કર્યા વિના અનેક પાપ યુક્ત કાર્યમાં રમ્યાપમ્યા રહો છો, પાપનો પ્રચાર કરવામાં તમે એક પ્રકારની મહત્તા માનો છો, અને તેજ કુટિલ પાપનો તમારું પોષણ કરવામાં, તમારી તુચ્છ લાભસામ્યો તમ કરવામાં અને માયાવી મળ ભોગવવામાં ઉપયોગ કરી રહ્યા છો, બિચારાં અનેક નિર્દોષ મનુષ્યોનો સંહાર કરવામાં તમે એક પ્રકારનો આનંદ માની રહ્યા છો, તેથી તે કૃપાળુ પરમાત્મા તમારું કદી પણ શ્રેય અથવા તો રક્ષા કરશે નહિ, મારા કરતાં તમારે ચારગણી સજા ભોગવવી પડશે, સમજ્યાને સાહેબ !”

આ સાંભળીને મેંકેયરે ઉત્તર આપ્યું કે, “મિસ્ટર ગાર્ડન ! તમારા એવા તુચ્છ ભયથી આ વીર મેંકેયર કદી પણ ડરનાર નથી. ફ્રેન્ચ પોલિસ અને જાસસ વિભાગનો પ્રધાન ઓફિસર મિ. ફ્રેબી પણ મારો પતો મેળવવાને બાગ્યશાળી થઇ શક્યો નથી તો પછી સેન્ટમેરીની કૃપાથી અસાવધ અંગ્રેજોની આંખમાં ધૂળ નાખવી એ મારા માટે જરા પણ કઠિન કાર્ય નથી. કદાચિત્ તમે મારી વાત પ્રકાશિત કરી દેશો, તો પણ તેઓ મને કાંઈ પણ હાનિ કરી શકે તેમ નથી. મારો વાંકો વાળ કરવાની પણ હું તેમનામાં શક્તિ જોતો નથી. બીજી એ કે તમે પરમાત્માનો ભય દર્શાવો છો, તેમાં તમારી ભંયકર ભૂલ થાય છે, મેંકેયર જેવા બહાદુર પુરુષને પહોંચવાનું સામર્થ્ય તમારા પરમાત્મામાં તો શું, પરંતુ તેના પીરમાં પણ નથી. પરમાત્મા તે કોણુ માત્ર ? મનુષ્યનો માનેલો એક પથ્થરોજ. વિશ્વમાં માનવ-સ્વતંત્રતા પર કોઇની પણ સત્તા ચાલી શકતી નથી. માટે

અંક ત્રીજો.



યુક્તનો દેખાવ કૌરવો અને પાંડવો.

પ્રવેશ ૧ લો—શીખંડીને આગળ કરી અર્જુને ભીષ્મપીતા-
મહને મારવા પછી ભીમસેનની પ્રતીજ્ઞા દુર્યોધન
તથા દુશાસનને મારી તેના લોહીનું પાન કરવું
અને સતી દ્રૌપદીના કેશમાં એ લોહીનું રેડવું.

પ્રવેશ ૨ જો—ચેતા ચમારના દીકરા સેવાની સ્ત્રીને છુટારો
ઉપાડી લઈ આવે છે. ત્યાં સેવાનું આવવું અને
પોતાની સ્ત્રીનો ખચાવ.

પ્રવેશ ૩ જો—સ્વર્ગનો રસ્તો કુતરા સહીત રાજા યુધીષ્ઠીરનું
આવવું ઈંદ્રે કુતરાને છોડીને આવવા જણાવવું
પણ યુધીષ્ઠીરે તેમ કરવા ના પાડવી.

કૃપા કરીને જે વસ્તુ વિદ્યમાન નથી, જેનું અસ્તિત્વ દ્રષ્ટિ ગોચર થતું નથી, જેનું સ્વરૂપ નજરે નિહાળાતું નથી; એવી સાધારણ શક્તિ નો ભય આ વીરાત્મા મેંકેયરને ન અતાવો. જે હું તે પરમાત્માના ભયથી આજ સૂધી બેસી રહ્યો હોત, તો અત્યાર સૂધીમાં મેં જે જે મહાન કાર્ય કર્યાં, તે કદી પણ બની શકત નહિ. ચાલો જવા દો એ વ્યર્થ વાદને ! કહો મારા પ્રથમ પ્રશ્નનું શું ઉત્તર આપો છો ?

“ ત્યાર પછી તેઓ બન્ને કેટલીક વાર સૂધી શાન્ત રહ્યા. હું અત્યંત સંદિગ્ધ થઇને તેમનાં મુખ જોવા માટે સહજ ઉંચો થયો. તે પ્રખતે એક સૂકા પાંદડાં પર મારો પગ પડવાથી જરા ખખડાટ થયો. તે સાંભળીને મેંકેયર બેન્ય પરથી ઉઠીને ઉભો થયો, અને ગાર્ડનના તરફ જોઇને તીવ્ર સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે; “મિ. ગાર્ડન ! તમે પકડાવી દેવાના ઉદ્દેશથી અત્રે પોલીસ લાવ્યા છો કે શું ? ચિન્હતો એવાંજ જણાય છે. સાચેસાચું કહીદો, નહિતો આ પિસ્દ્રલની ગોળાથી હમણાંજ તમારી ખોપરી ઉડાવી દઈશ.

“ એમ કહીને મેંકેયરે ગાર્ડનના મસ્તક તરફ પિસ્દ્રલનું નિશાન તાકયું. આ પરથી મને જણાયું કે, શત્રુશત્રુ લીધા વગર વિદેશમાં આવીને મેં વિદેશીઓની પૂંક પકડી છે, એ ઉચિત કર્યું નથી. મેંકેયર કદાચિત્ અહિં આવીને મને જોઈ જશે તો મારા જીવનની સમાપ્તિ માત્ર એક ગોળાથીજ થઈ જશે અને પછી અંગ્રેજોને સંતુષ્ટ કરવાની આશા પણ વિલુપ્ત થઈ જશે. આ પ્રમાણેના વિચારોથી હું અત્યંત ગભરાઇ ગયો અને મારી વિસ્મૃતિને માટે શોક કરવા લાગ્યો.

તરતજ ગાર્ડને ઉત્તર આપ્યું કે; “મેંકેયર ! તમે તે કાંઈ દીવાના બની ગયા છો કે શું ? જે હું તમને પકડાવી દઉં, તો તેમાં મનેજ હાનિજ છે, લાભની લેશ માત્ર પણ આશા નથી, આ વિષયનો ખ્યાલ તમને કેમ આવતો નથી વાં ? ”

મેંકેયર સહજ શાન્ત થઇ બોલ્યો કે; “વાં ? તમે અહિં બેસો. હું હમણાંજ તપાસ કરીને પાછો આવું છું. ”

“ આમ કહીને તે મારા તરફ આવવા લાગ્યો. જીવનની આસા સજીને હું તેજ સ્થળે ધીમેથી સૂઇ ગયો. અહિંનું ધાસ ઘણું મોટું હતું, પરંતુ તે હાથ દોઢ હાથથી ઉંચું ન હોતું. હું તેજ ધાસમાં

નકનો દેખાવ.

અવેશ ૪ થો—ભીમસેન સહીત ચાર પાંડવો તથા દ્રૌપદીનો
 નકમાં દેખાવ રાજા યુધીષ્ઠરે ઇંદ્રને તેનું
 કારણ પુછવું ઇંદ્રે તેનું કારણ બતાવવું પછી
 નકનું સ્વર્ગમંદિર દેવાઈ જવું.



છુપાઇને સૂઇ ગયો. છુપાવાના કાર્યમાં મારો કાળો પોશાક પણ વિશેષ સહાયકારક થઈ પડ્યો. મેંકેયર જ્યારે પાસે આવ્યો, ત્યારે તે કુંજની પાસે ઉભો રહીને ડેટલીક વાર પર્યંત કાંઈક નિહાળવા લાગ્યો. પરંતુ મને તે જોઈ શક્યો નહિ. તેના ગયા પછી હું ઉઠીને બેઠો થયો તથા ધન્યરતે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. જ્યારથી આવી છુપી આત-મીઓ મેળવવાનો હું અભ્યાસી બની ગયો હતો ત્યારથી મને તેવી વિપદ હોવા છતાં હું મારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે કદી પણ પાછી પાની કરતો નહિ. પ્રાણ સંહારક મહાન વિપદને પણ હું પુનઃ વિસરી ગયો અને કૌતુહલને આધીન બનીને તેમની વાતો સાંભળવા માટે હું વ્યગ્ર થઈને ગુપ્ત ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો.

થોડીવાર પછી ગાર્ડન બોલ્યો કે; “મેંકેયર! જુઓ હું એક પ્રસ્તાવ કરું છું તે પ્રમાણે રૂપિયા લઈને મારો છૂટકારો કરો. તમારી સાથે હમેશાં આ પ્રમાણે રખડ્યા કરવું, એ અનુચિત છે. આમ કરવાથી કદાચિત્ મારી કીર્તિ પર કલંક લાગવાનો સંભવ છે. આથી મને આ કાર્ય બિલકુલ પસંદ નથી.”

“હું રૂપિયાને ચૂકાતો નથી. હવે મારી એવી ઈચ્છા છે કે, સર્વ પ્રાચીન વાતોને વિસરી જઈને ગૃહસ્થની માફક જીવન વ્યતીત કરવું. એટલા માટેજ મેં ક્રાન્સ દેશનો ત્યાગ કરીને અંગ્લેન્ડ આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે.” મેંકેયરે કહ્યું.

ગાર્ડનને કહ્યું કે;—“રોમર્ટ મેંકેયર! પૂર્ણ વિચાર કરી જુઓ અને પછી બોલો. તમે જે વિચાર દઢ કરી રાખ્યો છે, તેમાં રૂપિયાની પણ આવશ્યકતા તો પડવાનીજ. રૂપિયા સિવાય ગૃહસ્થાશ્રમ કદી પણ નભી શકતો નથી, આ વાત ચોક્કસ યાદ રાખજો. હું તમને જેટલી જોઈશે તેટલી સહાયતા આપી શકીશ, પરંતુ હૈલનને તમારા હાથમાં કદી પણ અર્પણ કરી શકીશ નહિ. એવો મારો દઢ નિશ્ચય છે.”

મેંકેયરે કહ્યું કે;—“મિ. ગાર્ડન તમારું સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળીને હું પ્રસન્ન થયો છું, પરંતુ તે સાથે એટલું પણ યાદ રાખજો કે, “હું ક્રાન્સદેશનો પ્રસિદ્ધ લૂટારો રોમર્ટ મેંકેયર છું.”

“આમ કહીને તે ક્રોધના આવેશમાં આવીને ઉભો થયો. ગાર્ડનને સહજ ભય પામીને પુનઃ કહ્યું કે, “વારૂ, તમે સાઠ હજાર

મહાભારત.



સૂત્રધાર—

૧

પ્રથમ ઓમ કરો ઉચ્ચાર,

જો હૈ આનંદ રૂપ સતચીત નીત નિરંકાર—પ્રથમ૦

રૂપ કોઈ લેત નાહિ' અલગરેહત સુત્રધાર—પ્રથમ૦

પરદેશ પરખ લેત સખકિ આધિન દે સખ,

ગીન ગીનકર નીસ દીનકર,

કારોખાર કર દેખલાલ કર—પ્રથમ૦

૨

કૈસે કૈસે હુવે ખીર ભારતમે', છનહોંને આન ખાનપર,

છનહોંને એક જખાન પર તખ શરીર—કૈસે કૈસે૦

કેહદી જો ખાત હ દમકે વો સાથ હૈ,

ચાહે જમાના હો જાય બેમાના;

રૂપીઆ લઇને, તમારા મનનું સમાધાન કરો. એ રૂપીઆ આપવાને હું અત્યારેજ તત્પર છું, માટે તમે સંતુષ્ટ ચિત્તે મારી આ વાતની મીઠાસા કરી લ્યો. ”

“ મેંકયરે કહ્યું કે;—” “ જ્યારે મેં તમારી કને રૂપીઆ સાઠ હજાર માગ્યા હતા, તે દિવસે તે મને આપ્યા હોત, તો ધણાજ ખપ લાગી જાત, કારણકે, તાતિયાટોપી આજે આઠ દિવસ થયાં કાનપુરથી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે. મેં તેમની સાથે જે સલાહ કરી હતી, તેથી તેઓ અસંતુષ્ટ થયા હતા. થોડા દિવસ પછી નાના-સાહેબનું પત્ર લઇને તેઓ મારી પાસે આવશે, માટે ત્યારે જે કાંઈ વિચાર કરવો હશે, તે કરીશું, પણ હં, તમે મારી પ્રથમ યાચનાનો સ્વીકાર તો નહિજ કરોને ? ”

“ ગાર્ડન :-” હા, નહિજ કરું, મારાથી તે યાચનાનો સ્વીકાર પ્રાણાન્તે પણ કરી શકાશે નહિ—મારા શરીરનો નાશ થશે તો પણ મારાથી તેમ બની શકશે નહિ.”

મેંકયર પોતાના કાટનો ડોલર ઉંચો કરીને બોલ્યો કે;— “ ઠીક છે, અધુરું પછીથી જોયું જશે. હું હમણાં જાઉં છું. ભવિષ્યમાં મળીશ, વાર, આપની બીજી એક સલાહ લેવાની કે, જે તાતિયાટોપી અને નાનાસાહેબ મારા પ્રસ્તાવમાં સામેલ થશે તો તમે અમારા સહકારી બનશો કે નહિ? આ વાત અત્યારેજ હું તમારા મુખમાંથી જાણવા માગું છું. ”

ગાર્ડને કહ્યું કે;—“ કદાચિત્ત શુભ રીતે હું તમને બનતી સહાયતા કરી કરી શકીશ, પરંતુ પ્રકટ રીતે તો હું કાંઈપણ કરી શકીશ નહિ.

“ મિ. ગાર્ડન ! તમારી વાત સાંભળીને હું પ્રસન્ન થાઉં છું. અત્યારે રાત્રિ વિશેષ વીતી ગઈ છે, માટે મારે સત્ત્વર જવું જોઈએ. સેનાનો નિયમ તો આપ જાણોજ છો કે, નવ વાગ્યા પહેલાં પ્રત્યેક સૈનિકે કિલ્લામાં પહોંચી જવુંજ જોઈએ. વારંવાર મોડા જવાથી મારે ઑફિસર અધિકારીઓનો ઠપકો સાંભળવો પડે છે, માટે હું હવે રજા લઉં છું.”

“ આમ કહીને તે ચાલ્યો ગયો. થોડી વાર પછી ગાર્ડન પણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હું પણ તેમની પાછળ ગયો. આગમાંથી નીકળીને

લાખ' બીપત આન પડે તો લી રખતે થે ધીર ભારતમે'—
 ભારત નવાસી કો સંપતથી દાસી,
 ગઈ વો લડાઈ ભીડાઈમે' તમામ;
 હુવે સખ ધર્મ રહત કર્મ રહત શર્મ રહત,
 સારી વિભુધી હુઈ આખીર હાં—કૈસે કૈસે०

૩

આલી છાઈ આજ જગ ખુશહાલી,
 ઉમંડ કર ધુમંડ આઈ ઘટા પીતળરન લીએ—અ । લી०
 ઉત્તસોકે છખ નીયારી સખકે હૈં નનેન લગે,
 પક્ષીન કે સખ જોડે શુભ આશીશ દેને લગે;
 મનોહર હૈ સો રંગ સુમન વીમન હરત હૈ હરયાલી—આલી०

૪

મસ્ત નહિં અંખીયાં હમરી કછુ નેન નહિ હમરે મતવારે,
 સુંદર સૂર સિપાહી નહિં—નહિં કાજલસે હથયાર સંવારે—
 મસ્ત નહિં—
 અંચલ્યા ચિત ચોર નહિં મૃઘ લાલકો નાહી લખવન હારે,
 ચે શુન હૈ ધન નયતનમે ફિર શામ જને ન.શુલામ તિહારે
 હાં.....મસ્ત નહિં०

સીધી સડકે ચાલવા લાગ્યો. મેં ધડીયાળ કાઢીને જોયું તો તે સમયે બરાબર સાડા આઠ વાગી ચૂક્યા હતા.

“કુટલેક દૂર ગયા પછી ગાર્ડને એક ગાડી ભાડે કરી અને પછી કાચવાનને પોતાના ધરતું ઠેકાણું આપીને તે ગાડીપર ચડી બેઠો. મારાથી તેના ધરતું શીરનામું સાંભળી શકાયું નહિ. આથી લાચાર થઈને મેં પણ એક ગાડી ભાડે કરીને ગાડીવાનને ગાર્ડનની ગાડી પાછળ ચાલવાની આજ્ઞા આપી. આ વખતે મેં મારા ગાડીવાનને જણાવી દીધું કે, જ્યાં આગળ એ (ગાર્ડનની) ગાડી ઉભી રહેત્યાંથી થોડેક દૂર આ ગાડીને ઉભી રાખજો. હું તને તેના બદલામાં સાંઠે ધનામ આપીશ. કાચવાને “જી, હજુર.” કહીને ઉતાવળથી ગાડી દોડાવી મૂકી.

“અડધા કલાકનો માર્ગ કાપ્યા પછી ગાડી એક સ્થળે ઉભી રહી. મેં ગાડીમાંથી ઝેંડાં બહાર કાઢીને જોયું તો, સ્થાને એક મોટું મકાન અને બગીચો દેખાયા. ગાર્ડનની ગાડી તે મકાન આગળ ઉભી રહી અને ગાર્ડન ગાડીમાંથી ઉતરીને અંદર ચાલ્યો ગયો. હું સમજી ગયો કે, આ મકાન ગાર્ડન સાહેબનું જ હોવું જોઈએ.

“આ વખતે મને એવી ઇચ્છા થઈ કે, ગાર્ડનને મળીને મેંકેયરના સઘળા પ્રપંચો અને કાવત્રાઓ જાણી લઉં; પરંતુ વળી એવો સંદેહ થવા લાગ્યો કે, કદાચિત્ તે અસમ્મત થશે તો મારો સર્વ પરિશ્રમ વૃથા જશે. આમ ધારીને મેં મારા ધર તરફ પ્રયાણ કર્યું. મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું કે, મેંકેયરની વાતોથી ગાર્ડન સાહેબનું ચિત્ત અત્યંત ચંચળ થતાં, પણ તેઓ મેંકેયરની વિરુદ્ધ શા માટે નથી થતા? આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો હું ધર તરફ ચાલવા લાગ્યો. ચાલતી વેળાએ ગાર્ડનના ધરનો નંબર તથા સ્થળ આદિ સર્વ લખી લીધું. પુનઃ કાંઈક વિચાર આવવાથી મારા ગાડીવાનને ઉભા રહેવાનો ઈશારો કરીને હું ગાર્ડનના મકાનનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. તેનું મકાન ધનાઢય મનુષ્યના ગૃહની પેઠે સારી રીતે સુસજ્જિત કરેલું હતું. તેની સ્થાનેના બગીચામાં જળયંત્રો (ફુવારા) છૂટી રહ્યા હતા અને ઉદ્યાનમાં ચારે બાજુએ પૂર્ણ પ્રકાશયુક્ત રોશની પ્રકટી રહી હતી. મકાનમાં પણ પૂર્ણ પ્રકાશ દેખાતો હતો. ઉપરના બીજા માળમાંથી કોઈક સુકુમાર સુન્દરીના કોકિલવત્ કંઠમિશ્રિત ગાયન અને પિયાનાનો મુધર

દુધ સમાન અમોલ કપોલ તો હુંસ સમાન હું,
 નંદ દુલારે.....કાહે ન હુંસ નિવાસ કરે,
 નીસળ હાસન તીર સમંદર કીયા.....રે
 શામલચ્છે ઘનશામ પધારત આપકે મંદર જાત સકારે
 લાખ કહે ઉઠના ઉઠના ઉઠને કબ દેત હું નૈન તેહા....રે
 દુધ સમાન—

કોઈ પ્રીતકી રીત બતા દો નઈ કરકે જતન અનેક મયે હાર ગઈ,
 છલ છંદ હૈં છૈલકી નસ નસમેં નીત ખાતહૈં મોરી ઝુટી કસમેં.
 મન ડાલકે સો તનકે બસમેં શુધ સામને મોરી બીસાર દઈ,
 તજ માન ગુમાન વો આન મીલે—કોઈ પ્રીતકી રીત૦
 બોહતાન હૈં યે ઇન્કી બત્યાં રસ રંગમેં કાટત હૈં રતયાં
 નીત શામ લગાવન હૈં છત્યાં યુંહી રાતબતાવત કટ હી ગઈ,
 સચ ખાત હૈં બેગિલા મૈં કરૂં—કોઈ પ્રીતકી રીત૦
 બે ચાહોકે પ્રીતમ હો અપના પતી નામકી માલા સદા અપના,
 નહિં આનકા દેખો કલી સપના તબ જાનો યે દેહુ પવિત્ર ભઈ,

ખનિ નીકળી રહો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તબલચીના શબ્દો પણ કર્ણગોચર થતા હતા. આ વખતે આ મકાન મને કોઇક વૈભવ-વિભૂષિત અને મહાન સંપત્તિશાળી રાખના મહાલય જેવું લાગતું હતું. ઇન્દ્રલુવનની અપ્સરાના જેવાં ચિતાર્કર્ષક મૃદુ નાદનાં ગાયનો પણ મારા કલાંત મસ્તિષ્કને પોતાના તરફ આકર્ષાવે વિશ્રાન્તિ લેવાનો આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં. ઉદ્યાનમાંના વિવિધ પ્રકારનાં, ગુલાબ, ચમ્પો, ચમેલી, કેવડો, ડોલર, જાંબ, જૂંધ, આદિનાં પુષ્પો પણ અધિક સૌરભ વિસ્તારીને ઉક્ત ગાયનની મધુરતામાં સુગન્ધિનો પ્રસાર કરી રહ્યાં હતાં. દાસ-દાસીઓના અવાજ પણ વચ્ચે વચ્ચે સંભળાતા હતા. આ પ્રમાણે વિલાસવૈભવ અને મકાનની મનોહરતા, ઉદ્યાનની સુશોભિતા આદિ દ્રશ્યો જોઇને મને જણાયું કે, ગાર્ડન એ કાંઈ જેવો તેવો મનુષ્ય નથી, પરંતુ અતુલ સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી અથવા તો મહા ધનાઢ્ય પુરુષ છે.

“ મેંકયર પોતાની કોઇક દુષ્ટ વાસનાને પરિતૃપ્ત કરવા માટે-કુકાર્ય સિદ્ધિ-પ્રાપ્ત કરવા માટે બિચારા કપટહીન, સરસ ગાર્ડનને તેનો કોઈ ગુપ્ત ભેદ ઉઘાડો પાડી આપવાનો ભય બતાવીને અથવા તેને દબાવી દબને પોતાના કોઇ કાર્ય સાધનની પ્રબળ વાસના પૂર્ણ કરવા ઇચ્છે છે. ” આ પ્રમાણે અનેકાનેક વિચારો કરી રહ્યા પછી હું આજે અન્ય કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વગર, તે મકાનનો નંબર લખીને મારે ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

હું જ્યારે મારા મકાનપર આવ્યો ત્યારે રાત્રિના નવ વાગી ગયા હતા. મારા સહચરો મારે માટે અત્યંત ચિન્તાતુર અને વ્યાકુળ બની ગયા હતા. તેઓએ ધાર્યું હતું કે હું આજે કોઇ વિપદમાં પડેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે, હજી હું પ્રથમ પહેલાંજ કાનપૂરમાં આવ્યો હતો તેથી તેઓને એવો સંદેહ થાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે ! મારા ગયા પછી તેમનાં ચિત્ત શાન્ત થયાં મેં તેમને મારો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને પછી બે સહચરોને કાલે વિદૂરથી નાના સાહેબનો પતો મેળવી લાવવાની આજ્ઞા કરી અને તે સાથે તેમને જણાવી દીધું કે, અશ્વમેધ ધાટ પર આપણને જે સંન્યાસી મળ્યા હતા તેઓ ધણું કરીને તાતિયા ટોપીજ હતા. તાતિયા એ નાના સાહેબનો એક મુખ્ય સહચર અને વિદ્રોહીઓનો પ્રધાન નેતા છે. માટે જો સર્વથી પ્રથમ નાના

ઈસી મોહની મંત્રકા બપ કરો—કોઈ પ્રીતકી રીત
 નહિં લાભ સમે કુસમેસે કલી ઢંગ આત નહીં ઈન્કી ભયસે કલી
 સરખાહ પેડાલકે ઐસે કલી ન નીગાહ નીગાહોમે ડાલ દઈ
 મુખ ચુમનરી નાહિ ચાટ ચખી—કોઈ પીત કી રીત
 ભલા છોડકે મીસરી ભલીસે ભલી કલી ખાયગા કયા કોઈ
 બીસકી ડકી

એ હૈં કામલતા સો રંગકી કલી મૈં કટી લીહું
 કંથકી મુલ મઈ મોહે કાહે લગાએંગે શામ ગલે કોઈ પીતકી રીત
 જાકી પતી પ્રીત સો રીત ઘની વોહી (સાજ નકી) હૈં
 ખરી સજની ઉસીકા દીન હૈં ઉસી કીરતની
 જીન જાન ખલમ વાપે વાર દઈ વોહી ભાગવતી હૈં
 સુહાગ વતી—કોઈ પ્રીતકી રીત

૭

સુખમે સખ આન ગુજરસકે દુખ એક ઘડી જખ પાવત હ
 અકુલાવતહૈં ઘખરાવત હૈં પલકો ફીર કલ્પ ખતાવત હૈં—સુખમે
 મન પ્રીતને જીત લીયો જીન્કા અન રીત કે ગીત વો ગાવત હૈં
 કુછ પ્રેમકે જોશમે હોશ નહિં બંસ ઓરકે દોશ લગાવત
 હૈં—સુખમે સખ

સાહેબ અને તાતિયાટોપીને પકડી પાડવામાં આવશે તો, આ વિષવૃક્ષ મૂળસહિત નષ્ટ થઈ જશે અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારના રાજદ્રોહની આશંકા રહેશે નહિ.

તેમની સાથે મેંકેયર નામનો એક પુરાણો ફ્રેન્ચ લૂટારો પણ સામેલ છે. તે અત્યંત ચતુર અને વિષમ સાહસિક પુરુષ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વિષયોનું સ્પષ્ટિકરણ મારા સહચરોને સમજાવી દીધું. જો કે મેંકેયર સાથે મારાં માણસોની મુલાકાત થવાનો સંભવ નહોતો, છતાં પણ મેં તેની આકૃતિ, શરીરનું બંધારણ, વાતચીત કરવાની પદ્ધતિ અને વાતવાતમાં ‘સેન્ટમેરી’નું સ્મરણ આદિ સર્વ નિશાનો મારા મિત્રોને બતાવી આપ્યાં અને તે ઉપરાંત તેમને જણાવ્યું કે, કદાચિત્ માર્ગમાં અથવા તો અન્ય કોઈ પણ સ્થળે તેવો પુરુષ મળે તો તમે તેના વર્તન અને રીતભાત તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય રાખજો અને તમારા બેમાંથી એક જણ અહિં આવીને મને તેની ખબર આપજો.” આમ કહીને હું મારા શયનગૃહમાં આલ્યો ગયો.

“પહેલેજ દિવસે ઇશ્વરની અતુલનીય કૃપાથી હું આ પ્રમાણે કૃતકાર્ય થઇશ, એવી મને સ્વપ્નમાં પણ આશા નહોતી. લૉર્ડ કેનિંગે નાના સાહેબને વિદ્રોહી ધારીને મને તેના ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી, પરંતુ તેમણે તાતિયા અને મેંકેયરનું તો નામજ કદાપિ સાંભળ્યું નહિ હોય, એમ જણાય છે. અઘાપિ કોઈ પણ મનુષ્ય જાણી શક્યું નહોતું કે, તાતિયાટોપી પણ વિદ્રોહી થયો છે. મને પણ આજેજ મેંકેયરની ગુપ્ત વાર્તાદ્વારા તેનો પત્તો મળી શક્યો. આથી મારી મહત્વાકાંક્ષા વૃદ્ધિગત થવા લાગી. મેં ગવર્નમેન્ટની પાસે તાતિયાટોપીના સમાચાર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ કરવાથી મારી પ્રતિષ્ઠાની અધિક પ્રશંસા થાય તેમ હતું. એમાં જરા પણ સંદેહ નહોતો. આ પ્રમાણે મારી નાના પ્રકારની આચારતાનાં પુષ્પ મારા નયનો સન્મુખ પ્રકુલિત થઈને નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. હું પણ તેની મોહિની શક્તિથી આકર્ષિત થઈને છેવટે નિદ્રાવશ થયો.

“બીજે દિવસે પ્રભાતમાંજ કાનપૂરના જસસ-વિભાગમાં જેટલા અધિકારીઓ હતા, તેઓ બધા મને મળવા માટે આવ્યા. હું જસસ વિભાગનો કમીશ્નર થઈને અત્રે આવ્યો છું, એ વાત

૮

વાહજી એ બતીયાં તે હારી એ ઘતીયાં, બિહારી
 દોનો કામન સમજાના પુરે નટ ખટ હો કાના ઐસી હોશયારી
 એ બતીયાં તે હારી
 માનોજી મોરી માનો માનોજી ગોરી માનો ખાતે એ કોરી માનો
 દોનોકી દોનો લોલી હૈં જાહેર ખાતે અનમોલી હૈં
 લેકીન આનંદ સે પોલી હૈં જાયે બલહારી એ બત્યાં તે હારી

૬

સુખસે નીવાસ કરો જગમેં કરો ચૈન અમન તુમ કષ્ટ
 રહે સદા તુમસે કીનારે
 અથલ રહો અપને મનમેં કરો ચૈન અમન તુમ સુખસે નીવાસ
 શ્રી કૃષ્ણ હરી ભગવાન હો બલવાન શોભા માન
 ગુલ ગ્યાન ખડે ધનધાન પાવો માન ન હો કુછ હાન
 પરશુામ પરશુામ (૮)—શ્રી કૃષ્ણ હરી—

૧૦

તોરી ઇતની ચુંદરીયાને મન બસ કીનો મોરી બાંધ કે
 ઉંગરી મોહે બાંધ લીને
 તોરી ઇતની ચુંદરીયા ગીનતી કે હૈં એ નવ દસ ધાગે ભાગખડે

તેઓને વિદિત હતી. આજે મેં તેમની સાથે જે વાર્તાલાપ કર્યો હતો તે સર્વ અગ્રજી-ભાષામાં અને યુરોપિયન પોશાક પહેરીનેજ કર્યો હતો. મને તે લોકોએ યુરોપિયનજ ધારી લીધા હોય, એમ તેમની વાતચીતપરથી મને જણાયું હતું. તેમના બધાના ગયા પછી હું કિલ્લામાં જનરલ હે ને મળવા માટે ગયો. ત્યાં જઈને મેં તેમને ગાર્ડન અને મેંકેયર વચ્ચે થયેલી બધી વાતચીત કહી સંભળાવી. તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક બેદો પણ તેમને વિદિત કર્યા. તાતિયા ટોપીનું નામ સાંભળીને તેઓ પણ ધણજ વિસ્મિત થયા.

તેમણે કહ્યું કે; “મેં હજી સૂધી તે પુરુષનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી.”

“તાર પછી તેમની સાથે કેટલીક વાર સૂધી વાર્તાલાપ કરીને હું મારા ઘર તરફ ચાલ્યો આવ્યો. મેં તેજ દિવસે ભારતના વૈયસરોય અથવા ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કુનિંગ્મને પણ એક પત્ર દ્વારા આ સર્વ સમાચાર લખી જણાવ્યા. તે પત્રમાં મેં ગાર્ડનના સંબંધમાં કંઈ પણ લખ્યું નહોતું.”

“મેં મારા મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો કે; “ગાર્ડન બિલ્કુલ નિરપરાધી છે. કારણ કે, તે મેંકેયરના દબાણથી તેને સહાયતા કરવા માટે તત્પર થયેલ છે. માટે તે દોષિત ઠરતો નથી. પ્રથમથીજ તેમને સાવધાન કરીને મેંકેયરની વિરૂદ્ધ ઉપસ્થિત કરાવવાથી વિશેષ લાભ મળવાનો સંભવ છે. તેથી તેને મેં મારે હસ્તક કરી લેવાનો વિચાર કરીને તેના દોષ અથવા અપરાધ અન્ય કોઈની આગળ પ્રકાશિત ન થવા દેતાં મારા હૃદયમાંજ છુપાવી રાખ્યા.”

તે દિવસે સાંજે મેં ગાર્ડન સાહેબના મકાનપર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે મેં યુરોપિયન પોશાકનો પરિત્યાગ કરીને પંખળી વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. મારા ઉજ્જવલ મુખપર એક જાતનો રંગ લગાવીને તેને કાળું પાડી દીધું અને મસ્તક પર સાફે બાંધીને હું તેમના ઘર તરફ જવા માટે બહાર નીકળ્યો.

“ગાર્ડનના મકાન પર પહોંચતાં લગભગ મને અઘોર્ક કલાક લાગ્યો. દરવાજા પર ગયા પછી દરવાજા આવીને માફ નામ, ઠામ, પત્તો તથા સાહેબને મળવાનું કારણ આદિ અનેક પ્રશ્નો પૂછી લીધા. મેં માફ સાયું નામ, ઠામ તથા આવવાનો ઉદ્દેશ છુપાવીને બીજી બેઠકની બેઠકની નામ તથા ઠેકાણું બતાવી આપ્યું. અને ગાર્ડનને

જો ઘાવ પર લાગે મખ, મલ અતલસભી કુછ નહિ ઇન્કે આગે
 તોરી ઇતની ચુંદરીયા બમલ કમલ લાગ ભાગ જાગે હાંહાંહાંહાં
 ઇન્કે સખસે રેહત ખુશ નસીબ તાગે હાં હાં હાં હાં
 સખ હૈ જોવરધન ઘરસકી અબ કટકર ખુનભરી
 દેખો સખી ખેલ કરત મોહનકી ઉંગલી
 તનમન કુરખાન કરૂં નંદલાલ હાં હાં હાં હાં
 સચ હૈ બમલ કમલ—

૧૧

મંડપ હે રચો અદ્ભુત છબ અતી વીસાર
 તોર નકી કુખન દેવત મન મોહે—
 મંડપ હે રચો—જમ સુર પર ઇંદ્ર લોક પાવત હૈ
 અશોક દ્વાર દ્વાર પર માલાયે લટકાયે
 મંડપ-રચો-હીન્દ મીલકર બલખાતી હૈ મનમે ઇઠલાતી હ
 આજ જીયા ઉમંગ ભરા હૈ સખકો—સખકો મંડપ આજ

૧૨

કુખ મોરારી પ્રીજ બીહારી આપ કહાં હૈ નાથ નાથ
 કાનોમેં કુંડલ ગલે મૃગ છાલા બંસી બલખોરે-કુખ મોરારી
 આવોજી આવો કયું તરસાવો બંદતી બચાવોરે પ્રભુ નાથ
 પ્રભુ નાથ પ્રભુ ના.....થ કુખ નાથ



દરવાન દારા કહેવડાવ્યું કે, કેટલાંક અગત્યનાં કાર્યો માટે હું આપને મળવા ઇચ્છું છું.

“ મારી સધળા વાતચીત અને સંદેશો શાન્ત રીતે સાંભળી રહ્યા પછી, દરવાન મિ. ગાર્ડને મારા સમાચાર આપવા માટે અંદર ચાલ્યો ગયો. હું આ સમયે મેંકેયરના સંબંધમાં ગાર્ડને પાસે શી શી વાતો કરવી એનો વિચાર કરવા લાગ્યો તે સાથે મેં એવો પણ નિશ્ચય કરી રાખ્યો કે, કદાચિત આજે દુર્ભાગ્યવશાત્ ગાર્ડને સાહેબને તેના વિષયમાં કોઇ પણ વાત ન કહી શકાય, તો પછી આવીતી કાલે આવીને પણ તેમની આગળ મેંકેયરનો બધો ભંડો અવશ્ય ફેડીજ દેવો. ”

“ કેટલીક વાર પછી દારપાળ મારી પાસે આવીને મને અંદર લઇ ગયો. મકાનના બાહ્ય વિભાગનું નિરીક્ષણ કરતાંજ જણાઇ આવતું હતું કે, ગાર્ડને એક અત્યંત ધનાઢ્ય પુરુષ છે અથવા તો વર્તમાન કાનપૂર નગરનો બીજો કુખેર છે. પરંતુ તે મહાલયના આંતરવિભાગનું મેં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું, ત્યારે મને એક પ્રકારના અલૌકિક આનંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા લાગ્યો. નાના પ્રકારના મૂલ્ય પદાર્થો અનુપમ પ્રકારનું મનોહર ફર્નીચર, મહાકવિ શેક્સપિયર, ગેરીબદિસ, જોસફ મેઝિની, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, મહાન કાલાંઇલિ, ફ્રાન્સ દેશની વીરબાળા જૉન ઍઝ્ક આર્ક, મહાકવિ બાયરન, આદિ મહાન પુરુષોના સુંદર અને રમણીય ચિત્રો; ઇલિઝાબથ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, સામ્રાજી વિક્ટોરિયા, તેમજ તેવા અનેકાનેક વિખ્યાત યુરોપવાસી મહાન પુરુષોની માર્મલ પ્રતિમાઓ બનાવરાવીને મિ. ગાર્ડને પોતાના મહાલયની શોભામાં અત્યંત વૃદ્ધિ કરી હતી મહાલયને સુસજ્જિત તથા શોભાયમાન કરવાના કાર્યમાં મિ. ગાર્ડને લેશમાત્ર પણ સકોચ નહિ કર્યો હોય, એનો અનુભવ મહાલયની મનોહર સુસજ્જિતતાજ કરાવી આપતી હતી.

દારપાળે મને જે ઓરડામાં બેસવાની સૂચના કરી હતી, તે ઓરડાના મધ્યભાગમાં સંગેમરમરનું એક વિશાળ અને સુંદર ટેબલ રાખવામાં આવ્યું હતું. અને તેની ચારે બાજુએ બહુમૂલ્ય કુર્શીઓ ગોઠવી રાખવામાં આવી હતી, તેમાંની એક કુર્શી પર એક સાહેબ બેઠા હતા. હું તેમની આકૃતિ પરથી ઓળખી ગયો કે, તેઓજ મિ. ગાર્ડને છે. આ વખતે ગાર્ડનેનું વય પ્રાયઃ પચાસેક વર્ષનું હશે,

શ્લોક ૨ જી.

૧૩

જંગ પેહમ બેદરંગ જાએ સીના કરકે તંગ
 ચલતે હું કદમ કદમ જમ-જમ કેહમ બહમ-જંગી જવાન હું
 પહેલવાન ચલકે કરે દુશમનકા કામ જંગ પેહમ—
 તીરંકી બારીશ બરસાવો તુમ ચાર દુશમનકા કરદો તુમ સીના
 ફિગાર તીર ચલાઓ ખુન બહાઓ રહમ ન ખાઓ લોટ
 કે આવો ફીર સરદાર જંગપે હમ
 જંગીઓ તુમ ધાવો બહાદુરી દીખાવો મીલકે નામદાર
 ધાવ ધાવ ધાવ સખ મીલ સરદાર ખીઓ તલવાર
 લડ લીડ કર ઉસપુર ફનસે સરકા ટેંગે મયેદાં પાટેંગે
 મુઝી દુશમન કો હમ કાટેંગેહાં બસ આવો-જંગપે હમ

૧૪

ધાવો જંગીઓ ધાવો મીલકે ધાવો શેર
 કરો ન દૈર કેહદો જવાનોસે કર ડાલે બાનોસે સચે
 નીશાનોસે લાશોંકા ઢર-ધાવો જંગીઓ
 કરો બહાદુરીકા ખ્યાલ ખેલો ન ચાલસે

તેમની સરસ મુખાકૃતિ, તેમના હૃદયના પવિત્ર મહત્વની સૂચના આપી રહી હતી, તેઓએ મને ત્યાં આગળ આવેલો જોઈને, પોતાની કુરસી પરથી ઉભા થઈને ખીજી કુરસી પર બેસવા માટે મને અંતિ આગ્રહ કર્યો. જ્યારે હું કુરસી પર બેઠો ત્યાર પછી તેમણે મને ધણાજ નમ્રતાયુક્ત સ્વરથી પૂછ્યું કે,—“ મહાશય! આપનું આગમન આ સ્થળે શા ઉદ્દેશ્યથી થયું છે વાર? શું આપને મારા જેવું કાંઈ કામ-કાજ પડ્યું છે કે?”

“ મેં પણ નમ્રતાથીજ ઉત્તર આપ્યું કે,—“ અપરાધ ક્ષમા કરશો, શું આપનું નામજ મિ. ગાર્ડન છે કે? ” મેં અંગ્રેજ ભાષા-માંજ વાર્તાલાપનો આરંભ કર્યો.

“ હાજી.” ગાર્ડને કહ્યું.

મેં કહ્યું કે; “ અમુક એક માણસે મને આપની પાસે મોકલ્યો છે, તેણે આપને એક વાત કહેવરાવી છે, પરંતુ તે અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે માટે આપ એક અનુચરને દાર પાસે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા આપો, કે જેથી ખીજી કોઈ વ્યક્તિ અંદર પ્રવેશ કરી શકે નહિ, હું સર્વ વાત આપને નિવેદન કરવાના ઉદ્દેશ્યથીજ અત્રે આવ્યો છું.

“ ગાર્ડને મારી યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે મેં તેમની આજ્ઞા લઈને ઓરડાના દાર ખંધ કર્યા.

પછીથી મેં મારી વાતના પ્રારંભમાં જણાવ્યું કે,—“ ક્રા-સ દેશ નિવાસી મહાત્મા (મહા-તમા) મૅકેયરનું નામ તો આપે સાંભળ્યુંજ હશે. હું તેમનો એક ધણોજ જૂનો અને વિશ્વસ્ત (વિશ્વાસુ) મિત્ર છું, તેમણે મને આપની આગળથી કેટલીક આગતોના ખુલાસા મેળવવા માટે મને અત્રે મોકલ્યો છે. જે બ્રહ્મત્રયમાં તેમણે હાથ નાખ્યો છે, તે કાર્યમાં વિશેષ વિશ્વાસુ મનુષ્યોની આવશ્યકતા છે, મેં સાંભળ્યું છે કે, આપે તેમને સારા પ્રણામમાં સહાયતા આપવાનું વચન આપેલું છે અને મેં પણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, મારા જીવન પર્યન્ત હું તેમને સહાયતા આપ્યાજ કરીશ, અને અત્યારે એટલા માટેજ હું આપની પાસે પણ કેટલીક સલાહ કરવા માટે આવ્યો છું.”

“ગાર્ડને કહ્યું કે;— આપ મૅકેયરના વિશ્વાસુ મિત્ર છો, અને તેને સહાયતા આપવા ઇચ્છો છે, એ જોઈને મને ધણોજ આનંદ

જીતોં કમાલસે સંજત તખત જંગદે સંગ નીખડકો અમરસમર
લેકે ધનુશ ખાન હો સાવધાન બરસ પડના દીલસે
લડના દીપ દીલસે ઘેર ઘેર—ધોવો જંગી

૧૫

રખકુંક કુંક કર પગ જગમે ડોળ ન જાએ તુઈ સમગમે
પગ જગમે રખકુંક

પાંચ ઠગોંકા સાંથ છોડ દે ઇનકો અપના સમજ મત

જગમે નજર બચત હી ધન હર લેંગે
કપટ ભરા હય ઇનકી રગ રગમે, પગ જગમે રખકુંક કુંકકર
ભુકે ખ્યાસે સાધુ આએ ચપટી ચુનન દેંગે રામા તુળસીદાસ
ભળે ભગવાના ભાયોસે પાપી રાંડ લડત હય ઇસ જગમે

રખકુંક ફંક

સાંજ સકારે શીરત હય મારે રામનામકો બીસારે મુરખ ગલીયોં
મેં ભક્ત હય ખાવરે નાર પરાઈ તકત ફીરત હય

કળબુગમે રખકુંક કુંક

૧૬

ભગત કે બસમેં હય ભગવાન કપટ ભરા જીસને જાના
ઉસને ઘેરા બસમેં હય ભગવાના કસાઈસા જો ફંક, સજના

થયો છે પરંતુ આપ અત્યારે તેમના તરફથી અત્રે આવ્યા છો, તેનું પ્રમાણ શું વારે ?”

“ ગાર્ડનનો આવો ગંભીર પ્રશ્ન સાંભળીને હું ધણાજ ગભરાટમાં આવી પડ્યો, મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે, એનું ઉત્તર મારે શું આપવું ? એવામાં મને અચાનક, મેંકેયરના મુખમાંથી વારં-વાર નીકળતા ‘સેન્ટમેરી’ના નામનું સ્મરણ થઈ આવ્યું, તેથી મને જણાયું કે એજ તેનો સંકેત શબ્દ હશે, આમ વિચારીને મેં ગાર્ડનને કહ્યું કે;— “ હાહ, આ પણ આપે ઠીક યાદ કયું. હું તો વિસરીજ ગયો હતો, આપ સંદેહ કરશોજ એમ ધારીને મને મેંકેયરે પ્રથમથીજ ચેતાવી દીધો હતો. તેમણે મને સંકેતની વાત જણાવી દીધી છે, પરંતુ હું તે અત્યાર સુધી ભૂલીજ ગયો હતો. તે સંકેત શબ્દ ‘સેન્ટમેરી’જ છે, ખરું કે નહિ વ.ર ?

“સેન્ટમેરીના નામનું ઉચ્ચારણ થતાંની સાથેજ ગાર્ડન મારા મુખ તરફ જોવા લાગ્યા અને પોતાની કુરસી પરથી ઉડીને મારી સમીપમાં આવીને બેઠા,”

“ ત્યાર પછી મેં જણાવ્યું કે;—” હવે આપને કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ આવે છે કે ? તમારો સંદેહ દૂર કરવા માટે તેઓ મને એક પત્ર આપવાના હતા, પરંતુ મેંજ મના કરીને કહ્યું કે;—“કદાચિત્ તેવું ગુપ્ત પત્ર ગુપ્ત થઈ જાય અથવા તો ખીજના હાથમાં લાગી જાય તો તેથી આપણને અધિક હાનિ થવાનો સર્વથા સંભવ રહે છે. આ વાત તેમને યોગ્ય લાગનાથી પત્ર ન આપતાં પોતાના સંકેત શબ્દ તરીકે ‘સેન્ટમેરી’ નું નામજ આપ્યું છે.”

“ ગાર્ડને જણાવ્યું કે;—“ હાહ ! મારાથી અવિનય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો આપના ઉપર સંદેહ કરીને હું અવશ્ય દોષનોજ ભોક્તા બન્યો છું, હવે મને આપના પર બેશ પણ સંદેહ રહેતો નથી, મારે આપ આપની ઇચ્છા ને ખુશીથી પ્રકટ કરો. ”

“ હું અને ગાર્ડન પરસ્પર વાતચીત કરી રહ્યા હતા, એવામાં બહારથી આવીને કોઈ મનુષ્યે ગાર્ડનનું નામ લઇને બૂમ પાડી. તેનો સ્વર મને પરિચિત જણાયો, પરંતુ તે કોનો સ્વર છે એ હું નિશ્ચિત કરી શક્યો નહિ. ગાર્ડન બહાર ચાલ્યો ગયો અને હું બેઠો બેઠો બિવિધની વિપદમાંથી નિસ્તાર પામવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો, મને શંકા થવા લાગી કે,— શું મારી વાત પર ગાર્ડનને સંદેહ થયો

ઉસી અધમકા પાયા બધના કયા ચલતા બનદા હુય ધનદા
નડર તુભી નડર તુભી નંદા નાદાન ભગત કે બસમે—

૧૭

ડગમગ ડોલે તોરી નર્ધયારે અગયાની સોચ સમજકર
કાર કરો તુમ શીર ન પડે પછતાના દુર્યોધન શીર ન પડે પછતાન
પછતાનારે અપમાની ડગમગ ડોલે તોરી નર્ધયા.

૧૮

આએ સુમરસે નાહી પ્રાન ધની કયસે ઉપાય રંડમડ પગત
ધરતી યે હાય સુમરસે નાઈ-લાખો યુદ્ધા અખતક કટ ગએ
બાકી રહે અખ તો પ્રાન,
હમરે કયસી આન બની આએ સુમરસે નાહી પ્રાન ધની.

૧૯

ચીંતાકો તજકે બચન સમજકે ધીર ધરો.....ચીંતાકો
બીપતાકો ટાડ, કાજ સવાઈ ભગતકો અપને નાહી બીસાઈ,
ધીર ધરો.....ચીંતાકો

હશે, પરંતુ તે સંદેહના કાંધ પણ ચિન્હ મને જણાયા નહોતા. ત્યારે શું તેમણે એકેયર પાસે માણસ મોકલીને મારો તપાસ કરાવવાની યુક્તિ રચી હશે ? પરંતુ તે વિષયમાં પણ હું કાંઈ સ્થિર કરી શક્યો નહિ, જેમ જેમ સમય વીતવા લાગ્યો, તેમ તેમ મારું ચિત્ત અસ્થિર થવા લાગ્યું. મેં પુનઃ વિચાર્યું કે, હવે માત્ર પાંચ મિનિટ રાહ જોઈને પછી હું મારે ઘેર ચાલ્યો જઉં. આ નિશ્ચય કર્યા પછી પણ ઘણી વાર સૂંધી હું બેસી રહ્યો, પરંતુ કોઈ પણ આવ્યું નહિ. ત્યાર પછી દસમાર મિનિટ રાહ જોઈને, હું દરવાજો ઉઘાડીને બહાર નીકળ્યો. હજી મેં એક પગલું પણ આગળ ભર્યું નહોતું, એવામાં એક અનુચરે સમીપના મકાનમાંથી બહાર આવીને મને એક કાગળનો કકડો આપીને કહ્યું કે,--“ ગાર્ડન સાહેબ આ બગીચાના એક એકાંતસ્થાનમાં આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે, માટે કૃપા કરીને સત્વર મારી સાથે ચાલો. આ પત્ર તેમણેજ આપના પર મોકલાવ્યું છે.”

“હું ત્વરિત ગતિથી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો અને દીપકના પ્રકાશ પાસે જઈને પત્ર વાંચવા લાગ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે;-- ”

“ પ્રિય ભાઈ !

“ જે વિષયમાં આપ મારી સાથે પરામર્શ કરી રહ્યા છો, તે અત્યંત ગોપનીય (ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય) છે, એ તો આપ અવશ્ય જાણતાજ હશે. માટે જે ઓરડામાં આપણે વાતો કરીએ છીએ, તે ઓરડો આવી ગુપ્ત વાતો કરવા યોગ્ય નથી. મારા આ બાગમાં, તે ઓરડાના કરતાં પણ અધિક એકાંતમાં એક નિરાળું સ્થાન છે, ત્યાં હું આપની રાહ જોઈ રહ્યો છું, માટે આ પત્ર લાવનાર મનુષ્યની સાથે સત્વર અત્રે આવો. વિચમ્મ કરશો નહિ.

“ તમારો-વિશ્વાસુ મિત્ર

મિ. ગાર્ડન. ”

“ પત્ર વાંચ્યા પછી મારા ચિત્તમાં ચિન્તાનું દાશળુ દુઃખ થવા લાગ્યું. હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સંકટ આવવાની આશંકા થવા લાગી. મેં ધાર્યું કે; જો આ ઓરડામાં બેસીને ગાર્ડનને વાતો કરવાનું અનુચિત લાગતું હોય, તો તે પ્રથમથીજ મને અહિં બેસાડીને ગુપ્ત વાતો કેમ કરે અને વળી આ માણસના આવ્યા પછીજ તેઓ મને ત્યાં જવાનો આગ્રહ પણ શા સાર કરે ? તેમની

૨૫

૨૦

દોહા

સાંસ સાંસસે કીશન જ્યો કોઈ બે અરથ સાંસ મત જાગે,
ના જાને વો કોનસા સાંસ આખરી રેહ જાય.

અસને સ્વામીકા કહેના નમાના ઉસને નરકમેં કીયા ઠીકાના
જલથલ મરના દુખ લરના અસને સ્વામીકા કહેના નમાના.
કહીં રામમેં રામ સમાયા કહીં મુરલીવાળા બન આયા,
જાઉં ઉસકી સરના સીસ ધરના અસને સ્વામીકા કહેના નમાના.

૨૧

લલા હોગા ગરીબોપે રાખો દયા,
અરે જારે કમીને મુ'વે બેહયા, લલા હોગા—
સમજાઉં અણી પીટવાઉં અણી કરો કરો તુમજો મન આહે,
કેસી કેસી ઠીથાઈ દીખાઈ મુઝે અરે ઢેર નહીં લાજ આઈતુઝે,
હુઈ હય ખતા-લો ઝુતે ગીન ગીનકર મારો લલા હોગા.

૨૨

અજબ હેરાન હું લગવાન તુમેં કથું કર રીઝાઉં મં'ય,
કોઈ વસ્તુ નહીં જોસી અસે સેવામેં લાઉંમે

અજબ હેરાન.

બુદ્ધિનો પ્રથમથી શું પ્રલય થઈ ગયો હતો કે, બેભુનું ખસી ગયું હતું? અથવા તો કાંઈક કાવત્રાં રચવાની પેરવી કરવાના ઉદ્દેશથી મને અહિંથી દૂર કરવા માગે છે? આદિ કોઈ પણ વિષય મારાથી સમજી શક્યો નહિ. આ સર્વ બાબતોનો અર્થ શું હશે? એમાં શું રહસ્ય સમાયલું હશે? આદિ અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પથી મારું હૃદય વિચલિત થઈ જાયું, અને મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મેં હવે બારેબાર ઘેર જવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. કદાચિત્ તેમની પાસે જવાથી વિપદમાં સપડાઈ જવું પડે તે કરતાં ઘેર જવું એજ અધિક લાભદાયક છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એવામાં તરતજ મારો વિચાર બદલી ગયો કે, કર્તવ્ય-સાધનથી વિમુખ થઈને ષંઠની માફક રોડડાં રડતાં ઘેર જવું એતો કાપુરુષનુંજ કામ છે. ધણે ખરે ઠેકાણે મેં આવાં બચકર વિપદજનક કાર્ય કરવામાં માત્ર પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખીનેજ હસ્તાક્ષેપ કર્યો હતો અને તેમાં દયાળુ દેવની કૃપાથી કૃત-કાર્ય પણ થઈ શક્યો હતો. જો કે, એવાં કઠિન કાર્યો કરવામાં મારે અધિક સમયનો તથા અંગ મહેનતનો ભોગ આપવો પડતો હતો. પરંતુ મહેનત, ખંત, ઉત્સાહ અને દ્રઢ નિશ્ચય વિના કદાપિ કોઈ વિજયી થઈ શક્યું નથી. પોતાના દ્રઢ નિશ્ચયથી મહાવીર નેપોલિયને ફ્રાન્સ દેશનું વિસ્તૃત સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, ઉત્સાહના આવેશમાં આવીને કૌલભૂમિએ અમેરિકા જેવા અદ્ભુત દેશનો શોધ કર્યો મહારાજા શિવાજીએ ઔરંગઝેબ જેવા વિષમ સાહસિક અને પ્રમળ શત્રુને પોતાના ઉત્સાહથી અનેક વાર હંકાર્યો અને વીરવર રાણા પ્રતાપ-સિંહે માત્ર પોતાની ટેકની ખાતર અરણ્યના અનેક આઘાતો સહીને છેવટે મોગલ સમ્રાટ અકબરને પણ લજ્જિત કર્યો તો પછી હું પણ મારા કર્તવ્યથી શા માટે વિમુખ થાઉં? હું ક્ષત્રિય છું, મારો ધર્મ કર્તવ્યપાલનમાંજ સમાયેલો છે. જો હું મારા કર્તવ્યથી પરંગમુખ થાઉં તો મારા જેવો પાપાત્મા અન્ય કોણ હોઈ શકે? સ્વામીના શ્રેયને અર્થે સેવકે જીવનને એક તુચ્છમાં તુચ્છ વસ્તુ સમજીને કાર્ય કરવું જોઈએ. ક્ષણિક માયાના ભ્રમમાં ભ્રમિત બની જઈ પ્રાણને કર્તવ્ય કરતાં વિશેષ પ્રિય ગણીને જો હું મારા કર્તવ્યના પાલનને ન પાર પાડું, તો તેથી હજારો આત્માઓનો વિનાશ થવાનો સંભવ હતો. મૈકેયર જેવા પાપાત્મા પુરુષો આ હિન્દુ ભૂમિને ચિરકાળને માટે ત્રાસજનક થઈ પડે તેવો સંભવ

કરું કીસ તરહ આવાહનકે તુમ મોબુદ હો હરબા
 નીરા દરહય બુલાનેકો અગર ઘંટી બજાઉં મંય, અજબ હેરાન.
 તુંમી હો મુરતી મે લી તુમી વ્યાપક હો પુલોમે.
 ભલા ભગવાન પર ભગવાનકો કયું કર ચડાઉં મંય—અજબ
 લગાના લોગ કુચ્છ તુમકો યે એક અપમાન કરના હય,
 ખીલાતા હય જો સખ સંસારકો ઉસકો ખીલાવું મય.

અજબ હેરાન હું મે,

તુમારી જોતસે રોશન હય સુરજ ચંદર ચોર તારે
 મહા અધેર હય તુમકો અગર દીપક દીખાઉં મય—અં હો
 બુજાએ હો ન સીતા હય નગરદન હય ન પેશાની
 કે હય નીર લેપ નારાયન કહાં ચંદન લગાવું મય—અજબ

એસોજી રામ નામ રસ ખાન,
 મુરખયાકો કબી ન પીયે પીયે, ચતર સુખન—એસીજી.
 નારદને સારદને પીયો પાયા બોલ બોલ.
 બાલમીક ખીયાસજીને પીયો યાકો ઘોલ ઘોલ—એસાં
 ગોપીચંદ ભસ્થરીને પીયો યાકો ડોલ ડોલ
 ચારખવી શંકરને પીયો યાકો ઘોલ ઘોલ—એસોજી રામ.

હતો. જો તેઓનો ખૂણું તપાસ કરવામાં ન આવે, તો તેઓ ભારત-
ભૂમિને પિશાચોની વિલાસભૂમિજળ બનાવી દે તેમ હતા. માટે
કદાચિત મારા પ્રાણ જવાના પ્રસંગ આવશે. અથવા તો કાંઈ
દગો થશે તો પ્રભુ મારું અવશ્ય રક્ષણજ કરશે, પરંતુ અન્ય નિ-
ર્દોષ વ્યક્તિઓના સંરક્ષણાર્થે તે દુરાત્મા મેંકયરનો પત્તો તો અવશ્ય
મેળવવોજ પડશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચારો કરીને
છેવટે મેં ગાર્ડન પાસે જવાનોજ નિશ્ચય કર્યો, અનુચર મને ગાર્ડન
પાસે લઈ ગયો. બગીચામાં જઈને તેણે તેણે એક અન્ય પુરુષને
બોલાવ્યો. જ્યારે તે પુરુષ અનુચર પાસે આવ્યો, ત્યારે તે તેને કાંઈક
વાતચીત કરીને ઇશ્વારા કરવા લાગ્યો. મેં તે તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય
આપ્યું નહિ. પંદરેક મિનિટ પછી તેઓ બન્ને મને એક ઓરડામાં
લઈ ગયા. ત્યાં જઈને પેલા અનુચરે મને કહ્યું કે, ગાર્ડન સાહેબ
આ ઓરડામાં આપની રાહ જોઈ રહ્યાછે, માટે આપ અંદર જાઓ.”

“ હું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના તે મકાનમાં ચાલ્યો
ગયો. આ ઓરડામાં એક ટેબલ અને એક કુરસી રાખેલી હતી.
ટેબલ પર એક મંદ પ્રકાશયુક્ત દીપક પ્રકાશી રહ્યો હતો. મેં
ત્યાં જઈને ચારે બાજુએ નિરીક્ષણ કર્યું, પરંતુ ત્યાં આગળ મને
ગાર્ડનનાં દર્શન થયાં નહિ. મેં તેમના નામના પોકાર કરીને અનેક
બૂમો પાડી પરંતુ કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર મળ્યું નહિ. આથી મને
સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. હું બહાર નીકળવા માટે દરવાજા આગળ આવ્યો,
પણ દરવાજો બહારથી બંધ હતો; “ નોકર-નોકર ” કહીને મેં
કેટલીક બૂમો મારી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ગાર્ડન પર વિશ્વાસ
રાખીને અત્રે આવવાથી આવું ભયંકર પરિણામ આવશે અને મારા
પ્રત્યે આવો અપભવહાર ચત્રાવવામાં આવશે, એવો મને સ્વપ્નમાં
પણ સંકલ્પ નહોતો, હવે અહિંથી શી રીતે છુટી જવું, એ સંબંધી
વિચાર કરવા લાગ્યો પરંતુ કાંઈ પણ નિશ્ચય પર આવી શક્યો
નહિ. દ્વાર તોડી નાખવાનો હું યત્ન કરવા લાગ્યો, એક બે વાર
દ્વાર પર જોરથી પદ્મઘાત કર્યો, પરંતુ તેથી દ્વાર ઉઘડ્યાંજ નહિ. એથી
નિહાસવાનો બીજો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. મેં ચારે બાજુની દીવાલો
નિહાળી જોઈ, તેમાંની એક દીવાલ અત્યંત પ્રાચીન અને જીર્ણોદ્ધાર
હતી, એક જગાએથી તેની ઇંટો ખસી પડી હતી. તેથી હું ખીસ્સા-
માંથી છુરો કાઢીને દીવાલની ઇંટો કાઢવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો.

૨૭

૨૪

અળ મોરા હરી નામસે નીહા લાગયો

ભાંગી ખીચતાના બધ ભાગયોરે—અળ મોરાં

૨૫

નાચો નાચો રે યાર પ્રીતમ હમારે પાસ આ ગયે,

આહા આ ગયે ઓહો, આ ગયે હાં નાચો નાચો—

ગરવા લગાવું સરપે ખીઠાવું તન મન ધન સહી વાડું—

નાચોં



તેમાં કેટલેક અંશે ફળીભૂત પણ થયો. મેં ચાર-પાંચ ઇંટો કાઢીને નીચે ફેંકી દીધી. મનમાં આશાનો સંચાર થયો અને હૃદય પુલકિત થઈ ઊઠ્યું. પરંતુ દુર્ભાગ્યયોગે આ ઓરડામાં એક પ્રકારનો ધણોળ ખરાબ દુર્ગન્ધ આવવા લાગ્યો તે દુર્ગન્ધ અતિ તીવ્ર હતો, તેથી મારું સમસ્ત શરીર અવસન્ન થવા લાગ્યું અને મસ્તકમાં ચક્કરીઓ આવવા લાગી.

“ હું રૂમાલથી નાક દબાવીને દરવાજા તરફ દોડ્યો અને પુનઃ ગાર્ડનનું નામ લઈને કેટલીકવાર પર્યન્ત જુમો પાડવા લાગ્યો. પરંતુ તેના તરફથી કંઈ પણ પ્રત્યક્તર મળ્યું નહિ. મારું મસ્તક ધૂમવા લાગ્યું. તેથી હું તે ઓરડાના મધ્ય સ્થળમાં પડેલા ટેબલ પર જ બેસી ગયો. ત્યાં આગળ મેં જોયું કે ટેબલની નીચે કોઈક પદાર્થ સળગી રહ્યો હતો અને તેમાંથી જ આ દુર્ગન્ધ નીકળીને ઓરડામાં ભરાઈ રહ્યો હતો. મેં તેને હોલવી નાખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મારા હાથ પગ ઉપડી શક્યા નહિ. હું અલ્પ સમયમાં જ અચેતનાવસ્થામાં આવી પડ્યો.

“ આ પ્રમાણે હું કેટલીવાર સૂધી અચેતનાવસ્થામાં પડી રહ્યો, તેનું મને સ્મરણ પણ રહ્યું નહિ. પરંતુ જ્યારે હું ચેતન્યાવસ્થામાં આવ્યો, ત્યારે દિવસ વીતી ગયો હતો અને રાત્રિ પણ થઈ ચૂકી હતી. મેં જોયું તો જાણાયું કે, મને કાલે જે મકાનમાં કેદ કર્યો હતો, તે મકાન આ નહોતું, પરંતુ કોઈ બીજું જ મકાન હતું. આ ઓરડાની ચારે બાજુએ એક પણ બારી દેખાતી નહોતી. માત્ર એક દ્વાર જ હતું અને તેના છિદ્રોમાંથી સહજ પ્રકાશ આવતો હતો. મેં વિચાર્યું કે, જો ગાર્ડનને આ પ્રમાણે મને ત્રાસ આપવો હોત, તો તેઓ આવો પ્રપંચ શા માટે રચત? જે વખતે હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે જ તેઓ મને કેદ પકડાવી શકે તેમ હતા, તો પછી આ પ્રમાણે બે કલાક પછી શા માટે કેદ કરાવ્યો? મારી સાથે બન્ધુ તરીકે વ્યવહાર કરીને મને તેઓ આ પ્રમાણે ફસાવી દે, એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. તેનું હૃદય સરલ અને નિષ્પાપી છે. એમ મેં તેમના વાર્તાલાપ પરથી જાણી લીધું હતું. તેનું ચિત્ત ઉદાર છે. અન્યને ત્રાસ આપવાને તેઓ કદાપિ તત્પર થાય તેવા નથી. માટે આ કાર્ય કોઈ પાપાત્મા પુરુષની કુમંત્રણામાં સામેલ થઈને જ તેમણે ક્યું હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. બાકી

ટ્રાપ ત્રીજો.



૨૬

ભજન કરત નહીં મન સયેલાની
 ડાલે માયાકે કારન બનકર આની—ભજન કરત.
 અછે નીકે લોજન આહીયે ઓર ઠંડાપાની—ભજન કરત.
 સેજ કુલોંકી આહીયે પદમની રાની—ભજન કરત.

૨૭

કેસે ચલુ' મેં નાજકી પાલી ગોદમેં મુજકેા ઉઠાલે,
 મર ગઈ મર ગઈ અરરરરરરર પડે પાઉ'મેં છાલે.
 ખ્યારે સધયાં પડે પાઉ'મેં છાલે—
 સરપે ઉઠાકે તુજકેા લે ચલુ' કાહે ખ્યારી
 ઘસરાબે મર ગયા મર ગયા અરરરરરરર
 લગે નેનકે ભાલે—કેસે ચલુ'.

૨૮

કાહેકેા છેલત મોરી કર ગહે લીની;

તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આતું ધાતકી કાર્ય કદી પણ ન કરે એની મને પૂરેપૂરી ખાત્રી મળી ચૂકી છે.

“ અમે બંને જ્યારે વાતો કરતાહતા, ત્યારે બહારથી ગાર્ડ-નને બોલાવનાર પુરુષ મેંકેયરજ હોવો જોઈએ. અને તે પાપની-દુષ્કર્મની સાક્ષાત્ પ્રતિમાએ આ પ્રમાણે અત્યાચાર આદર્યો હોય, તો તે સર્વથા સંભવિત છે. હવે મને પૂર્ણ સ્મરણ થઈ આવ્યું કે, બહારથી બોલાવનાર મનુષ્યનો કંઈ સ્વર અને મેંકેયરનો કંઈસ્વર પ્રાયઃ સમાનજ હતો. હશે, જે હોય તે ખરું. લાગ્યમાં લખાયું હશે, તે મિથ્યા થનાર નથી. એમાં માફ કાંઈ પણ સામર્થ્ય ચાલી શકે તેમ નથી. મનુષ્ય જાતિ અન્ય અનેક જાળોને તોડી શકવાને સમર્થ હોઈ શકે છે. પરંતુ પ્રપંચ જાળને તોડનારા, છિન્ન ભિન્ન કરનારા પુરુષો તો વિરલજ હોય છે. અર્થાત્ તેનું દહન કરવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે.

“ આ પ્રમાણે વિચારમાં અને વિચારમાં બીજો કેટલોક સમય પણ વ્યતીત થઈ ગયો. મારા મગજની સ્થિતિ પણ અત્યારે સારી નહોતી, તેથી ન્હાસવાનો કાંઈ પણ માર્ગ શોધી શક્યો નહિ. સમય જોવા માટે મેં ઘડિયાળ કાઢવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ ખીસામાં ઘડિયાળજ ન મળે ! તેની મૂલ્યવાન ચેઇન પણ ન મળે, આથી મને નિશ્ચય થયો કે, આ કાર્ય પાખંડી મેંકેયરનુંજ છે. ગાર્ડન મહાન ધનાઢ્ય પુરુષ છે, તેથી તે મને ફસાવીને આવો વિશ્વાસવાત કરે એ સર્વથા અશક્ય છે, કદાચિત્ તેઓ મને કેદ કરી રાખે, પરંતુ ચોર અને લૂટારાની પેઠે ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને, એવું કદાપિ બની શકેજ નહિ.

“ મારાથી આ વિષય કારાગૃહની કઠિન સજ્જમાંથી વિમુક્ત થવાનું કાર્ય બની શકે તેમ નહોતું. મને એવો પણ ભય રહ્યા કરતો હતો કે, વખતે મેંકેયર મને પોતાના માર્ગનો કંટક સમજીને મારો પ્રાણ પણ લે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નહોતું. આ સર્વ સંવેદના-ઓથી મારું હૃદય નિરાશાની નદીમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું તથા ચિત્ત ચંચળ અને વિચલિત થઈને ભયંકર પ્રકારની આશંકાઓથી ઘેરાવા લાગ્યું. જીવનની આવી વિપદાવસ્થામાં ઇશ્વર પર દ્રઢ વિશ્વાસ અને સત્ય નિષ્ઠા રાખ્યા વિના મનુષ્ય કદી પણ નિશ્ચિંત રહી શકતું નથી. મેં પણ મારી જીવનનૌકાને સમસ્ત બ્રહ્માંડના સંચાલક સ્વામી પરમાત્મા

ડગર ચલત દેખો ગારી મોઢે છીની—કાઢેકો.
 નંદ મગેમે કારો હે નંદકો ઘોટા ગઢે મીકી મોરી છીની
 શામકી ખાત દેખો અયે ખીન્દા કોઈના ખાત હમે કીની.

કાઢેકો.

ગાવો બબવો મીલ જુલ સખીયાં ગાઓ
 દેખો નાચત સઘ્યાં ગાવો બબવો.
 એસા નાચ દેવે કહાં દીખાઇ ચતરાઇ સે સખ
 ગત ગીન વાઇ તા થઇ થઇ થઇ થઇ થઇ થઇ
 છકછુમ છકાછુસ છકાછુમ છકાછુમ
 ગાવો બબવો.



અથવા તો ભવસાગરની નૌકાના નાવિક ઇશ્વર પર આધાર રાખીને છુટી મૂકી દીધી.

“ આ ઓરડામાં એક ફાટચુંદુટચું કામચલ પડ્યું હતું, તેના પર હું નિરાશભાવે પુનઃ નિદ્રાવશ થયો. દુઃખના સમયમાં નિદ્રા પણ મનુષ્યની દુશ્મન બને છે એ વાતનો સત્ય સાક્ષાત્કાર આ સમયે મને થઈ આવ્યો. હું બગાસાં ખાતો ખાતો બગૃતાવસ્થામાં જ એમી રહ્યો. લગભગ ત્રણેક કલાક પછી આ ઓરડીના દ્વાર આગળ મનુષ્યનો પદરવ સંભળાયો. હું ધીમેથી ઉઠીને દ્વાર પાસે આવ્યો, ત્યાં જો મનુષ્યોને પરસ્પર મેં કાંઈક વાતચીત કરતા જોયા.

“ પ્રથમ પુરુષ બોલી ઉઠ્યો કે, “ભાઈ! આપની આજ્ઞાનુસાર આ સ્થળે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. આપણા સુખ-મય માર્ગના આ પાપી કંટકને હું સેનાબાદ લઈ જવો જોઈએ અને પછી શહેરથી દૂર આવેલા વિકટ અરણ્યમાં મારા મિત્રનું એક ઘર છે, ત્યાં આગળ જઈને આનો વધ કરીને દાટી દઈશું તો પોલિસ અથવા અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યને આ વિષયનો લેશ પણ પત્તો મળી શકશે નહિ.”

બીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું કે, “તમારી આ ધારણા બચંકર ભૂત ભરેલી છે. આ પુરુષ ધણો જ ચાલાક અને બાહોશ છે. આ દુરાત્માના જેવો ધૂર્ત અથવા પ્રપંચી જનસૂસ બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે. તેને આ ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવા કરતાં, અંદરને અંદર જ તેનું કાસળ કાઢી નાખવું અને તેના આત્માને નરકગામિ કરવો એ જ મને વિશેષ શ્રેયસ્કર તથા લાભદાયક જણાય છે. જો તમે આ કાર્ય સત્વર પૂર્ણ કરશો તો, તેના બદલામાં હું તમને પુરતો પુરસ્કાર આપીશ. જો તમારાથી તેમ ન બની શકે તેમ હોય, તો સ્પષ્ટ ના કંઠી છો કે, જોથી હું બીજા કોઈ મનુષ્યને આ કાર્ય સમાપ્ત કરવા માટે નિયુક્ત કરું. સ્પષ્ટ કથન અને દ્રઢ નિશ્ચય કર્યા સિવાય ધારેલા કાર્યમાં કદાપિ વિનય પ્રાપ્ત કરી શકાતો જ નથી.

પ્રથમ પુરુષે જણાવ્યું કે, “ આપની આજ્ઞા વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરવાને હું તત્પર થાઉં તેમ નથી. અત્યાર સુધી મેં કદાપિ આપના હુકમનો અનાદર કર્યો હોય, એવું મારા સ્મરણમાં તો નથી, પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્યનો વધ કરવો એ કાર્ય જેટલું કઠિન છે તેના કરતાં પણ અધિક કઠિન કાર્ય તેને છુપાવી રાખવાનું છે. હું આવું કાર્ય કરી કરીને તો હવે વૃદ્ધ થવા આવ્યો છું.”

અમારું નવું સાહસ.

આ શહેરમાં છાપખાનાઓની સંખ્યા દીનપર દીન કુદકે ને ભુરકે વધતી જાય છે છતાં ઘરાકોને મન પસંદ કામ નહીં મલવાની ક્યારે ઉપરાંત લાવે એહ વધતા લે છે એવી ક્યારે ઉઠતીજ રહી તે સમજાને બનતી કોશેશ સંતોષ આપવા. હમેએ અમારા પ્રેસની એક શાખા કલોક ટાવર આગળ આવેલા કરવા રોડ

ના નાકા ઉપર ખોલી છે.

જ્યાં હમારી હેડ ઓફીસમાં ઘડાયલા અને અનુભવી કારીગરોને રોકવામાં આવ્યા છે કે જેઓ છાપખાનાનું તથા બાઈન્ડીંગનું નાનું અથવા મોટું કામ કીકાયત લાવે વાયદાસર મન પસંદ રીતે કરી આપી ઘરાકોને સંતોષ આપવા માટે જાણીતા છે.

એક વખત મુલાકાત લેવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

માલેક.

હેડ ઓફીસ.
અપાટીયા ચકલા-મુરત.

શા. ખુબચંદ અમીચંદ અવેરી.
ધીં:મુરત જૈન એ.જન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

“ બીજો પુરુષ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“ મારી તો એવીજ ઇચ્છા છે કે, જેમ બને તેમ સત્વર આ કાર્ય પાર પાડી નાખીએ તો ઠીક. કેમકે સમયને વ્યર્થ નષ્ટ કરવાવાળી, કદાચિત્ તે અહીંથી નહાસી જાય તો તે સંભવિતજ છે. તે ગવર્નમેન્ટ ડિટેક્ટીવ ઓફિસર-સરકારી જસૂસી અમલદાર છે. તેના ફેટલાક સોબતીઓ પણ તેના જેવાજ ચાલાક છે, માટે તેઓ આપણા કાર્યમાં બાધારૂપ થઈ પડે તો તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. જો તેઓ આનો પતો મેળવી લેશે તો આપણા ઉપર વિપદનાં વાદળાં ચડી આવશે અને તે વાદળાંમાંથી ગવર્નમેન્ટના ક્રોધ રૂપી વીજળી તૂટી પડીને આપણને સત્વર બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે, માટે આ કંટકને આજેજ આ જગતમાંથી દૂર કરીને તેના અસ્તિત્વનો વિનાશ કરવો જોઈએ. ગાર્ડન પણ મધ્યાહ્ન પછી અત્રે આવશે, તેથી જો તેમને આ વાત વિદિત થઈ જશે, તો તેઓ આપણા કાર્યમાં અસમ્મત થઈને આનો ઉદ્ધાર કર્યા સિવાય રહેશે નહિ, અને જો તેમજ થશે, તો પછી આપણી ધારેલી સર્વ ધારણાઓ ધૂળ મળશે.”

“ પ્રથમ પુરુષે સમ્મતિ આપવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે;—“ મને એટલી તો ચોક્કસ ખાતરી છે કે, ગાર્ડન આ કાર્યમાં કદી પણ સમ્મત થશેજ નહિ. આપ જો તેનું પારિસ-રહસ્ય ન જાણતા હોત તો, તેઓ આ કાર્યમાં લાયક પણ ન નાંખત. તેઓ આ જસૂસની હત્યા કરવાની આજ્ઞા નહિજ આપે; છતાં પણ આવું મહત્ કાર્ય સાહસિક બની જઈને એકદમ તો નજ કરવું જોઈએ. આપણા સંરક્ષણનો માર્ગ શોધ્યા બાદ એનો ધ્વંસ કરવો એજ સર્વથા ઉચિત છે.”

“ બીજો પુરુષ બોલ્યો કે;—“ એનો ધ્વંસ સત્વર કરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એજ છે કે, તે ગાર્ડનને પોતાના અધિકારમાં મેળવી લે તેવો છે. જો ગાર્ડનને તેની સલાયતા મળી જશે, તો પછી તે આપણા વિરુદ્ધ પક્ષમાં ઉતરીને સર્વનાશ કરાવ્યા વિના રહેશે નહિ. ગાર્ડનની ઇચ્છા તેને મારવાની નથી, પરંતુ માત્ર કેદ રાખવાનીજ છે. ગાર્ડનના સંબંધમાં મને અત્યારે નાના પ્રકારના સંદેહ થવા લાગ્યા છે. કાલે ઇશ્વર કૃપાથી હું અત્રે આવી પહોંચ્યો એ મારાં અહોભાગ્ય છે. નહિતો કાલેજ મારા દેહને ફાંસીના લાકડાપર લટકવાનો પ્રસંગ આવી લાયક. માટે જેમ બને તેમ આજેજ આ



પ્રસિદ્ધ કરનાર

માલાના અબ્દુલકરીમ પ્રોપરાયટર.

ધી આફતાબે હિન્દ ચિએટ્રિકલ કં.ને છપાવી પ્રકટ કર્યું.

પ્રીન્સેસ થીએટર, સ્ટેશન રોડ—મુરત.



શા. ખુમચંદ અમીચંદના ધી મુરત જૈન એન્જન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

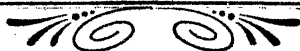
પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસે છાપ્યું

ખપાટીયા ચકલા—મુરત.



૧૯૧૭

બિના મોહરકી કિતાબ ચોરીકી સમઝી જાવેગી.



કાર્યને આપ સમાપ્ત કરો. કલોરોફોર્મના વિષમ વિષથી તે હજીપણ અચેતનાવસ્થામાં જ પડેલો છે. હવે હમણાં જ તેને યમપુરીનો માર્ગ ખતાવી આપવો ઉચિત છે. વિષમ વિષવ્યાપી મણિધર નામને જ દામાં છુપાવવો, એ એક પ્રકારની મૂર્ખતા સિવાય બીજું શું કહી શકાય વાર ? ”

ત્યાર પછી ચારે બાજુએ શાન્તિ અને નિઃસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું. હું તે બંને પુરુષોની વાતપરથી સમજી ગયો કે, દુરાત્મા મેંકેયર મારો પ્રાણ લેવાની વ્યવસ્થા કરી રહ્યો છે. હું અત્યારે જે આપદમાં આવી પડ્યો છું, તે આપદનો નાશ કરવાનું અથવા તો તેમાંથી મુક્ત થવાનું કાર્ય કાંઈ સહજ નહોતું. કાલે ગાર્ડનને જેણે ખોલાવ્યો હતો, તે મેંકેયર વિના બીજો કાઢી નહોતો. મને હવે તે વિષયમાં જરા પણ સંદેહ રહ્યો નહિ. પરંતુ હવે જીવનની મુક્તિ મેળવવા માટે મારે શો ઉપાય કરવો ? જો ગાર્ડન અત્યારે અહિં આવી લાગે. તો મારા જીવનનો નિસ્તાર થઈ શકે. આ પ્રમાણે હું વિચાર કરતો હતો. એવામાં બહારના દારનું તાળું કાઢક મનુષ્યે આવીને ઉઘાડ્યું. હું ધીમેથી કામ્બલપર જઈને સૂઈ ગયો. દાર ઉઘડતાની સાથે જ એ મનુષ્યો મારા ઓરડામાં આવ્યા. પછી મેંકેયર બોલ્યો કે;—“ અમદુલ ! જરા જો તો ખરો કે અત્યારે તેની અવસ્થા કેવી છે ? ”

મેંકેયરની આજ્ઞા પ્રમાણે અમદુલ મારી પાસે આવ્યો અને મારા નાક આગળ પોતાનો હાથ રાખીને કાંઈક જોવા લાગ્યો. તેણે શ્વાસનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું, પછી હૃદયપર હાથ મૂકીને કાળજીનો તપાસ કર્યો.

કેટલાક સમય સુધી મારો તપાસ કર્યા પછી તે મેંકેયર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે,—“ હવે જલ્દી હાથમાં આવી જશે. મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પુનઃ ખેલાન કરી નાખવો જોઈએ. આ અરસામાં જો કદાચિત્ ગાર્ડન અત્રે આવી લાગે તો, તેને સમજાવી દેજો કે, આજે પ્રભાતમાં તેનો ઘાત કરી નાખવામાં આવ્યો છે. પછીથી તે કાંઈ પણ યત્ન કરી શકશે નહિ, અને રાત્રે આપણું કાર્ય કાંઈ પણ પ્રકારના વિઘ્ન વગર સમાપ્ત થઈ જશે.”

“ મેંકેયરે કહ્યું કે;—“ તમારું કહેવું યથાર્થ છે. અત્યારે તો તે પીજી વ્યવસ્થા કરો.”



“ મેં ધાર્યું કે, આ લોકો કલોરોફોર્મ દ્વારા મને પુનઃ જ્ઞેહાન કરવા ધારે છે માટે હવે ઇશ્વરની કૃપા વિના મારા જીવનની રક્ષાનો અન્ય કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નથી. આથી હું મારાં મનમાં ઇશ્વરનું સ્મરણ અને આરાધના કરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી અબ્દુલે કલોરોફોર્મની શીશી મારા નાક સાથે અડકાડી હું પણ શ્વાસ ખેંચ્યા સિવાય ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો. શીશીમાંથી નીકળેલી વાસે પ્રથમ મારા નાકમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, આથી મારું મસ્તક ધ્રુમવા લાગ્યું. હવે મને જણાયું કે, આ માત્ર કલોરોફોર્મજ નહિ, પરંતુ તેની સાથે બીજી કાંઈક ઝેરી દવાનું પણ મિશ્રણ કરેલું હતું. કલોરોફોર્મની શક્તિ કેટલું કામ કરી શકે છે. એ હું સારી રીતે જાણતો હતો. ત્યાર પછી અબ્દુલ શીશી લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જતી વેળાએ મારા શ્વાસનું નિરીક્ષણ કરવા માટે તેણે મારા નાક આગળ હાથ પણ અડકાડી લીધો. ત્યાર પછી તે મોકેયર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે;—“ આજની સ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે, હવે આપણે કાંઈ પણ પ્રકારની નવીન યેષ્ટા કરવી પડશે નહિ. આ દવાથીજ તમામ કામ પતી જશે. પરમાત્માએ આપણને આ વિપદમાંથી બચાવ્યા છે. માટે આપણે તેમને સેંકડો વાર ધન્યવાદ આપવા જોઈએ.”

આમ કહીને તેઓ બન્ને ઓરડાંને તાળું વાસીને પુનઃ ચાલ્યા ગયા. ઇશ્વર કૃપાથી હું તે સમયે બચી ગયો. મારે આખો દિવસ ચિન્તા અને અનાહારમાંજ વિતાડ્યો પડ્યો. હું અત્યારે અત્યંત ક્ષાંત અને નિર્બળ થઈ ગયો હતો. તેથી કેટલીકવાર પછી પુનઃ નિદ્રાવશ થયો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

કુમારીકાનો કરુણાલાપ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

રાત્રિના અવસાન અને ઉપાના આગમન પૂર્વે અચાનક મારી ઓરડીનાં દ્વાર ઉઘડવાનો શબ્દ કર્ણગોચર થવાથી મારી ગાઢ નિદ્રાનો

લંગ થયો. હું વિચારવા લાગ્યો કે, મંકેયર અને અખંદુલ પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે મને અદિંથી પેલા ધાતક સ્થળે લઇ જવા માટે આવ્યા હશે. આમ ધારીને મેં માઈ શોધપૂર્ણ મુખ દ્વાર તરફ ફેરવી જોયું; પરંતુ તે સમયે ત્યાં આગળ તે બંને પાપાત્માઓની પ્રતિમાને બદલે દેવી તુલ્ય એક સુંદર અને મનોહારિણી આંગણ-બાળાને હાથમાં પ્રકાશિત લેમ્પ લઇને ઉભેલી જોઇ. જીવનના અંતિમ સમયમાં આ પ્રત્યક્ષ દેવી-મૂર્તિનાં દર્શન થવાથી મારા હૃદય-ક્ષેત્રમાંથી ચિરકાળને માટે કરમાવાની અણીપર આવેલી આશા-લતા પુનઃ હરિયાળી, લીલીછમ થઈ આવી-મારાં હૃદય સાગરમાં આશા અને આશ્ચર્યના તરંગો ભયંકર રૂપ ધારણ કરીને ઉછાળા મારવા લાગ્યા. કારાગૃહમાં ખાઈ ઝેર જોવું લાગતું જીવન આ સાધીના સં-સર્ગથી અમૃત સમાન મિષ્ટ બની ગયું.

તે કુમારિકા ઉતાવળી ગતિથી મારી પાસે આવી લાગી. પ્રથમ તેણે મારાં શરીર પકડીને હલાવ્યું, પરંતુ જ્યારે મને અસાવધ અને અશક્ત અવસ્થામાં જાગતોજ પડેલો જોયો, ત્યારે તેણે એક પ્રકારના સંકેત દ્વારા કાંઈક સમજાવીને મને બહાર આવવાનું સૂચવન કર્યું.

“ મેં સૂતાં સૂતાંજ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ જીવનદાયિની આપ કોણુ છો ? શું આપ કોઈ સ્વર્ગની દેવી છો કે પવિત્રતાની પ્રતિમા છો ? મને જીવિતદાન આપનાર કોઈ પરોપકારની પ્રતિમૂર્તિ છો કે મારાં ભાગ્યની આશાલતા છો ? શું પરમાત્માના ન્યાયમય અને શાન્તિમય સામ્રાજ્યમાં થતો અત્યાચાર અટકાવવા માટે અથવા પાપાત્માઓનો પ્વંસ કરવા માટે અને આ હતભાગિના જીવનના સંરક્ષણાર્થે આપે આ પાપપૂર્ણ પૃથ્વીપર પધારવાનું કષ્ટ સહ્યું છે ? દેવી ! મારા ભાગ્યની મનોહર દેવી ! મારા સદેહનું સત્વર સમાધાન કરો. માઈ હૃદય આપનું શાન્ત સ્વરૂપ જોઈને આનંદિત થયું છે, પરંતુ જ્યાં સૂઝી મેં આપનો વૃત્તાંત સાંભળ્યો નથી અથવા પરિચય મેળવ્યો નથી, ત્યાં સૂઝી મારા આત્માને શાન્તિ મળી શકે તેમ નથી. માટે કૃપા કરીને આપનો પરિચય આપો. માઈ હૃદય કમ્પે છે, અને ચિત્ત આપનો વૃત્તાંત સાંભળવા માટે આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે.”

“ તે બાલિકાએ મુખપર આંગળી રાખીને મને બોલતો બંધ

રહેવાનો સંકેત કર્યો. પછીથી હું કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિનાજ તે દુર્ગન્ધમય નરકસમાન ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો. મારા બહાર આવ્યા પછી તે દેવી સમાન બાળાએ ઓરડીનાં દ્વારપર પાછું તાળું વાસી દીધું અને પોતાના હાથમાંનો પ્રકાશિત દીવો હોલની નાખ્યો. ત્યાર પછી તે મારો હાથ ઝાલીને ઉતાવળથી એક બાજુ ચાલવા લાગી. આ સમયે મારે એક સીડી પરથી નીચે ઉતરવું પડ્યું. ત્યાર પછી તે બાળાની સાથે મેં એક લગ્ન અને વિશાળ ખણ્ડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ પણ લીપણ અંધકાર છવાયો હતો. પરંતુ તેની નિકટના ઓરડામાં એક દીપક પ્રકાશી રહ્યો હતો, અને તે ઓરડામાં બેસીને કેટલાંક માણસો કાંઈક વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. આમાંના એક મનુષ્યનો ચીત્કાર—શબ્દ મને સંભળાયો. તેના કંઠ ઉપરથી મને જણાયું કે શબ્દ ઉચ્ચારનાર મિ. ગાર્ડનજ હતો.

“ આ સમયે મને તેમની વાતો સંભળવાનો અવસર મળી શકે તેમ નહોતું. અમારે બંનેને પુનઃ એક સીડી ઓળંગીને નીચે ઉતરવું પડ્યું. અને છેવટે અમે બંને ઉદ્યાનમાં આવી લાગ્યાં. અહિં આવ્યા પછી તે બાળા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, અને કેટલીકવાર મારી કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તે બોલી કે,—સરદાર સહામે એક દ્વાર છે, ત્યાં થઈને આપ જલ્દી અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. આપનું જીવન અત્યારે ઘણીજ આકૃતમાં આવી પડ્યું હોય, એમ જણાય છે અને જે આકૃતોનું વાદળ તમારે માથે ઝંઝુમી રહ્યું છે તે પણ ઘડી બે ઘડીમાં તૂટી પડે તેમ છે. માટે આપ સત્વર ન્હારી જાઓ.”

મેં કહ્યું કે:—“ જ્યાં સૂંચી આપ આપનો પરિચય નહિ આપો, ત્યાં સૂંચી હું અહિંથી જઈ શકીશ નહિ. માટે પ્રથમ આપનો પરિચય આપને કહો કે, આપ કોણ છો અને મને મરણના મુખમાંથી બચાવવાની દયા આપે શા ઉદ્દેશથી કરી છે ?

“ તે બાળાએ ઉત્તર આપ્યું કે:—“ લાઇ ! મારું નામ હેલન છે અને હું આ મકાનના માલિક મિ. ગાર્ડનની કન્યા છું. આપને બચાવવાનું કારણ હું પછીથી સમય આવે જણાવીશ.”

“ હું તે બાળાનો પરિચય મેળવ્યા પછી તેનો ઉપકાર માનીને ધન્યવાદ આપતો આપતો દરવાજા બહાર નીકળી આવ્યો.”

“ ગાર્ડનના મકાનમાંથી બહાર આવીને હું રાજમાર્ગ (સડક) પર ઉભો રહ્યો. આ સમયે શીતળ પવનની મંદ મંદ લહરીઓના સ્પર્શથી મારું શરીર શાન્ત થવા લાગ્યું. ચિત્તમાં ઉત્સાહનો પુનઃ ઉદય થઈ આવ્યો. ગર્ભ કાલની રાત્રિથી અત્યાર સુધી મને કાંઈપણ આવડું—પીવાનું મળી શક્યું નહોતું, તેથી મારું શરીર તદ્દન થાકીને નિર્બળ બની ગયું હતું. મારા મગજમાંથી તીવ્ર કલરોઈર્મની શક્તિ હજી પણ બરાબર નાબુદ થઈ નહોતી; પરંતુ આ પ્રકારની શારીરિક સ્થિતિ, ભૂખ અને તરસની અસહ્ય પીડાથી વધેલી વ્યાકુળતા હોવા છતાં પણ મારે ત્યાં આગળ ઉભા રહેવાની જરૂર પડી. કારણકે આજે મેંકેયર આ મકાનમાં આવીને બચંકર લંડાફેડ કરી રહ્યો હતો, એ વાત મને પ્રયમથીજ વિદિત થઈ ચૂકી હતી. વળી ગાર્ડન અને મેંકેયરની સહજાહથી એક પ્રકારના વિચિત્ર કૌશલ્યની રચના ઉત્પન્ન થાય એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું, તેથી હું મેંકેયરને કાંઈ પણ ગુન્હામાં લાવીને બંદીવાન બનાવવાની આશાથી ત્યાં આગળજ ઉભો રહ્યો.

વાચકોને આશ્ચર્ય થશે કે, જે મનુષ્ય થોડા સમય પહેલાં દુર્દાન્તકાળના બચંકર મુખમાં આવી પડ્યો હતો, જેણે પોતાની જીવનઆશાનો તદ્દન પરિત્યાગ કરી દીધો હતો અને નિરાશ હૃદયથી કરુણ બની જઈને જેણે ઇશ્વર પાસેથી મુક્તિ મેળવવાની પ્રાર્થના કરી હતી; તેજ મનુષ્ય પાછો આ પ્રકારની આશ્વત્થે આલિંગન આપવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો છે ! પરંતુ બંધુઓ ! માનવ સ્વભાવજ એવો છે. મનુષ્યના હૃદયની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ કદાપિ તૃપ્ત થતીજ નથી. રંક મનુષ્યોને શ્રીમંત બનીને તેમનાં જેવાં સુખોપભોગ ભોગવવાની લાલસા થયા કરે છે, શ્રીમંતોને નૃપતિઓના સમાન વૈભવ અને વિલાસ પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા રહ્યા કરે છે તથા નૃપતિઓને મહાન ચક્રવર્તી સમ્રાટ બનીને સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય સંપાદન કરવાની આંતરિક લાવના રહ્યા કરે છે, અને ચક્રવર્તી સમ્રાટોને સમગ્ર દુનિયાનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં, ઈન્દ્રના રાજ્યને મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રહ્યા કરે છે. સારાંશ કે, સમસ્ત સંસારમાં મનુષ્યોને માથે અનેક સંકટો પડવા છતાં તેમના હૃદયની આશા કદી પણ નષ્ટ થતી નથી. આશાના તંતૂના આધારેજ મનુષ્ય અથવા તો પ્રાણી માત્રનું જીવન અવલંબી રહ્યું છે. જ્યારે આશા નષ્ટ થાય

છે, ત્યારે જીવનની સમાપ્તિ પણ થઈ જાય છે. વિદ્વાનો કહે છે કે, આશા એજ મનુષ્યની જીવનદોરી છે. એને અનુસરીને મારા જેવા તુચ્છ મનુષ્યના હૃદયમાં મહત્વાકાંક્ષાનો ઉદય થાય તો, તે સર્વથા સંભવિત છે અથવા તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈજ નથી.

“ વળી અમારો વ્યવસાય પણ સર્વથી લિપ્ત પ્રકારનો હોય છે. કાંઈપણ સ્થિતિમાં ગુપ્તચરો-નસસોને ચેન પડતું નથી. તેમની કૌતુહલ પ્રવૃત્તિ અન્ય મનુષ્યો કરતાં હમ્મેશાં અધિકજ રહે છે. એ કૌતુહલને વશીભૂત થઈને અનેક ડિટેક્ટીવો-નસસો પોતે પોતાનેજ વિપદના સકંજમાં સપડાવી દેછે, અને તેમાંથી મુક્ત થતાં તેમને અનેક વિડંબનાઓ વેઠવી પડે છે.

“ ગાર્ડનના મકાનમાંથી બહાર આવતાંની સાથેજ મારી મતિ બદલાઈ ગઈ—મેં દઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે, જીવન નષ્ટ થાય તો પણ તેની સ્પૃહા કર્યા વિના મેંકેયરને તો પકડવોજ જોઈએ. હાથમાં આવેલા શત્રુને છોડવો અથવા તેનાથી ભયભીત થઈને ન્હાસી જવું એ કાર્ય તો પંદ અને કાપુરોનું જ છે. અર્થ સાધ્યામી વા દેહ પાત્યામિ એજ સિદ્ધાંતને મેં દઢ કરી રાખ્યો. આ સમયે મને ગાર્ડનના મંથનમાં એક પ્રકારની ચિન્તા થવા લાગી કે, કંટકનો નાશ કરવા જતાં તેની સાથે નંદનવનનો પણ નાશ થઈ જશે. ગાર્ડન નિર્દોષ છે અને તે ઉપરાંત તેની પુત્રીએ મને જીવનદાન આપીને આભારી બનાવ્યો છે માટે તેને તો ગમે તે રીતે મુક્ત કરવોજ જોઈએ. કદાચિત્ જો હું આજે મેંકેયરને પકડી શકાશ તો ગાર્ડનને પણ તેના સોજતી તરીકે સજ્જન વેઠવી પડશે અને તેથી મારી જીવનદાયિની હેલનને ઘણુંજ માહું લાગશે. જો આજે હેલનને એ કારાગૃહની નરકવત કોટડીમાંથી મારો ઉદ્ધાર ન કર્યો હોત તો આ દુરાત્મા મેંકેયર દ્વારા મારો જીવનદીપક પણ હોલવાઈ જાત, તે મારી શુભેચ્છિકા હેલનના અનિષ્ટનો કારણભૂત હું બનું. એ ક્વળ કૃતંતતા સિવાય અન્ય કંઈપણ નથી. અને તે કૃતંતતાના ભયંકર અપરાધનું પરિણામ પરમાત્મા પાસે મારે અવશ્ય ભોગવવુંજ પડે. માનવસમાજ અને દેવ-સમાજ ઉભયમાં નિમકહરામીના નામથી મારે વખોડાવુંજ જોઈએ. માટે કાંઈપણ રીતે ગાર્ડનનું રક્ષણ તો કરવુંજ જોઈએ.”

આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કર્યા પછી મેં દઢ નિશ્ચય કર્યો કે,

ગાર્ડન, અને હેલ્થના ચાલ્યા જવા પછી આ મકાનમાંથી મારે મેંકેયરને પકડી લેવો. હું જ્યાં આગળ ઉભો ઉભો આ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી રહ્યો હતો, તેની નિકટમાંજ એક વલ્લિકની દુકાન હતી; હું ત્યાં આગળ કાંઈક નાસ્તો કરવાની ઇચ્છાથી ગયો, પરંતુ મારા દુર્ભાગ્યેયોગે ચણા અને સતૂ (સાથવા) વિના ખીજું કાંઈપણ મળી શક્યું નહિ. ભૂખના અને પિપાસાના પ્રમળ ત્રાસથી મારો કંઠ પણ સૂકાઈ ગયો હતો. આથી આ સમયે મને તે ચણા અને સતૂ અતિ અમૂલ્ય જણાવા લાગ્યા. ભૂખથી પીડિત થયેલા મનુષ્યને આવી ચીજો મળે અને તેથી તેઓ આનંદ માને તો તેમાં આશ્ચર્ય પાળુ શું હોઈ શકે? મેં લાચાર થઈને મારી પાસે બાકી રહેલા બેચાર પૈસાના ચણા તથા સતૂ તે દુકાનેથી ખરીદ્યાં. અને પછી તે ખાઈને મારી ભૂખને કેટલેક અંશે તૃપ્ત કરી તથા પાણી પીને તરસને પણ છીપાવી. આથી મારા શરીરમાં કાંઈક રક્તિ જણાવા લાગી. દુકાનદારને પૂછવાથી જણાયું કે, નજીકમાંજ એક પોલિસ ચોકી છે અને તેમાં દસ કોન્સ્ટેબલ તથા એક દારોગા રહે છે. મેંકેયરના મકાનના સંબંધમાં પણ પૂછપરછ કરવાથી જણાઈ આવ્યું કે એ મકાનમાં રાત્રિના સમયે એક સાહેબ પોતાના બન્ધુ-બાંધવોને એકત્રિત કરીને આમોદ-પ્રમોદ કરે છે. મેં તે વ્યાપારીને મેંકેયરના મિત્રોનાં નામ પૂછી લેવાનો ચત્ત પણ કર્યો. પરંતુ તે સંબંધમાં તે કાંઈ કહી શક્યો નહિ.

“ પછીથી મેં તેને પુનઃ કહ્યું કે, મારા માલિક આજે અત્રે આવ્યા છે, અને તેમના આવ્યા પછી તેમના ઘર આગળ ચોરી થઈ છે, માટે હું તેમને બોલાવા આવ્યો છું. તમે આ મકાનના દાર તરફ જરા નજર રાખજો કે કોઈ પણ માણસ ચાલ્યો જાય નહિ. હું તેના બદલામાં તમને સાડે ઇનામ આપીશ. પોલિસને ખબર આપવા માટે હું હમણાંજ જઈ છું, એટલામાં કદાપિ જો કોઈ સાહેબ આ મકાનમાંથી બહાર નીકળે તો, તેનું ધ્યાન રાખજો અને મારા આવ્યા પછી મને તેના સમાચાર આપજો.

“ પોલિસનું નામ સાંભળીને પ્રથમ તો તે અકળાવા લાગ્યો. પરંતુ ઇનામના લેાલથી તે મારા કાર્યમાં સામેલ થયો. હું પોલિસ-જેટનું શીરનામું પૂછીને ત્યાંથી રવાના થયો.

“ વલ્લિકની દુકાન પાસેજ પોલિસ ચોકી હતી. મારા સદ્ભાગ્ય-યોગે તે સમયે દારોગા તથા આઠ કોન્સ્ટેબલ ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત

હતા. દારોગાને મેં મારો પરિચય આપ્યો તથા તેની પાસેથી જો-
ઇતી મદદ માગી; પરંતુ જવાબમાં તેણે મને મારી પોતાની સાબિતી
આપવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“ મેં તેમને જણાવ્યું કે; હું જનસૂસ વિભાગનો મુખ્ય અધિ-
કારી છું અને મને મદદ કરવા માટે તમે લોકો બંધાયેલા છો. માટે
કહો કે, મારા કહેવા મુજબ કાર્ય કરવાને તૈયાર છો કે નહિ ? ”

“ મારા ઉપર્યુક્ત આવેશપૂર્ણ વાક્યો સાંભળીને દારોગા કાંઈ પણ
બોલ્યા ચાલ્યા વિના તરતજ મારી સાથે આવવાને તૈયાર થઇ ગયો.
હું તેમને બધાને સાથે લઇને પેલા વણિકની દુકાન આગળ આવી
પહોંચ્યો. આ સમયે નજીકના દેવળમાંથી ઘડિયાળના આઠ વાગવાના
ટકારા સંભળાયા. વણિકને પૂછવાથી જણાયું કે હજીસૂધી આ મકાન-
માંથી કોઇ પણ મનુષ્ય બહાર નીકળ્યું નથી.

“ મેં ચાર બળવાન કૉન્સ્ટેબલોને સાધારણ પોશાક પહેરાવીને
મારી સાથે લીધા. દારોગા તથા બીજા બે કૉન્સ્ટેબલોને તે મકાનમાં
લઇ જઇને છુપાવી રાખ્યા અને બાકીના બે કૉન્સ્ટેબલોને બહાર
પહેરો ભરવાની સૂચના આપીને તેમને જણાવી દીધું કે;—આ મકાન-
માંથી કોઈપણ માણસ બહાર નીકળે તો તમે લોકો તરતજ તેને
બંદીવાન બનાવી લેજો આમ કરવામાં તમને જો મદદની જરૂર પડે તો
દારોગા તથા બીજા બે છુપાયેલા સિપાહીઓને જોરથી બૂમ મારીને
બોલાવી લેજો.”

“ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કર્યા પછી મેં દુકાનદાર પાસેથી ચાવી
માગી; પરંતુ તે અમારી આવી વ્યવસ્થા જોઇને દિગ્મૂઢ બની ગયો.
તેણે પછીથી કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા વિના ચાવીઓનો એક
જુડો મારા હાથમાં લાવીને આપી દીધો. મેં તપાસ કરીને તેમાંથી એક
ચાવી શોધી કાઢી અને પછી તેમાં ટુંક મારી જોઈ, તો ચોક્કસ
શબ્દ સંભળાયો ત્યાર પછી મેં દારોગા સાહેબને જણાવ્યું કે:—
“હું મેકેયરને કેદ પકડવા માટેજ આ ચાર કૉન્સ્ટેબલોને લઇ જઈ છું.
જો જરૂર પડશે અથવા તો કંઈ આફત આવવાની સંભાવના જણાશે
તો, આ ચાવી દ્વારા હું તમને સીડી આપીશ. તે સમયે તમારે બે
કૉન્સ્ટેબલને સાથે લઇને ઉપર ચાલ્યા આવવું. સીડી ક્યાં છે, કેવી-
રીતે ઉપર જવાય છે. અને મને કેવી રીતે મળવું આદિ સર્વ સૂચનાઓ

મેં તેમને સંક્ષેપમાં સમજાવી દીધી. અને પછી હું ધણીજ સાવધાનીથી તે મકાન તરફ રવાના થયો. દરવાજાથી પંદર-સોળ હાથપર કૉન્ટે-બલોને ઉભા રાખીને હું એકલો ચૂપચાપ દાર પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. આ વખતે મેં એક ભીષણ કાયાવાળા દરવાજાને પહેરો ભરતો જોયો. જે વેળાએ હેલને મને ચાલ્યા જવાની સૂચના આપી હતી, ત્યારે ત્યાં આગળ કોઈ પણ મનુષ્ય નહોતો આથી મને જણાયું કે ખરેખર હેલનના શુદ્ધિબળને લીધેજ આ ભયંકર મૂર્તિમાન દરવાજાને મને તે સમયે સાક્ષાત્કાર નહિ થયો. હેલનેજ ચતુરાઈથી તેને ક્યાંક મોકલી આપીને મારો ઉદ્ધાર કર્યો હશે. ધન્ય ! હેલન તારા ચાતુર્યને ધન્ય છે !

“હેલનના ચાતુર્યથી મને જણાયું કે, સૃષ્ટિમાં સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો કરતાં ધણીજ ઉત્તમ કાર્યો કરીને પોતાના માનવ-જન્મનું સ્વાર્થક્રમ કરી શકે છે તથા ! વશ્વમાં આદર્શ ગણાઈને પોતાની સુકૃતિના સૌરભ વિસ્તારીને અમર કૃતિ મેળવવાને શક્તિસંપન્ન થઈ શકે છે.

“સાધારણતઃ સ્ત્રીઓના હૃદય અત્યંત સુકોમળ હોય છે, તેઓ ખીજાઓનાં દુઃખ દેખીને પોતે પણ દુઃખી થાય છે. તથા પોતાનાથી બનતી સહાયતા કરીને દુઃખીના દુઃખ ભાંગવામાં આનંદિત થાય છે, આ વિષયનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર મને સર્વથી પ્રથમ હેલનેજ કરાવ્યો.

“હવે એ દરવાજાને શી રીતે દૂર કરવો જોઈએ, એ સંબંધી હું વિચાર કરવા લાગ્યો, “મેં નિશ્ચય કર્યો કે, કોઈપણ પ્રકારે તેને દૂર કરવોજ જોઈએ, તેમ કર્યા વિના હું મારા કાર્યમાં ફળીભૂત થઈ શકું તેમ નહોતો. પરંતુ તેને ખસેડવો શી રીતે ? માત્ર એકજ ઉપાય જણાતો હતો કે, જો તેનું મુખ એકદમ કપડાંથી બંધ કરીને તેને બહાર મોકલાવી દેવામાં આવે, તોજ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ હતું. અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા છતાં જ્યારે ખીજો કોઈ ઉપાય ન મળ્યો ત્યારે મેં દારોગાની સલાહ લઈને એક કૉન્ટેબલને મોકલ્યો અને જાકું કપડું લઈને આગળ આવવાનો સંકેત કર્યો. હું પણ તેની સાથેજ ગયો, મારી પાછળ ખીજા માણસો ધીમે ધીમે ચાલ્યા આવતા હતાં. દરવાજાની પાસે ગયા પછી મેં પૂછ્યું કે:—“બાપુ સાહેબ ! આ મકાન કયા ગૃહસ્થનું છે ? મકાનની સુંદરતા તો અસૌકીક પ્રકારની જણાય છે, અવશ્ય આ મહાલયનો સ્વામી કોઈ ધનાઢ્ય પુરુષજ હશે, ખરું કે નહિ વાર ?

આ સાંભળીને તે દરવાન મારી પાસે આવીને ધણુજ કઠોર સ્વરથી બોલ્યો કે;—” તમારે તેનું શું કામ છે? આ મકાન તો મેંકેયર સાહેબનું છે, મેંકેયર સાહેબજ આ વિશાળ મહાલયના માલિક છે.”

“ પુનઃ તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. કારણકે, અમે લોકોએ તેના ગળાપર એકદમ કપડું બાંધી તેને જોરથી દબાવીને ખેંચી લીધો હતો. આમ થતાં તે અસ્પષ્ટ બાવે ચીડાઇને જમીનપર ઢળી પડ્યો, આ સમયે મારા બીજા સોબતીઓએ આવીને તેના હાથ પગ બાંધી લીધા અને પછીથી તેના મુખપર કપડું ઠાંસીને તેને ઉપાડી લીધો. આ સમયે તેનો ચીત્કાર ઉપર સંભળાયો હોય તેવાં કંઈ પણ ચિન્હો અમને જણાયાં નહિ. થોડી વાર પછી તેણે ધીમે સ્વરથી ઝૂમ પાડી આથી તેનો અવાજ ઉપર સંભળાયો અને ઉપરથી કોઇએ કહ્યું કે;—“ કેમ ભગવાનસિંહ ! શી ગરબડ મચાવી મૂડી છે? આમ બરાડા શા માટે પાડે છે?”

“ આ અવાજ ઉપરથી અબ્દુલેજ માર્યો હોય, તેમ જણાયું. તેથી મેં સ્વર બદલીને કહ્યું કે;—“ ખુદાવંદ ! હું અંધપુરુષ છું, તેથી આજે અહિં રહેવા ઇચ્છતો નથી.

“ આ સાંભળીને તે ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે;—“ જા, ચાલ્યો જા, તારે જવું હોય ત્યાં.”

“ હું “જેવી આપ નામદારની આજ્ઞા” કહીને ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો અને એક ખૂણામાં છુપાઇને ઉભો રહ્યો. પહેરાપર જે બે કૉનસ્ટેબલો હતા તેમણે દારપાળને પેલા વણિકની દુકાને સોંપી દીધો, અને તેને જણાવ્યું કે, જ્યાં સુધી અમારું કાર્ય પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી આ દારપાળને આવી સ્થિતિમાંજ અહીં રાખી મૂકજે. ત્યાર પછી પહેરાવાળા કૉનસ્ટેબલોને પણ મેં જણાવી દીધું હતું કે આ મકાનમાંથી કોઇપણ મનુષ્ય નહાસી ન જાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખજે. તેમાં જો જરાયે ફેર પડશે, તો તમને યોગ્ય સજા કરવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા પછી અમે લોકોએ ચાતુર્યથી દાર-જોળંગીને તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. દારોગા સાહેબ બે સિપાહીઓ સાથે બગીચામાં છુપાઇ ગયા. હું ચાર માણસો સાથે ઉપર ગયો. બે માણસોને સીડી નીચે ચૂપચાપ ઉભા રાખ્યા અને બે માણસોને

મારી સાથે લઇને હું ઉપરના ઓરડામાં ગયો. મારી સાથેના બે માણસોને મેં એક ખૂણામાં છુપાવી દીધા પછી હું તે ઓરડામાંથી નીકળીને મેંકેયર તથા ગાર્ડન ને ઓરડામાં બેસીને પરસ્પર સલાહ કરી રહ્યા હતા, તેની પાસેના ઓરડામાં જઇને ચૂપચાપ ઉભો રહ્યો. આ ઓરડાનું દાર અંદરથી બંધ હતું, છતાં પણ તેમની સમજણી વાતો બહારથી સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતી હતી.

“પ્રથમ હેલનનો સ્વર સંભળાયો. તે ક્રોધિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે;—“મેંકેયર! સાવધાન! જરા વિચારીને વાત કરો. કદાચિત્ મારા પિતાશ્રી તમારા વિધાનક કાર્યના દયાણુથી દયાધને તમારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવાને બંધાયા હશે, પરંતુ મેં તમારી આગળ કદાપિ કોઈપણ પ્રતિજ્ઞા કરીજ નથી. આજે તમને મળવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર એજ છે કે, હું તમારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે; પૂર્વાચલનો ઉદય કદાચિત્ પશ્ચિમમાં થશે, સમુદ્ર પોતાનું ગૌરવ તજીને પોતાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરશે, તથાપિ ગાર્ડનની કન્યા હેલન તમારા જેવા પ્રપંચી, વિદ્વાતક, દુરાત્મા, પાપાત્મા, આદિ અનેક કુનામધારક નરકના કીડા સાથે, કદાપિ પતિ-પત્ની તરીકેનો સ્વીકાર નહિજ કરે. તમે મારા પિતાજીને એ સંબંધમાં કાંઈપણ પૂછશોજ નહિ. કારણકે મારા લગ્નના કાર્યમાં હું પોતેજ સ્વતંત્ર છું. મારા પિતાની આંતરિક ઇચ્છા તમારા જેવા જીવતા નરપિશાચ સાથે મારાં લગ્ન કરવાની છેજ નહિ, હવે તે વિષયમાં તમે જે કાંઈ બોલશો, તે માત્ર ઘાસ કાપવા સમાનજ ગણાશે. અર્થાત્ મિથ્યા પ્રલાપોજ લેખાશે.”

“હેલનના હૃદયવેધક વાક્યો સાંભળીને મેંકેયર અત્યંત ક્રોધ-કમ્પીત સ્વરે બોલ્યો કે;—હેલન તેં આજે આ વીરવર મેંકેયરનું હૃદય ઉપરાંત અપમાન કર્યું છે. આ સંસારમાં મને અત્યાર સુધી કોઈપણ આવો અપમાનિત કરી શક્યું નથી. મેંકેયર પોતાના તરફ એક આંગળી ચીંધનારને પણ તરતજ પદદગ્નિત કરીને તેના શોણિતનું પાન કરે તેવો બહાદુર પુરુષ છે, કાપુરુષની માફક કોઈના કઠિન શબ્દો સહન કરીને મેંકેયર શાન્ત રીતે બેસી રહે તેવો બાયલો તેને ન ધારતી. પોતાના અપમાનના બદલામાં મેંકેયરે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ અને ભારતનાં અનેક મનુષ્યોનો કચડધાણ વાળો નાખ્યો છે. તુચ્છ શબ્દના આઘાતને માટે આ વીર મેંકેયરે અનેક આત્માઓને આ સં-

સારમાંથી પ્રયાણ કરાવીને નરકગામી કર્યા છે. તું એમ ન ધારતી કે, મેંકેયર એક સાધારણ પુરુષ છે. યાદ રાખજો કે, મેંકેયરની સત્તાથી સમસ્ત ક્રાન્સની ગવર્નમેન્ટ પણ કમ્પી ઉઠે છે. હું તારા અપમાનના શબ્દો સહન કરીને બેસી રહું અથવા તો મૌન્યવ્રતને ધારણ કરું તેવો સાધુડો નથી, પરંતુ શત્રુતાના પરિત્રાણાર્થે જીવનના જોખમે પણ હું તારો વધ કરીશ અને મારા અપમાનના બદલામાં હું તારી શોભાળુત-ધારાથી મારા આત્મામાં પ્રત્યક્ષિત થયેલા અગ્નિને શાન્ત કરીશ. હું ‘સેન્ટમેરી’ના સોગંદ લઇને કહું છું કે, તારા હૃદયના રક્તદારા હું મારા અપમાનનું પ્રાયશ્ચિત કરીશ. મેંકેયરના જીવન કાળમાં તું સૈભાગ્યવતી બનીને સ્વામીમુખને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ. મારા દારાજ તારા ભાગ્યનો અસ્ત થશે, એની હું તને અત્યારથીજ સૂચના આપું છું. આ ભવમા તું ચિરકાળને માટે કુમારિકા અવસ્થામાંજ જીવતી રહી શકીશ અને કાંતો આ બહાદુર મેંકેયરની અર્ધાંગનાનું પદ સ્વીકારીશ તોજ તારા જીવનની અંતિમ ઘટિકા આવવાનો સમય આવશે નહિ. પરંતુ તું મેંકેયરથી વિરુદ્ધ થઇને બીજા કોઈ પુરુષની પત્ની તો દોષ કાળે પણ થઇ શકીશ નહિ. હું તારું ખૂન કરીશ, તારા ઉકળતા લોહોનું પાન કરીશ અને અદ્ય સમયમાંજ આ સર્વ કાર્ય તને, તારા પરિવારને અને સમસ્ત સંસારને બતાવી આપીશ. યાદ રાખજો કે, હું બદલો લેવા માટે સમસ્ત ક્રૈન્ય જાતિમાં વિખ્યાત છું, આજથી—”

“આ સમયે તેને અટકાવીને વચ્ચમાંજ ગાર્ડન સાહેબ કોષના આવેશમાં આવીને લાલ મુખમુદ્રાથી કહેવા લાગ્યા કે:—“ચૂપ કર, મેંકેયર ! તારો લવારો બંધ કર. સાવધાન ! મોહું સંભાળીને બોલ. હું તારી સાથે પ્રતિજ્ઞા-સૂત્રમાં બંધાયેલા છતાં પણ એક ખિટાનિયા નિવાસી સિંહ છું. તારા જેવા કંઈક મેંકેયરને ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ કરીને મારા કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં હું અત્યંત શક્તિમાન છું. નીચ, હરામ-ખોર મેંકેયર ! તું મારીજ સમક્ષ મારી બહાલી કન્યાનું અપમાન કરે છે ? નહિ, નહિ અમે ખિટિશ સિંહો તેવા અપમાનને કદાપિ સહન કરીએ તેવા નથી. તારામાં શું શક્તિ છે કે, મારી કન્યાનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે. ગાર્ડનની પુત્રીના સ્થાને વિષમદષ્ટિ કરનારનાં નેત્રો પણ ગાર્ડન ફોડી શકવાને સમર્થ છે. તું એમ ન ધારતો કે, ગાર્ડન એક તુચ્છ અને કાપુરુષ છે. તારા મસ્તકનું

બાગે શયતાન

છેદન કરવાની શક્તિ મારામાં પણ છે. તારા જેવા પાપ પ્રચારક શયતાનોના ભયથી ધર્મભીરુ ગાર્ડન અને તેનો પરિવાર કદી પણ ભયભીત બને તેમ નથી.

“તેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હું હેલનને માત્ર એક બે શિખામણુની વાર્તા કહીશ,—તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને મારી સમ-ક્ષણ તેને અપમાનિત કરી ભય દર્શાવી રહ્યો છે કે? કાપુરુષ, તું નિશ્ચય જાણુજે કે, હું આ પિસ્તોલથી તારા અપમાનનો બદલો લઈ શકું તેમ છું. તને હું વારંવાર કહી ચૂક્યો છું અને આજે પણ કહી સંભળાવું છું કે, હું મારી પ્રાણાધિકા પુત્રી—હેલનને તારા જેવા પાપી પાખંડી રાજદ્રોહી, સ્વામીદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી અને માતૃદ્રોહી પુરુષના હાથમાં કાળાન્તરે પણ અર્પણ કરવા ઈચ્છતો નથી. અને તે શાન્તિની પ્રતિમા સ્વરૂપ સુંદરી પણ તને પતિરૂપે ગ્રહણ કરવામાં અસમ્મત થઈ રહી છે, તારા કલંકિત મુખનાં દર્શન કરવાને પણ તે રાજી નથી. એ પણ તું તેના મુખથીજ સાંભળી ચૂક્યો છે. માટે તને સાવધ કરીને કહું છું કે, આ વાતને હવે કદી પણ જીમ પર લાવીશ તો, યાદ રાખજે કે, જે કરાલ કટારી મિસિસ ગાર્ડનના અપમાનનો બદલો લેવા માટે, પારિસના વિખ્યાત ક્રાઉન્ટ લાલીના હૃદયનો વધ કરીને તેના રક્તદ્વારા તૃપ્ત થઈ હતી, તેજ કટારી તારા હૃદયના રક્તથી પણ રંગાઈ જશે, એ તું નિશ્ચિત જાણી લેજે. આજે પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને હું આ પ્રતિજ્ઞા કરું છું.” આટલું કહીને તે શાંત થયો.

“ગાર્ડનની વાત સાંભળવાથી મને “પારિસ રહસ્ય”નો પત્તો મળી ગયો. હાય ! ગાર્ડન જેવો સરલ અને સદાશય પુરુષ પણ તેવા બયાનક પાપકર્મમાં અથવા ખૂનમાં લિપ્ત થયેલ છે? મને જણાયું કે, મૅકયર તેના ઉક્ત બેદને જાણતો હોવાથી તેને પ્રકાશિત કરી દેવાનો ભય બતાવીને તેનું પાપયુક્ત ચરિતાર્થ કહેવા ચાહતો હશે. ગાર્ડન ખૂની હો અથવા ન હો, પરંતુ તે પાપી મૅકયરનો સહકારી તો નથીજ. નાના પ્રકારના ભય બતાવીને મૅકયર તેને પોતાનો સહકારી બનાવવા ધારતો હતો. માટે ગાર્ડનને મૅકયરના સમાન દોષિત ઠરાવવો એ અયોગ્ય છે. હું આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યો હતો એવામાં અખંડુલ બોલી ઉઠ્યો કે,—“હુંજીર ! મારે પણ

આપને એક નિવેદન કરવાનું છે કે, આપણા ઉદ્દેશ સાધનમાં હેલનની વાત કાઢવાથી બ્યર્થ વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો છે, આટલો સમય આપણી કાર્યસિદ્ધિની વાતોમાં ગાળ્યો હોત તો આપણે કાંઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચય પર ક્યારનાય આવી ચૂક્યા હોત. ગાર્ડનસાહેબે કનૂલેલી રકમ પણ આપે હેલન સંબંધી વાત ઉચ્ચારીને નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી નાખી છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવી ભયંકર સ્થિતિમાં અન્યાય વાતોને વિસરી જઈને, સૌએ એકમત થઈને કાર્ય કરવું, એ અધિક ઉચિત છે, કારણ કે, નાના સાહેબનો ફત તાતિયાટાપી કાલેજ આપણો અભિપ્રાય જાણવા માટે અત્રે આવશે. મુખેદાર ધનવદ્ધભસિંહને વિદ્રોહિયોનો નેતા બનાવવા માટે દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી સનંદ લાવવાની મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પણ તાતિયાટાપી થોડા દિવસમાં લઈ આવશે. હવે જે આવી સ્થિતિમાં આપણે એક નિશ્ચય પર નહિ આવીએ તો કાલે તેમને શું ઉત્તર આપીશું? જે ધનવદ્ધભસિંહને સનંદ નહિ મળે, તો પછી તે તથા તેના મિત્રો આપણા પર વિશ્વાસ કરશે નહિ અને તેથી આપણને કાંઈપણ પ્રકારની સહાયતા મળી શકવાની સંભાવના પણ રહી શકશે નહિ. માટે કર્તવ્યપાલન કરતી વેળાએ પરસ્પર કસહ કરવો એ મને તો કાંઈ પણ પ્રકારે ઉચિત લાગતું નથી. પ્રથમ કાર્યસિદ્ધિ કર્યા પછી અન્યાય વિષયોમાં લિપ્ત થવું એજ સાચી ઉન્નતિનું મૂળ છે. પ્રથમ કાર્યસિદ્ધિ અને પછીથી બીજાં કાર્યો કરવાં યોગ્ય છે.

“મિ. ગાર્ડને અબ્દુલના કથનને અનુમોદન આપીને કહ્યું કે:—“અબ્દુલ ! તમારું કથન તદ્દન સત્ય છે. હું મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તમારા કાર્યમાં યોગ્ય સહાયતા આપવાને હજી પણ તૈયાર છું. તમારી સાઠહજાર રૂપિયાની યાચનાનો હું સ્વીકાર કરું છું અને આ ક્ષણેજ તે રકમ આપવાને તૈયાર છું. પરંતુ તમારે મારી સાથે એક પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરવી પડશે, કે હવે આ રૂપિયા લીધા પછી, તમે લોકો મને તમારા કાર્યમાં સમ્મત ન કરતાં, તમારા પોતાના કારણ જે જે કાર્યો કરવાનાં હોય તે કર્યા કરજો, અને પછીથી તમે લોકો કૃપા કરીને મારી સાથેના સંબંધનો સદાને માટે ત્યાગ કરજો. તમે લોકો હવે પછી મને મુખ પણ બતાવશો નહિં. જે આ સર્વ શ્રેયો માન્ય હોય તો હું તમારી માગેલી રકમ અત્યારેજ આપવાને ઉત્સુક છું. તેમજ મારી આગળ તમે પ્રભુપ્રત્યેનો ભય રાખીને

પ્રતિજ્ઞા કરતા હો, તો હું તમને એક ચક્ર લખી આપું છું, અને તેના નાણાં તમને તરતજ આપ્યા બેન્કમાંથી મળી શકશે.

“અમુદુલે નમ્રતાયુક્ત સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું, આપ મારા પક્ષના એક સહાયક પુરુષ છો, તેથી હું આપના ધનામની અવગણના કરવાને તદ્દન નારાજ છું. તે ઉપરાંત અત્યારે અમારી પાસે દ્રવ્યનો અતિ અભાવ હોવાથી તેને સંપાદન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. મેં જે મહાન કાર્ય આરંભ્યું છે, તેમાં રૂપિયાની વાત તો બાબૂએ રહી, પરંતુ સામાન્યમાં સામાન્ય વસ્તુઓ એકત્રિત કરીને અમારું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આવી કઠિન પરિસ્થિતિમાં અમારે તેવી વસ્તુઓને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવી એ સર્વથા અનુચિત અને હાનિકારકજ છે. જે મનુષ્ય પોતાની સાધારણ શક્તિપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને જગતનું મોટામાં મોટું કાર્ય કરવાને તત્પર થઈ જાય છે, તે મનુષ્યને જેમના તરફથી જેટલી સહાય મળે તેટલી સ્વીકારી લેવી એજ અતિ ઉચિત અને ઉત્તરિકારક છે. માટે પોતાની શક્તિ ઉપરાંત અન્યસ્થળેથી પ્રાપ્ત થયેલી સહાયતાઓનો સ્વીકાર કરીને કાંઈ પણ કાર્ય આરંભીએ છીએ તો આપણા સર્વ મનોરથ ફળીભૂત થઈ શકે છે. અમારી શક્તિ અત્યંત સાધારણ અવસ્થામાં છે, એ વાત મારા જાણવામાંજ છે. આપ જે સાઠહજાર રૂપિયાની રકમ આપો છો, તે રકમ ધાસના ગુચ્છાની માફક તુચ્છજ છે, પરંતુ તે તુચ્છ વસ્તુનો અસ્વીકાર કર્યા વિના બીજી જગ્યાએથી તેવા પ્રકારની સહાયતાઓ મેળવીશું તો અમારું મહાન કાર્ય અવશ્ય સફળ થઈ શકશેજ. અમને કદાપિ નિષ્ફળતાનાં વિષમ પરિણામ નડી શકશે નહિ. આ પ્રમાણેની કાર્ય પ્રણાલી ગોઠવવાથી કાલુ કહી શકે તેમ છે કે, ભારતમાંથી અંગ્રેજ રાજ્યને પદ્દલિત અને નષ્ટપ્રાય કરીને ફ્રેન્ચ રાજ્યની સ્થાપના નહિ થઈ શકે? અથવા તો ફ્રેન્ચ-પતાકાજ ભારત ભૂમિના સૌભાગ્યચિન્હ તરફે સર્વ સ્થળે ફરકી શકશે. એટલા માટેજ હું કહું છું કે, આપે આપેલી સહાયતા તુચ્છ હોવા છતાં પણ મારા સ્વામી મંકેયર સાહેબને તેનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવોજ પડશે.”

“અમુદુલની વાતપરથી જણાયું કે, તે એક દક્ષ અને બુદ્ધિમાન પુરુષ છે અને માનવ-ચારિત્રને સારી રીતે સમજી શકે તેવા કુશળ મનુષ્ય છે. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે, હવે ગાર્ડન અને મંકેયર

વચ્ચે પરસ્પર વિશેષ વિરોધ વધવાની સંભાવના છે, અને તેથી પોતાના સ્વાર્થ સાધનનો માર્ગ બંધ થવા આવ્યો છે, ત્યારે તેણે ગાર્ડનની પ્રશંસા અને મેંકેયરની સામાન્ય નિંદા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ પરથી હું સમજી શક્યો કે, તેનું જીવન માત્ર પાપકર્મ-ગાંજ વીતેલું નથી, તેણે કાંઈક જ્ઞાનચર્યામાં પણ પોતાનો સમય વીતાડેલો છે. પરંતુ દુરાચારી મિત્રોના સંસર્ગથીજ તે રાજદ્રોહી અને પ્રપંચી અથવા કાવત્રાંખોરનો અગ્રેસર બની ગયો છે.

“હું એટલું તો પ્રથમથીજ સ્થિર કરી ચૂક્યો હતો કે, અબ્દુલને પણ કેદ કરી લઇશ, પરંતુ હું તેને તે વખતે મેંકેયરનો સોબ-તીજ ધારતો હતો; પણ એમ નહોતો જાણતો કે, તેણે વિદ્રોહી-ઓમાં પોતાનો આવો પ્રભાવ જમાવી દીધો છે. હવે મને મેંકેયરને કેદ કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ હતી, તેનાથી પણ વિશેષ અબ્દુલને કેદ કરવાની સત્વર આવશ્યકતા જણાઇ આવી. કારણ કે, જો અબ્દુલને કેદ કરવામાં નહિ આવે તો; તે અંગ્રેજ સરકારના વિપ-ક્ષમાં રહીને, મહાન પડયંત્રકારી, કાવત્રાંખોર મનુષ્યોની સંખ્યા એક-ત્રિત કરીને મહાન અનર્થ મચાવી મૂકશે, આમ ધારીને મેં તેને પણ કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જો ગાર્ડન અને હેલન દૂર થાય તો મારા કાર્યની સમાપ્તિ થવાનો સંભવ સત્વર હતો. પરંતુ જો તેઓ ત્યાંજ રહેશે તો કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરશે એમ ધારીને હું તેમની ગેરહાજરીમાંજ ત્યાં જવાના નિશ્ચયપર આવ્યો.

“આ સ્થળે માત્ર અમે ત્રણ જણાજ હોવાથી મને ભય થવા લાગ્યો કે, કદાચિત્ મેંકેયર અને અબ્દુલને અમે એક સાથે પકડવા જઇએ, તો તેઓ પોતાના પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવા માટે હથિયારનો આશ્રય લે, તો અમારે અમારા જીવનનો પણ ત્યાગ કરવો પડે તેમ હતું, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નહોતો. હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે, આવા બદમાશ લોકો હથિયાર સાથે લઇનેજ નિરંતર ભટક્યા કરે છે, તેમની આગળ ગોળી ભરેલી પિસ્તોલ ન હોય, એમ કોણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકે તેમ છે વાર? આ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં બનનારા ખનાવોનું પૂર્ણ સ્મરણ કરીને મેં એક નવીન ઉપાય યોજી કાઢ્યો કે, જો અબ્દુલ કોઈ પણ પ્રકારે આ ઓરડામાંથી બહાર આવે, તો તરતજ અમારે ત્રણેએ એક સાથે તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને મેંકેયરને કેદ કરી લેવો, અને પછી બીજા કાન્સ્ટેબલો દ્વારા અબ્દુ-

કને પકડી પાડવો. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિપદ આવી શકશે નહિ. આમ ધારીને અમે સુયોગ મળવાની રાહ જોવા લાગ્યા.



પંચમ પરિચ્છેદ



ભયાનકે હત્યાકાણ્ડે અથવા શોણિત-સરિતા



સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“અમ્મદુલનું સંભાષણ સમાપ્ત થયા પછી દસ-પંદર મિનિટ પર્યન્ત તે ઓરડો તદ્દન નિઃસ્તબ્ધ અને શૂન્યાકાર બની ગયો. કોઈના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. મને જણાયું કે, મેં કંઈ ચરના કઠિન અને પાપાણતુલ્ય હૃદયપર અમ્મદુલના સંભાષણે પોતાનો પ્રભાવ પૂર્ણ પ્રમાણમાં જમાવી દીધો છે !

“કેટલીકવાર પછી મેં કંઈયે સર્વવ્યાપી ગંભીરતાનો ભંગ કરીને કહ્યું કે:—“ મિ. ગાર્ડન ! તમારો ક્રોધિત સ્વભાવ, વાતચીત કરવાની પદ્ધતિ અને મારા પ્રત્યે આવો અપમાનદર્શક વ્યવહાર જોઈને, તમારા પર મને મંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો છે. રૉબર્ટ મેં કંઈયે જેવા વીર અને સાહસિક પુરુષનું આવું ભયાનક અપમાન આ અવનીમાં અઘાપિ કોઈ કરી શક્યું નથી, પરંતુ તમે પોતેજ તમારા સર્વનાશનાં સર્વ સાધનો ઉપસ્થિત કરીને મારા પ્રત્યે અપવ્યવહાર કરી રહ્યા છો. પણ યાદ રાખજો કે, આનું પરિણામ અદ્ય અવધિમાં હું તમને કેવું વિષમ લાવી બતાવું છું. મને તમારી સર્વ ચેષ્ટાઓથી હવે જણાઈ આવ્યું છે કે, કાલે અમે જે જાસૂસને પકડીને કારાગૃહવાસી બનાવ્યો છે, તે તમારોજ નિયુક્ત કરેલો કોષ્ટક આણુક્ય મનુષ્ય છે. તમારી પાસેથી મને રૂપિયા મળી જાય, ત્યાર પછી હું કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી તમારી સાથે જોડાવા માગતો નથી. અમ્મદુલના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાથીજ મને અત્યારે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના લાલની સંભાવના રહે છે. તમારી સહાયતાનો હું તિરસ્કાર

કરવા ઇચ્છતો નથી. તમે સાક હઝર રૂપિયાનો એક ચેક લખી આપો. પરંતુ.....

“આ સમયે હેલન વચમાંજ બોલી ઉઠી કે:—“પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આપ આ સાક હઝર રૂપિયા કેવળ પાણીમાં પધરાવી રહ્યા છો, કારણ કે, પાપાત્મા અને નરકુલદ્રોહી મનુષ્યોને દ્રવ્યદ્વારા ઉત્તેજિત કરીને અનેક અનર્થોના ઉત્પાદક બનાવવા એ કેવળ ઇશ્વરી સત્તાની મહાન આરાધના ઉલ્લંઘન અથવા તો અપમાન કરવા સમાનજ છે. આપણો ધર્મગ્રંથ આવા પ્રકારની અધમ સહાયતા આપીને પાપ પ્રચારક શયતાનોને ઉત્તેજન આપવાની સ્પષ્ટ મના કરે છે. જે દુરાત્મા દ્વારા અનેક કુલવતી લલનાઓની લાજ લૂટાવાનો સંભવ છે, બિચારાં નિર્દોષ મનુષ્યોનાં ગળાં કપાય તેમ છે, જે નીચ પુરુષ દ્વારા અનેક આત્માઓને આ સંસારની સર્વ ઇચ્છાઓ-વાસનાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનો ત્યાગ કરીને વિના વાંકે પરલોક-ગમન થવાની સંભાવના રહ્યા કરે છે અને જે કુટિલ મતિના માનવી દ્વારા ભયંકર રક્તપાત થવાનાં ચિન્હો અત્યારથીજ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, એવા અધમ, કુલાંગાર અને માનવકુલ વિદારક પુરુષને ક્રોધપણુ પ્રકારની સહાયતા અથવા તો અનુમતિ આપવી એ પણ એક ભયંકર પાપ છે.”

“બેટા હેલન ? જે પુરુષદ્વારા આપણો ધ્વંસ થવાનો સંભવ હોય, આપણો સર્વ નાશ થવાનાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ જણાતાં હોય, તે પુરુષને પોતાની સર્વ સંપત્તિ આપીને પણ પોતાના જીવનની રક્ષા કરવી અથવા તો તેમનું મન સંતુષ્ટ કરીને મુક્તિનો લાભ મેળવવો એ વાત મને અધિક પ્રિય લાગે છે.” ગાર્ડને પોતાની પુત્રીને કેવળ આશ્વાસન આપવાના ઉદ્દેશથીજ કહી સંભળાવ્યું.

“પિતાજી ! આમ માનવામાં આપની ભૂલ થાય છે, છતાં આપની તે ભૂલને હું એક પુત્રી તરીકે આપની સમક્ષ સાબિત કરી આપું તે, સર્વથા અનુચિતજ ગણાય. પરંતુ આપણા એક પરિવારના ધ્વંસથી બંને અનેક ઉપદ્રવ થતા અટકે અને નિર્દોષી મનુષ્યોનાં રક્ત રેડાતાં બંધ થાય તો, તેનાથી પણ અધિક લાભ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. પાપાત્મા પુરુષના ભયથી કમ્પીત થઇને તેમને ક્રોધપણુ પ્રકારની માનસિક, શારીરિક અથવા તો આર્થિક સહાયતા આપીને

વિશેષ વિધાતક બનાવવા એ કેવળ આપણી બીરુતા અને નિર્બળતા વિના બીજું કંઈજ નથી. જીવન ક્ષણિક છે અને તે આયુષ્ય પૂરું થતાં ચાલ્યુંજ ન્ય છે. તો પછી એવા માયાવી જીવનની લાલસામાં લુપ્થ થઇને મૃત્યુનું કર્તવ્યનું અપાલન કરવું એ માત્ર આપણી કાયરતાનાંજ લક્ષણો છે. આપ જાણો છો કે, મેંકયર આ રૂપિયાનો ઉપયોગ માત્ર વિદ્રોહી કાર્યમાંજ કરવાનો છે અને એ પ્રયત્ન વિદ્રોહાગ્નિ સળગી ઉઠવાથી કેટલાં મનુષ્યો બળીને ભસ્મીભૂત થશે, તથા કેટલી અરાજકતા છવાશે તેનો જરા આપ વિચાર કરો.” “સરસ્વ હૃદય અને દયાળુ દેવી હોઇને સ્પષ્ટ રીતે મેંકયરના મતનું ખંડન કરીને પોતાના પિતાને સચ તરવનું તારતમ્ય કાઢી બતાવ્યું.

“હોવન ! તું સત્ય કહે છે, તારા આવા ઉદાર અને સત્યાશય-યુક્ત વાક્યો સાંભળીને મને અપાર આનંદ ઉદભવે છે અને તારી આવી વિરુદ્ધ વાણીનું શ્રવણ કરીને હું મને પોતાને કૃતાર્થ માનું છું. અથવા તો ભાગ્યશળી ધાઈ છું. તારા જેવી સ્પષ્ટવક્તા સ્ત્રીઓજ જગતના અમૂલ્ય આભૂષણો છે. પરંતુ કેટલીક માનસિક સંવેદનાઓ અને ભાવિ આપદ-નિવપદોનો વિચાર કરીને હું મેંકયરને રૂપિયા આપી દેવાના કાર્યનેજ અધિક પસંદ કરું છું એમાંજ મારા મનનું સમાધાન સમાયલું છે. માટે બેટા, તું મને મારા આ કાર્યમાં તારી અનુમતિ આપે તો સારું.”

મિ. ગાર્ડને કરુણાંજનક સ્વરે હોવન આગળ પોતાના આંતરિક ભાવનાને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“મારા જન્મદાતા ! પિતાની વિરુદ્ધ પુત્રીથી કદાપિ વતી શકાયજ નહિ. આપને જે તે કાર્ય યોગ્ય લાગતું હોય તો તેમાં મારી અનઅનુમતિ છેજ નહિ. પરંતુ મારી સન્મુખ પરમાત્માના શપથ-પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરો કે, ‘આ લુચ્ચા અને હરામખોર મેંકયર સાથે હવેથી હું કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશ નહિ.’ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તેને સાક હજાર રૂપિયા આપરામાં મને કંઈ અડચણ જણાતી નથી. મારે આપને બીજી એક વિશેષ વાત એ કહેવાની છે કે, અત્યારે આપ મેંકયરને ત્રીસહજાર રૂપિયા આપો અને કાલે મેંકયર દ્વારા પકડાયેલા પેસા કેદી (રામપાત્ર)ના સંરક્ષણાર્થે બાકીના ત્રીસ હજાર રૂપિયા આપની કને જમા રાખો. જ્યારે મેંકયરનું કાર્ય

સમાપ્ત થાય અને તે ફરી તેના અંધનમાંથી યુક્ત થાય, ત્યારે આપ આકીના ત્રીસ હજાર રૂપિયા તેને આપી દેજો. જો મંકર આ વિષયમાં સહાનુભૂત થાય તો ઠીક છે, નહિતો પછી જેની તેની ઇચ્છા.”

હેલને એક વિવક્ષણ યુક્તિની યોજના ઘડી કાઢીને કહ્યું.

હેલનની આ વાત સાંભળીને અમ્બુદુલ ખોડ્યો કે:- “ મિસ હેલન! અમે આપની ઉક્ત વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ તે મનુષ્ય (રામપાલ-મારી) ની રક્ષા માટે વીસહજાર રૂપિયા ન રોકતાં માત્ર દસ હજાર રૂપિયા જમા રાખો. કારણકે, આ સર્વ દ્રવ્ય આપને ત્યાં રોકાઈ રહેશે તો અમારું કાર્ય ફોલમંદ થઈ શકશે નહિ. અમે તે નીચ-હરામખોરના પ્રાણ લેવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ ન્યા-સૂધી અમારું કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસૂધીજ તેને અટકાવી રાખવા માગીએ છીએ. કારણકે તે ભયંકર પુરુષ મહાન વર્ત અને બુદ્ધિમાન છે. જો મારી વાત પ્રમાણે વર્તવામાં આપને કાંઈપણ પ્રકારની આપત્તિ હોય, તો અમે તે વાતને હાલ તરત સાંભળવા ઇચ્છતા નથી.”

“હેલને ઉત્તર આપ્યું કે:-અમ્બુદુલ! તમે મને પણ બનવવા માગો છો કે શું? નહિ, નહિ. તેમ કદાપિ બની શકશે નહિ. અમે અત્યારે તમને એક પાછ પણ આપી શકીએ તેમ નથી. તમે લોકો તે પુરુષને ગમે ત્યાં રાખો, તેમાં અમને કાંઈપણ હરકત નથી. પરંતુ તેનું જીવન શાન્તિમય અને વિપત્તિહીન હોવું જોઈએ. જો તમે તેને લેશ માત્ર પણ કટ આપશો, તો તમને એક પાછ પણ આપવામાં આવશે નહિ. જગત્પિતાના એક સંતાન તરીકે તે મનુષ્ય પણ મારો એક આત્મીય બન્યું છે. તેની શાયનીય સ્થિતિ મારાથી જોઈ શકાશે નહિ. જો તમે અમારા આ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ કરીને કાંઈ પણ મનુષ્યને કાંઈપણ ત્રાસ આપશો તો તમને બીજા એક કોડી પણ અમારાથી આપી શકાશે નહિ.”

“મંકરે કહ્યું કે:- “ વાહ! તમારી સર્વ શતોં અમને માન્ય છે. હાલ તરત તો ત્રીસ હજાર રૂપિયાનો ચેક લખી આપો પછીથી સંબળું જોયું જશે.”

“એટલે? શું જોયું જશે? પ્રથમ તમે સેન્ટમેરીના સોગંદ ખાઈને પ્રતિજ્ઞા કરો ત્યારપછીજ ત્રીસ હજારનો ચેક લખી આપવામાં આવશે.” હેલને કહ્યું.

“હું સેન્ટમેરીના સોગન્દપૂર્વક તમારી સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”
 મેંકેયર આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને અબ્દુલની સાથે કાંઈક સલાહ
 કરવા લાગ્યો.

“આપરથી મને જણાયું કે, મેંકેયર, ગાર્ડનને લય દર્શાવીને
 દબો દેવાનો પ્રપંચ રચી રહ્યો છે. તે ધારે છે કે, ‘પ્રથમ ત્રીસહજાર
 રૂપિયા તો લઈ લઉં’, પછીથી તેને મારીને નિષ્કંટક થઈ શકીશ.
 માછલી જળમાં સપડાઈ છે તેનો તો શિકાર કરી લઉં.”

“પરંતુ હેલને ઠેલકીકવાર પછી કહ્યું કે:—“મેંકેયર! તમે
 બાઇબલના સોગન લઈને કહો કે, ‘હું’ એક લીધા પછી મારા પિતાશ્રી
 સાથે કદી પણ મુલાકાત કરીશ નહિ અને તેમને દયાવવાની ચેષ્ટા
 પણ કરીશ નહિ જે તમે અમારા કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કર્યા કરશો
 તો બાકી રહેલા ત્રીસ હજાર રૂપિયા પણ જ્યારે માગશો ત્યારે તમને
 આપી દઈશું. જે તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય, તો અમે પણ
 બાઇબલના શપથ લેવા તૈયાર છીએ.”

“ત્યાર પછી કાંઈક શબ્દ સંભળાયો. તે પરથી મને જણાયું
 કે, હેલને ટેબલ પર બાઇબલ મૂક્યું હશે. ત્યાર પછી એક પુરુષ
 કુરસી પરથી ઉભો થયો. ધણું કરીને તે મેંકેયરજી હતો. કારણ કે, તે
 તરતજ બોલી ઉઠ્યો કે:—“મારું નામ રૉબર્ટ મેંકેયર છે, હું હાથમાં
 બાઇબલ લઈને તથા સેન્ટમેરીના નામનું સ્મરણ કરીને સોગન્દ સહિત
 પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે; ‘મને મિ. ગાર્ડન તરફથી રૂપિયા ત્રીસ હજારનો
 એક મળ્યા પછી, હું તેમને કોઈ દિવસ મળીશ નહિ અથવા તો
 યાદ પણ કરીશ નહિ, અને તે સાથે હું ગઈ કાલે જે કરેલા
 પુરુષને કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ આપીશ નહિ.”

આમ કહીને પુનઃ તે પોતાના આસન પર બેસી ગયો.

ત્યાર પછી ગાર્ડન હાથમાં બાઇબલ લઈને પુનઃ કહેવા
 લાગ્યો કે:—“હું ગાર્ડન આ પવિત્ર ધર્મગ્રંથ બાઇબલને હાથમાં
 લઈને સોગન્દ લઉં છું કે, પારિસ નગરમાં ૨૦ મી નવેમ્બર અને
 બુધવારની રાત્રિએ ગાર્ડનનો જળરૂપર્શ કરીને મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી
 હતી કે, ‘હું રૉબર્ટ મેંકેયર પર યથાસાધ્ય ઉપકાર કરીશ.’ તે પ્રમાણે
 આજે મેંકેયરના હાથમાં હું ત્રીસહજાર રૂપિયાનો એક આપીને મારી
 પ્રતિજ્ઞાના બંધનમાંથી મુક્ત થાઉં છું અને અત્યારથી હવે એ પ્ર-

તિજ્ઞાના અંતિમ સમયની સમાપ્તિ થાય છે. હવે પછી હું તેની સાથે કાઈપણ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાના સૂત્રમાં આબદ્ધ થવા ઇચ્છતો નથી અને જ્યારે તે મેં બતાવેલા મનુષ્યને જીવિત અવસ્થામાં લાવીને મારી સન્મુખ રજૂ કરશે, ત્યારે હું તરતજ બાકી રહેલા ત્રીસ હજાર રૂપિયા તેને આપી દઈશ. અત્યારે આ રૂપિયા માત્ર હું ધનામ તરીકે જ આપું છું. જો મૈકેયર કદાચિત્ તેનો અસ્વીકાર કરશે, તો પણ તે રકમપર મારો બિલકુલ અધિકાર અથવા હક્ક રહેશે નહિ.

“સોગંદ લીધા પછી ગાર્ડને ચેક-બુક કાઢી તેમાંથી એક ચેક લખીને મૈકેયરના હાથમાં આપ્યો. મૈકેયર તે ચેક અબ્દુલના હાથમાં આપીને બોલ્યો કે;—“તું કાલે આ ચેક લઈને આગ્રા-મૅન્ક-માં જાશે. પણ હં-ડીક યાદ આવ્યું. જરા ઉપર જઈને જોઈ આવ-તો ખરો કે, તે પુરુષ અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છે. આપણે હમણાંજ તેને અહીંથી બીજી જગાએ લઈ જવો છે, માટે તે આપણી સાથે આવી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો તપાસ કરી આવ.”

“આ વાક્યો સાંભળતાંની સાથેજ હું ત્યાંથી દૂર ખસી ગયો, અને એક અંધકારથી ઘેરાયેલા ગુપ્ત સ્થાનમાં સંતાપ્ત ગયો. મેં મન-માંજ નિશ્ચય કર્યો કે, અબ્દુલના ઉપર જવા પછી મૈકેયરને કેદ કરી લઈશ. પછી સહજ સાવધ થઈને મારી સાથેના કોન્સ્ટેબલને પણ મેં સાવધાન કરી દીધો.

“ત્યાર પછી થોડીવારે બારણું ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો અને હાથમાં એક દીપક લઈને તે ઓરડામાંથી નીકળીને અબ્દુલ ઉપર ચાલ્યો ગયો. સુઅવસર પ્રાપ્ત થવાથી મેં એક સીટી વગાડીને તરતજ મૈકેયરના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. મૈકેયર મને જોઈને ઉઠવા ધારતો હતો, પણ મેં તેને ઉતાવળથી દબાવી દીધો અને પછી તેને પછાડીને હું તેની છાતીપર ચઢી બેઠો. મને જીવતો જોઈને તે બાણથી વિંધાયેલા મનુષ્યની માફક શક્તિહીન બની ગયો. એવામાં તરતજ મારા બન્ને સહાયક સાથીઓ પણ ત્યાં આગળ આવી લાગ્યા અને તેમણે મૈકેયરને મુસ્કેટાટ બાંધી લીધો. આ સમયે છૂટા થઈને નહાસી જવા માટે તેણે ધણીજ મહેનત કરી પરંતુ અમારા બળની અધિકતા આગળ તેની સઘળી ચેષ્ટાઓ નિષ્ફળ નિવડી અને તેને અમારો બંદીવાન થવું પડ્યું.

આ સમયે મારી સીટીનો અવાજ સાંભળીને દારોગા સાહેબ પોતાના સોળતીઓ સાથે ત્યાં આગળ આવી ઢાળ્યો. મેં દારોગાને કહ્યું કે:—“ એક પુરુષ હજી હમણાંજ ઉપર ગયો છે તેને આ સોડી દ્વારા ઉપર જઈને પકડી લ્યો. ”

દારોગા કૉન્સ્ટેબલોસહિત ઉપર ચઢ્યો. ખરાબર આ ક્ષણેજ મૅકેયરે બૂમ પાડીને કહ્યું કે:—“ અબ્દુલ ! ઍરેનમ, ઍરેનમ, ઍરેનમ * ”

“ મૅકેયરે અબ્દુલને સાવધ કરવાના ઉદ્દેશથીજ ઉપયુક્ત સંકેતદાયક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. મેં મારા કૉન્સ્ટેબલોના હાથમાં મૅકેયરને સ્વાધીન કર્યા પછી ગાર્ડન અને હેલનને બહાર આવવાનું સૂચવન કર્યું. આ સાંભળીને તેઓ ઘણાંજ ધીમેથી ચાલીને બહાર આવ્યાં.

તેમને ગભરાયલાં જોઈ મેં મિ. ગાર્ડનના તરફ દષ્ટિ કરીને કહ્યું કે:—“ ભાઈ ! આપને ભયભીત બનવાનું કશું પ્રયોજન નથી. આ વિષયમાં આપનો કાંઈ પણ દોષ નથી. કાલે જે ઉંશ સાધવાના વિચારથી મને તેમણે દગો દીધો હતો, તેજ ઉંદેશ સાધવાનો પ્રસંગ આજે મને મળવાથી તેમની આવી દુર્દેશા થઈ છે. માટે આપ મને ક્ષમા આપો. આપે મને કેદ કર્યો હતો, છતાં હું આપના પર જરા પણ અસંતુષ્ટ થયો નથી. કેમકે આપની દયાવતી દેવબાળા તુલ્ય કન્યા હેલનને મને નર્વન જીવનદાન આપ્યું છે. હું હેલનના વિલક્ષણ ચાતુર્યના પ્રભાવેજ આ ભયંકર વિપદમાંથી ઉદ્ધાર મેળવીને આજના અવનીપતિનાં દર્શન કરવા તથા આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. જો આ હતભાગિપર હેલનની કશ્ચાચુક્ત દષ્ટિ ન પડી હોત, તો હું આ જીવનમાં તો કદી પણ આ પ્રમાણે કૃતકાર્ય થઈ શકત નહિ. એ દેવી ખરેખર દયા અને કરુણાની પ્રતિમા સ્વરૂપજ છે, તેનું હૃદય દયા, મનુષ્યપ્રેમ અને કર્તાવ્ય રસથી પરિપૂર્ણ રીતે ભરપૂર છે. મારાં હવે પછીનાં પ્રત્યેક કાર્યની યશોરાશિના વિધાન તરીકે હેલનજ પ્રધાન્ય ગણાશે. એ મારી જીવનદાત્રિ છે, મારી ભવિષ્યની આશાઓનો ઉદય કરનાર ભગવદી ભામા છે.

* “ ઍરેનમ ” એ શબ્દ અબ્દુલ અને મૅકેયરનો ભયસૂચક સંકેત શબ્દ હતો. ”

“ ભોખક. ”

“જગત્નિયંતાની અસીમ કૃપાથી આજે આપનો તથા હેલનનો ચિરશત્રુ મહાન મેકેયર બન્ધનયુક્ત થયો છે, કેદ પકડાયો છે. તમે અને તમારા પરિવારે પણ એ દુરાચારી દુર્દાન્ત દાનવના દારણુ દુઃખ-માંથી નિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. હું આ જીવનકાળમાં હેલનદેવીના અનહદ ઉપકારનું કદાપિ વિસ્મરણ કરી શકીશ નહિ. આજથીજ હું એ સ્વર્ગીય સદ્ગુણસમ્પન્ન સુકુમાર સુંદરીને મારી પ્રિય પુત્રી પ્રમાણે ગણીશ અને નિરંતર તેનું શુભ કરવાનાજ યત્નો કરતો રહીશ. એ જીવનદાયિની દેવીની કૃપાના પ્રત્યુપકારમાં હું પ્રેમ અને શુભવાંચના વિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ આપી શકવાને અસમર્થ છું, મારું હૃદય હવે નિત્ય તેના શુભ વિધાનમાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરશે. આજેજ મેકેયરને પકડીને હું હેલનના શિરનો બોળે કંઈક અંશે ન્યૂન કરી શક્યો છું, આ સમયે મેકેયરે પણ હેલનનો સર્વનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી હોય, એમ જણાવા લાગ્યું.

“ આ સમયે હેલન વચ્ચમાંજ બોલી ઉઠી કે; “લાઇ! મેં આપનું શું ભલું કયું” છે? મનુષ્યજાતિ માટે નિર્માણ થયેલાં કર્તવ્યો-માંનું એક સાધારણમાં સાધારણ કર્તવ્ય કરવામાં મેં શું આધિક ઉપકાર કર્યો છે વાર? જ્યારે માનવ જાતિમાં પરસ્પર પ્રેમનાં બીજ ન હોય, તો પછી તેવું મનુષ્યત્વ શા કામનું? મનુષ્યાવતાર ધારણ કરીને આ અવનીમાતાને વ્યર્થ ભાર આપવામાં શું લાભ? જે અધર્મ-ચારી અને કર્તવ્યવિહીન મનુષ્યો આ વસુંધરાપર વાસ કરીને પોતાના જીવનનો સદુપયોગ નથી કરતાં તેઓ સાક્ષાત્ પિશાચ અને રાક્ષસોના અવતારજ છે. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યુપકારની આશાથી પરાપકાર કરવો એ વ્યર્થ છે. મારી માન્યતા માત્ર કર્તવ્યપાલન અને માનવધર્મ જળવવામાંજ સમાયલી છે. ઉદાર ચિત્તથી, નિઃસંકાયપણે પ્રત્યેક કાર્ય કરીને પોતાના દેશમાંધેવોને, સમસ્ત જન-માજને ઉપયોગી થઇ પડવાથીજ આપણી મનઃકામના ધ્વજિત સમયે સિદ્ધ થઇ શકે છે. મેં મારા પ્રમાણમાં આપના પર તુચ્છ ઉપકાર કર્યો છે, તેનો બદલો આપ એક નહિ કિન્તુ અનેક રીતે આપી શકો તેમ છો. પરંતુ હું તે બદલો લેવાનું નિઃકાર્ય પસંદ કરતી નથી. હું કદાપિ પણ તે બદલાથી સંતુષ્ટ થઇ શકું તેમ નથી. આજે અમારા આ મહાલયમાં મેકેયર બન્ધુલાવેજ આવ્યો હતો, -તે અમારા

કદો શત્રુ હોવા છતાં પણ એ મારાપર વિશ્વાસ રાખીનેજ અત્રે આબો હતા. તેમ છતાં આજે આપે તેને બંધનયુક્ત કરીને, આતિથ્ય રૂપી પવિત્ર વ્રતપર કઠોર આધાત કર્યો છે.

જગતમાં કોઈ કોઈનું શત્રુ નથી, પરંતુ પરમ પવિત્ર પરમાત્માના પરિવારનાંજ સર્વ સંતાનો છીએ, તેમાં પરસ્પર વૈમનસ્ય રાખવું એ સર્વથા અનુચિતજ છે, વળી અતિથિનું અપમાન કરવા સમાન તો બીજું કોઈ પણ પાપયુક્ત કાર્ય નથી, મંકેયરને પોતાના મનમાં એવો જ સંશય થશે કે, આ સર્વ પ્રપંચ અને કાવત્રાં અમારા દ્વારા જ રચાયેલાં છે, અને તેમ થવાથી તે અમને જ દોષિત ગણશે. આપ તેનાથી જોટલા ભયભીત બનો છો, તેટલી હું ડરતી નથી. કારણ કે, તે મારું અનિષ્ટ કરે या ન કરે તેની મને લેશ પણ પરવા નથી, પરમકૃપાળુ પરમાત્મા મારું અનિષ્ટ નહિ જ થવા દે, મારો તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, દઢ શ્રદ્ધા છે. હું માત્ર પાપ રૂપી વિકરાળ રાક્ષસથીજ ભયભીત થાઉં છું અને તેનાથી અનંત કોટિ કાસ પર્યાન્ત દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરું છું. તો પછી મને તેનો શા ભય છે? જો કે, તે અમારો પૂર્ણ દોષિત અને અપરાધી છે, છતાં અમે તેનો બદલો લેવા ઇચ્છતા નથી. કુટિલ નીતિનું અવલંબન કરીને પોતાના વૈમનસ્યનો બદલો લેવો એ કાર્ય તો માત્ર કાપુરખોનું જ છે. મંકેયરને કોઈપણ રીતે દુઃખી થાય એ અમને બિંદુકલ્પ પસંદ નથી. પરંતુ તેને ક્ષમા આપવામાં જ અમારું ખરું બૂધણુ સમાયલું છે અને તેનેજ અમે અમારું કર્તવ્ય માનીએ છીએ.”

“આમ કહીને હેલન શાન્ત થઈ ગઈ. જો કે નાના પ્રકારનાં કાર્યમાં નિરંતર લિપ્ત રહેવાથી મારું હૃદય પાષાણુવત્ કઠિન બની ગયું હતું, તથાપિ હેલનના સરલ, નિષ્કપટી અને મમતાયુક્ત અંતઃકરણમાંથી નીકળતા પ્રતિધ્વનિએ મારા હૃદય પર સચોટ અસર કરી. હું તેને સ્વર્ગની દેવી સમજીને મનમાં તે મનમાં પ્રણામ કરવા લાગ્યો. તે મૃદુભાષિણી, સ્મિતહાસિની, લાવણ્યવતી લલનાના પ્રત્યેક શબ્દો મને એક મહાન નીતિકારના શબ્દો જેવા જણાવા લાગ્યા. પરંતુ જો હું તેના કથનાનુસાર મંકેયરને છોડી દઉં તો મારે, ગવર્નમેન્ટને અને હેલન આદિ અનેક વ્યક્તિઓને વિષમ પરિણામ વેઠવું પડશે, એવી મારા મનમાં સંપૂર્ણ ખાતરી હતી.

માટે મંકયરને તો કદી પણ છોડી શકાય તેમ નહોતું, કદાચિત હેલન તેથી અસંતુષ્ટ થશે, તો હું તેને ગમે તે પ્રકારે સમજાવી દઈશ. પરંતુ આ વિપદજનક કાર્ય તો મારાથી કદાપિ બની શકશે નહિ. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મેં હેલનને કહ્યું કે:—“હેલન !” મંકયરને બંધનયુક્ત કરવાનું કાર્ય તમને અત્યારે અન્યાયયુક્ત જણાય છે, પરંતુ તમારા પિતાનો અને ભારતગવર્નમેન્ટનો વિચાર કરવાથી મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મને મારા કર્તવ્ય પાલનનું પ્રધાન સાધન પ્રાપ્ત થયું છે. મને લાગે છે કે, એમાં મેં જરા પણ અન્યાય કર્યોજ નથી, તારી અત્યારે આવી આપદજનક સ્થિતિમાં હું તેને મારા મકાન પર લઇ જઈશું. અને પછીથી સહુની સલાહ પ્રમાણે ઉચિત લાગે તેમ કરીશું.”

“હેલન અને મારી વચ્ચે પરસ્પર વાતચીત ચાલી રહી હતી, પરંતુ તે વખતે ગાર્ડન એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહોતો. તેમના તદ્દન શાન્ત રહેવાનું કારણ હું સમજી શક્યો નહિ. મારી વાત સમાપ્ત થયા પછી હેલને પોતાના પિતાને બહાર જવાનો સંકેત કર્યો. પરંતુ ગાર્ડન તેની વાતનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં મારા સ્હામું જોવા લાગ્યો. આ વખતે તેની મુખમુદ્રા અત્યંત ભયભીત જણાતી હતી. તેમની આકૃતિપરથી જણાતું હતું કે, તે મને કાંઈક પૂછવાની જિજ્ઞાસા ધરાવે છે. તેથી તેમના તરફ જોઈને મેં કહ્યું કે:—“ભાઈ ! આપને જે કાંઈ પૂછવું હોય તે ખુશીથી પૂછી લ્યો. હું મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તેનું ઉત્તર સત્યજ આપીશ.”

“ગાર્ડને ભયયુક્ત સ્વરથી પૂછ્યું કે:—“આપ આપનો પરિચય મને આપી શકશે ખરા કે? આપનો પરિચય મેળવવાનીજ મારા મનમાં ખાસ જિજ્ઞાસા થઈ આવી છે.”

“મેં ઉત્તર આપ્યું કે:—“હા ઘણી જ ખુશીથી હું મારો પરિચય આપવાને તૈયાર છું. મારું નામ રામપાલસિંહ છે. મારું નિવાસ સ્થાન હુધિયાણા પ્રદેશમાં છે અને હું અહિં બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના ગ્રુમચર વિભાગના ડિટેક્ટીવ કમિશનર તરીકે કાર્ય કરું છું.”

આ સમયે ગાર્ડનના મુખપર અંદરના ઓરડામાં પ્રકટેલા દીપકનો પ્રકાશ પડતો હતો. તેથી મને સ્પષ્ટ જણાયું કે, “ગ્રુમચર-ગસસ” શબ્દ સાંભળતાંની સાથેજ તેના ચહેરાનો રંગ

બદલાઈ ગયો. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને મારા ચિત્તમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, હૈલને પણ તેનો આવો ભાવ જાણ્યો હતો. તે તેના ગળા સાથે ખાઝી પડીને કહેવા લાગી કે:—“ બાપુજી ! આપ આમ વિહ્વળ ન થાઓ રામપાલસિંહ આપણા ખાસ હિતેચ્છુ અને શુભેચ્છક બન્યું છે, તેઓ કદીપણ આપણું અનિષ્ટ કરે તેમ નથી. માટે આપ શાન્ત થાઓ, અને તેમના પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખો. ”

આમ કહીને તે પોતાના પિતાનો હાથ પકડીને નીચે લઈ ગયો. હું ગાર્ડન અને હૈલનને પ્રણામ કરીને, જે ઓરડામાં મંકેયર કેદ હતો તે ઓરડા તરફ ચાલ્યો ગયો.

ગાર્ડન અને હૈલન સાથે વાતચીત કરવામાં લગભગ પંદરેક મિનિટ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. પરંતુ ત્યાં સૂઝીમાં અબ્દુલને પકડીને નીચે લાવવામાં આવ્યો નહોતો. આથી મારા ચિત્તમાં નાના પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. અસ્તુ.

મંકેયરને એક ટેબલના પાયા સાથે એક સિપાહીના ફેંટાથી બરાબર કસકસાવીને મુસ્કેટાટ કર્યો અને બે સિપાહીઓને તેની સંભાળ રાખવાનું કાર્ય સોંપીને હું ઉપર ગયો અને ત્યાં આગળ દારોગા તથા તેમના સહચરોનો પત્તો મેળવવા લાગ્યો. પરંતુ ઉપર એટલો બધો ભયાનક અંધકાર છવાયો હતો કે, આ અંધકારમાં શત્રુની પૂંક પકડવી એ મને સર્વથા અનુચિત જણાયું. જો અબ્દુલ પકડાયો હોય અને ક્યાંક છુપાઈ રહ્યો હોય તો તે મારા જીવનનો નાશ કરે એવો સંપૂર્ણ સંભવ હતો. આમ ધારીને મેં ચાવી દ્વારા જોરથી સીટી વગાડવા માંડી. એકવાર બેવાર એવી રીતે અનેકવાર સીટી બળવી, પરંતુ કંઈપણ ઉત્તર મળ્યું નહિ. આથી ત્યાં શો બનાવ બન્યો હશે, તેનો કાંઈ પણ વિચાર મારા મગજમાં આવી શક્યો નહિ. તેથી મેં મંકેયરવાળી ઓરડીમાંથી લેમ્પ લાવીને સળગાવ્યો. પછી બહારથી સાંકળ ચઢાવીને સિપાહીઓને સાવધાન રહેવાની સૂચના આપી અને હું લેમ્પ લઈને ઉપર ચઢ્યો. હું ઉતાવળો ઉતાવળો ઉપર ચઢી રહ્યો હતો એવામાં એકાએક પગથીયા પરથી મારો પગ લપસ્યો અને હું પડતો પડતો બચ્યો. મેં પગ લપસવાનું કારણ જાણવા માટે લેમ્પ નીચે કરીને જોયું તો. ઓહ ! કેવું ભયાનક દૃશ્ય !! ઉપલે મજલેથી રક્તની ધારા અથવા તો શોષિતની સરિતા નિઃસરણી દ્વારા પૃથ્વી તરફ વહી રહી હતી.

ભયથી માફે સર્વાંગ કમ્પવા લાગ્યું. પુનઃ ઉપર જવા માટે મારા પગ ઉપડી શક્યા નહિ તેથી હું નીચે ઉતરી આવ્યો અને એક સિપાહીને બહાર મોકલીને રસ્તામાંથી આઠ-દશ માણસો અને બીજા કાંઈ પોલિસ-ગેટપરથી ફટલાક પોલિસને સત્વર બોલાવી લાવવાનું સૂચવન આપી દીધું.

“એવામાં પાસેના દેવળમાંથી દશ વાગવાના ટકોરા સંભળાયા. અત્યારે પોલિસને પહેરો બદલાવવાનો સમય હતો. હું વિચારવા લાગ્યો કે, જો મોકલેલા સિપાહીઓને આ પહેરાવાળા સિપાહીઓની મુલાકાત થશે તો નવીન સહાયતા મળી શકશે પણ જો કદાચિત્ તેમનો મેળાપ નહિ થાય તો પછી બધી બાજુ બગડી જશે. હું ઉભો ઉભો આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યો હતો અને મનમાં ભયભીત પણ બની ગયો હતો. દારોગા તથા તેના સોબતિઓ વગેરે કાંઈ પણ પાછું આવ્યું નહોતું? ત્યારે શું એકલા અબ્દુલેજ તેઓ સર્વનાં ખૂન કરી નાખ્યાં હશે? નહિ-નહિ, તેમ થવું તો સર્વથા અસંભવનીય હતું. તે એકલો કદાપિ એકાદ બે ખૂન કરી શકે, પરંતુ ત્રણ ત્રણ માણસોનાં ખૂન કરવાં એ કાંઈ સહેલી વાત નહોતી? પરંતુ તે ત્રીજો પુરુષ પણ કેમ નહિ આવ્યો હોય? કેમ! શું થયું હશે! શો ભયંકર બનાવ બન્યો હશે?

“માફે ચિત્ત આ સમયે ચંચળ થઈ ગયું હતું; એવામાં નીચે ફટલાંક માણસોના પદધ્વનિ સંભળાયો. હું અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈને નિઃસરણી તરફ જોવા લાગ્યો. એવામાં અયાનક બે પોલિસના અધિકારિઓ ઉપર આવી પહોંચ્યા, અને મને પૂછવા લાગ્યા કે:-“તમે કાણ છો, અને અત્રે શા માટે આવ્યા છો?”

“મેં ઉત્તર આપ્યું કે:-“હું એક ગુમચર બસૂસ છું અને મેં એક ખૂની પુરુષને આ ઓરડામાં કેદ કરી રાખ્યો છે તથા બીજો એક ઉપર ન્હાસી ગયો છે. તેને પકડવા માટે એક દારોગા તથા બે કોન્સ્ટેબલને ઉપર મોકલ્યા હતા; પરંતુ તેમાંનું કાંઈપણ હજી સૂધી પાછું આવ્યું નથી. હું તેનો પત્તો મેળવવા માટે ઉપર જતો હતો, પરંતુ નિઃસરણી પરથી રક્તની ધારા વહેતી જોઈને મારા મનમાં સંશય થયો. આથી મેં એક સિપાહીને બીજા પોલિસોને બોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યો છે. મને લાગે છે કે, કદાપિ આપ પણ તેના કહેવાથીજ અત્રે પધાર્યા હશો.”

“મને અંગ્રેજીમાં વાત કરતો જોઇને એક સાહેબે અંગ્રેજીમાં જ ઉત્તર આપ્યું કે,—“ બાબૂ ! અમને કોઇ પણ મળ્યું નથી. આ મકાનની રહામે એક પોલિસ કોન્સ્ટેબલનું ખૂન થતું જોઇને અમે આ મકાનમાં ધસી આવ્યાં છીએ. જે મનુષ્યે તેનું ખૂન કર્યું છે તે પુરુષ અમને જોઇને અહિંથી ન્યાસી ગયો છે. તેના હાથમાં લોહીથી ભીંજાએલો એક છુરા હતો. હવે અમે આ મકાનના માલિકને મળવા ઇચ્છીએ છીએ.

“તેમના મુખમાંથી કોન્સ્ટેબલના મરણના સમાચાર સાંભળીને હું સ્તંભિત થઇ ગયો. જે હું જાણતો હોત કે, મેંકેયરને કેદ પકડવા જતાં આવું ભયંકર પરિણામ આવશે, તો હું કદાપિ આવું કાર્ય કરવાને તૈયાર થાતજ નહિ. હવે હું સારી રીતે સમજી શક્યો કે, આ સઘળાં કામો પાખંડી અખંડુલનાંજ છે. કૌશલ્યથી તેણે સર્વ સિપાહીઓને મારી નાખ્યા છે. આ સમયે આ ઉભય પુરુષો અત્રે ન આવ્યા હોત તો, તે દગો દઇને અમને પણ મરણને આધીન બનાવી દેત. તેણે અમને મેંકેયરને પકડવા જતા જોઇને એવો સંકલ્પ કર્યો હશે કે, ‘આ સર્વને મૃત્યુને આધીન કરીને હું મેંકેયરને છોડાવી લઇશ એમ મને જણાવા લાગ્યું.

“મેં તે સાહેબોને કહ્યું કે,—“હવે આપણે ઉપર શી ઘટના બની છે, તેનો પતો સત્વર મેળવવો જોઇએ, માટે કૃપા કરીને મારી સાથે ઉપર આવો.”

“તેમનો પરિચય પૂછતાં જણાયું કે, તેમનો એક પોલિસ-કોન્સ્ટેબલ તથા બીજો સર્જન્ટ છે. મેં ઉપર જવા માટે જેવો પગ મૂક્યો કે તરતજ સીડી રંકતથી રંગાયલી જણાવા લાગી. ઓહ ! કેવું ભયાનક દ્રશ્ય ! અમે બધાએ ઉતાવળથી નિઃસરણી પર ચઢ્યા પછી જોયું કે, સીડીના સર્વથી ઉપરના ઓરડામાં એક સિપાહીનું શબ ઉંધું પડેલું હતું ? તપાસ કરવાથી જણાયું કે, તેની છાતી, પીઠ અને હાથ આદિ સર્વ સ્થળે છુરાના સખ્ત આઘાતો થયેલા હતા અને તેથી તેના શરીરમાંથી આ પ્રમાણે રક્તની ધારા વહી રહી હતી, તેના શરીરમાં હવે પ્રાણ રહ્યા નહોતા. તે શખને તેવીજ સ્થિતિમાં રહેવા દઇને અમે લોકો બીજા બે સિપાહીઓનો પતો મેળવવા માટે આગળ ચાલ્યા. થોડેક દૂર ગયા પછી અમે જોયું કે,

દારોગા સાહેબ અવ્યવસ્થિત અવસ્થામાં પડેલા હતા અને તેમનું સમસ્ત શરીર લોહીથી તરખોળ થઇ ગયું હતું. તેમની પાસે પહોંચ્યા પછી તેમણે હાથના ઇશારાથી મને પોતાની નજીક બોલાવ્યો. મેં જોયું કે, તેમના પેટમાં છુરા મારવામાં આવ્યો હતો. તેમની પાસે મયા પછી તેણે ધણાજ દુઃખની સાથે મારી પાસેથી જળ મેળવવાનો ઇશારો કર્યો. પરંતુ ત્યાં આગળ જળ ક્યાંથી મળી શકે વાર? આથી અમે ત્રણે જણાએ તેમને ઉચકીને બીજા જગાએ સ્વાડયા અને પછી એક કપડું ફાડીને તેમના ધાયલ સ્થાન પર બાંધી દીધું. આમ કરવાથી ધણુંખરું લોહી બહારું બંધ થયું. તેઓ વારંવાર હાથના ઇશારાથી જળ માગવા લાગ્યા. પરંતુ જળ મળી શકે તેમ ન હોવાથી તેમને ત્યાં આગળ મૂકીનેજ અમે લોકો ત્રીજાને પત્તો મેળવવા માટે આગળ વધ્યા; પરંતુ દુઃખનો વિષય છે કે, તેનો ક્યાંયથી પણ પત્તો મળી શક્યો નહિ. આથી છેવટે અમે લાચાર થઇને દારોગા સાહેબ પાસે આવ્યા તથા તેમને ઉપાડીને નીચે લઇ આવ્યા. ત્યારપછી એક જમાદારને જલ્દી જળ લાવવાની સૂચના આપી. કેટલીક વારે તે નીચે રહેતા દરવાનની ઓરડીમાંથી જળ લઇ આવ્યો. જળપાન કરાવ્યા પછી મેં દારોગા સાહેબને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. પરંતુ તેમના જવાબથી માત્ર એટલુંજ જણાયું કે, અબ્દુલને પકડતી વેળાએ તેમની આવી દુર્દશા થઇ હતી.

“ મેં પછીથી દારોગાને કાંઈ પણ પૂછ્યું નહિ, અને છેવટે લાચારીથી હું મંકેયરને લઇને ઘેર જવાના નિશ્ચય પર આવ્યો, પછીથી મેં આ વિષયમાં ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની સહાયતા માગી અને તેમણે તે પ્રમાણે સહાયતા આપવાની પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉદારતા પણ દર્શાવી.

“ અમે બધાએ મળીને મંકેયરને તે ઓરડામાંથી બહાર કાઢ્યો. પરંતુ તેણે અમારા કાર્યમાં કોઇપણ પ્રકારની બાધા કરી નહિ. આથી મને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તેના ખીસાની જડતી લેવાથી એક ન્હાની છ નાળવાળી પિસ્તોલ, એક કલરોફોર્મની શીશી અને કેટલાક પત્રો મળી આવ્યાં. એ સર્વ વસ્તુઓ મેં મારી પાસેજ રાખી લીધી અને પછી મંકેયરના હાથ, પગ, કમર વગેરે સર્વ ખૂબ કસકસાવીને બાંધી લીધા અને તેને લઇને અમે બહાર જવા માટે તૈયાર થયા, કોન્સ્ટેબલ દ્વારા દારોગા સાહેબ ઓલીમાં નંખાવીને

અમે લોકો નીચે લઈ આવ્યા. પછી અમે:લોકો બહારના સિપાહી-ઓની દશા જોવા માટે આગળ ચાલ્યા. તેના ખભામાં છરો મારવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાંથી લોહીની ધારા વહી રહી હતી. તેથી તે બેભાન થઈને નીચે પડ્યો હતો. મેં તેને ઉપડાવીને અન્ય સ્થળે મોકલાવી આપ્યો અને ધાયલ થયેલા બધા માણસોને ઇસ્પતાલમાં મોકલી આપવાનો ભાર ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને સોંપી દીધો.

“આવું કરેણોત્પાદક દસ્ય જોઈને મને અત્યંત પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. મેંકયરને પકડવા જતાં ત્રણ હત્યા થઈ અને બે જાણુ ધાયલ થયા એ જોઈને મને તેના પ્રત્યે અધિક તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. અજ્ઞુલ જોવા નીચ અને હત્યારા મનુષ્યપર સર્વ ક્રોધને તિરસ્કાર આવે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. મેં તેને પણ ક્રોધપણુ રીતે પકડીને યમસદનમાં મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને પકડી પાડવા માટે મેં અનેક યત્નો કર્યા, પરંતુ આજે દૈવ ઇચ્છાથી મારા કાર્યની સમ્પૂર્ણ સિદ્ધિ ન થતાં, માત્ર મેંકયરજ પકડાયો અને પાપાત્મા અજ્ઞુલ મારા હાથમાંથી છટકી ગયો? આથી છેવટે હું નિરાશ થઈ મારા ધર તરફ વિદાય થયો.

૫૪ પરિચ્છેદ

‘પાપાત્માનું’ પલાયન

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“લગભગ એક કલાક પછી અમે બધા મારા મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. હું, ઇન્સ્પેક્ટર અને સાર્જન્ટની સહાયતાથી મેંકયરને પકડીને અંદર લઈ ગયો. મારા શયનગૃહથી સમીપમાંજ એક ‘ગોડાઉન’ હતું. તે ગોડાઉનમાં માત્ર એક દરવાજા વિના બીજા એક બારી પણ નહોતી. ત્યાં આગળ મેંકયરને બંધ કરીને મેં ચાર પુરુષોને તેના પહેરાપર નિયુક્ત કર્યા.

“ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનું નામ પૂછતાં જણાવું કે, તેમનું નામ રૂવિસ હતું. અને તેઓ સિરાજંગ વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મેં

પણ મારો સમસ્ત પરિચય તેમને જણાવી દીધો. પરિચય મેળબ્યા પછી તેઓ મારી પાસેથી રજા માગીને તથા આવતી કાલે આવવાનો વાયદો કરીને પોતાના સ્થાન તરફ વિદાય થયા.

જતી વેળાએ મેં તેમને સમજાવી દીધું કે, ગઈ કાલે શત્રુ જે સિપાહીનો પત્તો મળ્યો નથી તેનો પત્તો આવતી કાલે અવશ્ય મેળવી લેવાનો છે. માટે તમે પણ તે સંબંધમાં પુરતી સાવચેતી રાખજો. તેઓ ‘વાઈ’ એમ કહીને ચાલ્યા ગયા.

“ભોજનાદિ સર્વ ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થયા પછી હું નિશ્ચિંત ચિત્તે નિદ્રાવશ થયો. આખા દિવસનો અતિશય પરિશ્રમ લાગવાથી માઈ ચિત્ત અત્યંત કલાંત થઈ ગયું હતું, તેથી મને તરતજ નિદ્રા આવી ગઈ. એવામાં અચાનક કોઈ ભયાનક શબ્દ સંભળાવાથી મારી નિદ્રા ઉડી ગઈ. મેં અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક કર્યા છતાં કોઈપણ રીતે મારા મનનું સમાધાન થઈ શક્યું નહિ. આ શબ્દ કોનો હશે ? ક્યાંથી આવ્યો ? આવા પ્રકારના અનેક વિચારોથી માઈ મન ગભરાટમાં પડી ગયું. પ્રથમ મેં મારા ઘરમાં તપાસ કર્યો, પરંતુ ત્યાં આગળ કોઈપણ મનુષ્ય જણાયું નહિ. પછી મેંકચર જે ઓરડામાં ફેર હતો, ત્યાં જઈને જોયું તો પહેરો પણ બરાબર જ હતો. ચાર બાજુની દીવાલો પણ સુરક્ષિત હતી. પહેરેગિરોને પૂછતાં જણાયું કે માર્ગમાં કોઈએ બંદૂક છોડી હતી, પરંતુ કોણે છોડી હતી તેનો પત્તો મળ્યો નહોતો, તેથી મેં એક સાહસિક પુરૂષને તેનો પતો મેળવવા માટે બહાર મોકલી આપ્યો અને તેને કહ્યું હતું કે, તું સંભાળીને જજે, રસ્તામાં કોઈ છુપાયું ન હોય ! પરંતુ થોડા સમયમાંજ તેણે પાછા આવીને કહ્યું કે, બહાર તો કોઈ પણ મનુષ્ય જણાતું નથી. તેમ જ માર્ગમાં પણ ભયંકર અંધકાર છવાઈ ગયો છે.

“તેનાં ઉપર્યુક્ત વાક્યો સાંભળીને મેં લાચારીથી પુનઃ મારા શયનગૃહ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું અને પછી હું કેટલીકવાર સૂધી નિદ્રાવશ થયો જેથી મને પ્રથમ બનેલા બનાવનું સ્મરણ પણ રહ્યું નહિ. પરંતુ રાત્રિના ત્રણ વાગ્યાના સુમારે એકાએક મારી નિદ્રા ઉડી ગઈ. આ સમયે અચાનક કોઈએ આવીને મારા ઓરડાના દારને ધક્કો માર્યો. મેં અંદરથીજ બાકુળ સ્વરથી પૂછ્યું કે;-“અત્યારે અંતે કોણ આવ્યું છે ?”

“ઉત્તરમાં બહારથી એક મનુષ્યે ચીત્કાર કરીને ઉત્તર આપ્યું કે;—સત્વર બહાર આવો, મંકેયર પલાયન કરી ગયો છે, નહાસી ગયો છે.

“તેના સ્વરપરથી જણાયું કે, તે મારો વિશ્વાસુ અનુચર લક્ષ્મણ છે, આથી હું સત્વર મારા ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. એવામાં બરાબર આ સમયેજ સડક ઉપર “ચોર નાઠો, ચોર નાઠો” એવી બૂમો મારતો મારતો એક પુરુષ તેની પાછળ દોડતો જતો હતો. હું મંકેયરવાળા ઓરડા પાસે ગયો. ત્યાં જઈને જોયું, તો પહેરા બરાબર જણાયો. મને એથી સંશય આવ્યો કે આવી પરિસ્થિતિમાં ચોર નહાસી જાય એ સર્વથા અશક્ય છે. આ સમયે લક્ષ્મણ પ્રસાદે સડકપરથી મને બૂમ પાડીને કહ્યું કે;—હજુર! બારણું ઉઘાડીને જુઓ તો ખરા કે, ચોર નહાસી ગયો છે કે નહિ?”

“મેં વિશેષ કાળાક્ષેપ કર્યા વિના તરતજ બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. અહા! કેવું આશ્ચર્ય?! ખરેખર મંકેયર આ સમયે નહાસીજ ગયો હતો અને ઓરડો શૂન્યકાર હતો. આ સમયે લક્ષ્મણપ્રસાદે પુનઃ મને જણાવ્યું કે;—“રામપાલસિંહ! આપ સત્વર આમ આવો. ચોરને પકડી પાડ્યો છે.

“હું એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ન ગાળતાં, મારાં માણસો સાથે લઈને સડક તરફ દોડ્યો. મેં બારણું ઉઘાડાંજ મૂક્યાં હતાં. પરંતુ સડકપર જેતાં કોઈપણ મનુષ્ય જણાયું નહિ! મેં “લક્ષ્મણ! લક્ષ્મણ!” કહીને ફટલીક બૂમો પાડી. તેના પ્રત્યુત્તરમાં દૂરથી કોઈક બોલ્યું કે; “અરે ઓ બેવકૂફ! કર્યા છે તારો લક્ષ્મણ? જરા આમ તો આવો.”

“પ્રથમ તો મને આ સર્વ ઘટનાઓ લૌતિક પ્રપંચવત્ જણાવા લાગી. પરંતુ અબ્બુલનો અવાજ ઓળખાયા પછી મારી મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો. હવે હું વિચારવા લાગ્યો કે, ચતુર અબ્બુલ આતુર્યથી મને દગો દઇ ગયો છે. પણ હવે શું કરવું? મેં લક્ષ્મણ પ્રસાદને બોલાવ્યો. તે ઉંઘમાંથી ઉઠીને આંખો ચોળતો ચોળતો મારી અનુભવ આવીને ઉભો રહ્યો.

મેં તેને પૂછ્યું કે;—લક્ષ્મણ તું અત્યાર સૂધી કર્યાં હતો? ચોરના પલાયન થવાના સંબંધમાં તું કોઈ જાણે છે ખરો કે? મંકેયરના નહાસી જવાના તને કોઈ પણ સમાચાર મળ્યા છે કે? “તે આશ્ચર્યથી બોલ્યો કે;—નાહ! હું તો હજી લક્ષ્મણજ ગંઘમાંથી જાગત થયો

હું. નીચે થયેલી ગરમડને હું અર્ધ નિદ્રિતાવસ્થામાં સહજ સાંભળી શક્યો હતો. પરંતુ મારાથી ઊઠી શકાયું નહોતું. શું મેંકયર અહીંથી છટકી ગયો છે?

“તેની વાત સાંભળીને હું દિગ્મૂઠ બની ગયો ત્યારે શું અમ્મડુલે લક્ષમણના અવાજની નકલ કરીને આવું પ્રપંચયુક્ત કાર્ય કયું હશે? મેં જે સમયે મેંકયરના ઓરડાનું તાળું ઉઘાડ્યું હતું, ત્યારે તો તે ત્યાં આગળ દેખાયો નહોતો અને ઘર શૂન્યકાર કેમ જણાતું હતું વાર, શું મેંકયર કમાડના ઓચમાં છુપાઈ ગયો હશે, ત્યારે અમ્મડુલે મેંકયરના અવાજની નકલ કરીને કહ્યું હતું કે, “ઓરને પકડી પાડવામાં આવ્યો છો” આ પ્રમાણેનો પ્રપંચ કરીને મને ત્યાં આગળ ખોલાની લીધા પછી મારી ગેરહાજરીની તક જોઈને મેંકયર ન્હાસી ગયો હશે થઈ રહ્યું! બધી મહેનત ધૂળમાં મળી અને ચાર હત્યાઓ થઈ તે તો પાણીમાંજ! જળમાં ફસાયેલું પક્ષી પુનઃ છટકી ગયું! હવે મેંકયરને પકડવાનું કાર્ય અત્યંત દુર્લભ અને દુઃસાધ્ય જણાતું હતું. છેવટે હું કાંઈ પણ દૃઢ નિશ્ચય કર્યા વિના મારા કર્તવ્ય સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાંજ કાનપુર કોર્ટમાં જઈને હું જનરલ હેને મળ્યો. જે દિવસ થયાં હું તેમને મળ્યો નહોતો, તેથી તેમણે મને ત્યાં આગળ નહિ જઈ શકવાનું કારણ પૂછી જોયું.

“તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગયા જે દિવસમાં બનેલા બનાવો મેં તેમને કહી સંભળાવ્યા અને ત્યારપછી તેમને પછી પૂછ્યું કે;—“મેંકયર નામનો કોઈ સિપાહી આપને ત્યાં હાજર છે ખરો કે?”

“જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે;— જી, ના. મારે ત્યાં મેંકયર નામનો કોઈ પણ માણસ છે જ નહિ. પરંતુ રૉબર્ટ મેંકયર નામનો એક કેપ્ટન કાલે સાંજથી ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે અને અત્યારે તેનો તપાસ ચાલી રહ્યો છે.”

“મને શંકા થવાથી તેમની પાસે મેં સેના વિભાગનું લીસ્ટ મંગાવ્યું. એમાં લગભગ સર્વ સિપાહીઓ અને સેના વિભાગના મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારીઓનાં ચિત્રો પણ આપેલાં હતાં. તેમાંનો એક ફોટો જોતાંની સાથેજ હું આશ્ચર્યથી ખોલી ઉઠ્યો કે;—“અરે, આ પોતેજ તે રૉબર્ટ મેંકયર છે ને શું?”

“ આ સાંભળીને જનરલ હેએ કહ્યું કે;—“આ શું? આ રાખટ તો અમારી સેનાનો એક વિશ્વાસુ અને અત્યંત સાહસિક મનુષ્ય છે. એણે સરકાર તરફથી કેટલીક પ્રશંસાઓ પણ પ્રાપ્ત કરી છે. કાલે રાત્રે તેને ગેરહાજર જોઇને તેના તપાસ માટે અમે દશ ઘોડે સ્વા-રોને પણ મોકલી આપ્યા છે. ”

“ મેં તેમના સંદેહેનું ભંજન કરવા માટે જણાવ્યું કે;—“આ-પની એ ધારણામાં ભયંકર ભૂલ થાય છે. તે ફ્રાન્સ દેશનો એક પ્રખ્યાત લૂટારો છે. અનેક ખૂન, મોટી મોટી લૂટો, ચોરી આદિ અનેક પાપો કરીને તે ત્યાંથી અત્રે નહારી આવ્યો છે. અહિં પણ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં નોકરી મેળવીને તે પોતાના અન્નદાતા સ્વામી અંગ્રેજ સરકારનાજ વિરુદ્ધ પક્ષમાં રહીને નાના પ્રકારનાં પડયંત્રો પંપ્રયો અને અનેક પ્રકારનાં કાવત્રાં રચી રહ્યો છે. તેને મેં કાલે રાત્રે કેદ કર્યો એ વખતે અબ્દુલ નામના તેના એક સોળતીએ પોલિસનાં બે મનુષ્ય જેનાં ભયંકર કમકમાટ ઉપજાવે તેવી રીતે ખૂન કર્યા છે. હવે તેના વિષયમાં શી વ્યવસ્થા કરવી તથા તેને પકડવાની રીત યુક્તિ શોધી કાઢવી તે સંબંધમાં હું આપની સલાહ લેવા ઇચ્છું છું. ”

“ જનરલ હેએ આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરથી કહ્યું કે;—“રાખટ મૈકે-યર એક ખૂની પુરુષ છે, એ હું પ્રથમ જાણતો નહોતો. તે પોતાનો વ્યવહાર બધાથી ઉત્તમ પ્રકારનો રાખતો હતો. તેથી તેની વર્તણૂક તરફ મને કદાપિ સંશય ઉત્પન્ન થયોજ નહોતો ખરર; જો તે આવો ભયાનક પુરુષ હોય તો તેને જેમ અને તેમ જલ્દી કેદ કરવો જોઇએ. તેને કેવી રીતે દ્રસાવવો, એ કાર્યમાં આપ મારા કરતાં કાંઇક વિશેષ કુશળ હોવાથી આપજ તે સરળતાથી પાર પાડી શકશો. માટે આપને ઇચ્છામાં આવે તેવો પ્રબંધ કરી દ્યો. ”

“ હું જનરલ હેની સાથે વિશેષ પૂછપરછ કરવાનું અનુચિત ધારીને મેકેયરનો ફોટો લઇને ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો. મકાન પર આવીને મેં જોયું તો મિ. ડેવિસ બેઠા હતા. તેઓ મને જોઇને ઉભા થયા. મેં તેમને આદરથી બેસાડીને મેકેયરના પલાયન થવાના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. આ સાંભળીને તેઓ કેટલીક વાર પર્યંત કાંઇક વિચાર કર્યા પછી બોલ્યા કે;—મારા ધારવા મૂજબ પ્રથમ મેકેયરને પકડવાનો ઉપાય ન કરતાં અબ્દુલને પકડવાનો ઉપાય કરવો

એજ અધિક લાભદાયક છે. કારણકે, તેજ પ્રત્યક્ષ ખૂની છે. અને તેની વિરુદ્ધ બાતમી આપવા માટે ઘણા માણસો તત્પર છે. મંકયર અધિક અપરાધી હોવા છતાં પણ તેના વિરુદ્ધ પક્ષમાં કાંઈ પણ પુરુષ સાક્ષી આપે તેમ નથી. તેથી તેને પકડીને સજા કરવાનું કાર્ય કઠિન થઈ પડશે. અબ્દુલને કેદ કરવાથી આપણા કાર્યમાં એટલી બધી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે કે, એકજ નિશાનથી બે પક્ષીઓનું પતન થશે. બે આપ કાલે મંકયરને ન પકડતાં અબ્દુલને પકડી શકયા હોત તો આ સર્વ આકૃત ટળી જત. પરંતુ હવે તો અબ્દુલને પકડી પાડવા માટેજ જીવતુટ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ”

“ ઇન્સ્પેક્ટર ડેવિસની વાત મ્હારે ગળે ઉતરી ગઈ. તેની વાત સાંભળીને મને સારી રીતે જણાઈ આવ્યું કે, ઇન્સ્પેક્ટર એક દક્ષ, ચાલાક અને બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. મંકયરના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી ડેવિસ સાહેબ મારે ત્યાંથી વિદાય થયા. જતી વેળાએ મેં તેમને પૂછ્યું કે; આપને પેલા કૉન્સ્ટેબલનો કાંઈ પતો મળ્યો કે? ”

“ જવાબમાં તેમણે ઘણાજ ખેદસહિત જણાવ્યું કે, તેની પણ બયાનક દુર્દશા થઈ છે; મેડા પરથી જમીન પર ફૂદી પડતાં તેનો એક પગ તથા એક હાથ ભાંગી ગયો છે. જ્યારે મેં તેને જમીનપર પડવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે અબ્દુલે મને છત ઉપરથી ધક્કો મારવાથી આવું પરિણામ નિપજ્યું છે.” ત્યાર પછી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

“ થોડીવાર વિશ્રામ લઈને હું ટેલિગ્રાફ ઓફિસમાં ગયો. તે દિવસે કાનપુરમાં ગવર્નમેન્ટ ટેલિગ્રાફ ઓફિસ ઉઘડી હતી. પરંતુ એ ટેલિગ્રાફ ઓફિસમાંથી સર્વ સાધારણ લોકોના તાર મોકલવામાં આવતા નહોતા. મેં ઓફિસના મુખ્ય અધિકારી પાસે જઈ મારો પરિચય આપીને કહ્યું કે;—“લૉડ” કેનિંગ પાસે મારે એક જરૂરી સમાચાર મોકલવા છે. પરંતુ તેમને મારો બરાબર પરિચય ન લાગવાથી પ્રથમતો તેઓ મારાથી અસમ્મત થયા. પરંતુ પછીથી મેં તેમને જ્યારે જનરલ હૈને પત્ર લખીને મારા સમાચાર પૂછાવાનું જણાવ્યું, એટલે તેમણે તેમજ કર્યું. લગભગ પંદરેક મિનિટમાં તેમનું પત્ર પણ આવી ગયું. તેથી તેમણે તાર લેવાનું સ્વીકાર્યું. મેં લૉડ કેનિંગને તાર દ્વારા નિમ્નલિખિત સમાચાર કહેવરાવ્યા:—

“ રૉબર્ટ મકેયર નામનો એક ક્રેન્ચ લૂટારો નામ બદલીને અંબ્રજ સેના વિભાગમાં કેપ્ટનના પદ પર કાર્ય કરે છે, તે ભયાનક કાવત્રાખોર અને પ્રપંચી પુરુષ છે, અને ભારતમાં ક્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપિત કરવા માટે નાના પ્રકારના પ્રપંચો તથા કાવત્રા રચી રહ્યો છે. વિદૂરના નાનાસાહેબ અને તાતિયાટોપી તેનાં તે કાવત્રાના ખરા સહાયકો છે. કાલે રાત્રે મેં તેને કેદ કર્યો હતો, પરંતુ અબ્દુલ નામના તેના અતિ નીચ અને પાખંડી સહચરની સહાયતાથી તે પુનઃ ન્હાસી ગયો છે. કાલે રાત્રે મકેયરને કેદ કરતી વેળાએ આ અબ્દુલ દ્વારા એક પોલિસ કૉન્સ્ટેબલ મરણ પામ્યો છે અને બે કૉન્સ્ટેબલ તથા એક દારોગા સાહેબ ધાયલ થયા છે. આપ અન્દ-નમરની ફ્રાન્સ ગવર્નમેન્ટ પાસેથી તેને કેદ કરવાનો પરવાનો મંગાવી સત્વર મારાપર મોકલી આપો અને તે સાથે તેમને એમ પણ પૂછાવશો કે, તમારે ત્યાં આ નામનો કોઈ લૂટારો છે ખરો કે ? આ સમાચાર પણ મને આપના ઉત્તરની સાથેજ મોકલવાની કૃપા કરશો. મારે પણ આ મકેયર અને અબ્દુલના ત્રાસથી સદૈવ નગૃત રહેવું પડે છે. ”

“તાર આપીને હું જેમ્સ વિલસન નામક એક અંગ્રેજ ફોટો-ગ્રાફરના મકાન પર ગયો. આ સમયે મકેયરનું ચિત્ર મારી સાથેજ હતું. તેથી મેં આ પ્રકારનાં બે ડઝન ચિત્રો બનાવવાનો ઓર્ડર આપીને તેને જણાવ્યું કે, જો બે દિવસમાં તમે આટલાં ચિત્રો તૈયાર કરીને મને આપી દેશો તો હું તમને તમારી સાથે ઠરાવેલા મૂલ્યથી પણ હસ પંદર રૂપિયા વધારે આપીશ. તેણે બીજા દિવસેજ ફોટોઝ આપવાનો વાયદો કર્યો અને માફ એડ્રેસ લખી લીધું. ત્યારપછી હું મારા મકાન પર ચાલ્યો આવ્યો અને હેલનને નીચે પ્રમાણેનું પત્ર લખીને સાવધાન કરી દીધી. તે પત્રમાં મેં લખ્યું હતું કે:-

“ મિસ હેલન

“પાપાતમા મકેયર પક્ષાયન કરી ગયો છે. કાલે રાત્રે અબ્દુલે પોલિસના એક માણસને મારી નાખ્યો છે અને બીજા ત્રણ માણસને ધાયલ કર્યા છે. હવે તમે તમારા પિતાને કહી દેજો કે, તેની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખે નહિ. કારણકે, તે હવે બે ખૂનનો આરોપી ઠર્યો છે. તમે પોતે પણ ખૂબ સાવચેત રહેજો. કેમકે

એકર તમારાપર ધણોજ ક્રોધિત થયો છે. હું પણ તેને કેદ કરવાની એજા કરી રહ્યો છું.”

“લગભગ એએક કલાક પછી જવાબમાં હેલનનું એક પત્ર મળ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે:-

“ભાઈ રામપાલસિંહ

“આજે ત્રીજે પ્રહરે આપ કૃપા કરીને મને અવશ્ય મારા મકાનપર મળી જશો, મારે આપનું ખાસ એક જરૂરી કામ પડ્યું છે.”
“હેલન.”

દિવસના ચાર વાગ્યાના શુભારે હું ગાર્ડન સાહેબના મકાનપર ગયો. આ સમયે બહારના ઓરડામાંજ હેલન મારી રાહ બેતી બેઠી હતી, તે મને બેતાની સાથેજ દોડીને મારી પાસે આવી લાગી અને મારો હાથ પકડીને કહેવા લાગી કે:-

“ભાઈ ! મારા પિતાને બચાવો. જો મેં કદાપિ આપની સાથે કાંઈપણ બલાઈ કરી હોય તો તેના બદલામાં આપ મારા પિતાનું જીવન બચાવો, તેમની રક્ષા કરો.”

“આમ કહેતાં કહેતાં તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અસ્ખલિત ધારા ખળખળાટ વહેવા લાગી. એક નાની ઉમ્મરની સરલ અને મનોહર બાળા મારી પાસે પોતાના પિતાની જીવન-લિલા માગી રહી હતી; તે પુણ્યમય પવિત્ર દૃશ્ય નિરખીને હું પણ અચલ રહી શક્યો નહિ, મારી આંખોમાંથી પણ આ વખતે આંસૂનાં બિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં. મેં કઠિનતાથી મારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતા ક્ષોભને દબાવી રાખ્યો અને હેલનને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે:-હેલન ! તમે આમ વ્યર્થ રુદન ન કરો. તમારે રડવાનું શું પ્રયોજન છે ? હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે, તમારા પિતાનું ગુપ્ત રહસ્ય હું કોઈ દિવસ પણ પ્રકટ કરીશ નહિ. અને તેમનું લેશ માત્ર પણ અનિષ્ટ થવા દઈશ નહિં તેમનું ‘પારિસ-રહસ્ય’ જો કે મને વિદિત થઈ ચૂક્યું છે, તથાપિ હું તે બીજા કોઈને જણાવવા ઇચ્છતો નથી. તમે મારા જીવનદાયિની-પ્રાણદાતા છો, તમેજ મારા આ દેહનું પતન થતું અટકાવ્યું છે માટે તમારા મુખનાં દર્શન કરીનેજ તે વાતને હું તદ્દન વિસરી જઈશ અને જીવનપર્યંત તેમના ગુપ્ત બેઢને દબાવી રાખીશ અને બહાર પડવા દઈશ નહિ. મનુષ્યની પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ કરતાં પણ

આધક મૂલ્યવાન છે, એ સિદ્ધાંતને હું સારી રીતે માનનારો છું. તેથી પ્રાણુ જતાં પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરું તેવો કાપુરુષ અને કૃતદ્ધન નથી. તમે નિશ્ચય જાણુજો કે, મારા દ્વારા તમારા પરિવારનું નિરંતર શુભજ થશે. મારાથી કદાપિ તમારું અશુભ થાય એવી આશંકા લાવશોજ નહિ.

“મારા આશ્વાસનના શબ્દો સાંભળીને હેલન સહજ શાન્ત થઈ. તેણે કુરસી મંગાવીને મને બેસવાનું કહ્યું. જ્યારે હું કુરસીપર બેઠો ત્યારે તે પુનઃ કહેવા લાગી કે;—“આપ મારા પિતાનું અનિષ્ટ કદાપિ થવા નહિજ છો એ વિષયમાં મને આપના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે હવે આપની સેવામાં મારો ખીજો એક અનુરોધ એ છે, કે મંકેયર અને અબ્દુલને કેદ કર્યા પછી તેમનો ગુન્હો સાબિત કરતી વેળાએ મને અથવા મારા પિતાને ન્યાયાલયમાં જુઓની આપવા માટે બોલાવશો નહિ.”

“મેં કહ્યું કે;—“હેલન ! તમારી જુઓનીથી તે લોકોના ઉપર ગુન્હો તો સત્વર સાબિત થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ તમારા કહેવા પ્રમાણે હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, તમને જન્મેને હું કોર્ટમાં બોલાવીશ નહિ.”

“ત્યારપછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને હેલને કહ્યું કે;—“ગઈ કાલથી મારા પિતાશ્રીને સખ્ત જવર આવવા લાગ્યો છે. હમણાં તેઓ બહુજ બ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે હજસુધી મંકેયરના પલાયન થવાના સમાચાર તેમણે સાંભળ્યા નથી. આપ જાસૂસ છો, એમ જાણ્યા પછી તેઓ અત્યંત ભયભીત બની ગયા છે અને તે ઉપરાંત તેમને પોતાના પ્રાણ જવાની આશંકા થઈ રહી છે. આજે આવા અનેક કારણોથી આપને કાંઈક પ્રાર્થના કરવા માટેજ મેં અંત્રે બોલાવ્યા હતા. આપ દુઃખ વેડીને અહીં આવ્યા છો તેને માટે હું આપને સેંકડોવાર ધન્યવાદ આપું છું. આશા છે કે, આપ મને આ વિષયમાં અવસ્ય ક્ષમા આપશો તેમજ મારા પર દયાની દૃષ્ટિ રાખતા રહેશો.”

“મને ગાડીની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પરંતુ હેલનના મુખથી તેમની દુરાવરથાના સમાચાર સાંભળવાથી તેમની પાસે જઈને કાંઈપણ પૂછપરછ કરવાનું મને ઉચિત લાગ્યું નહિ.”

તેથી હું હેઠનને ખીજવાર સત્વર મળવાનો વાયદો કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો.

“ એજ દિવસે રાત્રિના નવ વાગ્યે લૅડી કુનિંગનો એક તાર મને મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:-

“ મૅકયર ફ્રાન્સદેશનો એક મહાન વિખ્યાત વૃદ્ધારો છે. તેને ફ્રાંસીની આજ્ઞા પણ મળી ચૂકી હતી. પરંતુ સન ૧૮૫૦ માં તે જેલમાંથી નહાસી ગયોછે, ધણા દિવસ થયાં ફ્રાન્સની સરકારે તેના નામનું વૉરન્ટ કાઢી રાખ્યું છે. જે દેશમાં જે કોઇ મનુષ્ય તેને પકડી આપશે તે મનુષ્યને દસ હજાર રૂપિયા ઈનામ તરીકે મળી શકશે. માટે આપ જેમ અને તેમ તેને જલ્દી પકડવાની ચેષ્ટા કરો. તેના બચાંકર કાવત્રાંથી આપણને અતિ હાનિ થવાનો સંભવ છે. ”

“ ફ્રાંટોગ્રાફર વિલ્સનને ત્યાંથી ખીજે જ દિવસે મૅકયરના ફોટા આવી ગયા. મેં મારા હાથ નીચેના દસ જમ્પસોને એકેક ચિત્ર વહેંચી આપ્યું અને દસ હજારના ઈનામની વાત પણ કહી સંભળાવી. તે ઉપરાંત પાંચ સહચરોને લઇને હું પણ તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડ્યો. ગાડને આપેલો ત્રીસ હજાર રૂપિયાનો એક ચૅક મૅકયરને આપ્યો હતો અને મૅકયરે તે અબ્જુલને વટાવી લાવવા આપ્યો હતો; તે તો અમારા વાચકોના સ્મરણમાં હશેજ, આ પરથી મેં ધાર્યું કે, અબ્જુલ અવશ્ય એ ચૅક વટાવવા માટે આત્રા ઈન્કમાં ગયોજ હશે. તેથી હું પણ તેને પકડી પાડવાની આશાથી આત્રા ઈન્ક તરફ રવાના થયો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

પ્રિયતમ-પ્રિયતમાનું સમાધિમંદિર

બ્રિગેડ સર્જન્ટ સ્ટીફનની આત્મકથા

“ ન્યાયાધિશ સર હેમિલ્ટનના મકાનપરથી પાછા ફરતી વેળાએ પાંચ વાગી ગયા હતા, તેથી લાચાર થઇને હું મારા મકાન

પર ન જતી આરોબાર ગાર્ડન સાહેબના મકાનપરજ ગયો. ત્યાં આગળ તેમના કુટુંબીઓ તથા મિત્રો આદિ સર્વ પ્રથમથીજ એકઠા થઈ ગયા હતા. કફન તૈયાર થઈ ગયું હતું. પરંતુ શયને હજી નીચે લાવવામાં આવ્યું નહોતું. કારણ કે, પાદરી વિલ્સન હજીસુધી પધાર્યા નહોતા.

ગાર્ડનની સ્થિતિ અત્યારે શોક, વિષાદ અને કષ્ટને લીધે કાંઈક વિચિત્ર થઈ ગઈ હતી. હું તેમને મળવા માટે મેડાપર ગયો. આ સમયે હેલનના ઓરડાની સ્થાને સ્વયં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર તથા બીજા ત્રણ સાર્જન્ટ પહેરો ભરી રહ્યા હતા. તેમને પૂછવાથી જણાયું કે, ગાર્ડન નજીકના ઓરડામાં જ બેઠેલા છે. આ ઓરડાનું દાર આ સમયે અંદરથી બંધ કરેલું હતું. તેથી ધીમે ધીમે દાર પાસે જઈને કેટલીક વાર સુધી તે દારને ધકકા દેને તેમને બોલાવ્યા. પ્રથમ તો કાંઈ પણ શબ્દ સંભળાયો નહિ. પરંતુ કેટલીક વાર પછી ધણાજ ક્ષીણ સ્વરે અંદરથી ઉત્તર મળ્યું કે:—

“ કોણ છે ? ”

“ મેં કહ્યું કે:—“ એ તો હું સન્ન્યેન સ્ટીફન છું. કેટલાક જરૂરી કામને માટે હું આપની પાસે આવવા માગું છું. ”

“ ગાર્ડને તરતજ આરણ્ય ઉઘાડ્યું. ઓહ ! તે સમયે તેના મુખમંડળનો આવિર્ભાવ કેટલો બધો બદલાઈ ગયો હતો. તેઓ અત્યારે પણ આંખમાંથી આંસુ વર્ષાવી રહ્યા હતા. મેં હેમિલ્ટનનાં પત્રોનું બંડલ તેમના હાથમાં આપીને કહ્યું કે:—“ વિચારપતિ (ન્યાયાધિશ) હેમિલ્ટનને ત્યાં પણ આજે બયાનક બનાવ બન્યો છે. તેથી તેઓ અત્રે આવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમણે મારી સાથે આ પત્રોનું બંડલ મોકલાવ્યું છે. ”

“ ગાર્ડને બ્યાકુલતાથી કહ્યું કે:—“ ભાઈ ! એવો તે શો ભયંકર બનાવ બન્યો છે વાર ? ” મેં હેનરીના સમાચાર જણાવવાનું અનુચિત ધારીને કહ્યું કે:—“ જવા દો એ વાતને અત્યારે આપ તે સમાચાર સાંભળીને શું કરશો ? ”

“ ગાર્ડને પૂછ્યું કે:—“ હેલનના મરણના સમાચાર હેમિલ્ટન અથવા હેનરીને મળ્યા છે ખરા કે નહિ ? ”

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે:—“ જ હા. હૅમિલ્ટનને તે સમાચાર મળી ચૂક્યા છે અને તે સાંભળીને ઘણાજ દિલગીર થયા છે. ”

“ ગાર્ડને કેટલાક સમય સૂધી શાન્ત રહ્યા પછી મને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે:—“ હૅમિલ્ટનને આ પત્રો મારી પાસે શા માટે મોકલ્યા છે વાર ?

“ એમાનું એક પત્ર વાંચીને ગાર્ડન ફરીવાર રડવા લાગ્યા. રડતા રડતા તેઓ પુનઃ બોલ્યા કે:—“ સ્ટીફન ! સ્ટીફન ! હું અત્યંત નિર્દય પાપાણુ હૅદયી પુરુષ છું. હૅલન સમાન સ્વર્ગીય દેવીનો પિતા થવાને હું તદ્દન અયોગ્ય છું. મેં પાપીઆએજ તે સદ્ગુણની પ્રતિમાને સુખી થવા દીધી નથી. મારા અપરાધને લીધેજ એક પવિત્ર, મનોહર-સુન્દર કલિકા સમ્પૂર્ણ વિકસિત થયાં પહેલાં વચ્ચ-માજ કરમાઇ ગઇ છે. હાય ! આજે મારા હૅદયમાં ભયંકર ઉન્માદ રચી રહ્યો છે. હૅલન જેવી સુકુમાર સુન્દરીના મૃત્યુએ મારા ચિત્તમાં એક પ્રકારનો વિઘાતક આઘાત કર્યો છે. ”

“ આ સમયે બહારથી મને પોલિસ કમિશનર સાહેબે બોલાવ્યો. હું સત્વર બહાર આવ્યો. આ સમયે ત્યાં આગળ પાદરી વિલ્સન અને પોલિસનાં બીજાં કેટલાંક માણસો કફન લઈને તૈયાર થઇ ગયાં હતાં.

“ મને જોતાંની સાથેજ પોલિસ કમિશનર સાહેબે કહ્યું કે:— સ્ટીફન મિ. ગાર્ડનને પૂછો જોઇએ કે, હવે હૅલનના શબને સત્કારાર્થે લઈ જઇએ કે કેમ ? ”

“ મેં તરતજ જઈને ગાર્ડન સાહેબને પૂછ્યું; પરંતુ તેમણે કંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ. તેઓ પોતેજ બહાર આવ્યા. અત્યારે તેઓ રડતા નહોતા. તેમની મુખમુદ્રાએ શાન્તભાવને ધારણુ કરી લીધો હતો ગાર્ડન બહાર આવીને તરતજ હૅલનના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. હું પણ તેમની સાથેજ તે ઓરડામાં ગયો. ગાર્ડન હૅલનના મુખપરથી કપડું ખસેડીને કેટલીકવાર પર્યાન્ત તે અપૂર્વ સરલતામય મુખને જોઇ રહ્યા. પરંતુ હું હૅલનના મુખ તરફ વધારે વાર જોઈ શક્યો નહિ. તેનું મુખ જોવાથી જણાતું હતું કે, તે હજીપણ સૂઈજ રહી છે. પરંતુ આ નિદ્રા તો અચલ હતી, એ નિદ્રામાં શયન કરેલું મનુષ્ય પુનઃ આ મર્ત્યલોકોનો આનંદ ઉપભોગ કરી શકે તેમ

નહોતું. એ નિદ્રા તે મનુષ્યની છેલ્લી નિદ્રાજ કહેવાય છે ।

“ તે મનોહર અચલ મૂર્તિ તરફ ફેટલીકવારપર્યન્ત જોયા પછી ગાર્ડને મને બોલાવીને કહ્યું કે:—“ સ્ટીફન ! કૃપા કરીને મારા ઓરડામાં ટેબલપર પડેલી કાતર તો જરા લાવી આપો. ”

“ મેં તરતજ કાતર લાવી આપી. મારા હાથમાંથી કાતર લઇને ગાર્ડને હેલનના સુંદર કેથરાશિમાંથી વાળતો એક ગુચ્છો કાપી લીધો અને પછી તેમણે પુનઃ એકવાર તે સરલા મૂર્તિની સ્મૃતિને પોતાના હૃદય પટપર નિરંતર જાગરિત રાખવા માટે એકાગ્ર ચિત્તથી તેનું નિરીક્ષણ કરી લીધું. પછી મારા તરફ ફરીને તેઓ રડતા રડતા બોલ્યા કે:—સ્ટીફન ! સ્વર્ગીય સુંદરી હેલનના દર્શન મેં આજે હૃમ્મશેને માટે કરી લીધા. ‘અસ, આ હતભાગીનો સૌભાગ્ય પ્રદીપ આજે નિર્વાણ પામ્યો. હૃદયની અનેક આશાના સ્થાનતું આજે પતન થયું. હાય ભાગ્ય તારો કેવો વિલક્ષણ પ્રભાવ ! ”

“ આમ કહીને તેઓ હેલનના ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યા આવ્યા અને બીજા ઓરડામાં જઇને અંદરથી તેમણે તેનાં બારણાં વાંસી દીધાં. પાદરી વિલ્સન હેલનની મરણપથારી પાસે આવીને તેના આત્માની શાન્તિ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પોલીસ કમિશનર, ઇન્સ્પેક્ટર અને બે ચાર બીજા પોલીસ અધિકારીઓ વિના બાકીના બીજા બધા માણસો હેલનના મૃતદેહને સમાધિમન્દિરમાં પધારવા માટે ચાલ્યા ગયા. હું પણ તેમની સાથેજ ગયો.

લગભગ એક કલાકમાં અમે લોકો સમાધિસ્થાન (કબ્રસ્તાન)માં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા પછી પણ તે કારણિક દૃશ્યનો બીજો પડદો પડતો મારે જોવો પડ્યો. હેમિલ્ટન, હુડસન તથા બીજા ફેટલાક સાહેબો પણ હેનરીના શયને સમાધિ આપવા માટે આ સ્થળે આવી ચૂક્યા હતા. મને ત્યાં આગળ આવેલો જોઇને હેમિલ્ટન સાહેબ મારી પાસે આવ્યા અને ઘણાજ દુઃખની સાથે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હું તમારી જ વાટ જોઈ રહ્યો હતો, મારી એવી ઇચ્છા છે કે, હેનરીના શયની પાસેજ હેલનના શયને દાટવામાં આવે તો ઠીક. કારણ કે, જ્યારે જીવિતાવસ્થામાં તેઓ જે પ્રકારના પ્રણયસૂત્રમાં બંધાયેલા હતાં અને સર્વદા એક સાથેજ રહેવામાં આનંદ માનતાં હતાં, તો પછી હવે મરણ પામવા પછી તેમના મૃત દેહને સાથેજ રાખવામાં આવે તો

તે વિશેષ યોગ્ય ગણાશે. મને પૂર્ણ આશા છે કે, આમ કરવામાં ગાડનને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન થતાં, આનંદજ થશે.”

“ મેં કહ્યું કે:—” એમાં ગાડનને દુઃખી થવાનું પ્રયોજવું પણ શું છે ? ”

“ ત્યાર પછી હેલન અને હેનરીના નશ્વર દેહને પાસે પાસેજ દાટવામાં આવ્યા. અને સમાધિની સર્વ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી સમાધિસ્થાનમાં આવેલા બધા માણસો આંસૂ ઝહેવરાવતાં પોતપોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયાં.

* * * * *

હું જ્યારે મારા મકાનપર પહોંચ્યો. ત્યારે રાત્રિના સાડા આઠ વાગી ગયા હતા. માંડે ચિત્ત પ્રભાતધીજ ચંચલ અને શરીર અવસન્ન થઈ ગયું હતું, તેથી બોજનાદિ ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થઈને સત્વર હું નિદ્રાવશ થયો, પરંતુ તરતજ ઉંઘ આવી નહિ, તેથી હું વિચારવા લાગ્યો કે, હેનરને કયા પાપાત્માએ મૃત્યુઆધીન કરી હશે ? શું જેને જોઈને તે દેવળમાં મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ હતી, તે નરાધમ નરે તો તેનું ખૂન નહિ કર્યું હોય ? અથવા તો જે બે પુરુષો સડક પર કાંઈક સલાહ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, તેમણે તો આ બિચારી નિર્દોષ અબળાને વધ કરીને તેના રક્તથી પોતાના હાથ નહિ રંગ્યા હોય ? સડક પર જે પુરુષ અમને સહાયતા આપવા માટે આવ્યો હતો. તે કાણુ હશે ? આ પ્રમાણે અનેક વિચાર કરતાં કરતાં રાત્રિના અગિયાર વાગી ગયા. તે વેળાએ મારા નોકરે આવીને મને બોલાવ્યો. મેં દ્વાર ઉઘાડ્યું, એટલે તેણે અંદર આવીને મારા હાથમાં એક પત્ર આપ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ પ્રિય સ્ટીફન !

“ કાલ રાતથી મારા પિતાને સખ્ત તાવ ચઢી આવ્યો છે. “ અત્યારે તેમના શરીરમાં વિકારતાં અનેક લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. માટે આપ જે કૃપા કરીને એક વાર મારા પિતાની “ શારીરિક સ્થિતિનો તપાસ કરી જશો, તો હું આપનો અત્યંત “ ઉપકાર માનીશ. આપને માટે આ સાથે મેં એક ગાડી પણ મોકલી આપી છે. ”

“ જોસફ ફેન્ડલિન. ”

“ જોસફ ફ્રેન્કલિન અહીંના એન્જિનિયરના પુત્રનું નામ હતું. તેના પિતા સાથે મારો ગાઢ પરિચય હતો, તેથી પત્ર વાંચીને હું મારો પોશાક પહેરીને જલ્દી તૈયાર થઈ ગયો. આ સમયે મેં મારી સાથે નોકરને પણ લીધો નહિ. રાત્રિને સમયે હું જ્યારે જ્યારે રોગીને તપાસવા જતો હતો, ત્યારે કમ્પાઉન્ડર અથવા અન્ય કોઈ નોકરને અવશ્ય સાથે લઈ જતો, પરંતુ આજે દુર્ભાગ્યવશાત કોઈને પણ સાથે લીધા વિના હું રવાના થયો. મેં મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે:—“ ફ્રેન્કલિન સાહેબ તો મારા મિત્ર અથવા બંધુ સમાન છે, તો પછી તેમના મકાન પર જવામાં નોકરની શી આવશ્યકતા છે ? અસ્તુ. હું તરતજ ગાડીમાં ચઢી બેઠો.

“ લગભગ એક કલાક પછી ગાડી એક જનવિહીન વિકટ સ્થાનમાં જઈ પહોંચી. તે સમયે મારા ચિત્તમાં કાંઈક સંદેહ થવા લાગ્યો અને તેથી મેં કોચમેનને પૂછ્યું કે:—“ ફ્રેન્કલિન સાહેબનું મકાન હવે કેટલુંક દૂર છે ? ”

“ પરંતુ તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં અશ્વને એક ચાથુક ભાગી અને તેથી ગાડી વિશેષ વેગપૂર્વક ચાલવા લાગી. હવે મારા ચિત્તમાં સંશયનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણ રીતે છવાઈ ગયું. હું ગાડીમાંથી કૂદી પડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ ગાડીની અંદરથી એકાએક કોઈક પુરુષે તીવ્ર દુર્ગન્ધમય પદાર્થ મારા નાક સાથે અડકાડી દીધો અને તેથી હું ક્ષણવારમાંજ બેભાન થઈને ગાડીમાં ઢળી પડ્યો.

* * * *

“ સર્જન રેડીફનની ડાયરીમાં હવે પછીની ઘટનાના સંબંધમાં કાંઈ પણ વિશેષ લખેલું મળી શકતું નથી. માટે હવે અમારે બીજી કેટલીક ઘટનાઓનું વિવેચન અને વર્ણન કરવું પડ્યું છે. મિસ રોઝની ડાયરી પરથી તથા સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા પરથી સર્જન રેડીફનના સંબંધમાં સઘળો વૃત્તાંત હવે પછીના પરિચ્છેદમાં સ્થળ પ્રમાણે ઉલ્લેખિત કરવામાં આવશે. મિસ રોઝની સાથે રેડીફનનો વિશેષ પરિચય હતો, તેના સંબંધમાં યોગ્ય વિવેચન પ્રથમ પરિચ્છેદમાંજ અપાઈ ગયું છે, એટલે અત્રે તેનો અધિક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા હોય એમ જણાતું નથી. ”

લેખક

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

શું એ અત્યાચારી અબ્દુલ છે ?

મિસ રૌઝની આત્મકથા

“ મારી પ્રિયતમા બગિની હેલનના મૃત્યુ પછી પંદર દિવસ સુધી તો હું રુદન કરતીજ રહી. મારી માતા પણ પ્રિય પુત્રીના અવસાનથી રડી રડીને અંધ સમાન બની ગઇ હતી. અમે સહુએ તેને બહુજ સમજાવ્યા છતાં પણ તેણે ઉન્માદિની પેઠે તે તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના માત્ર રુદન-વ્રતનેજ જારી રાખ્યું. અમારી શિષ્યામણીની અસર તેના પર જરાયે ન પડી. તે કોઈનું કાંઈ પણ કથન સાંભળતીજ નહોતી. રુદન, કલ્પાંત અને આંખોમાંથી આંસુ સારવાનાં કાર્યો તેના રાત્રિ-દિવસનાં સહવાસી બની ગયાં. તેની આવી બચકર શોચનીય સ્થિતિ જોઈને અમે લોકોએ તે મકાન ત્યજી દીધું અને અમારા બીજા મકાનમાં જઈને અમે પરિવાર સહિત રહેવા લાગ્યાં.

“ હેલનનાં મૃત્યુ પછી ઘણા જ દિવસ થયાં સ્ટીફન મારા મકાન પર આવ્યા નહોતા. હું તેમને માટે અત્યંત ચિન્તાતુર બની ગઇ હતી. પ્રથમ તો મેં એમ ધાર્યું કે, તેઓ કાંઈક બિમાર પડ્યા હશે, પરંતુ જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા, તેમ તેને માટે મારી અકળામણુ વિશેષ વધવા લાગી. છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે, તેમના મકાન પર જઈને જ હું તેમનો પતો મેળવી આવું. આમ ધારીને એક દિવસ ત્રીજે પ્રહરે હું માત્ર આજ ઉદ્દેશથી મારા મકાન પરથી બહાર નીકળી. મારે હેલનની સાથે ઘણીવાર સ્ટીફનને ત્યાં જવાના પ્રસંગો આવ્યા હતા. તેથી તેમના મકાનનો માર્ગ મારો પરિચિત થઈ ગયો હતો. હું સ્ટીફનનાં સંબંધમાં વિચાર કરતી કરતી અડ-કના કિનારા પર ચાલી જતી હતી. એવામાં અચાનક કાળા રંગનો એક મોટો બળવાન મુસલમાન મને ધક્કો દઈને ચાલ્યો ગયો. તેને જોઈને મને ભય ઉત્પન્ન થયો. પ્રથમ તો મેં ધાર્યું કે, મને ભૂલથી ધક્કો લાગી ગયો હશે, પરંતુ તરતજ મારો તે વિચાર ફર થયો.

કેમકે તે પુરુષ સહજ આગળ જઈને મારા તરફ જોવા લાગ્યો. અને પછી પાસેની એક ગલીમાં જઈને છુપાઈ ગયો. મેં તે ગલી પાસે જઈને જોયું તો તે ત્યાં આગળજ ઉભો હતો, અને ધ્યાનપૂર્વક મારા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. મેં તે તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય ન આપતાં આગળજ ચાલવા માંડ્યું. સહજ આગળ જઈને મેં પાછું વાળીને જોયું તો તે પુરુષ મારી પાછળજ આવી રહ્યો હતો; તેથી હું ત્યાંજ ઉભી રહી, એટલે તે પણ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો અને એક પુરુષ સાથે કાંઈક વાતચીત કરવા લાગ્યો. મને તે વખતે અત્યંત ભય ઉપજવા લાગ્યો. જેથી હું સ્ટીફનના મકાન તરફ જઈ શકી નહિ અને પાસેજ “કાનપૂર ટાઇમ્સ” પત્રના અધિપતિનું મકાન હતું. તેની સાથે મારે ગાઠ પરિચય હતો. તેથી હું તેમના મકાન તરફજ ગઈ. ત્યાં જઈને મેં તેમને બધી બીના જણાવી દીધી. આથી તેઓ મને પોતાની સાથેજ ગાડીમાં બેસાડીને મારા મકાનપર પહોંચાડી ગયા. બીજેજ દિવસે “કાનપૂર ટાઇમ્સ”માં પ્રસિદ્ધ થયું કે:—

“કાનપૂર ફાઈના ઓરિજલ સર્જન સ્ટીફન, લગભગ બે અઠવાડિયાં થયાં બદમાશોના પંજનમાં સપડાઈ ગયા છે. ગઈ તારીખ ૧૦ મી ને સોમવારની રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા સુધી તેઓ પોતાના મકાનપર હતા. પરંતુ પછીથી ત્રણ પુરુષો ફ્રેન્કલીન નામના કોષ્ટક સાહેબની ચિઠ્ઠી લઈને તેમને ત્યાં રોગીને જોવા માટે બહાનું બતાવીને તેમને એક ગાડીમાં બેસાડીને લઈ ગયા છે. ત્યાર પછી તેમનો કાંઈ પણ પતો મળી શક્યો નથી. એજ રાત્રે ફિલ્લાના મેદાન આગળથી એક ગાડી જતી જોઈને, એક પહેરાવાળાએ ગાડી અટકાવી હતી, પરંતુ તે ગાડીના માણસોએ જણાવ્યું હતું કે, અમે ફ્રેન્કલિન સાહેબના માણસો છીએ અને તેમના સંબંધીઓને શહેરમાં પહોંચાડવા માટે ગયા હતા. હવે તેમને મૂકીને પાછા અમે તેમના ઘર તરફ જઈએ છીએ. પહેરાવાળાએ આ વાત સાંભળીને તેમને છોડી દીધા હતા. ફ્રેન્કલિન નામનો એક વ્યવસાયી પુરુષ આ શહેરમાં રહે છે, તેને પણ પત્રદારા અમને સૂચના આપી છે કે ધનવાન ગૃહસ્થ ગાર્ડનની કન્યા હિલનનું જેણે ખૂન કર્યું છે, તેના લાથેજ અભાગિ સ્ટીફન પણ પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા છે. સ્ટીફન હિલનનો વિશેષ સંબંધી

હતો, એટલા માટે જ તેની આવી દુર્દશા થઇ છે, અને આરો બચાંકર બનાવ બન્યો છે. ”

“ આ સમાચાર વાંચીને હું શોકથી મરણુવત થઇ ગઇ. મારું આખું શરીર ભયથી કંપવા લાગ્યું. કાલે પેલા મુસત્રમાને મારી પૂંક પકડી હતી તે વાત પણ મને યાદ આવી ગઇ. હું સમજી ગઇ કે, એ પણ તેજ શરીર બદમાશ ટોળીનો એક મનુષ્ય હોવો જોઇએ, ”

“ હું મારા પિતાની પાસે તે સમાચાર પત્ર લઇ ગઇ. તેઓ પણ એ સંવાદ વાંચીને અત્યંત દિલગીર થયા અને મને નાના પ્રકારનાં આશ્વાસનો આપીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, સ્ટીફનને લેશ માત્ર પણ દુઃખ થયું નથી. હવે જન્મ અને તેમ તેને જલ્દી છોડાવવા માટે હું એક પુરૂષને નિયુક્ત કરીશ, અને તે મનુષ્ય અવશ્ય સ્ટીફનનો પતો મેળવી શકશેજ. ”

“ આમ કહીને તેઓ બહાર જવા માટે કપડાં પહેરવા લાગ્યા. મને ઉપર જવાની આજ્ઞા આપીને તેઓ ફેટલીક વાર પછી બહાર ચાલ્યા ગયા. લગભગ ત્રણ કલાક પછી તેઓ પાછા આવ્યા અને મને બોલાવીને કહેવા લાગ્યા કે:—

“ રોઝ ! કાલે બપોરે તારે મારી સાથે એક સુવિખ્યાત જાસૂસ પાસે આવવું પડશે. તેઓ તને સ્ટીફનના સંબંધમાં કાંઈક પૂછશે. ”

“ બીજે દિવસે ચાર વાગ્યે અમે લોકો ગાડીમાં બેસીને તે જાસૂસને ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં. એક રાજમહાલયના જેવા મકાન આગળ અમારી ગાડી ઉભી રાખવામાં આવી. આ મહાલયની બહારની દીવાલમાં સંગેમરમરના એક સુંદર પથ્થર પર મોટા મોટા સુંદર સોનેરી અક્ષરોમાં લખેલું હતું કે:—

“ સરદાર રામપાલસિંહ—ગુપ્તચર વિભાગના કમિશ્નર ”

“ અમે દ્વારરક્ષક દ્વારા અમારા આવવાના સમાચાર અંદર મોકલાવ્યા પછી થોડીવારમાંજ તે દ્વારરક્ષક આવીને અમને અંદર લઇ ગયો. આ મકાનના બીજા મજલા પર એક બળવાન અને ગોરા રંગનો એક પુરુષ બેઠો બેઠો એક સમાચાર પત્ર વાંચી રહ્યો હતો. તેણે અમને જોતાંની સાથે જ કુરસી પરથી ઉઠીને આદર-

રહિત આવકાર આપ્યો અને અમને બન્નેને બેસવા માટે કુરસીઓ આપી. મારા પિતાએ અમારા બન્નેનો પરસ્પર પરિચય કરાવી આપ્યો. સરદાર રામપાત્રસિંહના ચહેરાપરથીજ તેના હૃદયના મંહત્વનો પરિચય મળી આવતો હતો. તેમની મોટી મોટી આંખો, તેજ પુંજ, અને હૃદય બેઢી હતી. તેમની ભાષાની મધુરતા પણ અલૌકિક હતી. વિશાળ મુખમંડળના દર્શનથીજ જણાઈ આવતું હતું કે, તેઓ એક ક્ષમાશીલ અને મહાન બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. તેમણે પ્રથમ સ્તનેજ પૂછ્યું કે:—“ મિસ રોઝ! આપ મને ઓળખો છો ખરા કે?”

“ આપને મેં પહેલાં ક્યાંક જોયા હોય, તેમ જણાય છે. ”
મેં નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું, તેમને જોતાંની સાથેજ મને જણાયું કે મેં તેમને ક્યાંક અવશ્ય જોયેલાજ છે. ”

“ જોઓ પુનઃ બોલ્યા કે:—“ તમને સ્મરણ હશે કે, એક દિવસ રવિવારે રાત્રે તમે હેલન અને સ્ટીફન સાથે કિલ્લાના મેદાનમાં થઈને ધર તરફ જતાં હતાં, ત્યારે મેં હેલનને અસ્વસ્થ જોઈને સ્ટીફનને પૂછ્યું હતું કે:—“ કેમ હું આપને ગાડી લાવી આપું કે? પરંતુ સ્ટીફને શંકા લાવીને મારી વાત માની નહોતી.”

“હવે મને તે દિવસની વાત સ્મરણમાં આવી ગઈ. મેં પણ તે દિવસે તેમનાપર મંદોદ્ધ કર્યો હતો, તેથી લગ્નિજ્ઞ થઈને કહ્યું કે:— બાઈ! ક્ષમા કરજો. હવે મને યાદ આવ્યું, પરંતુ કૃપા કરીને કહો કે, આપ મને પ્રથમથી સ્તીરિતે ઓળખો છો વાર?”

“તેમણે ધણાજ સ્નેહની સાથે ઉત્તર આપ્યું કે:—“ જલેન! તમે તે વાત જણુતાં નથી, પરંતુ તમારા પિતા અને હેલન સાથે મારે પ્રથમથીજ સારો પરિચય હતો. હેલને એકવાર મારા પ્રાણ બચાવ્યા હતા અને તેથી હું તેને મારી કન્યા પ્રમાણે સ્નેહતો હતો તથા તેની પાછળ રહીને તેની રક્ષા પણ કર્યો કરતો હતો. પરંતુ વિધિના લખેલા લેખ ડાણુ મિથ્યા કરી શકે તેમ છે? અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ હું તેને બચાવી શક્યા નથી. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, એ દુર્દાંત દુશ્મનો પાસેથી તેનો બદલો પણ તેઓજ લેવુંકર બંધ અને હેલનના આત્માને શાંતિ આપીશ.”

“આ સમયે મેં જોયું કે, એક સમાચાર પત્રપર તેમની

આંખોમાંથી એ ચાર અશ્રુગિન્દુઓ ટપકી પડ્યાં હતાં. હું ઘણાજ આશ્ચર્યથી અત્યાર સૂધી તેમની વાતો સાંભળી રહી હતી. મને મારા ઘરમાં બનેલી વાતોનો હજી સૂધી રતીભાર પણ પતો મળ્યો નહોતો. આ સમયે મને જણાવા લાગ્યું કે પિતાએ અને હૈલને આ વાત જાણી જોઈને મારાથી છુપાવી હશે ! ખરેખર ! સરદાર રામપાત્રસિંહે તે વાતને ફરીવાર ઉપસ્થિત ન કરતાં મને સ્ટીફનના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ઉત્તરમાં હું જે કંઈ જાણતી હતી, તે જણાવી દીધું અને કાલે મારી પાછળ પડેલા મુસત્રમાનનો વૃત્તાંત પણ મેં તેમની આગળ વિદિત કરી દીધો.”

“મારું છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાંની સાથેજ તેઓ મને ઘણા આગ્રહથી તેના રૂપ અને રંગની સર્વ લક્ષીકૃત પૂછવા લાગ્યા. પછી તેમણે મારા પિતાને કહ્યું કે;—“મિ. ગાર્ડન રોઝની વાત સાંભળીને મને ઘણાજ સંદેહ ઉત્પન્ન થાયછે. મને જણાયછે કે, તે મનુષ્ય અખંડુલ જ હોવો જોઈએ. માટે આપ તેનાથી ચેતીને ચાલજો.”

‘કેટલીકવાર પછી અમે તેમની પાસેથી વિદાય થયાં. માર્ગમાં હું તો એમજ વિચારવા લાગી કે, વળી એ અત્યાચારી અખંડુલ તે કાણુ હશે ?”

“હું હમેશાં જે પ્રમાણે સૂતી હતી, તેજ પ્રમાણે આજે પણ તે ઝોરડામાં જાગતો સૂઈ રહી. હું જે ઘરમાં સૂતી હતી ત્યાં આગળ મારો બ્લાલો ફતરો પણ નિત્ય રહેતો હતો. એકાએક ઘણીજ મોડી રાત્રે તે ચમકી ઉઠ્યો અને ભસવા લાગ્યો. જેથી મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ. મેં જોયું કે, મારા શયનગૃહની બારી ઉઘડેલી છે અને ઝોરડામાં એક વિકટાકાર પુરુષ ઉભેલો છે ! હું ભયથી કમ્પી ઉડી અને બૂમો પાડવા લાગી. આથી તે પુરુષ ભયને લીધે બારીમાંથી ફૂદાને છાયાની પેઠે ચાલ્યો ગયો, કેટલીકવારપર્યંત હું ઉંઘ વિચારમાં પડી ગઈ કે, આટલી મોડી રાત્રે મારા ઝોરડામાં કાણુ અને કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો હશે, વળી મને જાગૃત થયેલી જોઈને તે પુરુષ શામાટે ચાલ્યો ગયો હશે ? આ પ્રમાણે વિચાર કરતી કરતી હું ઘણીવાર સૂધી તેની •તે સ્થિતિમાંજ ઉભી રહી.”

નવમ પરિચ્છેદ

હું અને સ્ટીફન કારાગૃહમાં

મિસ રોઝની આત્મકથા

“જ્યારથી તે પુરુષે મારા શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; ત્યારથી હું ઘણીજ સાવચેતીથી સૂતી હતી. મારા ઓરડાની ચારે બાજુએ બે હથિયારખંધ મનુષ્યો આખી રાત પહેરે ભરતા હતા. હું ત્યારથી કોઈપણ મનુષ્યને મારી સાથે લીધા વિના બહાર નીકળતી નહોતી. સરદાર રામપાલસિંહે મને અત્યંત સાવધ કરી દીધી હતી.

“આ પ્રમાણે એક અકવાડિયું વીતી ગયા પછી હું લેડી રોઝર્સની સંગાથે એક દિવસ રવીવારે ગાડીમાં બેસીને દેવળમાં ઉપાસના નિમિત્તે ગઈ. લેડી રોઝર્સ સાથે મારો પરિચય થયાને લગભગ એક માસ થઈ ગયો હતો. તેના પાપમય જીવનનો વૃત્તાંત અઘાપિ મારાથી છેક ગુપ્તજ હતો. જ્યારે તેને પોતાના સંબંધમાં કાંઈપણ પૂછવામાં આવતું, ત્યારે વિશેષ ભાગે તે કાંઈપણ ઉત્તરજ આપતી નહોતી અને મારી એ વાતને ઉડાતી દેવાનો યત્નજ કર્યા કરતી હતી. હા ! મને માત્ર એટલુંજ વિદિત થયું હતું કે, તે જયપૂર સ્ટેટના પરલોકવાસી રેસિડેન્ટ સર રોઝર્સની વિધવા પત્ની હતી, અને તેનું વય પ્રાયઃ અઠ્ઠાવિશ વર્ષનું હતું.

“પ્રાયઃ દોઢેક માસના પરિચયમાં તે મને અત્યંત સરળ અને પવિત્ર ધાર્મિકા સ્ત્રી છે, એમ ખાતરીપૂર્વક જણાઈ આવ્યું. તે મારા મકાનની નિકટમાંજ રહેતી હતી. અમે જે દિવસે ઉપાસનાર્થે દેવળમાં ગયાં તે દિવસે સંધ્યા સમયે મારા બે અનુચરો પણ લેડી રોઝર્સની સાથે હતા. હું દેવળમાં જે સ્થળે બેઠી હતી, તેની પાસેજ બેસીને તેણે ઉપાસનાનો પ્રારંભ કર્યો. થોડા સમય પછી એક સાહેબ આવીને મારી સ્લામેની બેન્ય પર બેઠો. આ સમયે તેના મુખમાંથી મદિરાની દુર્ગન્ધ આવવા લાગી, તેણે ત્યાં બેઠા પછી લેડી રોઝર્સ તરફ ચાર પાંચવાર દ્રષ્ટિપાત કર્યા, અને પછી તરતજ તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

હું તેનું કારણ લેશ માત્ર પણ સમજી શકી નહિ. કેટલીકવાર પછી લેડી રૉઝર્સ પણ મને કાંઈ કહ્યા કારણ્યા વિનાજ બહાર ચાલી ગઈ. તેનું આતું વર્તન જોઈને મને સંશય ઉત્પન્ન થયો અને તેથી હું પણ તેની સાથે બહાર જવા નીકળી. મેં બહાર આવીને જોયું કે, લેડી રૉઝર્સ દીવાલની પાછળ ઉભી રહીને પેલા સાહેબ સાથે કાંઈ વાતચીત કરી રહી હતી. આ જોઈને મારા મનમાં અધિક સંશય ઉત્પન્ન થયો અને તેમની વાતો તરફ કાંઈપણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના હું મારા ગૃહ તરફ વિદાય થવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. મારી સાથે જે અનુચરો આવ્યા હતા, તેઓ મારી નજીકમાંજ બેઠા હતા. તેમને મેં ગાડી લાવવાની આજ્ઞા આપી. આ બંને અનુચરો મારા ધણાજ પુરાણા અને વિશ્વાસુ હતા. મારે માટે પ્રાણ અર્પણ કરવામાં પણ તેઓ પાછી પાની કરે તેવા નહોતા. તેઓ અત્યંત બળવાન, કર્તવ્યપરાયણ અને સાહસિક હતા તથા તેમની પાસે આક નાશિકાવાળી રિવોલ્વર પણ નિત્ય સાથેજ રહેતી હતી.

“હું મારા અનુચરો સાથે વાતચીત કરતી હતી, એવામાં લેડી રૉઝર્સ ત્યાં આગળ આવી લાગી. મેં તેને પૂછ્યું કે;—“શું એ સાહેબ આપનો પરિચયી પુરુષ છે?” પરંતુ તેણે મારો પ્રશ્ન સાંભળીને અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું કે;—“ના, હું તેને ઓળખતીજ નથી. પરંતુ”

“આ સર્વ કારણોથી મારા સંશયમાં વૃદ્ધિજ થવા લાગી. અસ્તુ.

કેટલોક સમય વીત્યા પછી મારી ગાડી દાર સન્મુખ આવી પહોંચી. તે વેળાએ લેડી રૉઝર્સ મારી પાસે આવીને હસતી હસતી કહેવા લાગી કે;—“મિસ રૉઝ! બહાર એક પરિચિત લેડીની સાથે મુલાકાત થવાને લીધે અહિં આવવામાં સદજ દીલ થઈ છે તો તે વિષયમાં તમે કાંઈ આશંકા નહિજ કરો, એવી હું આશા રાખું છું. વાર, હજુ પ્રાર્થના તો સમાપ્ત થઈ નથી, એવામાં તમે મકાનપર જવા માટે આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે કરી રહ્યાં છો? મને કાંઈ પણ કહ્યા કારણ્યા વિના આમ અચાનક ચાલ્યાં જાઓ, એ સર્વથા સમ્યક્તાના નિયમથી વિરુદ્ધજ કાર્ય કરો છો.”

“મેં સરસભાવથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“ના, ના. હું આપને કાંઈ અહિં છોડીને જવાની નહોતી. અવશ્ય આપને બોલાવતજ.

પરંતુ આજે સત્વર જવાનું એક કારણ છે, અને તે કારણ આપને પછીથી કહી સંભળાવીશ. ”

“ આમ કહીને હું રૉઝર્સને લાથ પકડીને ગાડીમાં બેઠી. તેણે પછીથી કાંઈ પણ કહ્યા વિના ગજવામાંથી એક ચાવી કાઢીને સીટી વગાડી. બરાબર આ સમયેજ દેવળમાંથી એક સાહેબ સીટી વગાડતો વગાડતો બહાર નીકળ્યો અને અમારી ગાડીની એક બાજુએ ચાલવા લાગ્યો. તેનું અર્ધું મોઢું ટોપીથી આચ્છાદિત થયેલું હતું, તથાપિ હું તેને ઓળખી ગઈ કે, એ સાહેબ દેવળમાં મારી સ્લામેની બેન્ચ પર બેઠો હતો, તેજ છે. મેં પ્રથમથીજ લેડી રૉઝર્સની સાથે વાતચીત કરવા જતી વખતે તેની ચાલ પણ લક્ષ્યમાં રાખી લીધી હતી, અને એજ પ્રમાણેનીજ આ સાહેબની ચાલ પણ હતી. આ સર્વ બાબતોપરથી મને લેડી રૉઝર્સના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ અને નાના પ્રકારના સંદેહો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, અનુચરોને સાવધ રહેવાની સૂચના આપીને મેં ગાડીને જલ્દી લઇ જવાની આજ્ઞા આપી.

“ દેવળ આગળથી મારું મકાન પ્રાયઃ ચારેક માઈલ દૂર હતું અને વચ્ચે એક જનવિહીન તથા ભયયુક્ત મેદાન ઓળંગીને જવું પડતું હતું. અમે લોકો હજી અર્ધે માર્ગે પણ નહિ પહોંચ્યા હોઈએ, કે એવામાં એકાએક પિસ્તોલનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી મારી ગાડીનો ડ્રાયમેન એકદમ નીચે ગળટી પડ્યો. ગાડી પણ એકદમ ઉભી રહી ! તરતજ મારા બે અનુચરો કુદીને ગાડીના બેઉ દરવાજા પર આવી પહોંચ્યા અને પિસ્તોલ લઈને ઉભા રહ્યા. તરતજ પુનઃ બંદુકના બે અવાજ સંભળાયા અને તેથી મારો એક અનુચર સડક પર સૂઈ ગયો. તેના પડવા પછી એક મિનિટમાંજ વેશ બદલેલા દસ બાર માણસોએ આવીને મારી ગાડી ઘેરી લીધી અને બીજા નોકર પર પણ આક્રમણ કરવા લાગ્યા, તેણે પણ ચારવાર બંદુકની ગોળાઓ છોડી. તેની ગોળાથી કોઈ મૃત્યુવશ થયું કે નહિ, તે વિષયમાં હું કાંઈપણ કહી શક્તી નથી. આ સમયે હું ભયથી થરથર કંપી રહી હતી. મારા પર બંને આકાશ તૂટી પડ્યું હોયતી ! એવું લાગતું હતું કે મારા જીવનનો અંત આવી રહ્યો હતો. જ્યારે તે લોકોએ મારા અનુચરો પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે હું બેરથી બૂમો પાડવા લાગી. મને બમો

પાડતી જોઈને રોઝસે જોરથી મારું ગળું દબાવીને મારા મુખમાં ફમાલ ઠાંસી દીધી.

“ત્યારપછી ફેટલાક મનુષ્યો મને પકડીને ચાલતા થયા. મારા મુખમાં એવી રીતે કપડું ઠાંસી દીધું હતું, કે મારાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાતો નહોતો. આ પ્રમાણે એક કલાક સુધી મને અક-
ળાવીને તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. ત્યારપછી તે લોકોએ એક ભવ્ય અને વિશાળ મંદાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને મને બળાતકારે પક-
ડીને એક અંધકારમય-યમસદન સમાન ઓરડામાં ફેદ કરી દીધી.
આ સમયે ભય અને ચિન્તાથી મારું હૃદય આકુળ બ્યાકુળ બની
ગયું હતું અને શરીર પણ ઘણુંજ અવસન્ન તથા નિસ્તેજ બની
ગયું હતું. વિવિધ પ્રકારના વિચારો અને કુશંકાઓએ મારા મસ્તિ-
ષ્કને તદ્દન ભ્રમિત બનાવી દીધું હતું. આ દુર્દાનત દાનવોએ
મને દુઃખ દેવામાં લેશ પણ ખામી રાખી નહોતી. કાચવાન અને
બે અનુચરોના મૃત્યુથી મારા હૃદયમાં અત્યંત આઘાત થયો હતો.
આ વખતે પણ તે ભયંકર રક્તપાત અને શોષિત-સરિતાનું વહન
મારી દષ્ટિ સમક્ષ તરી રહ્યું હતું. હું તે ઓરડામાં નિરાશ બનીને
ભગ્નચિત્તે પ્રભુ-સ્તવન કરતી કરતી મારી શાલ બિછાવીને નિદ્રાવશ
થઈ. પરંતુ હતભાગિનીતા ભાગ્યમાં નિદ્રાનું સુખ પણ ક્યાંથી હોય ?

આ સમયે અર્ધનિદ્રિતાવસ્થામાં મને જણાયું કે, જાણે સર્જન
સ્ટીફન મારું નામ લઈને બોલાવી રહ્યા હતા. એવામાં અચાનક
મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. ત્યારે મને પ્રત્યક્ષ સ્ટીફન હાથમાં બતી
લઈને મારા મસ્તક કને ઉભેલા જણાયા. આ જોઈને મારા આશા-
હીન શુષ્ક હૃદયમાં પુનઃ નવન આશાસ્રતાનો ઉદ્ભવ થયો અને
મારા દુઃખનો અધિક ભાગ ઓછો થયો. તેમના દર્શનથી મારા
નયનોમાં હર્ષ અને શોકમિશ્રિત અથ્રુઓ આવી ગયાં. પ્રેમના ઉ-
ન્માદથી હું તેમની કોટે વળગી પડી. ખરેખર આ દૃશ્ય એક વિભિ-
ક્ષણ પ્રકારનુંજ હતું. સર્જન સ્ટીફન પણ ભયયુક્ત હૃદયે મારા તરફ
નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા; આ પ્રમાણે પ્રાયઃ પંદરેક મિનિટ પર્યન્ત
હું ઉન્માદને આધીન રહી, પરંતુ પછીથી ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થતાં સ્ટીફ-
નની કોટેથી હાથ છોડીને દૂર ઉભી ઉભી તેમના સુકુમાર વદનનું
નિરીક્ષણ કરવા લાગી અને તેઓ પણ તેજ પ્રકારે મારા મુખ તરફ
જોઈ રહ્યા.”

દશમ પરિચ્છેદ

મારી ફકીરી અથવા શત્રુઓની બરબાદી

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ જે દિવસે રોજ મને મળવા આવી, તેને બીજે દિવસે પ્રભાતમાં જ મિ. ગાર્ડને મને પોતાના મકાન પર આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવ્યું. મેં ત્યાં ગયા પછી રોજના મુખેથી રાત્રે બનેલી સર્વ ઘટનાઓ સાંભળી લીધી, તે મારા હાથમાં એક મોટા છુરે આપીને બોલી કે:—“ આ પ્રાણહારક શસ્ત્ર મને રાત્રે મારા ઓરડામાંથી મળી આવ્યું છે. હું રાત્રે જ્યારે મારા શયનગૃહમાં નિદ્રાવશ થવા માટે ગઇ, ત્યારે મને એ શસ્ત્ર મળ્યું છે. ”

“ છુરાની મેં પછી બરાબર રીતે તપાસ કરી લીધી. અને પછી હું રોજના શયનગૃહમાં ગયો અને તેનું પણ બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું. જે બારીમાંથી તે પુરુષ ન્હાસી ગયો હતો, તે પણ મેં જોઈ લીધું. બારીમાંની નીચે ફેદી પડ્યું, એ જોખમકારક કાર્ય હતું, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું ! રોજને મેં અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પરંતુ તેણે તો માત્ર એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે:—‘ બારીમાંથી એક પુરુષને મેં ફેદી જતો જોયો હતો, તે ઉપરાંત હું બીજું કંઈ પણ જાણતી નથી. ’ છેવટે રોજ તથા તેના અનુચરો તરફથી કંઈ પણ સંતોષજનક ઉત્તર નહિ મળવાથી, હું મારા મકાન તરફ વિદાય થવા માટે તત્પર થયો. જતી વેળાએ મેં ગાર્ડનેને કહી દીધું કે, ‘ રોજના ઓરડાની ચારે બાજુએ હવેથી ચાર પાંચ બળવાન પુરુષોના પહેરો રાખજો. આમ કરવાથી વિશેષ વિપદ આવવાની સંભાવના રહેશે નહિ. ’ જ્યારે હું મિ. ગાર્ડનેના મકાનમાંથી બહાર આવ્યો, ત્યારે સડકની એક બાજુએ એક સાહેબ પર મારી દૃષ્ટિ પડી. તે એક નજરથી ગાર્ડનેના મકાન તરફ જોઈ રહ્યો હતો. મારા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થવાથી હું મારા મકાન તરફ ન જતાં જૂદીજ બાજુએ ગયો, લગભગ પંદર મિનિટ પછી મેં પાછા આવીને જોયું, તો તે માણસ પણ મારી

પાછળ પાછળ આવી રહ્યો હતો. તેથી હું એક ગલીમાં છુપાઈ ગયો. આં ગલીમાં એક બે માળનું મકાન ખાલી પડેલું હતું, તેમાં હું સંતાઈ ગયો અને એક ઓરડાની બારીમાંથી તે સાહેબના તરફ જોવા લાગ્યો. આ વખતે તે સાહેબ એક વૃક્ષ તળે ઉભો રહીને ચિરોટના ધૂમાડાના ગોટગોટા કાઢી રહ્યો હતો, તથા હું જે ગલીમાં છુપાઈ ગયો હતો, તે તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

“ મારી પાસે પોશાક બદલવાનો સર્વ સામાન તૈયાર હતો. તેથી મેં એક વૃક્ષ મુસલમાન ફકિરનો વેશ ધારણ કર્યો. કાટ પાટ-લૂન આદિ પોશાકનું પોટલું બાંધીને પીઠપર મૂક્યું અને પછી હું તે મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. આ સમયે પણ તે સાહેબ પેલા વૃક્ષ તળે જ ઉભો ઉભો ચિરોટ ફૂંકી રહ્યો હતો.

“ ગલીની પાસે જ કેટલીક દુકાનો હતી. તેમાંની એક દુકાન પર જઈને મેં એક કાચની માળા ખરીદી પછી હું તે સાહેબ ઉભો હતો, તે તરફ ચાલવા લાગ્યો. તેમને આ નવીન પોશાકમાં સજ્જ થયેલો જોવાથી, ઓળખી શક્યો નહિ. હું તેનાથી કેટલેક દૂર આવેલી એક દુકાન પાસે લીપ્ત ભાગવાનું બહાનું કાઢીને ગયો. સાહેબ ગલીની રહામે નજર તાકીને મને જોવા લાગ્યો, પરંતુ તે મને ત્યાં આગળ ન મળતાં સીધો ચાલ્યો ગયો. હું પણ તેની પૂંઠે પડ્યો.

“ તે ઘણીજ ઉતાવળથી ચાલ્યો જતો હતો અને હું પણ ખીન્ન ફકિરોની માફક પ્રભુનું નામ લેતો લેતો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો. લગભગ એક માઇલ દૂર ગયા પછી તે એક મકાનના દરવાજા પર જઈને ઉભો રહ્યો. તેણે દરવાજાને ધક્કો માર્યો એટલે અંદરથી કોઈએ આવીને તે ઉઘાડી નાંખ્યો. સાહેબના અંદર ચાલ્યા ગયા પછી, તરતજ તે દરવાજા પુનઃ બંધ થઈ ગયો.

“ મેં પ્રથમ તે મકાનનો નંબર નોંધી લીધો અને પછી દરવાજાને ધક્કો માર્યો. આ વખતે એક મુસલમાન નોકરે આવીને દરવાજા ઉઘાડ્યો અને પછી મને જોતાંની સાથેજ તે ક્રોધસંહિત બોલી ઉઠ્યો કે:—“ ઇધરસે તુમકો કુચ્છલી નહીં મિલેગા. જાવ, દુસરી જગહ પર જાકે, માંગ ખાવ. ”

“ તેના જવાબમાં મેં નમ્રતાથી જણાવ્યું કે:—“ હું એક વૃક્ષ ફકિર છું, મક્કા મદિનાથી ચાલ્યો આવું છું. સ્વગતિના મનુ-

બ્ય હોવા છતાં પણ શું તમારે મારીસાથે આવા પ્રકારનો વ્યવહાર રાખવો ઉચિત ગણાય ખરો કે ? ”

“ મારી વાત સાંભળીને તે સહજ શર્માયો અને નીચું મુખ કરીને બોલ્યો કે :—

“ અચ્છા, અલી ધધર ખડે રહો, મેં તૂમકો કુછ પેસા લા દેતા હું. ”

“ એમ કહીને તે અંદર ચાલી ગયો અને દરવાજો તો ઉઘાડો જ રહી ગયો. હું નીચો નમીને દરવાજાનાં છિદ્રમાંથી અંદરના બધા બનાવો જોવા લાગ્યો ત્યાં આગળ મેં જોયું કે, બે સાહેબો અને એક મૈમ આંગણાની ઉપરના વરંડામાં ઉભાં ઉભાં કાંઈક વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં. જે સાહેબની પાછળ પાછળ હું આવ્યો હતો તે સાહેબ પણ આ સ્થળે હાજર હતો. મને તેની સલાહ સાંભળવાની અત્યંત અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી હું અંદર જવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એવામાં તો પેલો મુસલમાન નોકર પાછો આવી લાગ્યો અને મારા હાથમાં બે આનાના પૈસા આપીને મને શીઘ્ર ચાલ્યા જવાનું કહેવા લાગ્યો.

“ મેં કહ્યું કે :— “ હું આપના પર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું. હું એક જૂનો હકીમ છું અને મારી પાસે તરેલ તરેલની દવાઓ પણ રાખું છું. જો તમોને કોઈપણ બીજીની દવાની જરૂર હોય તો કહો, હું તે તમને વિના મૂલ્યે આપવાને તૈયાર છું. ”

“ મારી વાત સાંભળીને તે ત્યાં આગળજ બેસી ગયો. મેં જાણ્યું કે, અચ્છાજીને ચમત્કાર તો કાંઈક લાગી ગયો છે. તેથી મેં પ્રુત : કહ્યું કે :— “ હું નાના પ્રકારના મંત્ર તત્ર પણ જાણું છું. ”

“ તે ધણજ આગ્રહ સહિત બોલી ઉઠ્યો કે :— “ અય ! ખુદાકા પાક ફિરસ્તા ! તુમેરી આતોસ, હમેરા દિવ બહોતહી ખુશ હુઆ હય. મેરી ઔરત આજ બહોત દિનસેં બિમાર હય, મંયને બહોતહી હકામોં કા બુઝાયા, પર કાંઈની ઉસાકા અચ્છા ન કર શકે. જો આપ મહેરબાની કરકે કુછ દવાઈ દો તો અચ્છા હુવે. ઔર દવાઈ ન દે શકે તો કુચ્છ ઇલમસેં બી અચ્છા કર દો. નૈય આપકા બહોતહી અયશાનમંદ રહેગા. જનાબ ! ખુદા તુમહેરા બલા કરેગા. ”

“ મેં ધણીજ ગંભીરતાથી જવાબમાં જણાવ્યું કે;—“ભાઈ ! તમારે ચિન્તા કરવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. ખુદા અવશ્ય સર્વ સાંજે કરશે. હું તમારી પત્ની માટે એક તાવીજ બનાવી આપીશ. તેથી તે આરોગ્યવતી થઈ જશે. મને તમારા ઓરડાની એકાંત જગામાં કાંઈ પણ ન જોઈ શકે, ત્યાં આગળ લઈ જાઓ. જો કાંઈ બીજો માણસ મને જોઈ જશે તો આ તાવીજ રદ થઈ જશે. માટે હું એકાંત સ્થળમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. તમે જાણતાજ હશે કે, મંત્ર જાંતના કામ બધાના દેખતાં તો કરી શકાયજ નહિ અને કદાપિ કરીએ તો તેનું ફળ પણ સાંજે આવે નહિ. માટે મારા કહેવા પ્રમાણે મને એકાંતમાં લઈ જાઓ. ”

“તે અત્યંત આશ્ચર્યપૂર્વક મારો હાથ પકડીને તે મકાનના પાછલા દરવાજામાંથી મને અંદર લઈ ગયો. તેણે મને રહેવા માટે જે સ્થાન બતાવી આપ્યું હતું, ત્યાંથી પેલા સાહેબ લોકોની કાંઈપણ વાત મારે કાને સંભળાતી નહોતી. છેવટે હું લાચારીથી, જે વરંડામાં બેસીને પેલા સાહેબો સલાહ કરી રહ્યા હતા, તેની જાહેના એક નાના ઓરડામાં સંતાઈ ગયો, તે દરવાજા પણ કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મારી સાથેજ તે ઓરડામાં આવ્યો. તેનું ધ્યાન તાવીજમાંજ લાગેલું હતું, તેથી આ ઓરડામાં મારા છુપાવાનું કારણ તે જાણી શક્યો નહિ. તે ઓરડામાં ગયા પછી મેં તેને કાગળનો કકડો તથા ખડિયો—કલમ લાવવાની આજ્ઞા આપી. જ્યારે તે ઉપર જણાવેલા સામાન લેવા માટે બહાર ચાલ્યો ગયો, ત્યારે હું તે દરવાજા ઉઘાડીને પેલા સાહેબોની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

આ સમયે એક સાહેબ બોલી ઉઠ્યો કે;—“ નહિ—નહિ. તેમ કરવાથી સપડાઈ જવાની વિશેષ સંભાવના છે. રામપાલસિંહ ધણોજ ચતુર, નિપુણ અને હોશિયાર પુરુષ છે. તેની આંખોમાં ધૂળ નાખીને તેને છેતરવો, એ કાર્ય સર્વથા અશક્ય અથવા તો અત્યંત કઠિન છે. મને તો હમણાં બે ચાર દિવસ શાન્ત રહેવામાંજ આપણું ક્ષિત સમાયલું દેખાય છે. કાંઈ પણ ઉપાયે તેણી પકડાઈ તો જશેજ; એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. એક સ્ત્રીને સપડાવી પાડવી એમાં તે શું મલાન દિગ્વિજય કરવાનો હતો, વાર ?

“ બીજા સાહેબે પોતાનું મન પ્રકટ કર્યું કે;—“ હું પણ

એવીજ સલાહ આપું છું. મારા સાંભળવા પ્રમાણે રામપાલ આપણી પછવાડે પડ્યો છે. પડવા દો. તેના જેવા તુચ્છ ભામટાની આપણને શું પરવા છે ? મેં તો તેના જેવા એક નહિ પણ અનેક મૂર્ખાં જાસૂસ જોઈ નાંખ્યા છે. આપણી કુશળતાની આગળ બિચારા જાસૂસો શું કરી શકે તેમ છે ? કપટ આયુધના કરાલ આઘાતથી આપણે રામપાલ જેવા સેંકડો-સહસ્ત્રો જાસૂસોની રેવડી દાણાદાણુ અને મીઠિપલીત કરી શકીએ તેમ છીએ. આપણા સુખમાર્ગમાં કંટકરૂપ થનાર પુરુષને આપણે આપણા પરાક્રમની પરિસીમા પૂર્ણ રીતે બતાવવી જ જોઈએ. કોઈને કપટથી, કોઈને પ્રપંચ છળ અને દગાથી, કોઈને વિષપાનથી, કોઈને વિકરાળ નાલિકાના આઘાતથી, કોઈને કાળી કટારીના જખમથી અને કોઈને વિશ્વાસઘાતથી નષ્ટ કરીને આપણા ભાવિ સુખમાર્ગને સ્વચ્છ અને નિષ્કંટક કરવો એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માટે રામપાલને ગમે ત્યાંથી પકડી લાવીને ચિરકાળને માટે આ પૃથ્વીપરથી ખસેડી દેવો એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે. આજે જો તે નહાસી ગયો ન હોત, તો તેની સધળી ચપળતા, હોશિયારી અને મહત્તા માટીમાં મળી ગઈ હોત. પણ હં-હીક માદ આવીયું. આજે રાત્રે બાર વાગ્યે મારે સ્વીટ-પાર્ક (Sweet Park)માં જવું પડશે, ત્યાં આગળ તેની મુલાકાત થવાનો સંભવ છે. ”

“ પાછો વળી એક બીજાં માણસ પણ કાંઈક બોલ્યો, પરંતુ હું તે સારી રીતે સાંભળી શક્યો નહિ; કારણ કે, આ વખતે પેલા મુસલમાન નોકર ખડિયો-કલમ આદિ જરૂરી ચીજો લઈને આવી પહોંચ્યો. મેં અતિ આડમ્બરથી એક કવર લખીને તેને આપી દીધું અને પછી હું ત્યાંથી રાત્રિના બાર વાગ્યે સ્વીટ-પાર્કમાં જવાનો નિશ્ચય કરીને બહાર નીકળ્યો.

“ પિશાચ પુરુષોના પાપની તપાસ માટે અનેક વખત સત્યવાદી મનુષ્યોને પણ સત્યનો સર્વનાશ કરીને અસત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને એને અનુસરીને મેં પણ તેવાજ પ્રકારનો આડમ્બર કરી પેલા વૃદ્ધ દરવાનની આંખમાં ધૂળ નાખીને મારા કાર્યનો પતો મેળવી લીધો. વાચક ! કૃપા કરીને મારા આવા અસત્યવાદી પણ પર અને ધૂર્તતા પર ક્રોધિત ન થતા, કારણ કે અમારો વ્ય-

વસાયજી આવા પ્રકારનો છે. જળ-બગ, કાગ અને વૃત્તતાના અવન-લંબનથીજ અમે અમારું કાર્ય સિદ્ધ કરીને સાચા ગુનદેગારને પકડી શકીએ છીએ. પાપને પ્રકાશમાં લાવીને સતિયાઓનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ.”

એકાદશ પરિચ્છેદ

સ્વીટ્-પાર્કમાં શત્રુઓની સલાહ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“એજ દિવસે સન્ધ્યા સમયે હું અને લક્ષ્મણપ્રસાદ નામક એક મારો સહયર, બન્ને જણા મુસલમાન મૌલવીનો પોશાક ધારણ કરીને બહાર નીકળ્યા. પોશાકનું પરિવર્તન કરવામાં હું ધણોજ ચતુર અને દક્ષ હતો. તે સંબંધમાં મને કદીપણ કાંઈ વિદ્ન નડ્યું નહોતું. હું પોશાકનું પરિવર્તન એટલે સુધી કરી શકતો કે, કેટલાક મારા નિત્યના પરિચિત માણસો પણ મને તે સમયે ઓળખી શકતા નહોતા.

અમે બેઉ જણા અરબી ભાષામાં વાતચીત કરતા કરતા આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. અમે અરબીમાં એવી વાતો કરી કે, તેમાં કુરાનના કેટલાક વિષયોની પણ આલોચના કરી નાંખી. રસ્તામાં એક મુસલમાનને સ્વીટ્-પાર્કનું ઠેકાણું તથા રસ્તો પૂછી લીધો હતો. કેટલીક વાર પછી અમે નક્કી કરેલી જગાપર આવી પહોંચ્યા. લક્ષ્મણપ્રસાદને માર્ગમાં એક બાજુએ ઉભા રહેવાનું સૂચવન આપીને મેં પાર્ક (બાગ) માં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે અમારા બન્નેની પાસે આકબાક, નળીવાળી પિસ્તોલો અને બીજા કેટલાંક જીવન-રક્ષક હથિયારો પણ હાજર હતાં. તે ઉપરાંત ખીસામાં રાખવાનાં ઇલેક્ટ્રીક લેમ્પ અને અકેક કંસારોફોર્મની શીશી પણ સાથેજ હતી.

મેં જ્યારે પાર્કમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રત્નિના આઠ વાગી ગયા હતા અને પાર્કમાં લોકોની આવગવ આવૂ થઈ ગઈ હતી.

હું જાણુતો હતો કે તે સાહેબો અંધકાર તથા લોકોની આવજવ બંધ થયા પહેલાં અહિં આગળ કદાપિ આવશે નહિ.

“આ સમયે માફ કર્તવ્ય તે લોકોની છુપી વાતોનો ભેદ મેળવીને તેનો બધો પતો મેળવવાનું હતું. તેથી હું ચોક્કસ નિશ્ચય કરીને બાગમાં આમ તેમ લટાર મારવા લાગ્યો. આ બાગની વચ્ચે એક ન્હાનું અને સુંદર સરોવર હતું. તેની ચારે બાજુએ નાના પ્રકારનાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો આચ્છાદિત થયેલાં હતાં અને એ સ્થળ બાગથી સહજ નિરાળું હતું. વૃક્ષો, લતાઓ અને છાંડવાના હિલ્લો-લથી, સુગન્ધીમય સમીરનો સ્વાદ પણ સારો મળતો હતો. બિનાબાની સખત ગરમી હોવા છતાં આ સ્થળે શિતળતાનોજ અનુભવ થયો હતો. વાયુ મંદ મંદ વહીને સરોવરની જળ-સપાટી પર કીડા કરતો કરતો શીતળતાની અધિક વૃદ્ધિ કરતો હતો. આ સર્વ સ્થળનું નિરીક્ષણ કરીને મને અપાર આનંદ થયો. ત્યારપછી હું ધીમે ધીમે તેની દક્ષિણ બાજુએ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ એક લોઢાના ઝંઝર પર એક સાહેબને બેઠેલો જોયો. પાર્કનો તે વિલાગ કાંઈક અંધકાર-યુક્ત થઈ ગયો હતો; કારણકે તેની ચારે દિશાઓને વૃક્ષોએ ઘેરી લઇને કુંજની રચના બનાવી દીધી હતી. આ પ્રકારના જનમનુષ્ય-વિહીન સ્થાનમાં તે સાહેબને એકલો બેઠેલો જોઈને મારા મનમાં કાંઈક સંશય ઉત્પન્ન થયો અને મને જણાયું કે, તે પુરુષ પણ વિદ્રોહ-બળવો મચાવનારી પ્રપંચી અથવા કારસ્થાની દુકડીનો એક સહાયક છે. તેથી છેવટે હું તે તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ન આપતાં તરતજ તે સ્થળેથી પાછો ચાલ્યો આવ્યો.

“ત્યાંથી આવીને હું બાગના માળી પાસે ગયો, આ સમયે અહીં બંને માળીઓ એક સાથેજ બેઠા હતા. તેમની સાથે વાતચીત કરતાં જણાઈ આવ્યું કે, રાત્રિના નવ વાગ્યા પછી કોઈને પણ પાર્કમાં રહેવા દેવાની આજ્ઞા નથી. મેં ધડિયાળ કાઢીને જોયું, તો તે સમયે રાત્રિના નવ વાગવા ઉપરાંત દશ મિનિટ વધારે વીતી ગઈ હતી. ત્યાર પછી મેં માળીને પૂછ્યું કે;—“પેલી કુંજમાં બેંચ પર જે સાહેબ બેઠો છે, તેને શામાટે બહાર કાઢવામાં આવ્યો નથી? તે કાણ છે અને અત્યારસુધી અહીં આગળ શામાટે રોકાયો છે?”

“માળીએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“આજે દિવસનાજ તે અમને ઢીલી ગયો છે કે, અમે અમારા કેટલાક મિત્રો સાથે રાત્રે અહીં

આવીશું, માટે અમારા સારૂં ખતતી સગવડ કરી રાખજો, આ કારણથીજ તેમને અત્યારસૂધી બેસવા દેવામાં આવ્યા છે. ”

“ હું માળીની આ વાત સાંભળીને બધી ખીના બહાલી ગયો. છતાં કાંઈ વિશેષ બહાવાની આશાથી મેં માળીને પૂછ્યું કે;—“આજે અહીં જે લોકો આવવાના છે, તેઓ બધા બદમાશો અને રાજ્યના પાકા રિપુઓ છે. તેમજ બળવો મચાવનારા રાજદ્રોહીઓ છે. હું પોલિસનો માણસ હોવાથી અત્યારે તે તમામ સાંહેબોને પકડવા માટે અહીં આવ્યો છું. ”

“ મારી વાત સાંભળીને તેઓએ લયભીત થઈને મને પ્રણામ કર્યા અને મેં પણ તેમને ધનામની મોટી લાલચ આપીને કહી સંભળાવ્યું કે;—“મારાં કપડાં તમારી પાસે રાખીને તમારાં કપડાં મને આપો. ”

“ તેમણે મારી વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તેથી હું એક માળીનાં વસ્ત્ર પહેરીને બહાર આવ્યો. તે ઉપરાંત માળી પાસેથી એક કાંબળો માળીને તેના વડે મેં મારા આખા શરીરને ઢાંકી દીધું અને ત્યાર પછી હું તે સાહેબ પાસે જઈ પહોંચ્યો. મેં તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે;—“ હજુર! હું આ બાગનો માળી છું, સરકારની એવી સખ્ત આજ્ઞા છે કે, રાત્રિના નવ વાગ્યા પછી આ બાગમાં કોઈપણ વ્યક્તિને રહેવા દેવી નહિ, માટે કૃપા કરીને આપ અત્રેથી ચાલ્યા જાઓ, હું દરવાજો બંધ કરવા ધારું છું. ”

“ આ સાંભળીને તે સાહેબ ક્રોધયુક્ત સ્વરથી બોલી ઉઠ્યો કે;— “તને પણ અમારા તરફથી સારું ધનામ આપવામાં આવશે અને અને તારા સોગતીનું પણ કલ્યાણજ થશે. હું અને મારા મિત્રો રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધી અહિં આગળ રોકાઈશું. તું હોશિયાર રહેજો. જો કોઈ પણ માણસ જેકિન્સન સાહેબનું નામ લઈને અંદર આવે તો તેને તરતજ અંદર આવવા દેજો. ખીજા કોઈપણ મનુષ્યને અંદર આવવા દઈશ નહિ. ”

“ જેવી આજ્ઞા ” એમ કહીને હું ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો. અને માળીની પાસે આવીને તેનાં કપડાં આપી દીધાં. એક માળીને દરવાજા પાસે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા આપીને હું ત્યાં આગળજ બેસી રહ્યો. માળીને જણાવી દીધું કે, જો કોઈ મનુષ્ય અંદર આવે, તો તરતજ મને તે સમાચાર પહોંચાડી જજો. ”

“રત્નિના અગિયાર વાગે મને તે માળીએ આવીને સમાચાર આપ્યા કે;—“હમણાં ચાર સાહેબો અહીં આવીને આ બાગના દક્ષિણ ભાગ તરફ ચાલ્યા ગયા છે.”

“આ સાંભળીને હું જરા પણ ઢીલ કર્યા વિના માળી પાસેથી કામળો લઇ તેવડે મારું શરીર આચ્છાદિત કરીને છુપાતો છુપાતો બાગના દક્ષિણ ભાગ તરફ ગયો. હું અહીં ધીમે ધીમે તે લોકોની પાસે જઈ પહોંચ્યો અને એક વૃક્ષની પાછળના વિભાગમાં છુપાઈ ગયો.

“આ સમયે તેમાંના એક સાહેબ બોલી ઉઠ્યો કે;—“ હવે બીજી બધી નકામી વાતોને બાજુએ મૂકી દઇને આપણી જરૂરી વાતો કરો કે, જેથી આપણું કલ્યાણ થાય. હું આટલામાં કોઈ મનુષ્ય હોય, તો તેમને આંધળું છું.”

“આમ કહીને તે એક વીજળીનો દીવો હાથમાં લઇને આમ-તેમ જોવા લાગ્યો. હવે હું શું કરું? લાચાર થઇને છેવટે હું એક આંખના વૃક્ષ પર ચડી ગયો, અને કામળાથી મારું શરીર છુપાવીને છાનોમાનો લપાઈ ગયો. હું જે સ્થળે બેઠો હતો ત્યાંથી નીચેની કાંધપણ વસ્તુ દેખાતી નહોતી.

“ચારે બાજુએ તે સાહેબ જેમ વળ્યો અને પછી જ્યાં આગળ પેલા ચાર સાહેબો બેઠા હતા ત્યાં આગળ આવી લાગ્યો. ત્યાર પછી તેમાંના એક સાહેબે પોતાના કથનનો પ્રારંભ કર્યો કે;—“તમે મને જે કાર્ય સુપ્રત કર્યું છે, તે હું હવે થોડી મુદતમાં જ પૂરું કરીશ, પણ અબ્દુલ પોતાનું કાર્ય કરી શકશે ખરો કે? સર્વથી પ્રથમ તો નાણાંની જ ખાસ આવશ્યકતા છે. અબ્દુલે જે પ્રપંચ અને કાવત્રાં રચ્યાં છે, તેમાંથી જે કાંઈ પણ દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ થાય, તો આપણું કાર્ય સોજે સોજે આના પૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે. રોઝની પાસે પચાસ હજાર રૂપિયાની નોટો હતી, તે પણ તમે લઈ શક્યા નહિ. હવે નાણાં વિના શીરીતે ચાલી શકશે વાર? નાણાં મેળવવાનો બીજો કાંઈ પણ ઉપાય તમને જણાય છે ખરો કે?”

“બીજાએ કાંઈક વિચાર કરીને કહ્યું કે;—“આજે સવારે જ તે મને મળ્યો હતો. નાણાં સંબંધીની બધી વ્યવસ્થા હવે થોડી મુદતમાં જ થઈ રહેશે. હવે રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. સ્ટ્રીફન પાસેથી પણ ચાળીસ હજાર રૂપિયા લેવાનો તેણે વાયદો કર્યો છે. સ્ટ્રીફને ગાર્ડન

પર એક પત્ર લખી મોકલ્યું છે કે, જ્યાંસુધી તમે રૂપિયા નહિ આપો, ત્યાંસુધી અમારો છૂટકો થવાનો નથી.”

“ત્રીજાએ હસતાં હસતાં કહી સંભળાવ્યું કે;—“વાહ ! અખંડુલ પણ પહોંચેલો અને પ્રપંચ રચવામાં પૂર્ણ બુદ્ધિમાન પુરુષ છે ને શું ? મોટા મોટા માણસોને પણ કેદ કરીને રૂપિયા વસુલ કરવાના ઉપાયો તે ઘણી સારી રીતે જાણે છે, તે એક તીવ્ર બુદ્ધિમાન અને ચાલાક મનુષ્ય છે.”

“ચોથાએ પોતાનું મત દર્શાવ્યું કે;—“એ તો બધુંયે ઠીક. પરંતુ નાણાં મળે છે ક્યાં ? આટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ મેંકેયર તરફથી માત્ર રૂપિયા પાંચસોજ મળ્યા છે. તમે લોકો તો મારી પાસેજ રૂપિયા માગ્યા કરો છો, પરંતુ હું હવે તમને ક્યાંથી લાવી આપું વાર ? મારી પાસે કાંઈ ખજાનો તો દાટયો નથી કે, માગતાની સાથેજ રૂપિયા લાવી આપું.”

“તેના મુખમાંથી મેંકેયરનું નામ સાંભળીને મને ઘણીજ અજાણી થઈ આવી. અખંડુલ પણ આ લોકોનો સહાયક હતો. સ્ટીફને ક્યાં આગળ કેદ રાખવામાં આવ્યો છે એ પણ આ લોકો જાણતા હતા, તેથી તેમને કેદ કરવાથી સર્વ કાર્ય સફળ થઈ શકે તેમ હતું. અને તેમ કરવાથી સહજવારમાં બધી બાતમી મળી આવવાનો સંભવ હતો. આ પ્રમાણે અનેક તર્ક-વિતર્ક ક્યાં પછી મેં વિચાર્યું કે, જો આ લોકો તે બધી બાબતોને કબૂલ નહિ કરે તો મારી રચેલી સઘળી રચનાઓ વ્યર્થ જશે. મેંકેયર અને અખંડુલ ન્હાસી જશે તથા સ્ટીફન કારાગૃહમાંજ પડ્યો પડ્યો મૃત્યુવશ થશે. આ સર્વ કારણોથી મેં તેમની પૂંઠ પકડવાનોજ નિશ્ચય કર્યો અને તેથી હું એકદમ વૃક્ષ પરથી નીચે ઉતરી આવ્યો. ત્યારપછી માળીની ઝોરડીમાં આવીને મેં પુનઃ વૃક્ષ ફફીરનો પોશાક ધારણ કર્યો અને બાગમાંથી બહાર આવ્યો આવ્યો. માળીઓને મેં મારા સંબંધમાં તે સાહેબોને કાંઈ પણ વાત ન જણાવવાની સૂચના આપી દીધી. મેં તેને એમ પણ જણાવી દીધું કે, ‘જો તમે મારા વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ બોલશો તો સખ્ત શિક્ષાને પાત્ર થશો. પછી મેં સડક ઉપર આવીને મારો એક ઠરાવેલો સંકેત કર્યો, કે તરતજ મારો સહાયક લક્ષ્મણપ્રસાદ પાસેની એક ગલીમાંથી નીકળીને મારી પાસે આવી લાગ્યો. હું તેને ત્યાંજ છુપાઈને ઉભા રહેવાની આજ્ઞા આપીને, કેટલેક દૂર આવેલા

એક વૃક્ષ નીચે ઉભો રહ્યો. મારી નજર બગીચાના દરવાજા પર હતી. લગભગ અર્ધાક કલાક પછી બે સાહેબો આગમાંથી બહાર નીકળીને મારા તરફ આવવા લાગ્યા. હું પણ ફરીરની માફક ખૂદાના નામનો ઉચ્ચાર કરતો કરતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે તેઓ બંને જણા મારી પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે મેં એક ઉંડો નિસાસો નાંખીને તથા સલામ ભરીને તેમની પાસેથી લીખતી માગણી કરી.

“તેણે જવાબમાં જણાવ્યું કે:—“આટલી મોડી રાત્રે તને કાણુ ભિક્ષા આપવાનું હતું ? જા, અહિંથી એકદમ ચાલ્યો જા.”

“હું પછી કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. આવખતે તેમાંનો એક અંગ્રેજીમાં બોલ્યો કે:—“આ માણસ વખતે રામપાલ તો નહિ હોય ?”

“બીજો મારા તરફ બેઠને બોલ્યો કે:—“હટ મૂર્ખ ! તે એવો અકલ્પનો અંધ જનસૂસ નથી કે આટલી મોડી રાત્રે આવા મલિન પોશાકમાં લીખારીની પેઠે આમ રખડતો ફરે. અત્યારે તો તે પથારીમાં સૂતો સૂતો પોતાનું ભાવિ સ્વપ્ન બેઠે રહ્યો હશે.”

“લગભગ પંદર મિનિટ પછી તેઓ બંને શહેરમાં દાખલ થયા, અને એક સાંકડી ગલી તરફ ચાલવા લાગ્યા. આ વખતે હું ધણાજ નમ્ર અને દુઃખભર્યા શબ્દોમાં બોલ્યો કે:—“જો આપ મહેરબાની કરીને આજની એક રાત્રિને માટે મને અહિં આશ્રય આપશો તો મારા પ્રાણ બચશે, અને નહિ તો આજની અસહ્ય ઠંડીથી મારા પ્રાણ ઉડી જશે.”

“ઉત્તરમાં એક સાહેબ ક્રોધ કંમ્પીત સ્વરથી બોલી ઉઠ્યો કે:—“જા સૂવર ! અહિં આગળ ક્યાં વધારાની જગા છે કે, તને આશ્રય આપી શકાએ.”

“ત્યારે બીજાએ સહજ દયાપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું કે:—“વાર લાઇ, મારી સાથે અંદર આવ.”

“મેં તેમની સાથે અંદર પ્રવેશ કર્યો. તે સાંકડી ગલીના એક બે મજલાવાળા મકાનમાં તે લોકો પેદા અને મને દરવાજા પાસેની એક ઓરડી સોંપી તેઓ દરવાજાને તાળું વાસીને ઉપર ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી મેં ઇલેક્ટ્રીક લેમ્પ સળગાવીને તે ઓરડીને બરાબર તપાસી લીધી. હું તે ઓરડીમાં ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. થોડી

વાર પછી બહારથી એક માણસનો શબ્દ સંભળાયો. ત્યાર પછી તેણે સીટી વગાડવા માંડી. સીટીનો અવાજ સાંભળીને હું જાણી ગયો કે, તે લક્ષ્મણપ્રસાદ છે. મેં બારી ઉઘાડીને ધીમેથી તેને મારી પાસે બોલાવ્યો તથા છરા વતી બારીમાંના પાટિયા કાપી નાખીને, પછીથી લક્ષ્મણપ્રસાદને પણ અંદર બોલાવી લીધો. આ સમયે મારો ઉદ્દેશ માત્ર સ્ટીફન સાહેબનો પતો મેળવવાનોજ હતો.

“લગભગ રાત્રિના ત્રણ વાગ્યાને શુમારે હું લક્ષ્મણપ્રસાદને સાથે લઇને ચોરની માફક ઉપર ચઢી ગયો. પ્રથમ તો હું કાન લગાડીને સાંત રીતે અંદરથી આવતો અવાજ સાંભળવા લાગ્યો, પરંતુ કાંઈ પણ શબ્દ ન સંભળાવાથી અમે બન્ને હાથમાં પિસ્તોલ લઇને એક ઓરડામાં પેઠા. અહિં આગળ પણ કાંઈ સંચાર થતો નહોતો. પછી મેં માઈ ક્લાનસ સળગાવ્યું. તે પરથી માલુમ થયું કે અમે જે ઘરમાં પેઠા હતા તે બોજનગૃહ હતું અને તે ઓરડામાં એક ટેબલ અને ફેટલીક કુરસીઓ સિવાય બીજું કાંઈ પણ જણાતું નહોતું. લક્ષ્મણપ્રસાદને આ સ્થળે પહેરાપર નીમીને મેં એકલોજ બીજા એક ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર ઓરડા શોધ્યા બાદ હું એક ઓરડીમાં ગયો. આ સમયે ત્યાં આગળ બે સાહેબો સૂતેલા જણાયા. તેઓ બન્ને ઘેર નિદ્રામાં પડેલા હતા. મેં ખીસા-માંથી કઢોરોદ્ધર્મની શીશી કાઢીને તેમનાં નસકારાં આગળ રાખી, તેથી તેઓ વિશેષ બેશુદ્ધિમાં આવી ગયા. પેટીમાંથી મૅકેયરનાં લખેલાં છ પત્રો મળ્યાં તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“માત્ર હેલનનું ખૂન કરવાથીજ શું આપણા વૈરનો બદલો વળી શકે તેમ છે? કદાપિ નહિ. પૃથ્વીમાંથી જ્યાં સૂંધી ગાર્ડનનો વંશ નિર્મૂળ નહિ કરે, ત્યાંસૂંધી મારા આત્માને કદી પણ તૃપ્તિ થશે નહિ. કદાચિત્ જો તમે આ કાર્ય કરી આપશો, તો હું તમને તેના બદલામાં ઘણુંજ સારું ઇનામ આપીશ.

“પત્ર વાંચતાં વાંચતાં મારાં રૂવેરૂંવાં ઉભાં થઇ ગયાં. હૃદય જબરાટમાં પડી ગયું. ઓહ! મૅકેયર કેવો પાપાત્મા અને ભયાનક મનુષ્ય છે. તે પોતાના ક્ષણિક સુખને માટે બિચારી નિર્દોષ બાળા હેલનનું ખૂન તો કરી ચૂક્યો, પરંતુ હજી પણ તેના પાપપૂર્ણ-દ્વેષપૂર્ણ હૃદયમાં જરાપણ શાન્તિ થઇ નથી. ખરેખર આવા ભયાનક ભામટાઓજ દુનિયામાં અનર્થોનાં મૂળ છે. તેઓ પોતાના પાપી

પેટનું પોષણ કરવા માટે, તુચ્છ લાલસાઓને તૃપ્ત કરવા માટે અને દુષ્ટ ભાવનાઓને પાર પાડવા માટે સમસ્ત દુનિયાનો નાશ કરવાને પણ અચકાતા નથી. હાય કૂર મૈકયર ! તારી શી દશા થશે ? આ અસાર સંસારની ક્ષણભંગુર માયામાં લુપ્થ થઈને તું પરમાત્માના પ્રેમમય વિશ્વમાં અશાન્તિ, અત્યાચાર અને રક્તપાત આદિ કુકર્મો કરીને શા માટે ઉપદ્રવો મચાવી રહ્યો છે ? તારી તુચ્છ કાયાને માટે નિર્દોષ આત્માઓનો વધ કરવો, ક્રોધ ગરીબ, દીનદીન પ્રાણિયોનો સર્વનાશ કરવા, આવા આવા પ્રકારનાં નિંદ્ય કાર્યો તું શા માટે કરી રહ્યો છે ? સત્કર્મનો સાચો માર્ગ ભૂલીને ભયાનક ભ્રમણામાં શા માટે ભમી રહ્યો છે ?

“ હેલનના વધથી તને સંતોષ નથી થયો કે, તું પુનઃ તેના વંશ-વારસોને અથવા કુટુંબ કબીલાને પૃથ્વીપરથી નિર્મૂળ કરવા તથા તેમનું અસ્તિત્વ નાશ કરીને મહાન મિલ્કતનો માલિક થવા ધારે છે ? ધિક્કાર છે, કુલાંગાર તને અને તારી જનનીને ! તારા વંશને અને તારા કલંકી કુળને ?

“ દુષ્ટ પોતાની દુષ્ટતા પૂરેપૂરી ભજવી જતાવીને એક મહાન પ્રાણસંહારક કાર્ય કર્યું છે અને હજી પણ અનેક પ્રપંચોદ્ધારા ભલે ભલ્લા નરપુંગવોનો નાશ કરીને ભયાનક પાપનો ભોક્તા થવા ધારે છે. ઓહ ! માનવકુળકલંક પાપાણુ ! ધિક્કાર છે તારાં કુકર્મોને ! નરાધમ, દુષ્ટાત્મા મૈકયર, ધિક્કાર છે તને અને તારા પાપમય જીવનને, લાખોવાર ધિક્કાર છે તારા અપવિત્ર નામ તથા કામને ! ”

“ આ પ્રમાણે મૈકયરના પાપમય જીવનના સંબંધમાં પશ્ચાતાપ કર્યા પછી હું પુનઃ બીજું પત્ર વાંચવા લાગ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે;—

“ મિસ રોઝને પકડવાનો તમે લોકોએ શો ઉપાય યોજી રાખ્યો છે ? તેના સંબંધનો સર્વ વૃત્તાંત મને શીઘ્ર લખી મોકલો. આજે રાત્રે હું તમને સ્વીટપાર્કમાં અવશ્ય મળીશ. માટે તમે પણ જરૂર ત્યાં આગળ આવજો. ”

“ તે પત્ર પરની તારીખ જોતાં જણાયું કે, મૈકયરે મળવા માટે નિશ્ચિત કરેલો દિવસ વીતી ગયો હતો. માટે તે પત્રમાં કાંઈ વિશેષ જણવા જેવું જણાયું નહિ. સાર પછી હું ત્રીજું પત્ર વાંચવા લાગ્યો:—

“ તમે લોકો તમને સુપ્રત કરેલું કાર્ય શીઘ્ર સમાપ્ત કરો. હવે અતિ અદ્યપસમયમાંજ સમસ્ત આર્યાવર્ત અથવા ભારતવર્ષમાં ભયંકર વિદ્રોહાનલ સળગી ઉઠવાનો સંભવ છે. નાનાસાહેબ તરફથી તે વિષયમાં મને કેટલાંક જાણવા યોગ્ય પત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે.

“ ત્યાર પછી મેં બીજાં પત્રો વાંચ્યાં મૂકી દીધાં, તેને મારા ખીસામાં રાખી દીધાં અને પછી બંને સાહેબોને પુનઃ કર્તારોદ્ધર્મ સુંઘાડીને હું ઓરડીમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો. ઉપરના સધળા ઓરડા તપાસી લીધા, પરંતુ ત્યાં આગળ કોઈ પણ મનુષ્યનો સંચાર સંભળાયો નહિ. ત્યાર પછી અમે બંનેજણા નીચે ઉતરી આવ્યા. ત્યાં આગળ કેટલાંક મુસલમાન નોકરોને સૂતેલા જોયા. તેમાંના એકને હું ઓળખી ગયો. રહવારમાં મેં જે માણસને તાલીજ આપીને છેતર્યો હતો, તેજ માણસ અત્રે નિદ્રાવશ થયેલો હતો; પરંતુ તે અંદિ ક્યાંથી અને શી રીતે આવ્યો ? તેની મને ખબર પડી શકી નહિ. છેવટે અમે બંને ખારીના એક ગુપ્ત માર્ગદ્વારા તે મકાનમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

માયાવિની રચનાનું દિગ્દર્શન

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ જ્યારે અમે બંનેજણા પૂર્વકથિત મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા, તે વેળાએ બે પુરુષો તે મકાનના દરવાજાપર ઉભા રહીને આશ્ચર્યચક્ર દષ્ટિથી અમારા તરફ જોઈ રહ્યા હતા. અમને બહાર નીકળતા જોઈને તેઓ ચિત્તભ્રમ થયેલા ઉન્માદી પુરુષની પેઠે અમારા તરફ જોતા જોતા તત્કાળ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ભયંકર અંધકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી તેઓ હિન્દીલોકો છે કે યુરોપિયનો છે તે મારાથી કપોટરીતે જોઈ શકાયું નહિ, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે, કેટલાક સમય પહેલાં તે લોકો દરવાજા આગળ ઉભા રહેલા હોવા જોઈએ. અમે તે લોકો તરફ અધિક લક્ષ્ય ન આપતાં

અમારા મકાન તરફ વિદાય થયા. ગમે તેમ હો, પરંતુ તે લોકો અમારી પૂંઠ પકડી રહ્યા હોય એમ અમને જણાયું. આ સમયે અંધકારનો પ્રભાવ પણ કાંઈક ઓછો થયો હતો, તેથી સડક ઉપર લાગેલાં કાનસની નીચે અમે લોકો ફેટલીકવારપર્યન્ત ઉભા રહ્યા. પૂંઠ ફેરવીને પાછળ જોયું, પરંતુ ત્યાં આગળ કોઈ જણાયું નહિ. અમે વળી પાછા ધીરે ધીરે આગળ ચાલવા લાગ્યા. મારી ઇચ્છા સડકપર આડા અવળી લટાર મારીને રાત્રિ વ્યતીત કરવાનો અને સૂર્યોદય સમયે ઘેર જવાની હતી. કારણ કે, તેથી કોઈ પણ મનુષ્યને અમારા પર સંશય આવી શકે નહિ અથવા તો અમારી પાછળ કોઈ પડે નહિ. લક્ષ્મણપ્રસાદ પણ હાથમાં પિસ્તોલ લઈને ઘણીજ સાવધ-તાથી મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. શહેરનો અર્ધ ભાગ ઓળંગીને અમે લોકો એક ચાર રસ્તાના એક આગળ આવી પહોંચ્યા. આ સમયે અચાનક બે પિસ્તોલોના અવાજ થયા, અને તેમાંથી એક ગોળી મારા કાન આગળ થઈને સુસવાટાઅંધ આગળ ચાલી ગઈ. બીજી ગોળી લક્ષ્મણપ્રસાદના પગમાં વાગી અને તેથી તે ત્યાં આગળજ બેસી ગયો. તેને જમીનપર સૂઈ જવાનું કહીને હું પણ ધાયલ મનુષ્યની પેઠે સૂઈ ગયો. મેં વિચાર્યું કે, જે માણસોએ છુપાઈને ગોળીઓ મારી છે, તેઓ અમને ઢળી પડેલા જોઈને તરતજ અમારી પાસે આવશેજ અને બન્યું પણ તેમજ. મારું અનુમાન સત્ય કર્યું.

“ફેટલીક વાર પછી કાળા પોપાકથી પોતાના શરીરને ઢાંકી દઈને તે લોકો પોતાના શરીરને છુપાવતા છુપાવતા એકદમ અમારી નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. લક્ષ્મણને પિસ્તોલ તૈયાર રાખવાનો સંકેત કરીને, મેં પણ સૂતાં સૂતાં નિશાન તાક્યું. જ્યારે તે લોકો તદ્દન નિકટમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાર પહેલાંજ મેં અને લક્ષ્મણે પોતપોતાની ખંદૂકો ફેંડી. અને ગોળી છોડતાંની સાથેજ હું ઉડીને ઉભો થયો. પરંતુ ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત છેકે, પિસ્તોલનો ધૂમાડો અદ્રશ્ય થયા પછી ત્યાં આગળ કોઈપણ મનુષ્ય જણાયું નહિ ! ત્યાર પછી ફેટલીકવારે પ્રભાત થઈ ગયો અને પછી અમે બન્ને જણ પોતપોતાના મકાન તરફ ચાલ્યા ગયા. લક્ષ્મણપ્રસાદને ખંદૂકની ગોળીના આઘાત સખ્ત થયો નહોતો, માત્ર પગની ચામડીજ ગોળીના આઘાતથી સહજ છોલાઈ ગઈ હતી.

“ મેં મકાન પર ગયા પછી તરતજ મિસ રોઝને એક પત્ર લખીને શત્રુઓથી સાવધાન રહેવાનું સૂચવી દીધું. મિ. ગાર્ડનેને પણ કહેવરાવી મોકલ્યું કે;—“ શત્રુઓ તમારો સર્વનાશ કરવા છતાં, હજી પણ શાન્ત થયા નથી. તેમના નરકવત હૃદયમાં અઘાપિ પાપનો પ્રલયાગ્નિ હોત્તવાયો નથી, તેઓ તમારા સમગ્ર પરિવારને, સમસ્ત સંપત્તિને અને સર્વ પ્રકારનાં વૈભવોને નષ્ટ કરવાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થઈ રહ્યા છે, તેઓ માત્ર સમયની રાહ જોતાજ બેસી રહ્યા છે, માટે તમે તેમનાથી ચેતતા રહેજો. તમારી પુત્રી મિસ રોઝની પૂરતી સંભાળ રાખજો, કારણકે તેને માટે શત્રુઓના કારસ્થાનનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે, તે ચક્રમાં ક્યારે અથવા કયે વેળાએ રોઝ ફસાઈ જશે તેનો કશો પણ નિશ્ચય નથી. પાપાણુ હૃદયો શત્રુઓનો અંતરમાં દયા, માયા, મોહ કે પવિત્રતાનો અંશ માત્ર પણ નથી, માટે રોઝના સંરક્ષણાર્થે તમે તમારાથી બનતા યત્ન કરવામાં કશી કચાશ રાખશો નહિ. હું પણ તમારા કલ્યાણના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત થયો છું, તમારા શત્રુઓનો જડ-મૂળથી વિનાશ કરવો એવી મારી દૃઢતમ પ્રતિજ્ઞા અને આંતરિક આકાંક્ષા છે, માટે તમે કોઈપણ પ્રકારે ગભરાશો નહિ. રામપાત્ર પોતાનું રક્ત રેડીને પણ તમારા પરિવારનું રક્ષણ કરવામાં કદાપિ કાયર બનશે નહિ. તમે વિદેશી છો—વિદર્ભી છો, એવા પ્રકારની મારા હૃદયમાં ભાવના છેજ નહિ. અત્યારે તમે મારી જનની ભારત ભૂમિના આશ્રિત છો, એટલે એક પ્રકારે મારા અન્ધુજ છો, તેથી હું તમારું કલ્યાણ કરવામાં એક અન્ધુનાથી પણ અધિક સહાયતા આપવાને તૈયાર છું. પરસ્પરના જાતિ ભેદને વિસરી જઈને ન્યાયપરાયણ મનુષ્યોનું પાપાત્મા પુરુષોના કુકર્મોથી સંરક્ષણ કરવું, એવી અમારી આર્ય-ધર્મની પ્રધાન આજ્ઞા છે. મનુષ્ય મનુષ્યનું હિત ન ચાહે, લલું ન કરે અથવા તો યોગ્ય સહાયતા ન કરે તો પછી બીજાનું દાણ કરી શકે તેમ હતું? મિ. ગાર્ડન! તમે શાન્ત ચિત્તે માત્ર તમારા તરફની સાવધાની રાખ્યા કરજો, ઈશ્વર તમારાપર કોઈ પણ પ્રકારની આપદ આવવા દેશે નહિ. અંતે સત્યનોજ વિજય થશે તથા પાપનો પરાજય થશે.

“ આજે આપના મકાનનું સંરક્ષણ કરવા માટે બે ચાલાક ગુપ્તચર-ગસસોને નિયુક્ત કર્યું, તેથી હવે બનતાંસૂઝી તમારા પર કાંઈપણ સંકટ આવવાની સંભાવના રહેશે નહિ. તેઓ તમારા પરિવારનું, સંપત્તિનું અને અન્ય માલમિલકતનું સંરક્ષણ કરવામાં નિરંતર

સાવધ રહ્યા કરશે. તમે પણ પૂર્ણ સાવચેત રહેશો. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવા હતાં કદાપિ આપદ આવે તો મને સત્વર જણાવશો એટલે હું સર્વ કાર્યો તજીને પણ તમારી પાસે આવી પહોંચીશ.”

“આ આશયનું એક પત્ર લખીને મેં મારા એક અનુચર દ્વારા ગાર્ડનને ત્યાં મોકલાવી આપ્યું. ત્યાર પછી ભોજનાદિ ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થઇને મેં ખંભાળી બાળૂના જેવો પેશાક ધારણ કર્યો અને પછી રાત્રે હું જે મકાનમાં ગયો હતો, તે મકાન તરફ વિદાય થયો. ત્યાં આગળ જઈને મેં જોયું તો તે મકાન તદ્દન જનશૂન્ય જણાતું હતું—કોઇપણ પ્રકારનો ધ્વનિ સંભળાતો નહોતો અને તેના દરવાજા પર (To be let)નું બોર્ડ લટકતું હતું. તે બોર્ડમાં એમ પણ લખેલું હતું કે “જેને મકાન ભાડે રાખવાની ઇચ્છા હોય તેણે, જોડેના મકાનના માલિકને મળવું, તેના તરફથી સર્વ હકીકત મળી શકશે.”

“જોડેનું મકાન એક સાહેબનું હતું. હું જ્યારે અંદર પહોંચ્યો ત્યારે એક અનુચરે મારું નામ પૂછ્યું. મેં નામ જતાવીને તેને કહ્યું કે, ‘જોડેનું મકાન હું ભાડે લેવા ધારું છું.’ અનુચરે ઉપર જઈને પોતાના શેઠને ખબર આપી. થોડીકવાર પછી એક મૈડમ મારી સમક્ષ આવીને ઉભી રહી, તથા કહેવા લાગી કે,—“બાળૂ ! શું આ મકાન આપ ભાડે લેવા ધારો છો?”

“હા, એવી ઇચ્છા છે ખરી, પણ એ મકાન કેટલાક દિવસ થયાં ખાલી પડ્યું છે વાર?” મેં ગુપ્તરહસ્ય જણાવતી ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.”

“મૈડમે ઉત્તર આપ્યું કે,—“હું ધારું છું કે, લગભગ બેએક માસ થવા આવ્યા હશે?” હું સમજી ગયો કે, આ મૈડમ તદ્દન અસત્ય બોલી રહી છે, હજી ગઇ કાલે રાત્રે આ મકાનમાં ભયાનક કાવત્રાં રચાયાં હતાં, અને તેજ મકાન બે માસ થયાં ખાલી પડેલું છે, એમ આ આંગલ-યુવતી જણાવે છે, તો તે મારાથી શી રીતે માની શકાય? આથી તો મારા દિલમાં ઉલટી વધારે શંકા થવા લાગી અને હું ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો છેવટે મેં અન્ય પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવાનો પ્રારંભ કર્યો. મેં પૂછ્યું કે,—વાર આ મકાનનું માસિક અથવા વાર્ષિક ભાડું શું છે, તે સંબંધમાં તમે કાંઇ જાણો છો ખરાં કે? “મૈડમે ઉત્તરમાં દર્શાવ્યું કે,—“ભાડું તો ઘણું ઓછું છે; જો થોડા દિવસને માટે મકાન ભાડે લેશો તો માસિક ભાડું પચાસ રૂપિયા

આપણું પડશે અને લાંબી સુદતને માટે લેશો તો લાડામાં તેથી કાંઈક કીકાપન કરી આપવામાં આવશે.”

“ મેં કહ્યું કે;—“લાડું” ગમે તેટલું હોય, તે આપવાની મને કાંઈ પણ હરકત નથી, પરંતુ મારે આપને પ્રથમથીજ એક મહત્વની વાત જણાવવી જોઈએ કે, અમારા લોકોને ભૂતપર લયાનક વિશ્વાસ હોય છે, અમારી માન્યતા એવી છે કે, જે મકાન ઘણું દિવસ થયાં પડતર રહેતું હોય, તેમાં અવશ્ય ભૂતોનો વાસ હોયોજ જોઈએ, અને એને અનુસરીને કદાપિ આ મકાનમાં પણ ભૂત હોય તો તે સર્વથા શક્ય અથવા મંજૂરિત છે, જે આ મકાનમાં ભૂત-પ્રેતનો વાસ ન હોત, તો હું આજથીજ આ મકાન લાડે લઈ લેત, પરંતુ શું કરું લાચાર કે, તે મકાનમાં કદાચિત્ ભૂત હોય એવા ભ્રમ થાય છે. તે ભ્રમને મટાડવાનું આપ કાંઈ ઔપચીક જાણો છો ખરાં કે ?”

“ નહિ-નહિ, લાઇ ! આ મકાનમાં ભૂત-પ્રેત આદિ કાંઈ છેજ નહિ. હાલમાં એજ મકાનમાં મારા કેટલાક નિકટના સંબંધીઓ પણ રહેતા હતા, તેમને તો કદી પણ ભૂત-પ્રેતે હેરાન કર્યાં હોય એમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી.” મેંડમે કાંઈક સત્યસત્યક ઉત્તર આપ્યું.

“ મેં કહ્યું કે;—“ વાર, ત્યારે તે લોકો અલિધી શા માટે ચાલ્યા ગયા ? મને લાગે છે કે તેમને ભૂતે અવશ્ય કાંઈક ચમત્કાર બતાવ્યો હશે, અને તેથીજ તેઓ ભયના માર્યા આ મકાન છોડીને ચાલ્યા ગયા હશે ? કેમ એમસાહેબ ! આપનો આ વિષયમાં શો અભિપ્રાય છે ? ”

“ મેંડમે પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે;—“ બાબૂ! આવી જૂઠી ધારણાં ધારવામાં તમારો એક પ્રકારનો પ્રમાદ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતેજ બંગાળી બાબૂ લોકો ભૂતથી બહુજ ડરતા રહે છે, એ વાત હું ઘણી સારી રીતે જાણું છું. પરંતુ મારા આ મકાનમાં એવો કોઈપણ પ્રકારનો ભય છેજ નહિ; અને એટલા માટે આપ કહો તો હું એત્રિ-મેન્ટ લખી આપવાને પણ તત્પર છું. લાઇ ! ભૂત આદિ કોઈ પણ વસ્તુ સત્ય છેજ નહિ, મનુષ્યો મિથ્યા એવો ભય રાખે છે. તેમ છતાં પણ જો તમને કદી ભૂતનો સાક્ષાત્કાર થશે, તો હું તમારી પાસેથી સઘળું લાડું લેવાનું મૂકી દઈશ. અથવા માફ કરીશ. ”

“ મેં મનમાં સહજ હાસ્ય કર્યા પછી પૂછ્યું કે;—“એમસાહેબ ! મકાન લાડે લેવા માટે હું તૈયાર છું, કારણ કે, મને અત્યારે સારા

મકાનની ખાસ આવશ્યકતા છે, પરંતુ આપ એટલું કહો કે, જે લોકો અહિં રહેતા હતા, તે લોકો અત્યારે ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે. તેમને પૂછીને ખાત્રી કર્યા પછી હું ખુશીથી આ મકાન ભાડે રાખી લઇશ. મકાન તો ધણું જ સુંદર અને સુવ્યવસ્થાવાળું છે. ”

“ મેંડમ સાહેબોએ સહજ અચકાતાં અચકાતાં ઉત્તર આપ્યું કે:— “ તેમના કોઇક આત્મીય બંધુનું મૃત્યુ થવાથી, તે લોકો અત્રેથી ચાલ્યા ગયા છે. ”

“ મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:— “ વાર, મેમ સાહેબ ! આ મકાન માં જે લોકો રહેતા હતા તેમનાં નામ શું છે ? ધણું કરીને તે આપને યાદજ હોવા જોઇએ. ”

“ માફ ઉક્ત કથન સાંભળીને મેંડમ સહજ કોપસહિત કહેવા લાગી કે:— “ તમારા ઇન્ડિયનો ઔધરેશન કરવામાં કાંઇ પણ ખામી રહેવા દેતા નથી. પૂછી પૂછીને સ્લામા ધણીનો અંત લાવવામાં તેમને જરા પણ થાક લાગતો નથી. મેનરનું તો તેમને ભાન પણ હોતું નથી. તમે તેનાં નામ સાંભળીને શું કરશો વાર ? આ મકાનના ભાડા સાથે તમારે તેમનાં નામ જાણવાનો શો સંબંધ જોડાયલો છે વાર ? હું તો તમારા આવા સંકુચિત વિચારોને કાંઇ પણ સમજી શકતી નથી. ”

“ મેં જોયું કે મેંડમ કાંઇ પણ રીતે તે લોકોનાં નામ આપવા ઇચ્છતી નથી, તેથી છેવટે લાચાર થઇને મેં તેને કહ્યું કે:— “ હા, મેમ સાહેબ ! તમને તો ઇન્ડિયન પ્રજા તદ્દન મૂર્ખજ લાગતી હશે, પરંતુ આપની સભ્યતાનો તો અવધિજ નથી ખરું ને ! આઠ ! મકાન ભાડે આપણું ન આપણું તેનો આધાર તમારી મરજી પર છે, પરંતુ અમારે તો પૂરી ચોક્કસાઇ કરીને કામ કરવું, એ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઇન્ડિયન પ્રજાની મૂર્ખતા પણ તમારા સ્વેચ્છા-ચાર, કુટિલતા અને આડંબરથી ઉત્તમ છે. તમે જેને ઔધરેશન માનો છે, એમાં અમારો સ્વર્ગીય આનંદ સમાયલો છે. સમજ્યાંને ? પણ હશે જવાદો એ વિવાદાત્મક વાતને. આપે પોતેજ મને ભયગ્રસ્ત બનાવી દીધો છે. આ મકાનમાં તમારા બંધુઓનો આત્મીય જન ભૂતના લયથીજ મૃત્યુ પામ્યો હશે. અને હવે તે પોતે પણ અવશ્ય ભૂત બનીને આ મકાનમાં રહેનારને સતાવશે. માટે હું આ મકાન લઇ શકીશ નહિ. ”

“ મારી વાત સાંભળીને સ્વચ્છંદી મેડમને પીતી એકદમ ઉઠી આવી. તે કાંઈક કહેવા જતી હતી એવામાં હું બહાર ચાલ્યો આવ્યો. બહાર આવીને એક દુકાનદારને તે મકાનના સંબંધમાં હું કાંઈક હકીકત પૂછતો હતો, એવામાં એક નોકર, કે જેને મેં તાવીજ બનાવી આપી હતી તે હાથમાં એક પત્ર લઈને તે મેમના મકાનમાં પેટા. હું ત્યાં ઉભો ઉભો તેના બહાર આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો. દુકાનદાર તે મકાનના વિષયમાં કંઈ પણ જૂતાત જણાવી શક્યો નહિ. લગભગ અર્ધા કલાક પછી તે પટાવાળો હાથમાં એક ચિઠ્ઠી લઈને બહાર આવ્યો. હું પણ તેની પાછળજ ચાલવા લાગ્યો.

“ હું ધારતો હતો કે, મારે તે ચિઠ્ઠી ગમે તે પ્રકારે મેળવવી જ નેહએ, તેથી હું ઉતાવળથી તેનાથી સહજ આગળ ચાલ્યો ગયો. અને એક વૃક્ષની નીચે ઉભો રહીને અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે લોકોને માર્ગ પૂછવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ માણસ મારી પાસે આવીને એકત્ર થઈ ગયાં અને તે સાથે પેટા મુસલમાન પટાવાળો પણ આવીને ઉભો રહ્યો.

“ આ સમયે એક માણસને સંબોધીને મેં પૂછ્યું કે, “ભાઈ ! હું વિદેશથી અહિં આવી ચડ્યો છું. અહિંની સ્થિતિ મારાથી તદ્દન અજાત છે. હું એટલો બધો અપરિચિત છું કે, હવે મને મારા ઉતારાવાળું મકાન પણ જડતું નથી. ખચર ભાઈ ! તમાનામાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય મને એક સારી દુકાન બનાવી આપશે, તો હું તમને તેના બદલામાં સારું ઇનામ આપીશ.”

“ આ વાત સાંભળીને તરતજ તે પટાવાળો મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, “ બાપુસાહેબ ! જે લોક કયા જાને ? આપ મેરી સાથ ચલિયે. મંચ અલી સાહેબ લોક કે વહાં નોકરી કરતા હું. અચ્છે ઔર ખાન્દાન આદમીકી રીત-આત મુઝે અચ્છી તરફસે માલુમ હય. ઇસ લિયે ચલો હમેરી સાથમે. મંચ આપકો અચ્છેમે અચ્છી દુકાન દિખાતા હું. જનામ કુછ ફિક મત રખના; મંચ આપકો તાબેદાર ગુલામ હું. ”

“ પુનઃ તે મને સલામ કરી હાથ નેડી કહેવા લાગ્યો કે, — “ હુજુર ! આપ લોમ હમારે જૈસે ગરીબોંકા માઆપ હય. મુઝે જો હુકમ ફરમાયા જયગા, સો મંચ બડી ખુશીસે કર સકતા હું. ફરમાઇએ જો કુચ્છ હુકમ, મંચ અલીકી કર ઝાલતા હું. ”

“ મેં તેની સાથે કાનપૂર સંબંધી વાતો કરવાનો પ્રારંભ કર્યો; અને તે તેના જવાબ પણ બનતી રીતે આપવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે મને એક મોટી શોપમાં લઇ ગયો, અને ત્યાર પછી તે પોતે શોપકીપરના ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને મારે માટે એક ચેર લઇ આવ્યો. હું તે ચેર-કુરસી પર બેઠો. દુકાનમાં તમામ જાતના પદાર્થો રાખવામાં આવ્યા હતા, સામાન્ય વસ્તુઓથી લઇને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર, શાલ, દુપ્પટા, આદિ સર્વ વસ્તુઓનો વિક્રય અહિં આગળ થતો હતો. કાનપૂરમાં આ સમયે ઠંડી વિશેષ પડતી હતી, તેથી ઘણા દિવસ થયાં મારે એક સુંદર શાલ ખરીદવાની ઇચ્છા હતી અને તેથી આ આવો સુયોગ મળી જવાથી હું એક સારી શાલ શોધીને વ્યાપારી સાથે ભાવ-તાલ નક્કી કરવા લાગ્યો.

“ એ મુસલમાન નોકર પેલા દુકાનદારને ધમકાવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ અય શેહજી ! આપ મુઝે પહિજાનતે હો, મૈય પહ્ટનકા સાહેબકા ખાનસામા હું. હમેરી પાસસે જો ભાવ ઔર જ્યાદા લિયા જાયગા, તો હમલોગ આપકો પુલિસકે થાનેપર લે જાયગા ઇસ ખાસ્તે યહ બાનૂજીકી પાસસે વ્યાજખી લાવહી લેના. ક્યોંકિ, બાનૂજી હમેરી પિજાનવાલા આદમી હય. ”

“ હવે મને એટલા સમાચર તો મળ્યા કે, આ મુસલમાન પહ્ટનના કોઇક સાહેબનો નોકર છે. એના માલિકને હું પ્રથમથીજ જોઇ ચૂક્યો હતો. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાણોથી મને વિશેષ માહિતી મળવા લાગી કે, આ સિપાહી પણ દૈનિક વિભાગનો મનુષ્ય છે. માટે કિલ્લા (Fort) માં જઇને તેનો પત્તો મેળવવો જોઇએ. શાલનું મૂલ્ય પચાસ રૂપિયા અંકાયું. તેથી મેં સો રૂપિયાની એક નોટ કાઢીને દુકાનદારને આપી. દુકાનદાર પાસે બાકીના પચાસ રૂપિયા નહોતા. તેણે મને નોટ પાછી આપી. લાચાર થઇને મેં તે નોટ પેલા મુસલમાન ખાનસામાને વરતી લાવવા આપી. તે નોકર નોટ લઇને ચાલવા લાગ્યો, પરંતુ મેં તેને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હું વિદેશી મનુષ્ય છું, તમને ઓળખતો પણ નથી. તેથી સો રૂપિયા જેવડી મોટી રકમની નોટ આપીને તમને વિદાય કરતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. તેમજ વળી તમે અગણ્યા હોવાથી હું તમારા પર વિશ્વાસ પણ શી રીતે રાખી શકું વા ? ”

“ તે નોકરે ઉત્તરમાં નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, “ હજુર !

આપકા કહતા સચ્ચ હય. તખ લો યહ ચિટ્ટી. હજરો રૂપ્યા દેને પર બી મંચ યહ ચિટ્ટી કિસીકો નહીં દે સકતા હું. યહ બહોતહી જરૂરી ચીજ હય. જો યહ ચિટ્ટી ગુમ જાવે, તો મેરા જાન બી ઇસ દુનિયામેસે ચલા જા સકતા હય. તોબી જો આપ મેરે પર ભરોસા રકખે તો મેં યહ ચિટ્ટી આપકી પાસ છોડ જતા હું, ફિર આકર રૂપ્યા દેકર ચિટ્ટી વાપસ લે લઉંગા. ”

“ મેં કહ્યું કે;—” હા, જો એમ કરવાનીજ તમારી ઇચ્છા હોય, તો ખુશીથી તેમ કરો. મને તેમાં કોઇ પણ જાતની અડચણ નથી.

“ તે કાંઇ પણ સંશય કર્યા વિના મારા હાથમાં ચિટ્ટી આપીને ચાલ્યો ગયો. હું તેના ચાલ્યા જવા પછી દુકાનમાંથી બહાર આવીને ઉભો રહ્યો. આ સમયે દુકાનમાં પણ કેટલાક માલ ખરીદ કરનારાઓ આવીને એકત્રિત થયા હતા. તેથી હું સુયોગ મેળવી તે પત્ર ફાડીને વાંચવા લાગ્યો. પત્રપર કોઇનું નામ-કામ નહોતું. લખાણ પણ જૂદાજ પ્રકારનું હતું, તેને કોઇ પણ રીતે હું વાંચી શક્યો નહિ. આથી લાચાર થઇને મેં મારા ખીસામાંથી એક નોટ-થુક કાઢીને તે ચિટ્ટીની નકલ કરી લીધી. પછી ખીસામાંથી તેવોજ લિફ્ટો (કવર) કાઢી તે ચિટ્ટીને પુનઃ બંધ કરી તથા હતી તેવીને તેવીજ સ્થિતિમાં રાખી દીધી. કેટલીક વાર કેટે હું દુકાનમાં ગયો અને એકાદ બે આવશ્યકીય વસ્તુઓ ખરીદવા લાગ્યો. થોડી વારમાં તે મુસલમાન નોકર રૂપિયા લઇને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. દુકાનદારને રૂપિયા આપીને અમે ત્યાંથી વિદાય થયા. માર્ગમાં તે પટાવાળાને તેના માલિકના સંબંધમાં મેં કેટલીક વાતચીત પૂછી, તેના ઉત્તર પરથી જણાયું કે, તેનો સ્વામી પાયદળ સિપાહીયોનો કર્નલ છે અને જનરલ છે ના તાબામાં રહીને કાનપુર-દુર્ગમાં કામ કરે છે. પત્રના સંબંધમાં તેને કાંઇ પણ પૂછવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, કારણ કે કદાચિત્ તેથી તેના મનમાં કાંઇ સંશય થઇ આવે તો તે સ્વાભાવિકજ હતું. કેટલીકવાર પછી અમે એક માળાવાડા મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ પેલો મુસલમાન નોકર સત્તામ કરીને મને કહેવા લાગ્યો કે;—“ યહી મકાન મેરે માલિકકા હય. આપ યહાંપર કુચ્છ દેર તક ખડા રહે, તો મંચ યહ ચિટ્ટી સાહબકા દેકર વાપસ આતા હું. ઔર પીછે આપકા આપકા મકાનપર લે ચલતા હું.”

“મેં કહ્યું કે;- “નારે ભાઈ! હવે તમારે તકલીફ લેવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. હવે હું પૂછતો પૂછતો મારા મકાનપર પહોંચી જઈશ.”

“આમ કહીને મેં તેના હાથમાં બે રૂપિયા આપ્યા એટલે તે મને સલામ કરીને “ગરીબપરવર! તકલીફ માફ કરના.” કહીને તે મકાનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી મેં તે મકાનનો નંબર લખી લીધો. જે મકાનમાં મેં પ્રથમ પેલા મુસલમાન નોકરને તાવીજ બનાવી આપી હતી તે મકાન આ નહોતું પરંતુ આ મકાન તો છેક જૂદું જ હતું. એટલે એનો ઉલ્લેખ હવે પછી કરવામાં આવશે.

ત્રयोदश परिच्छेद .

શમુઓના જાળમાં સિંહ પણ સપડાયો!

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

દિવસના અગિયાર વાગ્યે હું મારા મકાનપર પહોંચ્યો અને પછી ભોજનાદિ ક્રિયામાંથી વિમુક્ત થયા પછી તે ચિટ્ટીની નકલ વાંચવા લાગ્યો.

“કાઈ એક શુભ-વિષય લખતી વેળાએ વિદ્વાયતની પ્રજા લેખનશૈલી અને વર્ણમાલામાં એવું વિચિત્ર પરિવર્તન કરી દે છે કે, જે મનુષ્ય પર પત્ર લખવામાં આવ્યું હોય, તેના સિવાય અન્ય મનુષ્ય એ ભેદને ભાગ્યેજ જાણી શકે છે. અને તે પ્રમાણે આ પત્ર પણ એવીજ પ્રણાલીથી લખવામાં આવ્યું હતું. આ પત્ર પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, પણ અનેકગર આવાં પત્રો મારા હાથમાં આવી ચૂક્યાં હતાં, તેથી એ કાર્યમાં પણ મને જોઈતું જ્ઞાન સંપાદન થઈ શક્યું હતું. બાર વાગ્યાથી લઈને ચાર વાગ્યા સુધી અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરીને છેવટે મેં તે પત્રનું રહસ્ય અથવા તાર્તમ્ય તારવી કાઢ્યું. જ્યારે તેમાં હું ફળીભૂત થયો, ત્યારે મારા આનંદનો અધિજન રહ્યો તહિ પરંતુ જ્યારે પત્રને પૂર્ણ વાંચી લીધું, ત્યારે મારું હૃદય કમ્પાય-

માન થઈ ઉઠ્યું. પાપવૃત્તિના પાપી કીટોની અધમતાનું નિરીક્ષણ કરવાથી માંડે ચિત્ત વ્યથિત થવા લાગ્યું. તે પિશાચી પત્રમાં માત્ર ભયંકરતાનોજ અનુભવ થતો હતો. પ્રિય પાઠક! તને પણ તે પત્ર જાણવાની ઉત્સુકતા થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે, કારણ માનવ સ્વભાવ નિરંતર નવીન વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવા માટે આતુર રહ્યા કરે છે અને તે માનવ-પ્રકૃતિનો એક નિયમજ છે. માટે હું તે ભયંકર પત્રનું રહસ્ય તારા સન્મુખ પ્રકટ કરું છું. સાંભળ, તેમાં શું લખવામાં આવ્યું હતું, તેનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરીજો. તેમાં લખ્યું હતું કે;—

“ પ્રિયમન્ધુ મેંકર !

“ આપની આજ્ઞાનુસાર હું પ્રત્યેક કાર્ય કરી રહ્યો છું. રોઝની સાથે મારો ગાઢ સંબંધ બંધાઈ ગયો છે. તે ભોળી ભામાને મારા “ કપટતંત્રમાં પૂર્ણ રીતે ભ્રામી દીધી છે. તેની સાથે એટલી બધી “ ધનિષ્ઠતા જેડાઈ ગઈ છે કે, આજે સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાંજ આ- “ પછું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જશે. જો આજે તે મારા કંદામાં ફસાઈ “ જશે, તો તેની સાથે તમારાં લગ્નની ચર્ચા ચલાવીશ. તે “ સીધી રીતે સમ્મત નહિ થાય તો, લય બતાવીશ અને તેમ છતાં “ પણ નહિ માને તો આપના આદેશાનુસાર હેલનની પાસે તેને “ પણ પહોંચાડી દેવાનો યત્ન કરીશ. આપણી પ્રમળ સત્તાના બળ “ સન્મુખ કયું મનુષ્ય પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરી શકે તેમ છે ? “ ખૂન-હત્યા એવો આપણી આમળ નજીવું કાર્ય છે, ભલભલા “ દેશોનો વિસ્તાર કરવામાં, રક્તની નદીયો વહેવરાવવામાં અને ભયં- “ કર હત્યાકાણ্ড મચાવવામાં આપણને કોઈ પણ અટકાવી શક્યું “ નથી, તો પછી રોઝ જેવી એક તુચ્છ અથવા સાધારણ સ્ત્રીને “ પરલોકગામિની બનાવવી અથવા તો તેના લોહીથી તમારા “ ઉકળેલા હૃદયને શાન્ત કરવું એમાં તે કયો મહાન દ્વિગ્વિન્ય “ કરવાનો હતો ? મચ્છર અને ચાંચડની માફક તેને એક ધડીના “ છટ્ટા ભાગમાં ચોળીને ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ કરવામાં શું વિલંબ થવાનો “ હતો ? તે તમને નહિ મળે, તો તમારે માટે મેં એક સુકુમાર “ સુન્દરી કે જેનું સૌન્દર્ય અતુલનીય અને અપરિસીમ છે, તેને “ ઉપાડી લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માત્ર તેના પતિનું અને પિતા- “ નુંજ ખૂન કરવું પડશે, એટલે તે તરતજ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

“ તમારી આજ્ઞા મળતાંની સાથેજ હું તે જગન્મોહિની, લાવણ્યવતી
 “ લલનાના પતિ અને પિતાનો વધ કરીને સત્વર તેને તમારા
 “ હૃદય મંદિરની અધિવાસિની બનાવી દઇશ અને મિસિસ મેકેય-
 “ રના નામ તરિક્કે વિશ્વમાં તેને વિખ્યાત કરીશ.

“ સ્ટીફન પાસેથી રૂપિયા મેળવવાની, જે વાત થઇ હતી, તે
 “ રૂપિયા હજી તેણે આપ્યા નથી. અને તે આપવા પણ ઇચ્છતો
 “ નથી. આ સંબંધી સઘળા સમાચાર અબ્દુલેજ મને ગઇ કાલે
 “ સંભળાવ્યા છે. હવે હું આપને એમ પૂછવા માગું છું કે, હવે
 “ સ્ટીફનના સંબંધમાં આપ શું કરવા ધારો છો? મારા ધારવા
 “ પ્રમાણે તમારી સલાહ ઉપયુક્તજ છે. રોઝની સમક્ષજ તેનો વધ
 “ કરવો એ સર્વથા લાભદાયક છે. તેમ કરવાથી રોઝ કદાચિત્
 “ તમારી સાથે લગ્ન કરે, તેવો સંભવ છે. પરંતુ આ સઘળાં કાર્યો
 “ વિદ્રોહાનલ પ્રબલિત થયા પૂર્વેજ થઇ જવાં જોઇએ. ગાર્ડને
 “ મારવાનો ભાર મને સોપો; હું તેને પૃથ્વીના પટપરથી વાયુના
 “ વેગે ઉખેડી નાખીશ, તેના નામ-નિશાન અને અસ્તિત્વને ચિર-
 “ કાળને માટે વિક્ષીન કરીશ. પછીથી તેની અપાર સંપત્તિને સ્વા-
 “ ધીન કરતાં વિશેષ વિલમ્બ લાગશે નહિ. આવાં કડિન કાર્યો
 “ અબ્દુલ દ્વારા શીઘ્ર થઇ શકશે નહિ.”

“ કાનપૂરના ધનાઢય નગરશેઠનું ખૂન કરીને, તેની સંપત્તિ
 “ પ્રાપ્ત કરતાં, કાંઈ વિશેષ વિડંબના નડશે નહિ. તે તુરંતજ અને
 “ બ્હીકણુ વણિકનું નિકંદન કાઢવું એ તો માત્ર મક્ષિકાના પતન
 “ સમાનજ છે. તેનું ખૂન કર્યા પછી સંપત્તિ ઉપરાંત તમને એક
 “ અતિ અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, અને તે વસ્તુના
 “ નિરીક્ષણ માત્રથી તમારાં નયનો શીતલ બની જશે. ખરેખર !
 “ એ સ્વર્ગીય સુન્દરીના પાણીગ્રહણથી તમારા આત્માને એક
 “ પ્રકારના અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થશે. આ સુન્દરી અન્ય
 “ કોઇ નહિ, પરંતુ ઉક્ત નગરશેઠની પોડપવર્ષા સુકોમળ બાલિકા
 “ છે. મૃદુતા, મધુરતા, ગંભીરતા, અને સુંદરતામાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
 “ તે પણ અદ્ય સમયમાં હું આપને અપાવી શકીશ.

“ મેં સાંભળ્યું છે કે, અબ્દુલ પોતાના કાર્યમાં બે વખત
 “ પરાજિત થઈ ચૂક્યો છે. ભૂલથી બે વખત તે રોઝના આરડામાં
 “ સપડાઇ ગયો હતો. તેના આવા અયોગ્ય વર્તનથી ગાર્ડન બહો

“ ખરો સાવધાન બની ગયો છે? તેને આપણાં લયંકર કાવનાં
“ વિદિત થઇ ગયાં છે. ”

“ હવે આપણે તે ફંદમાંથી છુટી શકીએ તેમ જણાતું નથી.
“ આજે મને અવશ્ય મળી જશે. તમારા આગમનથી એક વિશિષ્ટ
“ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ છે. રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી મને
“ નંબર ૨૦૪ વાળા મકાનમાં મળશે. ફેટીફન અત્યારે તેજ મકા-
“ નમાં કેદ છે. આજે કોઈ પણ ચોક્કસ નિશ્ચય કરી નાખવો જોઈએ.
“ હવે બ્યર્થ કાળાક્ષેપ કરવાથી હાનિ સિવાય અન્ય કંઈ પણ
“ લાભ મળે તેમ નથી. ચાલાક રામપાલથી ચેતતા રહેજો. ”

“ કાલે રાત્રે એક નવીન ઘટના બની છે કે, રામપાલસિંહ
“ વૃદ્ધ ફકિર બનીને રૌબિન તથા જોન્સની પાછળ લાગ્યો હતો, તે
“ લોકો એટલા બધા મૂર્ખ છે કે, તેને પોતાના મકાનમાં જ લાવીને
“ રાખ્યો હતો. તે કેટલાંક અગત્યના કાગળપત્રો ચોરી ગયો છે. મારાં
“ માણસોએ તેની પૂંક પકડી હતી, પરંતુ કોઈ પણ રીતે તે પકડી
“ શકાયો નથી. આજે સહવારે એક બંગાળી બાબૂ, રૌબિનસ અને
“ જોન્સ જે મકાનમાં રહેતા હતા, તે મકાનને લાડે લેવા માટે
“ આવ્યો હતો. એ બાબૂ પર મને કાંઈક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે.
“ મારા તરફથી એક મનુષ્ય તેને પકડવા માટે તેની પૂંક પકડી
“ રહ્યો છે.

“ બીજા સર્વ સમાચાર સારા છે. પરંતુ રૂપિયાની ખાસ
“ આવશ્યકતા છે. હાલ તો માત્ર પાંચસો રૂપિયાથીજ કામ ચાલી
“ શકશે, તાતિયા ટોપીના થોડા ઘણા સમાચાર મળ્યા છે. નાના
“ સાહેબ અત્ય સમયમાં તમને આવી મળશે. મેં અહિં પરલોક-
“ વાસી વિખ્યાત રેસિડેન્ટ રૉબર્ટ્સની પત્નીના નામથી મારો પરિ-
“ ચય આપ્યો છે. આ નામથી ગાર્ડનના પરિવાર સાથે મેં અધિક
“ સંબંધ સ્થાપિત કર્યો છે. મારો ગુપ્ત વેસ પણ સુંદર નિવડ્યો
“ છે. હું બ્યારે સ્ત્રીનાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને રૉબર્ટ્સ તરીકે પ્રસિદ્ધ
“ થાઉં છું, ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય મને હું પુરુષ છું એમ જાણી
“ શકતું નથી. ”

“ તમારો વિશ્વાસ-
“ ડી. પિટર્સ ”

“ પત્ર વાંચીને હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. હું એક પાખંડીનું

અદ્ભુત પાપાંડ જોધને અત્યંત વિસ્મિત થયો. કુદરતનો કોપ થતો સૂધી મનુષ્યો કેતાં હલાહલ વિષમય કાર્યમાં વળગ્યા રહે છે. એનું પ્રત્યક્ષ દર્શ્ય અનુભવવા લાગ્યો. પ્રભુના સમાનતાયુક્ત શાન્તિમય રાજ્યમાં જીવતા નરપિશાચો, ચોતાની વિષયપિપાસા, ધનતૃષ્ણા અને અનેક દુર્વાસનાઓમાં લિપ્ત થઈને ગરીબોનાં કે, ધનવાનોનાં ચળાં કોપવામાં જરા પણ પાછા હઠતા નથી તથા ઇશ્વરી સત્તાના અલંઘ્ય નિયમોનું ઉત્થાપન કરવામાં લેશ પણ પાછી પાની કરતા નથી એનો મને આજેજ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો !

ખૂન ! હત્યા !! એ તો મૈકેયર અને તેમના સોબતિઓના મનમાં એક જાતની રમ્મતજ હતી. અબળાઓની પવિત્ર લજ્જા, અને મોંધિરૂં શીલ, તે તેમના પાપપૂર્ણ હૃદયની આગળ એક નજીવામાં નજીવીજ વસ્તુ ! ધિક્કાર છે. એવા અનીતિ અને ઇશ્વરી નિયમોનું નિકંદન કાઢનારા અધમ, નીચ કુલાંગારોને !! કૃત્ધનતા એજ તેમના જીવનનું મહા વ્રત !! અફસોસ ! લયંકર અફસોસ કે, જે ન્યાયશીલા અંગ્રેજ સરકારનું ખાનારા અને તેનુંજ ખોદનારા જંગલી ગધેઢા, મૈકેયર અને તેના ધર્મ વિદારક શયતાનોના નામ પર હજારો વાર અફસોસ છે. આ સમયે સન્ધ્યા થઈ ચૂકી હતી. મારા કાર્યના વિષયમાં હું કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યો નહોતો, મારું મન ચિન્તાથી વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું હતું. આજેજ રોઝને બચાવવી જોઈએ. જો આજે તેનું રક્ષણ ન થાય, તો આજે રાત્રેજ તેના અને સ્ત્રીક્રનતા ઉભયના પ્રાણ પૃથ્વીપરથી વિસર્જન થશે, એવી મને સમ્પૂર્ણ મંભાવના હતી. મારા મકાનથી મિ. ગાર્ડનનું મકાન પ્રાયઃ ત્રણ કોસ દૂર હતું. ત્યાં જવામાં ઓછામાં ઓછો એક કલાક લાગતો હતો. ત્યારે શું મારાથી રોઝનો બચાવ નહિજ થાય ?

“ પછી મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના રક્ષણોપયોગી આવશ્યકીય વસ્તુઓ લઈને, યુરોપિયન પોશાક પરિધાન કરી ગાર્ડનના મકાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. કેટલીક વાર પછી હું ત્યાં આગળ પહોંચી ગયો. આ સમયે રાત્રિના સાડા સાત વાગી ચૂક્યા હતા. ભગવાન દિનપતિ અસ્તાચક્ષમાં જઈ પહોંચ્યા હતા અને વિભાવરી દેવીનું આગમન થવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. ગાર્ડનને પૂછતાં જણાવ્યું કે, ‘રોઝ મિસિસ રોઝર્સ નામક એક લેડી સાથે ઉપાસના નિમિત્તે દેવળમાં ગઈ છે.’

“હવે હું અત્રે એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ન ગાળતાં, તરતજ સીધો દેવળ તરફ દોડી ગયો. ગાર્ડને મને અટકાવ્યો પણ ખરો, પરંતુ મેં તેમના આગ્રહ તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.”

“જે સમયે ગાર્ડનના મકાનમાંથી હું બહાર આવ્યો, બરાબર તેજ સમયે એક મુસલમાન નોકરે દોડતો આવીને મને કહ્યું કે;—“હજુર ! ગાર્ડન સાહેબનું મકાન ક્યાં આગળ આવેલું છે વાર ?”

“મેં પૂછ્યું કે;—“કેમ, તારે તેનું શું કામ છે ?”

“તે મનુષ્યે ઉત્તર આપ્યું કે;—“હું દેવળના પાદરીનો અનુચર છું, તેમણે મને એક સંવાદ પહોંચાડવા માટે મોકલ્યો છે. શું ગાર્ડન સાહેબને આપ જાણ્યો છો કે ?”

“તારે શું સંવાદ આપવાના છે વાર ?” મેં પૂછ્યું.

“સાહેબ ! આજે ગાર્ડન સાહેબની મિસખાખાં એક ભયંકર વિપદમાં આવી પડ્યા છે, માટે તેમની પ્રાણ-રક્ષા કરવાનું ક્ષયન આપવાનું છે.” તે મુસલમાન અનુચરે ઉત્તર આપ્યું.

“મેં ઉદ્વિગ્ન થઇને કહ્યું કે;—“ખાનસામા ! ગાર્ડન સાહેબને એ સંવાદ આપવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. હું તે સઘળું જાણું છું. તેના રક્ષણ માટેજ હું અત્યારે બહાર નીકળ્યો છું. ચાલો તમે પણ મારીજ સાથેજ આવો.”

“મારી આ વાત સાંભળતાંની સાથેજ તે કાંઈ પણ જોડ્યા ચાલ્યા વિના મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો. મેં બહુ ઉતાવળથી ચાલવા માંડ્યું, થોડેક દૂર ગયા પછી તે અનુચર કહેવા લાગ્યો કે;—હજુર ! દેવળમાં જવાથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ નથી. પરંતુ તેના પર જો સ્થળે આક્રમણ થયું છે, ત્યાંજ જવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.”

“મેં પૂછ્યું કે;—“તમે તે સ્થળને શી રીતે જાણી શક્યા છો, વાર ?”

“મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતી વેળાએ તે સહજ અચકાવા લાગ્યો, તેથી મારા ચિત્તમાં એક પ્રકારનો સંશય ઉત્પન્ન થયો. મેં વાંચેલા પત્રનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. પિટર સાહેબે લખ્યું હતું કે, મેં રામપાલની પાછળ એક મનુષ્યને મોકલ્યો છે, તેજ આ મનુષ્ય

હોય એમ મને જણાવા લાગ્યું. તેથી અચાનક મેં તે અંતુચરનું ગળું નેરથી પકડી લીધું. અને ખૂબ દબાવ્યા પછી ખીજા હાથમાં રિવોલ્વર લઇ તેની ખોપરી સન્મુખ તાકીને મેં કહ્યું કે;—“નીચ, હરામખોર? સાચું કહે કે, તું કાણ છે? ને અસત્ય બોલીને મને ઠગવાનો યત્ન કરીશ તો જીવથી માર્યો જઇશ. કહે, તું અહિં શા માટે મને લઇ આવ્યો છે,? શું તું મને એક સાધારણ માણસ ધારીને માફ ખૂન કરવા લઇ ગય છે? પણ નહિ, તેમ કદાપિ નહિ બની શકે. બોલ, તું પિટરનો જન્મ છે કે નહિ? ને જૂઠું બોલીશ તો હમણાં ને હમણાંજ આ રિવોલ્વરથી તારી ખોપરી ઉડાવી દઇશ. ”

“આ વાત સાંભળતાંની સાથેજ તે હાથ જોડીને મારી પાસે જીવનભિક્ષાની યાચના કરવા લાગ્યો. હું પણ સંદિગ્ધ થયો, તેથી તેને પૃથ્વી પર પછાડીને તેની છાતી પર ચઢી બેઠો.

“બરાબર આ સમયેજ નજીકમાંથી મને પિસ્તોલનેા અવાજ સંભળાયો અને તે સાથે એક મનુષ્યે લૂંટારાની માફક દોડી આવી મારા ગળાને ફરતું કપડું બાધી દીધું, તેણે એવા નેરથી કપડું બાંધ્યું કે હું તે સમયે બેશુદ્ધ થઇને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. બેશુદ્ધાવસ્થામાં મને જણાવા લાગ્યું કે, જાણે મને પાંચ સાત માણસો ઉપાડીને ક્યાંક લઇ ગય છે. આ વખતે મને રોઝનું સ્મરણ થઇ આવ્યું, અને હું ગહનવિચારમાં ગુંથાઇ ગયો. પરંતુ ત્યાર પછી શું થયું અને શી શી ઘટનાઓ બની, તે વિષયનું મને અત્યારે કાંઇ પણ સ્મરણ રહ્યું નથી.

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ

સૈનિક—વિદ્રોહ સંવાદ

(કમાન્ડિંગ ઑફિસર જનરલ હેની ડાયરી પરથી ઉદ્ધૃત)

“ઇ. સન ૧૮૫૭ ના મે માસની તારીખ ૨૨ મીને સોમવારના પ્રભાત સમયેજ મેં લક્ષમણપ્રસાદના મુખથી સાંભળ્યું કે, મિ.

ગાર્ડનની પુત્રી મિસ રૉઝના પ્રાણ બચાવતી વેળાએ સુવિખ્યાત ડિટેક્ટીવ કમિશનર સરદાર રામપાલસિંહ વિદ્રોહીઓના હાથમાં કેદ પડાયા છે. આ ઘટના કાલે રાત્રેજ બની છે. આજે પ્રભાતમાંજ મેં તેમનો શોધ કરવા માટે ત્રીસ સુદક્ષ અને ચાલાક પોલીસ સિપાહીઓને નિયુક્ત કર્યા છે. અત્યારે આવા કઠિન સમયમાં સરદાર રામપાલસિંહ સરકારને જેવી સહાયતા કરી રહ્યા છે, તેવી સહાયતા બીજાને પુરુષ ભાગ્યેજ કરી શકે તેમ છે. રામપાલસિંહની ગેરહાજરીથી સરકારને કાંઈક અંશે હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે.

ચારે બાજુથી વિદ્રોહનાં જે જે ચિન્હો જણાતાં હતાં તેના સર્વ સમાચાર અમને સરદાર રામપાલસિંહ દ્વારાજ મળ્યા હતા. વિશ્વાસઘાતક નાનાસાહેબના આતુર્ય અને મહત્તાનો પત્તો પણ તેમના દ્વારાજ મળ્યો હતો. ફ્રેન્ચ લૂટારો રૉબર્ટ મેકેયર અંગ્રેજી રાજ્યની વિરુદ્ધમાં જે ભયંકર કાવત્રાં રચી રહ્યો હતો, તેના ગુપ્ત રહસ્યની ખાતમી પણ તેમણેજ મેળવી હતી, તેજ નીચ મેકેયર દ્વારા વીર રામપાલસિંહ કાલે કેદ પડાયા છે. રામપાલ મેકેયરના મહાન શત્રુ છે, અને અત્યારે તેઓ તેના હાથમાં સપડાયા છે, રામપાલના ભાગ્યમાં શું લખ્યું હશે, તે તો માત્ર પરમાત્માજ જાણે છે. મને મોટી આશા હતી કે, રામપાલસિંહના રહેવાથી આ ભયંકર વિદ્રોહનો અગ્નિ સળગી ન ઉઠતાં, આપોઆપ શાન્ત થઈ જશે. પરંતુ અત્યારે તેમની આવી દુર્દશા યવાથી મારી તે આશા તદ્દન માટીમાં મળી ગઈ છે. હું હવે મારા કુટુંબ-પરિવારને સત્વર કલકત્તા વિદાય કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છું. આજે જ મેં ભારતના વૈાચસરાય લૉર્ડ કેનિંગને નીચે પ્રમાણે ટેલિગ્રામ મોકલ્યો કે:—

“ ડિટેક્ટીવ કમિશનર સરદાર રામપાલસિંહ કાલે રાત્રે મેકેયર દ્વારા કેદ પડાયા છે તેમની ગેરહાજરીથી આપણને ઘણુંજ નુકસાન થવાનો સંભવ છે, રામપાલસિંહના કેદ થવાથી, કાલના વિદ્રોહ અથવા બળવના કાંઈ પણ સમાચાર મળી શક્યા નથી. તેમની તપાસ ચાલી રહી છે, પોલીસ કમિશનર બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.”

કાનપુર

સર ટૉમસ હે. કે. ટી. જે. સી. વી.
કુમાન્ડિંગ ઓફિસર

“ આ પ્રમાણે ટેલિગ્રામ મોકલ્યા પછી લગભગ બે કલાકે લૉર્ડ કેનિંગનો નીચે પ્રમાણે તાર મળ્યો કે—

કલકત્તા ગવર્નમેન્ટ પેલેસ

તા. ૨૨ મી મે, સન ૧૮૫૮

“ આવી મારામારીના ભયંકર દિવસોમાં રામપાલસિંહ આપ-
“ જીને ડાંખા હાથ સમાન સહાયક થઇ પડ્યા હતા. તેમને કાનપુર
“ મોકલ્યા પછી હું એક પ્રકારે નિશ્ચિંત “ થઇ ગયો હતો. માટે
“ તમને એક ઉલ્લેા અનુરોધ છે કે, જેમ બને તેમ તેમનો જલ્દી
“ શોધ કરાવજો. પોલિસ કમિશનર ટેઇલર બહુજી ચતુર અને
“ નિપુણ પુરુષ હોય તેમ જણાતું નથી, તેથી તમે પોતેજ તેમની
“ શોધ કરવાનો યત્ન કરો. મેં રામપાલને પ્રથમથીજ જણાવ્યું હતું
“ કે, ‘ મેકેયર તમને સંતાપશેજ. માટે તેના તથા નાનાસાહેબના
“ પ્રયત્નો તરફ વિશેષ ધ્યાન આપજો. ? ”

“ વિદ્રોહાનલ સત્વર સળગી ઊઠે એવો સંભવ વધારે છે.
“ સરદાર રામપાલનાં રહેવાથી હું ઊત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશને માટે નિ-
“ શ્ચિંત રહેતો હતો. “ પણ હવે મારે પોતાનેજ ત્યાં જવું પડે તેમ
“ જણાય છે. મારે ત્યાં આવવાની આવશ્યકતા છે કે કેમ તેનું
“ સત્વર ઉત્તર આપો. ”

“ ડૉક્ટર સ્ટીફનના શા સમાચાર છે, હમેશાં રામપાલસિંહના
“ સમાચાર મોકલવામાં બીલકુલ ખલેલ કરશે નહિ. ”

કુનિંગ

તારીખ ૨૩ મી મે, સને ૧૮૫૭ના મંગળવારે, પોલિસ કમિ-
શનર મિ. ટેઇલરે જે સંવાદ મેળવ્યા, તે ધણાજ ભયાનક અને
કમ્પારી ઉપજાવે તેવા હતા. સરદાર રામપાલસિંહ શત્રુઓદ્વારા
માર્ગ ગયા હતા. સેન્ટપાલ કેથેડ્રલ દેવળની સ્હામેના મેદાનમાંથી
તેમના શરીરપરનાં વસ્ત્ર તથા એક સોટી મળી આવી હતી તેમજ
જે સ્થળેથી આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેની પાસેનાજ એક
ખાડામાંથી એક છરો પણ મળી આવ્યો હતો અને ત્યાં આગળ
કેટલીક જમીન પણ લોહીથી રંગાયલી હોય તેમ જણાતું હતું. આવાં
અનેક કારણોથી સર્વના મનમાં નિશ્ચય થઇ ગયો, કે રામપાલસિંહનું
મૃત્યુજ થયું હોવું જોઈએ. મને પણ એ વાત પર કાંઈક વિશ્વાસ
આવે છે, પરંતુ લોકમણ્યપ્રસાદને આ સમાચાર પર વિશ્વાસ આવતો
નથી. હજી પણ તેમની તપાસ ચાલુ છે, ઇશ્વરકૃપાથી રામપાલનું
મૃત્યુ ન થયું હોય, તો અમારાં અહોભાગ્ય ગણાય. કદાચિત્ દૈવ-

યોગે તેમનું મૃત્યુ થયું હશે, તો અમારા લોકોને પુનઃ ભયાનક વિપદમાં આવવું પડશે. આજે ગંગાકિનારે એક નૌકા આવીને નાંગરી છે, તેમાં ચાર પાંચ સંન્યાસી તથા તેમના વીસ પત્નીશ શિષ્યો પણ છે. તેઓ સઘળા મહારાષ્ટ્રવાસી છે. આથી અમને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેમાં તાતિયા ટોપી તથા નાના સાહેબ પણ સાથેજ છે. પરંતુ આજે રામપાલ નથી તેથી તેમનો પત્તા મેળવવાનું સાહસ કોનાથી થઈ શકે વાર ? અનેક પ્રકારના સંશયોથી મેં પુનઃ આજે લોર્ડ કેનિંગ્ટને નિમ્નલિખિત ટેલિગ્રામ મોકલાવ્યો:—

કાનપૂર ફોર્ટ (દુર્ગ)

તારીખ ૨૩ મી મે, સન ૧૮૫૭.

“ તપાસ કરતાં સરદાર રામપાલસિંહ માર્યા ગયા છે, એવો પત્તો મળ્યો છે. છતાં પણ હજી તપાસ તો ચાલુજ રખાવી છે. “ જનસૂત્રોના જેવા ચાળીસ-પચાસ મહારાષ્ટ્રી સંન્યાસીઓ મંગા- “ કિનારે આવીને ઉતર્યા છે. મૃત્યુ પહેલાં એક દિવસે રામપાલસિંહે “ એક પત્ર મોકલાવ્યું હતું, તેમાં લખ્યું છે કે, “ તાતિયા ટોપી “ અને નાના સાહેબના આવવાની ધણીજ સંભાવના રહ્યા કરે છે. “ આ પરથી મને જણાય છે કે, આ મંડળમાં તેઓ પણ સાથેજ “ છે. હશે ખરેખર ! તેમની તપાસ પણ ચાલુજ રાખવામાં આવી છે. “ સર ટોમસ હે. ”

તા. ૨૪ મી મે સન ૧૮૫૭ના શુક્રવારે તો વળી આથી પણ ઘણા ભયંકર સમાચાર મળ્યા કે, ગઈ તારીખ ૧૦ મી મેને દિવસે ભિરતના સૈનિકો વિદ્રોહી અથવા બળવાખોર બની ગયા છે. રામ-પાલસિંહના એક અનુચરે ત્યાંથી આવીને મને આ સમાચાર આપ્યા હતા. આજે પણ રામપાલસિંહનો પત્તો ક્યાંયથી મળી શક્યો નહિ. બેન્ગાલ રેજિમેન્ટના કુપ્ટન લુઇ અને બૂલોનાં આચરણુ પણ સારાં જણાતાં નહોતાં. તેઓ પણ વિદ્રોહીઓના ટોળાં સાથે મળી જાય તેવો સંભવ રહ્યા કરતો હતો. છતાં પણ તેમનાં કાર્યો પર પણ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. મેંકેપરનો એક ફત ગઈ કાલે પકડાયો છે અને રામપાલના એક જનસૂત્રે તેને પકડ્યો છે તથા હાલમાં તેને કારાગૃહમાં કેદ રાખવામાં આવ્યો છે. મેંકેપરને નાગરી ભાષામાં લખેલું એક પત્ર મળ્યું છે. તેમાં કલકત્તા પાસેના બારકપુર ગામના એક જમાદારે પૂછાવ્યું છે કે; “ તમે લોકો વિદ્રોહી-બળવા-

ખોર તરીકે ક્યારે બહાર પડવાના છો ? ” એહ ! મેંકેયર પણ કેવો ભયાનક પુરુષ છે ? તે માંહોમાંહો આવાં કાવત્રાં રચી રહ્યો છે, એ વાતનો અમને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો. સમપાલે કેટલીકવાર આ સંબંધીની વાતો મને કહી સંભળાવી હતી, પરંતુ મને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નહોતો. પરંતુ અત્યારે મને એમજ લાગે છે કે, તે વખતે હું ભયાનક ભ્રમમાં પડ્યો હતો તેથીજ તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહોતો. આવા પ્રકારની અનેક વાતોના ભ્રમથી આજે પણ મેં લોર્ડ કેનિંગને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો કે :—

કાનપૂર-૧૯૧૮

“ દશમી મેને દિવસે મિરત કેન્ટોન્મેન્ટના સિપાહીઓએ લય-
 “ કર વિદ્રોહ મચાવીને કેટલાંક અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષોને મારી નાંખ્યાં
 “ છે અને હવે દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. બહોળ દુઃખનો
 “ વિષય છે કે, અત્યારે રામપાલસિંહ અત્રે હાજર નથી. શું બારક-
 “ પુરના સૈનિકો પણ વિદ્રોહી બની ગયા છે ? આજે રૅ.મર્ટ મેંકે-
 “ યર નામક એક લૂટારાનો એક અનુચર પકડાયો છે. તેમજ
 “ બારકપુરના એક જમાદારનું પત્ર મેંકેયરને મળ્યું છે તેમાં તેણે
 “ તેને પૂછાવ્યું છે કે, “ તમે લોકો ક્યારે વિદ્રોહી થવા ધારે છો,
 “ તે જલ્દી જણાવો. મેંકેયરજ આ વિદ્રોહીઓનો મુખ્ય નાયક છે
 “ અને તેણેજ સમગ્ર ભારતમાં વિદ્રોહ સળગાવી મૂક્યો છે, બળવો
 “ જગાવી દીધો છે તે ક્યાં આગળ છુપાઈને આવાં કાર્યો કરે છે,
 “ તેનો પત્તોજ મળી શકતો નથી. છુધ્ધ અને છુલો નામના બે ફેંચ
 “ સૈનિકો આ કિલ્લામાં છે તથા તેમનાં કાર્યો પર પણ અમને સંદેહ થઈ
 “ રહ્યો છે. તેમના સંબંધમાં હવે શી વ્યવસ્થા કરવી તેનું ઉત્તર લખી
 “ જણાવો. સ્ટીફનના હજી સૂધી કશા સમાચારજ મળી શક્યા નથી.”

સર ટૉમસ છે.

× “ સર ટૉમસ હેનાં આવાં સુદક્ષ કાર્યો તથા વિદ્રોહીઓને પકડી પાડવાનું ચાતુર્ય રાખવા તેમજ અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં, કેટલાક દિવસ પછી કાનપૂરમાં લયંકર વિદ્રોહાનંદ સળગી ઊઠ્યો અને તેથી અનેક સૈનિકો પણ બંડખોર બની ગયા.

“ આ સંબંધમાં સર ટૉમસ હેની ડાયરીમાં આ પછીના ખીખ કાંઈ પણ સમાચાર લખવામાં આવ્યા નથી.” લેખક.

પંચદશ પરિચ્છેદ

નરાધમની નાલાયકી

મિ. ગાર્ડનની આત્મકથા

તે દિવસે જ્યારે સરદાર રામપાલસિંહે ધણીજી વ્યગ્રભાવે રોઝના સંબંધમાં મને જે કાંઈ પૂછ્યું, તે વેળાએ મારા ચિત્તમાં વિષમ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેઓ જ્યારે તરતજ દેવળ તરફ દોડ્યા ત્યારે હું કાંઈ પણ સ્થિર કરી શક્યો નહિ. મેં મિસિસ ગાર્ડનને આ સમાચાર જણાવ્યા; પરંતુ હેલનના મૃત્યુ પછી તદ્દન નિર્જીવ મનુષ્યની પેઠે પોતાના દિવસોને ધણીજી કઠિનતાથી વીતાડી રહી હતી, તે કોઈ પણ દિવસ રડ્યા સિવાય રહેતી નહોતી. નિરંતર તેની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસૂ વહ્યા કરતાં હતાં. તેથી મારી આ વાત સાંભળીને તેના દુઃખી દિલમાં સખ્ત આઘાત થયો.

“ પ્યારી પુત્રી હેલનના સ્વર્ગવાસ પછી તેનો સ્નેહ મિસ રોઝ પર વિશેષ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો હતો. મારા મુખમાંથી ઉપ-રૂક્ત ઘટનાના સંવાદ સાંભળીને તે તદ્દન બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. પ્રથમ તો તેને સાવધ કરવામાં મારે કેટલોક સમય નષ્ટ ગયો, પણ ત્યાર પછી તરતજ એક આશાને તેની સુશ્રૂષા કરવા માટે નિયુક્ત કરીને હું રોઝની તપાસ કરવા માટે બહાર નીકળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

“ મને બહાર જતો જોઈને તે ભેરથી બોલી ઊઠી કે;—“ જો આજે મને મારી પ્યારી પુત્રી રોઝનો મેળાપ નહિ થાય, તો પછી તમે મને જીવિતાવસ્થામાં જોઈ શકશો નહિ. હેલનના ખૂનથી માંડે હૃદય તદ્દન ભગ્ન બની ગયું છે અને તેમાં જો રોઝનો ચિરકાળને માટે વિયોગ થશે, તો પછી મારો આ આત્મા અવનીપર ટકી શકશે નહિ. રોઝને મારાં નયનોથી નિરખીને માંડે જીવન ટકાવી રહી છું, તે પણ તેના વિરહથી હવે વધુ વખત રહી શકશે નહિ.”

“ હેવટે હું પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને ભેરથી બહાર નીકળ્યો. મિસિસ ગાર્ડનના શબ્દો મારા હૃદયમાં કષ્ટક સમાન ખૂંચવા લાગ્યા, માંડે સમસ્ત શરીર એક બયાનક વિપદની આશંકાથી

કમ્પાયમાન થઇ ઉઠ્યું, મને તે સમયે એમજ જણાવા લાગ્યું કે, હું જાણે એક વિયોગાન્ત, કરુણામય નાટકનું વિષાદમય દ્રશ્ય જોઇ રહ્યો છું. આ સમયે મારી સાથે ચાર બળવાન અંગરક્ષકો પણ હાજર હતા. મારા મકાનથી દેવળ અત્યંત નિકટમાં હતું, તેથી હું ગાડી લીધા વિના પણ ચાલીનેજ બહાર નીકળ્યો. અમે લોકો જે વેળાએ દેવળમાં પહોંચ્યા, તે સમયે ઉપાસનાતું કાર્ય સમાપ્ત થઇ ચૂક્યું હતું.

પ્રથમ મેં દેવળમાં તપાસ કરી, પરંતુ રોઝનો કાંઇપણ પત્તો મળી શક્યો નહિ, આથી માફ ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ થઇ ગયું. રામ-પાલસિંહ પણ અત્યારે અત્રે જણાતા નહોતા. મેં દરવાનને પૂછ્યું કે, -“ભાઈ, તમે અહિંથી કોઇની ગાડી જતી જોઇ છે કે?” દરવાન અમને સારી રીતે ઝાળખતો હતો, તેથી તેણે શાન્તિથી ઉત્તર આપ્યું કે; -“સાહેબ ! મિસ રોઝ તો પ્રથમથીજ એક મેમની સાથે અહિંથી ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં છે.”

“પછી હું વ્યર્થ સમય ન ગાળતાં પુનઃ મારા ગૃહ તરફ વિદાય થયો. પરંતુ ત્યાં પણ હજી સૂધી રોઝ આવી નહોતી, -તેની સાથે મેં જે અનુચરો મોકલ્યા હતા તેઓ પણ આવ્યા હોય તેમ જણાતું નહોતું. આથી મારા મનમાં ભયાનક નિરાશાનો ભાવ આવી ગયો. હૃદયમાં રહેલી માત્ર એકજ આશા પણ તદ્દન નિર્મૂળ થઇ હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. તેમજ માફ મન પણ તેને મેળવવા માટે અતિ આતુર બની ગયું.”

“હું પછી ઉપર ન જતાં નીચેજ બેસી રહ્યો, હૃદયનનો તો પાપાંધ પિશાચોએ આ પૃથ્વી પરથી નાશ કર્યો, પરંતુ હજી સૂધી તેમના આત્માને શાન્તિ નહિ મળી હોય કે આજે તેઓ રોઝનો પણ પ્વંસ કરવા ઇચ્છે છે. ઓહ ! દુષ્ટ-નરાધમ મેકેયર ! પાપની પ્રતિમા સ્વરૂપ મેકેયર ! તારા હૃદયમાં શું દયા કે માયાનો અંશ માત્ર પણ નથી ? બિચારી નિર્દોષ હૃદયનનો વિના વાંકે વધ કરીને તેને આ દુનિયામાંથી ચિરકાળને માટે નષ્ટ કરવા છતાં પણ, ઓહ ! પાપી, કૂર, અધમ મેકેયર ! મારા જીવનના સ્તંભ સમાન રહેલી રોઝનો પણ તું આજે નાશ કરવાને ઉપસ્થિત થયો છે ? પરમાત્માના પ્રેમમય આદેશોનું ઉલ્લંઘન કરીને તું માત્ર પાપનો પ્રચાર કરવામાંજ તારા આ મોંઘા માનવ જીવનને વ્યર્થ નષ્ટ કરી રહ્યો છે, તેથી તને શું સુપરિણામ મળવાનું છે ? નીતિ-ન્યાય અથવા પ્રેમ

અને ક્યા આદિ સર્વમાન્ય સદ્ગુણોનાં ખૂન કરીને હિંસા, દુર્બ-
સન, કામધિતા આદિ ધુણાકારક દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવામાં તારું કદી
પણ શ્રેય થનાર નથી. અંતે ધર્મે જ્ય અંતે પાપે ક્ષયજ છે.

“ મારી સર્વ સંપત્તિને તું મારીમાં મેળવી દે, મારા પોતાનો
વધ કરીને તારા વૈમનસ્યથી ભરેલા હૃદયને શાન્ત કરી લે; પરંતુ
મારી નિર્દોષ અને બળહીન અમળા કન્યાઓનાં ખૂન ન કર. મારા
જીવનની એક આધારભૂતા આશા હૃદયને તો નાશ કર્યો, પરંતુ
હવે આ અવશિષ્ટ રહેલી રોજનો નાશ ન કર. કદાચિત્ જો તારી
પ્રતિહિંસા અથવા બદલો લેવાની વૃત્તિઆવી પ્રમળ હોય, તો પછી
તું મારું હૃદય શા માટે નથી છેદી નાખતો? રોજ અને હૃદયને તારું
શું બગાડ્યું છે? મેં જો તારા અપરાધ કર્યા હોય, તો પછી મને
તેનો દંડ ન આપતાં મારી નિર્દોષ કન્યકાઓને શા માટે પીડે છે?
ઓહ! સમસ્ત બ્રહ્માંડોના સંચાલક સ્વામી! કૃપાળુ પરમાત્મા!
મારા હૃદયમાં નવીન બળનો સંચાર કરો. આપની ઇચ્છા અનેક
વિદ્યો હોવા છતાં પણ પૂર્ણજ થશે. માટે તે સહન કરવાનું ઉપયુક્ત
સામર્થ્ય આપ મને પ્રદાન કરો. પ્રભુ! કરાળ કાળની દુઃખમય
સ્થિતિમાં મને શાંતતા ધારણ કરવાની શક્તિ આપો. સંસારની અનેક
વ્યાધિમય વિડંબનાઓ વેઠવાનું આપ મને નવીન ચૈતન્ય આપો.”

“ આ પ્રકારની ચિન્તામાં લગભગ અર્ધોંક કલાક વીતી ગયો;
પરંતુ હજી સૂંધી રોજ આવી નહિ. એટલે મેં પોલિસ કમિશનર મિ.
ટેમ્પલર સાહેબને એક પત્ર મોકલીને રોજનો પત્તો મેળવવા માટેનો
અનુરોધ કર્યો. હું આજે બીજીવાર મિસિસ ગાર્ડનને મળી શક્યો
નહિ. રોજનો પત્તો ન મળવાથી હું એકલોજ ચાલ્યો આવ્યો છું
એવા સમાચાર પણ મેં તેમને મોકલાવ્યા નહિ. આજે કાંઈ પણ
જમ્યા કારવ્યા વિના હું એક ઓરડામાંજ બેસી રહ્યો.

“ રાત્રિ ધણીજ વીતી ગઈ હતી, આ સમયે એક દારૂરક્ષક
આવીને દારૂને ધક્કો માર્યો. દારૂ ઉઘાડ્યા પછી તેણે મને એક
કાગળનો કકડો આપ્યો, અને પછી બોલ્યો કે;—“ એક સાહેબ
આપને મળવા માગે છે.”

“ મેં તે કાગળને દીપકના પ્રકાશ પાસે જઈને જોયો—તેમાં
લખ્યું હતું કે “રોબર્ટ મેકયર” આ શબ્દો વાંચતાંની સાથેજ
મારું સમગ્ર શરીર કોંધથી સળગી ઊડ્યું. મને જણાવા લાગ્યું કે,

તે રોઝની હરીકત સંભળાવવા માટેજ અત્રે આપ્યો હશે. ને હું તેની મુશ્કાકાત નહિ લઉં તો તેથી વળી વિશેષ વિપદ આવવાની સંભાવના છે. આમ ધારીને છેવટે લાચારીથી મેં મેકેયરને અંદર આવવાની આજ્ઞા આપી. ત્યાર પછી તરતજ એક વૃદ્ધ પાદરીએ મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને દ્વાર બંધ કરી દીધાં. મારી પાસેજ એક કુરસી પડી હતી, તે પર બેસીને તેણે કહ્યું કે:—“મિસ્ટર ગાર્ડન ! આજે ઘણા દિવસે તમારી મુશ્કાકાત થવાથી મને ઘણોજ આનંદ થાય છે.”

“તેના કંઠેસ્વરપરથી હું નળણી ગયો કે, તે નીચ પાપાત્મા મેકેયરજ છે. તેથી મેં તેનો હાથ પકડીને કહ્યું કે:—“મેકેયર ! મેં તમારો શું અપરાધ કર્યો છે કે, તમે મારી પ્રાણુથી પણ વિશેષ પ્યારી વસ્તુનું હરણુ કરી ગયા છો ? બિચારી ગરીબડી હેલનને નિર્દયતાથી કમકમાટ ઉપજાવે તેવી રીતે મારી નાખવા છતાં, પણ શું તમારી હિંસાવૃત્તિ તમ અથવા પૂર્ણ નથી થઈ કે ? હું શું કહું કે, તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું, નહિ તો આજે આ સંતત્ત્વ ગાર્ડન તમારું મુણ્ડ દિખાડુ કર્યા વિના અથવા મસ્તક છેઘા વિના રહેત નહિ. પરંતુ પ્રતિજ્ઞાપાત્રન એજ પુરુષોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. મેં તમારી સાથે અત્યાર સુધી મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નથી અને કરીશ પણ નહિ. તમારા જેવા કાયર, વિઘાતક અને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર પાપાત્માની સાથે પ્રથમથીજ સંબંધ બેસવામાં મેં એક પ્રકારની ભયંકર ભૂલ કરી છે. મિત્રતાના યદ્દશામાં તમે મને ઘણોજ ઉત્તમ પુરસ્કાર (?) આપ્યો છે. એક તો મારી પાસેથી ત્રીસ હજાર રૂપિયા પડાવ્યાં, મારી પ્યારી પુત્રી હેલનનું ખૂન કરીને ધરણીપરથી તેનું અસ્તિત્વ મટાડ્યું અને છેવટે આંધળાની એક લાકડી સમાન રોઝનો પણ નાશ કરવાને ઉપસ્થિત થયા ? ઓહ ! મેકેયર ! મારો નહિ તો, સજ્જન પુરુષોનો અને તેમનો નહિ તો પરમાત્માનો તો જરા ભય રાખ ! તારાં આવાં કુટિલ કાર્યો અંતે તારંજ બક્ષણુ કરશે. આજે તું અનેક અળળાઓના નાશ કરનાર હત્યારા તરીકે વિખ્યાત છે, પરંતુ અંતે એવીજ અળળાઓના હાથથી તારા આ દેહનું પતન થશે. અરે ! અધર્મ પ્રચારક શયતાન !! પાપની પણ પરિસીમા હોવી જોઈએ. વિના વાંકે કોઈનો નાશ કરવો એ એક પ્રકારે પોતાના હાથેજ પોતાની ગર્દન કાપવા સમાન છે.

“અત્યારે તને મારાં વાક્યો વળ જોવાં કઠિન લાગશે, પરંતુ મેંકેયર ! યાદ રાખજે કે જ્યંતે એજ વાક્યો તને યાદ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. તું અત્યારે કામલોદુપતા, અર્થતૃષ્ણા અને હિંસક-વૃત્તિમાં તન્મય બની ગયો છે, તેથી તને તારા પોતાના સારા નર-સાનો પણ વિચાર રહ્યો નથી. વિષયાંધ ! તું તારી વિષય પિપાસા-માં કેવા કેવા અત્યાચારો આદરે છે, તેનું પણ તને લાન રહ્યું નથી અને તેથીજ તું જ્યંત ત કીર્તિને બાજૂએ મૂકી દઈને પાપનાં પો-ટલાં બચરી રહ્યો છે. ધિક્કાર છે તને ! તારા પાપમય જીવનને અને તારી કુટિલ કુમતિને ! ! અધમ ! હજી પણ તારી પાપવૃત્તિને કા-બૂમાં રાખ કે જેથી ભવિષ્યમાં પણ કદાચિત્ તારો ઉદ્ધાર થઈ શકે.”

“આ સાંભળીને દુરાત્મા મેંકેયર કહેવા લાગ્યો કે;—“ગાર્ડન ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ગર્ભ વાતો સંભારીને રોદણું રડવાથી કાંઈ પણ વળે તેમ નથી. તમે તમારી જીભને હૃદયદાર છૂટી મૂકી દો છો, તેનું પરિણામ પણ ધ્રાજુંજ વિપરીત અથવા ભયંકર આવશે. તમને હજી પણ કહું છું કે, ગઈ ગુજરી વસરી ગયો. કારણકે, ગર્ભ વા-તોનો સોય કરવો એ મિથ્યા પ્રજ્ઞાપો છે. જો તમે પ્રથમથીજ મારી વાતોપર લક્ષ્ય આપ્યું હોત તો, તમારે કદાપિ આવું વિષમય પરિ-ણામ શોધવું પડત નહિ. હશે ખગેર ? હવે હું માત્ર તમને એટલુંજ પૂછવા આવ્યો છું કે;—તમે મારી સાથે રોજનાં લગ્ન કરવામાં સ-મ્મત થાઓ છો કે નહિ ? જો તમે આ વિષયમાં પણ સમ્મતિ નહિ આપો તો પછી રોજને પણ હેલનની પાસે હવા ખાવા માટે મોકલી આપીશ. તમે આ વીર મેંકેયરના પરાક્રમેથી લેશ માત્ર પણ અજ્ઞાત નથી, માટે પ્રથમથીજ ચેતીને રોજનાં લગ્ન મારી સાથે કરો, તો તેમાં તમને અધિક લાભ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ જો તેમ નહિ કરો તો આજે રાત્રેજ રોજના જીવનનો અંતિમ પડદો પડી જશે. મેંકેયરની કરાલ કટારી તેના હૃદયમાં પેસી જશે. ખૂન કરવું એ તો માત્ર મારા મનમાં લીંછુ ઉછાળવા સમાન છે, માટે કહો તમે શા વિચારપર આવો છો ?—પ્યારી પુત્રીના પ્રાણ બચાવવાના કે, તેને ચિરકાળને માટે આ દુનિયામાંથી નષ્ટ કરાવવાના ? જો આજે તમે મને સમ્મતિ નહિ આપો તો કાલના અરણોદયનાં દર્શન રોજ ફરી શકવાની નથી.”

“દુષ્ટ, નરાધમ—પાપાત્મા મેંકેયરની વાતો સાંભળીને મારે

સર્વોગ ક્રોધથી પ્રભવસિત થઇ ઉઠ્યું; પરંતુ તેની સાથે અન્ય પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાથી વિપરીત પરિણામ આવવાની સંભાવના હતી તેથી મેં લાચારીથી તેનો પગ પકડીને નમ્રભાવે કહ્યું કે, — “મૈકેયર ! ઓહ ભલા મૈકેયર ! ! કૃપા કરીને તું મારા જીવનના સારરત્નનો સંહાર ના કર ! રોઝ જેવી નિરપરાધિની બાળાનો નાશ કરીને મારા અત્યંત કષ્ટમાં વૃદ્ધિ ના કર. ભાઈ ! દુઃખીને અધિક દુઃખી ના બનાવ ! મારા ચિન્તાથી ભડભડ જળતા હૃદયમાં ધૂતનું આવાહન ના કર ? પરમાત્મા તારું કલ્યાણ કરશે. અત્યારે મારી ચારે બાજુએ દુઃખનો દાવાનળ પ્રકટી રહ્યો છે, તેમાં તું વિશેષ વૃદ્ધિ શા માટે કરે છે ? કરુણતા, નમ્રતા અને વિનયતાથી હું તને વારંવાર વંદન કરીને કહું છું કે, ભાઈ ! તું મને દુઃખીયાને હવે વીશેષ ન સતાવ. હૈલન જેવી પુલ-કુસુમ સુન્દરીનો વગર વાંકે સંહાર કરવા છતાં, તારું હૃદય સંતુષ્ટ નથી થયું કે, તું આજે પુનઃ મારી એકની એક પુત્ર તુલ્ય કન્યાનો વિનાશ કરવાને તત્પર થયો છે ! ભાઈ ! મારી એ લાડકવાયી જીવનાધાર પુત્રીનો હવે વધ કરતો નહિ. તારી કરાચ કટારીને કાબૂમાં રાખીને તું મારા ભાવિ સુખના આધારનું છેદન ન કરતો, રોઝ તદ્દન પવિત્ર અને ભોળી બાળા છે, તેનું ખૂન કરવાથી તારું પણ નિકંદન નીકળી જશે. તેના શાપથી તારું અનિષ્ટ જ થશે. તે મારી સમ્મતિ હોવા છતાં પણ તારી સાથે લગ્ન નહિજ કરે. વળી તારા જેવા હત્યારાને હું તે સુવર્ણ પ્રતિમા સમાન કન્યા સોંપી પણ શી રીતે શકું ? માટે ભાઈ ! તું રોઝની આશા મૂકીને તેને જીવન-દાન આપ-તેને ન માર. તે અજાણ છે માટે તેનું રક્ષણ કર. ઇશ્વર તારી આવી દૈદારતા વંદનને તારું કલ્યાણ કરશે.”

“ મારી ઉપયુક્ત વાત સાંભળીને તે અતિ ક્રોધ સહિત કહેવા લાગ્યો કે, — “ મિ. ગાર્ડન ! હું તમારી પાસે ધર્મોપદેશ ગ્રહણ કરવા આવ્યો નથી, તમે તમારા ધર્મિંગો તમારી પાસેજ રાખો. વીર મૈકેયર પોતાના બાહુજળનેજ સાચો ધર્મ સમજે છે. આકીના સર્વ ધર્મોને તે તુચ્છ ગણાવેજ ગણે છે. કહો જોઈએ કયો પુરૂષ કુટિલ નીતિના અવલંબન સિવાય મહાન પદને પામ્યો છે ? નિર્મળ અને હલકાપુરૂષોજ ધર્મ-ધર્મના પોકારો કરીને પોતાનો ભૂલો અચાવ કરે છે. પરંતુ વીર-ગહાદુર પુરૂષો તે પોતાની પ્યારી અસિનેજ સાચો ધર્મ ધારીને તે દ્વારા જીવનની રક્ષા કરે છે. હું તમારા જેવો ધર્મ-

બીર કે પાપબીર નથી, પરંતુ લોહીની નદીયો વહેવડાવવામાં; વૈમનસ્થનો બદલો લેવા માટેનો બચકર રક્તપાત કરવામાં અને મારી ઇચ્છા તથા તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા માટે અનેક નિર્બળ નરનારીઓનાં ખૂન કરવામાંજ ખરો ધર્મ માનું છું. જે દારા માંડે શ્રેય થાય તેજ મારો ધર્મ, તેજ માંડે કર્મ અને તેજ મારો મર્મ છે. આયલાઓની માફક બીરે બનીને હું મારા કર્તવ્યથી ધર્મ તો શું પરંતુ સાક્ષાત્ પરમાત્માથી પણ પરાક્રમશુભ થાઉં તેમ છું. કહો, તમે મારી સાથે રોઝનાં લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો કે નહિ? સત્વરે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપો. હું તમારી પાસે યાચના કે લિક્ષા નથી માગતો, પરંતુ આદેશ કરીનેજ પૂછું છું, આ વાતને પણ ધ્યાનમાં રાખજો.”

“હવે મારાથી ધર્મની અસલ નિંદા સહન થઈ શકી નહિ, તેથી હું ક્રોધથી કમ્પીને ઉભો થયો અને ત્યાર પછી થોડી વારે મેંકચરના તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યો કે,—“નાદાન-નાસ્તિક! તું ધર્મનાં ખરાં તરવને શી રીતે જાણી શકે? પામર પુરુષો તેના ગૂઢ રહસ્યને કદી પણ જાણતા નથી. ધર્મની અલૌકિક શક્તિ શું શું કરી શકે છે, તેનો મહિમા જાણવાને તને હજી યુગોના યુગો જોઈશે. નીચ અને મદાંધ મેંકચર! ઇશ્વરે આ કાયા માત્ર ધર્મ બળવવાનેજ આપી છે. નહિ કે અન્યનો ઉચ્છેદ કરવા માટે-પાપનો પ્રચાર કરવા માટે. ધર્મના દૃઢ વિશ્વાસથીજ મનુષ્ય નિર્વાણ પામે છે. પ્રભુના શાન્તિમય સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. અધર્મીઓને માટે તો નિત્ય નરકનાં દ્વાર ખુલાંજ રહે છે. કહે જોઈએ કે અધર્મથી આ દુનિયામાં કોણ અતુલનીય કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે? તારા જેવા અધમ અધર્મીઓના નિશાસ્ત્રમરણીય નામોનું સ્મરણ કરતાં પણ લોકોને લજ્જા આવે છે. અને સમસ્ત જનસમાજ તેવા પાપાત્માઓને જગતના દુષણ તરીકેજ માને છે. ઓ લમ્પટ! દુરાચારી? તું સત્ય અસત્યનો જરા વિચાર કર. કેવળ ભ્રમોત્પાદક તિમિરમાં અંધ બનીને ધર્મરૂપી ઝળહળતી જવલંત તેજોમયી જ્યોતિને ન વિસરી જા.”

“પાપી! નરાધમ!! માનવકુળદુષણ શ્રવતા પિશાચ!!! હેલન તારા જેવા બચકર રાક્ષસના હાથમાં ન જતાં ચિરકાળને માટે પરમકૃપાળુ જગદાધારની શાન્તિમય ગોદમાં વિરામી, તેથી મને લેશ માત્ર પણ દુઃખ થયું નથી. રોઝ પણ આ દુઃખમય સંસારની બીથણ ચાતનાઓમાંથી-તારા જેવા નરપિશાચના ત્રાસમાંથી વિમુક્ત

થઇને પરમેશ્વરના શાન્તિમય સાત્રાન્ય તરફ વિચરણ કરે તો તેથી પણ મને એક પ્રકારનો આનંદજ થશે. હું પાપાત્માના હાથમાં પુત્રી આપવા કરવા કરતાં, તેના મૃત્યુને અધિક પસંદ કરું છું. જીવનની ક્ષણિક લાલસામાં લુબ્ધ થઇને અથવા તો પુત્રીના જીવનની આશા રાખીને તારા જેવા દુરાચારી-વિષયકમ્પટ પુરૂષને હું રોજ કદી પણ સ્વાધીન કરીશ નહિ. જ્યાં સુધી મારા બોળીયામાં પ્રાણ હશે, ત્યાં સુધી તો હું કદાપિ તે સરસ બાળાની આનંદમય મૂર્તિને તારા જેવા પાપી પુરૂષના હાથમાં અર્પણ કરી શકીશ નહિ.”

“અમારા બન્ને વચ્ચે જ્યારે ઉપર્યુક્ત વિવાદ ચાલતો હતો, તેવામાં બહારથી કેટલાક મનુષ્યોનો પદ્મવનિ સંબળાએ અને તરતજ કાઠએ દારને ધક્કો માર્યો.

“આવો આકસ્મિક બનાવ જોઇને મં પૂછ્યું કે;—“કોણ છે?”

“બહારથી ઉત્તર મળ્યું કે;—“મિસ્ટર ટેઇલર!”

“હું ભય અને વિસ્મયથી તરતજ દરવાજો ઉઘાડવા માટે તત્પર થયો, પરંતુ તે સમયે નરાધમ મેકયરે પોતાની નાલાયકી બતાવી મારા રકામું પિસ્તોલનું નિશાન તાકીને બહુજ ધીમેથી કહ્યું કે;—“સાવધાન ! જે એક પગલું પણ આગળ ભરીશ તો આ બન્દૂકથી તારું રક્તક ક્ષણવારમાજ ઉડાવી દઈશ.”

“હું કિંકર્ત્વ્યવિમુદ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો. આ સમયે મેકયર ઓરડીની બારીના ખૂણામાં જઇને છુપાઇ ગયો. આવા ભયાનક વખતે પણ તે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી મારા તરફ જોઇ રહ્યો હતો. તેની આંખમાંથી ક્રોધની ચિંગારિઓ નીકળી રહી હતી ! મેં ધાર્યું કે, તે હવે અત્રેથી નહાસી જશે. તેવામાં પુનઃ ટેઇલરે દરવાજાને ધક્કો દીધો. પરંતુ હું તો સ્તંભિત થઇનેજ ઉભો રહ્યો. મારાથી કંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકાયો નહિ અથવા તો એક પગલું પણ આગળ વધાયું નહિ.

“મેકયર દાર ઉઘાડીને બારીમાંથી ફૂટીને બહાર ચાલ્યો ગયો, એ પણ હું શાંત રીતે જોઇ રહ્યો; કારણકે, નરાધમના ભયથી હું ધણીજ મહેનત કરવા છતાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શક્યો નહિ. આથી હું ચૂપચાપજ ઉભો રહ્યો આ પ્રમાણે કેટલીકવાર સુધી મને ચૈતન્યજ આવી શક્યું નહિ.

“બહારથી ફૂટી ગયા પછી ત્યાંથી જતી બેળાએ મેકયર બોલી

હૈયો કે:-ગાર્ડન ! સાવધાન ? મેંકેયરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અત્યારસૂધી આ અવનીપર કોઈ જીવિત રહી શક્યું નથી. માટે તને પણ તેમાંથી છૂટ મળી શકશે નહિ. અત્ય સમયમાંજ હું તારો વંશ નિર્મૂળ કરીને મારી વાસનાને પૂર્ણ કરી બતાવીશ અને મારા ભયંકર વૈરનો બદલો પણ વાળી આપીશ. ”

“ ત્યાર પછી તેના શબ્દો સંભળાયા નહિ. આ સમયે મિ. ટેઇલરે દારપર જોરથી પહાવાત કર્યો. મેં ધીમેથી ઉઠીને દાર ઉઘાડ્યાં. ટેઇલર સાહેબની સાથે બીજા કેટલાક પોલીસ ઓફિસરો પણ હતા. તેમણે પણ દાર ઉઘડતાંની સાથેજ મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને સર્વ વૃત્તાંત વિદિત થઇ ગયો હોય તેમ જણાયું. મારે પત્ર મળ્યા પહેલાંજ સમસ્ત ઘટનાના સંવાદ સાંભળીને ટેઇલર સાહેબ બહાર નીકળીને અહિં આવી પહોંચ્યા હતા. મારા અનુચરો ધાયત્ર થઇને હોસ્પિટલમાં પડ્યા છે, એ વાત મને રોઅર્ડ મેંકેયર દ્વારા જણાઇ આવી હતી. ટેઇલરના પૂછવાથી મેં ઉત્તર આપ્યું કે:- મેંકેયર હમણાંજ આ ઓરડામાં હતો, પરંતુ તમારા લોકોનો પદ્ધવનિ સાંભળી તે બારીમાંથી ફૂટીને નહાસી ગયો છે. ”

“ મારી વાત સાંભળી ટેઇલર સાહેબ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. મેં તેમને આશ્ચર્યાન્વિત થએલા જોષને પૂછ્યું કે:-“ મિસ્ટર ટેઇલર ! આશ્ચર્ય ચકિત થવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. સમય આવ્યે મેંકેયરના સંબંધમાં હું સધળો વૃત્તાંત તમને સારી રીતે જણાવી દર્શાવે તે મારો પરમ શત્રુ છે. આજે મિસ રોઝને પણ તે નીચ નરાધમે ફેદ કરી છે. તમે યથાસાધ્ય યત્ન કરીને આ ભયંકર આપદમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરો. સરદાર રામપાલસિંહ મારા પરમ હિતૈષી બન્યું છે. મેં સાંભળ્યું છે કે આજે તેઓ પણ તે ફૂર પાપી મેંકેયરના પંજમાંજ સપડાયા છે. ”

“ ત્યાર પછી ટેઇલર સાહેબ સાથે બીજા કેટલીક વાતચીત થઇ, તે સર્વ વાતો મારી લાડકવાયી પુત્રી હેલનના મૃત્યુ સંબંધીનીજ હતી. મારી આ દુઃખ કહાણી સાંભળીને તેમનું હૃદય પણ પિગળી ગયું-તેમની આંખોમાંથી એ ચાર અશ્રુ બિન્દુઓ પણ ટપકી પડ્યાં. તેઓ આખી રાત્રિપર્યન્ત મારા ઘર આગળ જ રહ્યા પ્રભાતમાં મિસિસ ગાર્ડન રોઝને માટે અતિ બ્યાકુલ થઇને રૂદન કરવા લાગી. પરંતુ મારાથી તેની સન્મુખ જવાનું સાહસ થઇ શક્યું નહિ, તેથી

મિ. ટેમ્પલર દ્વારા મેં તેને સઘળા સમાચાર કહેરાવી મોકલ્યા. દિવસે મિસિસ ગાર્ડન જવર-તાપ અને અચેતન અવસ્થામાં લયાનક રીતે સપડાઇ ગઇ હતી. ડૉક્ટરોએ પણ તેના મરણનું એકજ પ્રધારનું ઉત્તર આપી દીધું. હાય! મારા રનેહના માટે તથા મારી મમતા અને દુર્દશાને માટે તે પણ નાશ પામવાની અણીપર આવી ગઇ. આજે ઘણા દિવસે માઈ પાપાણુ હૃદય દુઃખના ભયંકર બાણથી વિંધાઇ ગયું અને હું પણ મારી આંખમાંથી વહેતા અશ્રુપ્રવાહને અટકાવી શક્યો નહિ. કેટલાક સમય સુધી હું અત્યંત વિચલિત થઇ ગયો અને ઇશ્વર પરથી મારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો; પરંતુ થોડીવાર પછી કોઇએ મારા હૃદયમાં આઘાત કરીને કહ્યું કે:—“ ગાર્ડન, સ્થિર થાઓ. સુખ અને દુઃખ સર્વ ક્ષણિક છે. ધરીમાં સુખ મળે છે ને ધરીમાં દુઃખ મળે છે. જે પ્રમાણે માનવ જીવન અસ્થિર અને અસ્થાયી છે, તેવીજ રીતે સુખ-દુઃખ પણ અનિશ્ચિત છે. સંસારક્ષેત્રમાં સદિબ્દ્યુતા, ધીરતા અને ગંભીરતા પ્રાપ્ત કરવા માટેજ સુખ-દુઃખ સરળયજ્ઞાં છે. મૃત્યુ પછી સુખ અથવા દુઃખ આદિ કાંઇપણ સાથે આવતું નથી. માત્ર સારાં નરસાં કર્તવ્યોજ સાથે આવે છે. માટે તમે તે સુખ-દુઃખને સહન કરીને આ અગાધ ભવસાગરને તરી જવા માટે સત્કર્મરૂપી નાવડી તૈયાર કરો. તેથીજ તમારૂં સાત્ય કલ્યાણ થશે. બાઇ ! આ સંસાર સાચી કસોટીનું પરીક્ષા સ્થળ છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનારનેજ ધન્યવાદ ઘટે છે. માટે એ પરીક્ષામાં પસાર થઇને પરમાત્માના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા કરો.

પોષપ પરિચ્છેદ

જીપણ અનાચાર

અથવા

પૈશાચિક અત્યાચાર !

સરકારી જસૂસ લક્ષ્મણપ્રસાદની આત્મકથા

“ જે દિવસે સન્ધ્યા સમયે સરદાર રામપાલસિંહ, મિસ રોઝની રક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી ઘેરથી બહાર નીકળ્યા, તે દિવસે તેઓ

મને કહી ગયા હતા કે, ‘ જો હું રાત્રિના દસ વાગ્યાની અંદર ઘેર ન આવી પહોંચું, તો પછી વિદૂર રોડ પર આવેલા આળી-સમા નંબરના મકાનમાંથી મારો પતો મેળવજો.’ તેમના કહેવા મુજબ મેં તેમની દસ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ, પરંતુ જ્યારે તેઓ તેટલા સમય સુધીમાં ન આવ્યા, ત્યારે હું મારો પોશાક બદલીને મારા મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી મેં રામપાલસિંહના નિશાન પ્રમાણે તે મકાનનો પતો મેળવ્યો. આ સમયે મકાનનું દ્વાર અંદરથી બંધ હતું, અને તેમાં કેટલાંક મનુષ્યોનો આવજાવની તથા ધીમે ધીમે વાર્તાલાપ કરવાનો અવાજ સંભળાતો હતો. તેથી હવે મારે અંદર શી રીતે જવું, એ સંબંધીનો હું ચિંતાર કરવા લાગ્યો. મારા મકાનમાંથીજ હું વૃદ્ધ મુસલમાન ફકિરનો પોશાક પહેરીને આવ્યો હતો. કારણકે, કાનપૂરની સડકો પર રાત્રે અસંખ્ય ફકિરો આમ તેમ ભટક્યા કરે છે.

“ જ્યારે મને કાંઈ પણ ઉપાય ન સૂઝ્યો ત્યારે હું તે મકાનથી સહજ દૂર આવીને જોરથી રડવા લાગ્યો. સમસ્ત શરીરપર ભરમ લગાવીને હું તે મકાન આગળ પછાડા ખાવા લાગ્યો તથા જોરથી બરાડા પાડવા લાગ્યો. મારો રુદન-ધ્વનિ તે મકાનમાં પણ પહોંચ્યો અને તેથી એક વૃદ્ધ સાહેબ તે મકાનમાંથી બહાર આવીને મને પૂછવા લાગ્યો કે;—“ અરે ઓ બુઢા ! તું રડે છે શા માટે ? ”

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ પોલિસના કેટલાક સિપાહીઓએ મને સખત માર માર્યો છે. હું ફરીર છું. તે લોકોએ મને રામસિંહ નામના કોઈક બદમાશનો શત્રુ ધારીને તે સંશયમાંજ મારી મારીને મારા પગ પણ લાગી નાખ્યા છે અને મારી પાસે જે કાંઈ થોડા ધણા પૈસા હતા, તે પણ તેમણે લૂંટી લીધા છે.”

“ મારા મુખમાંથી રામસિંહનું નામ સાંભળીને તેને ધણુંજ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. મને તે પુનઃ કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના અંદર ચાલ્યો ગયો અને તરતજ બે સાહેબોને બોલાવીને પાછો આવ્યો. તેઓ પોલિસના સંબંધમાં નાના પ્રકારની અનેક વાતો કરવા લાગ્યા.

“ મારી વાત સાંભળીને તેમણે કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. મેં પ્રત્યુત્તરમાં દર્શાવ્યું કે;—“ હુબુર ! હું જ્યાં સુધી સ્થિર થઈ શકીશ

નહિ, ત્યાં સૂધી મારાથી કાંઈ પણ હકીકત કહી શકાશે નહિ. પ્રથમ મને અંદર લઈ જઈને થોડુંક જળ પીવરાવો. પછીથી હું આપને સઘળા સમાચાર કહી સંભળાવીશ.”

“ત્યાર પછી તેમણે મને અંદર આવવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ મેં કહ્યું કે;—“ સાહેબ ! હવે મારામાં ઊઠવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નથી, માટે આપ કૃપા કરીને મને અંદર લઈ જાઓ. હું આપનો આ ઉપકાર કદી પણ વિસરી શકીશ નહિ.

“તેઓ બન્નેએ તેમજ કહ્યું. અંદર દરવાજાની પાસેજ એક ઓરડી હતી, તેની સહામેના બહારના ખુલ્લા ચાકમાં બેસાડીને મને પાણી લાવી આપવા માટે તેમણે પોતાના એક અનુચરને આજ્ઞા આપી. આજ્ઞાનુસાર તરતજ તે અનુચરે મને પાણીનો એક પ્યાલો લાવી આપ્યો. મેં તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

“ત્યાર પછી એક સાહેબ બોલ્યો કે;—“ ફકીરદાદા ! આપ અત્રે જરા આરામ લ્યો, પછી અમે તમારો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીશું.”

“એવામાં બીજો સાહેબ વચ્ચમાંજ બોલી ઉઠ્યો કે;—“ વાર, ફકીરજી ! તમે એક વાતનું ઉત્તર આપો જોઈએ; કે તમને માર મારીને તે પોલિસો કંઈ બાબતે ગયા વાર ?”

“મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ તેઓ આ તરફજ આવ્યા હતા.”

“પછી હું કાંઈ પણ બોલ્યા વાલ્યા વિના તરતજ નિદ્રાવશ થવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી મારાં નસકોરાં વાગવાં લાગ્યાં. લગભગ એક કલાક પછી તે ઘરમાં થતી વાતચીત અંધ થઈ ગઈ. તેથી મને જણાયું કે, હવે સઘળા ઉઘી ગયા છે. આ પ્રમાણે બીજો એક કલાક પણ વીતી ગયો. ચારે તરફ ભયંકર અંધકાર છવાઈ ગયો, ચારે હું ધીરેથી ઊઠીને બેઠો થયો. આ સમયે આ મકાનમાં કોઈના રડવાનો અવાજ મને સંભળાયો. મને જણાયું કે, આ સ્વર કોઈક સ્ત્રીનો છે. અને તેજ રડી રહી છે. હવે મને સમ્પૂર્ણ ખાત્રિ થઈ કે, આ રડનાર વ્યક્તિ મિસ રોઝના વિના અન્ય કોઈજ નથી.

“હું જ્યાં આગળ સૂતો હતો, તેની પાસેજ સાહેબ લોકાના કેટલાક નોકરો પણ સૂતેલા હતા. હું જ્યારે ઉઠ્યો, ત્યારે તેઓ બધા ઘેર નિદ્રામાં પડેલા હતા. તે વખતે મારી પાસે કોરોડોઈર્મની

શીશી તૈયાર હતી, તેથી મારા ખીસામાંથી ચિંથરાના કકડા કાઢીને તે કકડાને કલ્લારોદ્ધર્મથી બિંબવીને તેમના નાકપર મૂકી દીધા. ત્યાર પછી હું ત્યાંથી રવાના થઈને ઉપર ચઢ્યો. પહેલાં ઓરડામાં જ એ યુરોપિયનો સૂતેલા હતા. તેઓ બન્નેએ પોતાના ઓશિકા નીચે એક એક રિવોલ્વર રાખેલી હતી. તેમના નાક ઉપર પણ પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્લારોદ્ધર્મ રાખીને મેં તેમની રિવોલ્વરો ત્યાંથી ખસેડી લીધી. આ સમયે વળી પાછો રડવાનો અવાજ સંભળાયો. હું તરતજ ઉતાવળથી ખીબા ઓરડામાં પેઠા. તેમાં પણ ક્રોધ જન્ય નહોતું. આ ઓરડામાં દીપક પ્રકાશી રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ મેં એક પરિચિત સાહેબને સૂતેલો જોયો. તેને મેં પ્રથમ એક મકાનમાં કલ્લારોદ્ધર્મથી બેથુદ્ધ કર્યો હતો, એ પણ મને યાદ આવી ગયું. જે વખતે હું ડાકટર સ્ટીફનની શોધમાં ગયો હતો. તેજ વખતે મેં તેને ઉપર લિખિત ઉગ્રાચ્છેદ બેલોશ કર્યો હતો. અત્રે પણ મેં પ્રથમની પેઠેજ અનુકરણ કર્યું. ધીમે ધીમે તેમના નાક આગળ કલ્લારોદ્ધર્મની શીશી અડકાડી અને તે ઉપરાંત એકેક ચિંથરું બિંબવીને પણ તેમના નાકપર મૂકી દીધું. પછી મેં તેમના ખીસાની જડતી લીધી. તેમાંથી આઠ નાલવાળી એક પિસ્તૃલ તથા એક શીશી મળી આવી. શીશીપર “હાઇડ્રો સેનિક એસિડ”નું નામ અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું. એ ધણુંજ ભયાનક વિષ હતું. મેં પિસ્તૃલને છૂપાવી દીધી અને શીશીને મારા ગળવામાં પધરાવી. ટેબલપર ફેદલાંક પત્રો પણ પડ્યાં હતાં. તે પણ મેં ઉપાડી લીધાં. એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે:-

“જોન્સ ! ધોન્ડુપન્ત નાનાસાહેબ અત્રે આવેલ છે. અમે અમારા કાર્યમાં તત્પર છીએ. પાંજરામાં પકડાયેલાં બન્ને પક્ષીયો જો તમારા કહેવા પ્રમાણે કાર્ય ન કરે તો તમે તેની માનવલીલાને સત્વર સમાપ્ત કરી દેજો. આજે હું ગાર્ડનને મળવા જઈ છું, તેના ભાગ્યમાં જેમ લખ્યું હશે, તેમ થઈ રહેશે. રામપાલના સંબંધમાં હવે કાંઈ વિચારવા જેવું રહ્યું નથી, આ સંસારમાંથી તે ભયંકર કંટક તદ્દન નાબૂદ થઈ ગયો છે.”

“અંતિમ પંક્તિ વાંચતાંની સાથેજ મારું હૃદય કમ્પી ઉઠ્યું. શું ખરેખર રામપાલસિંહ આ અવનીમાંથી નષ્ટ થયા છે? તેમના આશ્ચર્યમય જીવનનો અંતિમ અંક આ પ્રમાણેજ સમાપ્ત થયો !

હાય ! રામપાલસિંહ ! ! હું પછી તે ઓરડામાં ઉભો ન રહેતાં
ન્યાંથી રડવાનો અવાજ સંભળાતો હતો, તે તરફ ઉતાવળથી વિદાય
થયો. ત્રણ ઓરડા ઓળંગ્યા પછી હું એક વરંડામાં આવી પહોંચ્યો.
અહિં આ વખતે લયાનક અંધકાર છવાયલો હતો. ત્યાં આગળ
હું ફેટલીકવાર પર્યન્ત ઉભો રહ્યો. આ સમયે થોડેક દૂર પર બે
મનુષ્યોના બોલવાનો અવાજ સંભળાયો.

“ પ્રથમ મનુષ્યે કહ્યું કે;—“ જુઓ ભાઈ ! રોઝને મારાથી
મારી શકાશે નહિ, તેને મારવાનું કામ તમે કરો, અને સ્ટીફનનો
ધાત કરવાનું કાર્ય મને સુપ્રત કરો.”

“ બીજા પુરુષે ઉત્તર આપ્યું કે;—ના, ના, તેમ તો નહિજ
બને. જેને માટે જે કાર્ય નિર્માણ થયું છે, તેજ કરશે. મને એવી
આજ્ઞા મળી છે કે, મિ. રોઝની સમક્ષ સ્ટીફનનો વધ કરવો, અને
તે પ્રમાણે હું કરીશજ. પરંતુ જો કદાચિત રોઝ માફ કહેવું, માની
જશે, તો પછી તમારું કામજ નહિ પડે. તેથી હું તમને સાચું કહું
છું કે, રોઝને મારવાનું કામ મને ન સોંપો, કાણુ જાણે વખતે તે
માની જશે તો, મારા મનમાં એક મનુષ્યનો વધ કરવાની લાલસા
રહી જશે. સ્ટીફનને મરતો જોઈને પોતાના પ્રાણુ જવાના લયથી
રોઝ મૈકેયર સાથે લગ્ન કરવા માટે તત્પર થઈ જશે, એવી મારા
મનમાં તો સોજે સોજા આના ખાતરી રહે છે.”

પહેલા પુરુષે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ વાર, તમે અત્રે ઉભા રહો.
હું તેને પૂછી આવું.

“ એમ કહીને તે મનુષ્યે દીપક સળગાવીને સ્લામેનું દ્વાર
ઉઘાડ્યું. આ સમયે હું તે ઓરડાના અંધકારમય નિરાળા ખૂણામાં
છૂપાઈ ગયો. અને ત્યાં ઉભો રહીનેજ જોવા લાગ્યો કે, તે બે મનુ-
ષ્યોમાંનો એક હિન્દૂ અને બીજો મુસલમાન છે. બીજો મનુષ્ય દીપક
લઈને અંદર આવ્યો અને પહેલો પુરુષ અર્ધ શયનાવસ્થામાંજ બ-
હાર ઉભો રહ્યો. હું પછી વ્યર્થ સમય ન ગાળતાં હાથમાં કોરો-
શર્મની શીશી લઈને ધીરે ધીરે તેની પાછળ જઈ પહોંચ્યો. તેને
અંધકારમાં કાંઈ પણ દેખાયું નહિ. મેં ધણીજ સાવધાનીથી તેના
નાક આગળ શીશી અડકાડી દીધી. તે આંખો બંધ કરીને ઉભો
રહ્યો. હું તેને સારી રીતે જોઈ શકતો હતો, પરંતુ તે મને જોઈ

શક્યો નહોતો. નાક પાસે શીશીનો સ્પર્શ થતાંની સાથેજ તેનું સમસ્ત શરીર કંપી ઉઠ્યું અને તે વિવશ થઈને ભૂમિપર ગબડી ગયો. હું તેના નાકપર પુનઃ કલ્હારોદ્ધર્મથી ભીંન્નયત્ન ચીંથરું રાખીને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. હવે મને અંદરના મનુષ્યનો ઘાટ ધડવાનો વિચાર થવા લાગ્યો. અંદર જઈને બળાતકારે તેને દૂર કરવો એ અતિ કઠિન કાર્ય હતું, કદાચિત્ તે શસ્ત્ર પ્રયોગ કરી એસે અથવા તો બૂમ પાડી બીજા માણસોને બાગૃત કરી દે તો મારા પ્રાણ પણ બેખમર્મા આવી પડે, તેવો સંભવ હતો. માટે તેને બહાર લઈ જઈને પકડવો એજ લાભદાયક હતું. આવો નિશ્ચય કરીને હું દરવાજા પાસેજ છુપાઈ ગયો. પછી મેં મારી ચાદરની એક ઝોળી બનાવી અને તે ઝોળી તથા રિવૉલ્વર લઈને હું ગુપચૂપ ઉભો રહ્યો. પ્રથમ તો તે મિસ રોઝની પાસે જઈને તેને ધમકાવવા લાગ્યો. મેં દારના છિદ્રમાંથી બેથું કે, તે વખતે રોઝ કુરસીપર બેસીને બન્ને હાથ વતી પોતાની આંખોનાં આંસુ છુપાવીને રડી રહી હતી અને તે મનુષ્યના પ્રશ્નના કાંઈ પણ ઉત્તર આપતી નહોતી.

“કટલીકવાર સૂંધી વિવિધ પ્રકારનો ભય દર્શાવ્યા પછી તે મનુષ્ય કહેવા લાગ્યો કે;—“રોઝ ! બે તું મારી વાતનો સ્વીકાર નહિ કરે, તો પછી હું તારી સન્મુખજ તારા પ્રિય બન્ધુ સ્ટીફનને મારી નાખીશ. આજે તારા આ તુચ્છ દેહ અને માયાવી કાયાને માટે જ તે બિચારા નિર્દોષ નરનો આત્મા આ વિશ્વસાત્માન્યમાંથી ચિરકાળને માટે વિલીન થશે. તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરવામાં આવશે અને તેમાંથી બ્હેતી રક્ત-સરિતા દ્વારાજ તારૂં “શોણિત-તર્પણ” થશે. બે તારે તેના પ્રાણ બચાવવા હોય તો, મહાત્મા મૈકેયરની સાથે લગ્ન કરવા માટે તત્પર થા. બે તારા એવા સાધારણ સમર્પણથી તેનો જીવ બચતો હોય તો, તારે તેને જીવન-દાન આપવા માટે તે કાર્ય કરવુંજ બેઠાએ. સ્ટીફન તારો આત્મીય પુરુષ છે અને તેની રક્ષા કરવી એ તારૂં સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. મૈકેયર જેવા વીર, ધીર, અને સંપત્તિશાલી પુરુષને બે તું તારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારીશ તો, તારા સૌભાગ્યનો સત્વર ઉદય થશે. તેમને તારા ઉપર અનહદ અનુરાગ છે, અને તારી પ્રાપ્તિ માટે તેઓ તત્પરપણે થઈ રહ્યા છે, માટે તું એ મહા પરાક્રમશાલી પુરુષનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કર. ઇશ્વર તારૂં તેમાં કલ્યાણજ કરશે. આજે આ વીર

અબ્દુલ તારી આમળ પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે, તેનો સ્વીકાર કરીને તારા દુઃખમય જીવનને સુખમય બનાવ. તેમની સાથે તારો લગ્ન-સંબંધ જોડાવાથી તારાં તથા તારા પરિવારનાં સમસ્ત કષ્ટોનું નિવારણ થશે અને એક પ્રકારના ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકશે.”

“આ પ્રમાણે સંભાષણ કરીને તે રોઝના સુખ સ્લામું પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશાથી જોવા લાગ્યો. પરંતુ રોઝ તેના કથન તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના માત્ર રડવાના વ્યવસાયમાં જ નિમગ્ન રહી. તેથી પાપાત્મા અબ્દુલ પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે;—

“મિસ રોઝ ! મારા આ હાથથીજ તારી પ્રિય બગિચી હેલનનું મૃત્યુ થયું છે—તે દારાજ તે યમસદનમાં પ્રયાણ કરી ચૂકી છે. તેમ કરવાનું કારણ તું જાણે છે ? મેંકેયર સાથે લગ્ન કરવામાં તેણે પોતાની અસમ્મતિ દર્શાવી એજ તેના મૃત્યુનું પ્રધાન કારણ છે. માટે જો તું પણ આજે મેંકેયરની પ્રેમયાચના નહિ સ્વીકારે તો આ બયાનક અને વિધાતક છરો કે જેની દારા અનંત કામળ-હૃદયા સૌંદર્યવતી અબળાઓ આ પૃથ્વીમાંથી વિલીન થઇ છે, નાશ પામી છે; તેજ છરો તારા પ્રાણ લેવામાં લેશ માત્ર પણ વિચલિત થશે નહિ. તારા પ્રેમિક સ્ટીફનનું તારી સમક્ષજ ખૂન કરીશ, અને તેના રક્ત દારાજ મારા વ્યાકુલિત ચિત્તને તથા મેંકેયરના સંતપ્ત હૃદયને સાંત્વન આપીશ. ત્યાર પછી તારાં માતા-પિતાને પણ યમલોકમાં મોકલી આપીશ, તારા સમસ્ત પરિવારને આ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ પરથી તદ્દન નિર્મૂળ કરીશ. માટે હજી પણ હું તને વારંવાર સમજાવીને કહું છું કે, જો તું મારા કથનાનુસાર કાર્ય કરીશ તો, તારા તથા તારા પરિવારના પ્રાણ બચશે અને બચંકર રક્તપાત થતો અટકશે, તું પણ વિશ્વવિખ્યાત રૉમન્ટ મેંકેયરને પ્રાપ્ત કરીને જીવનપર્યન્ત સુખી થઇ શકશે.

“કદાચિત્ જો તું મારી ઉક્ત યાચનાનો સ્વીકાર નહિ કરે, તો પછી પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે વીર મેંકેયર તારે ખાતર સર્વના પ્રાણની આહુતિ આપશેજ. તારા પ્રેમને માટે, તારી પ્રાપ્તિઅથે તેઓ સર્વના રક્તનું અલિદાન આપશે. અને પછી નિશ્ચિંત ચિત્તે તને મેળવીને સુખી થશે. માટે કહે તારો શો વિચાર છે ?”

“રોઝે હજી પણ મૌનનો ભંગ ન કર્યો—તેણે તેનું કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યું. તે શાન્ત ચિત્તે ઇશ્વરની આરાધના કરતી હોય

તેમ જણાવા લાગ્યું. તેથી અબ્દુલે પોતાની પાપ કથાનો પુનઃ પ્રારંભ કર્યો કે:—“ સુકુમારી સુંદરી ! જો તેમ છતાં પણ તું તેમની યાચના નહિ સ્વીકારે તો પછી હું તારો વધ કરીશ. મેંકેયરના હાથથી, અને તેના છરાના બચથી કંઈક લાવણ્યવતી લલનાઓની લજ્જા લૂંટાઇ ગઇ છે, તંથા તેજ છરાથી અનેક અબળાઓ ગર્દ (માટી)માં મળી ગઈ છે, માટે તારી પણ તેવીજ બચંકરે દશા થશે.

“ જો કંઈ મનોહારિણી મોહિની તેમના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કરે તો, પછી તેનો વધ કરવો એવોજ તેનો દૃઢ સંકલ્પ અને કઠિન આદેશ છે. તારી બહેનનુંજ તું દર્ષાત લે, કારણ કે તે તદ્દન નિર્દોષ અબળાજ હતી, છતાં મેંકેયરના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કર્યો, તો તેની આ છરાદ્વારા કેવી દુર્દશા થઇ હતી તેનો જરા વિચાર કર. જો તું પણ હેલન પ્રમાણે હક કરશે, તો તારી દશા પણ બચંકરજ થશે, માટે મનના માલિન્યનો ત્યાગ કરીને મેંકેયરનો સ્વીકાર કર. તારા ભાવિ સુખની આશાનું સ્થાન માત્ર મેંકેયરજ છે, એમ તું નિશ્ચયાત્મક માની લેજે.”

“ મિસ રોઝ તેના પ્રશ્નનું કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં, ઉલટી અધિક રૂઢન અને કલ્પાંત કરવા લાગી.

“ એવામાં ત્યાં આગળ ‘અબ્દુલ’ એવો શબ્દ સંભળાવાથી હું ગભરાયો. એ અબ્દુલ પણ હેલનની હત્યા કરવામાં સમ્મત છે— મેંકેયરના પાપકાર્યનો સહાયક છે અને સ્ટીફન તથા રોઝનો વધ કરવા માટે પ્રસ્તુત છે એ જાણીને મારા આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. મને તેના હલાહલ વિષબાપી પાપકર્મો જોઇને, તેના દુરાચારી જીવન પર અત્યંત તિરસ્કાર થયો અને હું વિચારવા લાગ્યો કે:—“ હમણાંજ પિસ્તોલની એકજ ગોળા દ્વારા તેની ખોપરી ઉડાવી દઉં, પરંતુ પુનઃ તરતજ સ્મૃતિ થઇ આવી કે, આવા લયાનક ઉપદ્રવના સમયે કદાચિત્ આજીવ્યાજીવના લોકો પણ સાવધ થઇ જાય અને તેથી મારું રોઝ તથા સ્ટીફને ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય અટકી જાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. તેથી મેં મારા ઉક્ત વિચારને નિરાશાના રૂપમાં ફેરવી દીધો. છેવટે મારે એક પ્રકારની ગહન યુક્તિનું અવલંબન કરવું પડ્યું. મારી પાસે રાખેલી ચાદર લઇને હું દાર પાસે ઉભો રહ્યો. અબ્દુલ પણ બહાર આવી લાગ્યો. જોવો તેણે દારપર પગ મૂક્યો કે, તરતજ મેં ચાદરવતી તેનું ગળું દબાવી દીધું, એટલે તે અસ્પષ્ટ સ્વરે સંહજ

ચીત્કાર કરીને પૃથ્વી પર પડી ગયો. મેં તરતજ તેને મારી પાસે રાખેલા બ્રહ્માસ્ત્ર કૌશલેશ્વર દ્વારા ચૈતન્યહીન-બેભાન બનાવી દીધો અને પછી તેજ ચાદરવતી ખૂબ કસકસાતીને બાંધી મૂક્યો. મારી પાસે દિવાસળીની પેટી હતી, તેનાથી ફાનસ સળગાવીને મેં રોઝના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. રોઝ આ સમયે એક સાધારણ ગાલીચા પર બેસીને આંખમાંથી અશ્રુવિમોચન કરી રહી હતી.

“મેં ત્યાં જઈને કંઈ કે;—” મિસ રોઝ! જો તમારે તમારા પ્રાણ બચાવવા હોય તો સત્તર મારી સાથે ચાલો. હું સરદાર રામ-પાલસિંહનો દૂત છું.”

“રામપાલસિંહનું નામ સાંભળીને તેણે મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પછી થોડીકવારે પૂછ્યું કે;—“આપ રામપાલસિંહના દૂત છો, તેનું પ્રમાણ શું છે વાર?”

“હું અત્યારે આપને કાંઈ પણ પ્રમાણ આપી શકું તેમ નથી, પરંતુ તમારા પ્રાણ બચાવવા સિવાય મારા મનમાં બીજી કોઈપણ લાલસા નથી. બહાર નીકળ્યા પછી તેનું પ્રમાણ પણ તમને મળી શકશે. હવે મારે માત્ર તમને એટલુંજ પૂછવાનું કે;—રામપાલસિંહની કાંઈ પણ હકીકત તમને વિદિત છે કે, તેઓ તમારો પ્રાણ બચાવવા આવતાં શત્રુઓના હાથમાં સપડાયા છે. તેમના શોધ માટેજ હું અત્રે આવ્યો છું.”

“મારી ઉક્ત વાત સાંભળી રહ્યા પછી રોઝે રડતાં રડતાં ઉત્તર આપ્યું કે;—હાય ! હાય ! ! રામપાલસિંહ પણ શત્રુઓના હાથમાં સપડાયા છે ? હવે મારા પિતાની રક્ષા કોણ કરશે ? હું તેમના સંબંધમાં કાંઈ પણ જાણતી નથી.”

“મેં કંઈ કે;—અત્યારે હવે ગભરાવાનો અને અધીરાં થવાનો સમય નથી. તેમ કરવાથી આપણું કાર્ય ફળીભૂત થઈ શકે તેમ નથી. મને જણાય છે કે જો વિશેષ વિલંબ થઈ જશે, તો હું તમને બચાવી શકીશ નહિ. માટે ચાલો, સત્તર ન્હાસવાનો ઉપાય કરીએ.”

“રોઝ ગાલીચાપરથી ઉઠીને મારી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. હું એક હાથમાં રિવોલ્વર અને બીજા હાથમાં ફાનસ લઈને ત્યાંથી બહાર આવ્યો. દારૂ પર આવીને જોયું તો લાંબા અગ્રદુલ જણાયો નહિ. હું તેને જે સ્થિતિમાં મૂકીને ગયો હતો, તે સ્થિતિમાંથી બી-જાની સહાયતા સિવાય તેનાથી લાંબી બિડી શકાય તેમ નહોતું. આથી

હું ગભરાયો અને વિચારવા લાગ્યો કે;—મકાનનાં બીજાં માણસો જાગૃત થઇ ગયાં છે, તેથી રોઝને બચાવવાની, અને રામપાલનો પત્નો મેળવવાની વાત તો બાજુ પર રહી, પરંતુ મારે અહીંથી જીવ લઇને ક્યાં નહાસી જવું એનો પણ એક ભયંકર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો પછી હું રોઝ સાથે કાંઇ પણ વાતચીત ન કરતાં ત્વરિતગતિથી બીજા એક ઓરડામાં પેઠો. તેમાં પણ કોઇનો સંચાર સંભળાયો નહિ. તેથી હું ત્રીજા ઓરડામાં ગયો. આ ઓરડો ઓળંગ્યા પછી એક દાર આવતું હતું.

“ પરંતુ આશ્ચર્યનો એક વિષય એ છે કે, આ ઓરડામાં હું જોટલા સાહેબોને બેલાન કરી ગયો હતો, તેમનો એક પણ સાહેબ આ સમયે ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત નહોતો. આથી મારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થઇ ગયું. જોવાં એમ બન્ને તે ઓરડામાં પેડાં કે તરતજ દસ—બાર હથિયારબંધ માણસો અચાનક અમારી રહામે આવી પહોંચ્યા. તેઓ પ્રત્યેકના હાથમાં એક એક રિવોલ્વર હતી. આથી મેં લેશ માત્ર પણ વિલંબ કર્યા વિના દીવાલ પર પ્રકાશ આપતા એક મોટા લેમ્પ પર પિસ્તોલની ગોળી મારીને તેને એકદમ તોડી પાડ્યું. આમ કરવાથી પ્રકાશ બંધ થયો, અને ભયંકર અંધકાર છવાઇ ગયો. ત્યાર પછી પિસ્તોલોના અવાજથી આખો ઓરડો ગાજી ઉઠ્યો. કોણ કોના પર આક્રમણ કરી રહ્યું છે, તે સંબંધમાં કાંઇ પણ સ્થિર કરી શકાયું નહિ. આ સમયે હું અનાયાસે ઉઘડેલા દારમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. ત્યાર પછી મને રોઝનું પરિણામ વિચારવાનો સમય પણ મળી શક્યો નહિ. ”

સપ્તદશ પરિચ્છેદ

સ્વપ્નની લયાનક ભ્રમણા

મિસ રોઝની આત્મકથા

લક્ષમણ પ્રસાદના આગમન પૂર્વેજ મિસ્ટર સ્ટીફન મારી પાસે આવી ગયા હતા. હું નિદ્રાવસ્થામાં તેનના વિષયનુંજ સ્વપ્ન અનુ-

લવી રહી હતી. તેઓ જ્યારે તરતજ પુનઃ મારા ઓરડામાં જણાયા, ત્યારે હું ચમકી ઉઠી અને ક્ષણવારને માટે આ કઠિન કારાગૃહને પણ વિસરી ગઈ.

“ મારા હાથને પોતાના કામળ હાથમાં ઝાલીને સ્ટીફન ધણાજ શોકપૂર્ણ સ્વરથી કહેવા લાગ્યા કે;—“ મિસ રોઝ ! હું આજે તમારી સાથે અંતિમ સમયનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આવ્યો છું. આ નીચ દુરાત્માઓ મારો પ્રાણ લીધા વિના છૂટકો કરે તેમ સંભવતું નથી. એ લોકોએ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે કે, તમારી સમક્ષ મારું મરતક ધડથી છિન્ન વિચિત્ર કરીને તમને નાના પ્રકારના ભયાનક ભય અને લોભ ખતાવી પોતાને વશીભૂત કરવાં તથા મેકેયરની સાથે પરિણિત કરીને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરતી. મેકેયર અલ્પ સમયમાં મારી માનવલીલા સમાપ્ત કરીને તમારી સાથે અવશ્ય લગ્ન કરશેજ. મને જણાય છે કે, તમે તે લોકોની આ વાતોમાં કદાપિ અનુમતિ દર્શાવશો નહિજ. ”

“ રોઝ ! આ હતભાગિના પ્રારબ્ધમાં આવતી કાલનાં અર્જુનાં દર્શન થવાં દુર્લભ છે. પાપાત્માઓ ક્ષણવારમાં મારા પંચતવના ઝોળિયાથી પ્રાણને વિમુક્તજ કરશે. એ દુર્દાન્ત દાનવોના હૃદયમાં દયાનો અંશ માત્ર નથી, તેથી જીવનની આશા રાખવી એ સર્વથા આકાશ કુસુમને પ્રાપ્ત કરવા સમાન છે, અથવા તો વૃથાજ છે. પરંતુ તમે તમારા પવિત્ર આત્માને મેકેયર જેવા પાપી, નીચ, ધૂર્ત, લૂંટારા અને પાખંડી પુરુષના સહવાસમાં સપડાઇને કદી પણ ભ્રષ્ટ થવા દેશો નહિ. જીવનની ક્ષણિક આશામાં લુબ્ધ થઇને સત્ય કર્તવ્યપાલનના પથમાં કોઇ પણ પ્રકારનો અવરોધ આવવા ન દેતાં, પાપમય જીવન વિતાડવા કરતાં, પુણ્યમય જીવનસહિત પરલોક ગમન કરવું એ સેંકડોવાર ઉત્તમ અને અનુકરણીય છે. નીચના સંસર્ગથી બુદ્ધિ, કાયા અને ઉચ્ચ વિચારો પણ નદારા ખની જાય છે, માટે તમે તેમને આધીન થવા કરતાં મૃત્યુનેજ વિશેષ પસંદ કરજો. એમ કરવાથી તમે આ લોકમાં અક્ષયકીર્તિ અને પરલોકમાં પવિત્ર મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકશો. પોતાના પાપી પેટના પોષણ માટે ઇશ્વરી નિયમોનું નિકંદન કાઢનાર નરાધમ મેકેયરની અર્ધાગિના ખનવા કરતાં તમે તમારી કાયાને પવિત્ર સમાધિ-મન્દિરમાં પધરાવવાની ખાસ પ્રતિજ્ઞા કરજો. હેલનની માફક આત્મખગિલાન આપીને પણ તમારા

પવિત્ર પ્રેમને નિભાવજો. ઇશ્વર તમારી શુભ વાંચના આ જન્મમાં નહિતો પુનર્જન્મમાં પણ પૂર્ણ કરશે. તે દયાળુ દેવપોતાના સંતાનોના શુભમાંજ નિરંતર મગ્ન રહે છે, આ સર્વ કારણોથી તેમના ન્યાયયુક્ત નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને અધર્મમય માર્ગના પ્રવાસી ન બનતાં સત્ય અને ધાર્મિક માર્ગનું અવલંબન કરજો. મને આશા છે કે, તમે મારા આ છેલ્લામાં છેલ્લી ભલામણનું પાલન કરવામાં લેશ માત્ર ન્યૂનતા નહિજ રાખો. અને મેંકયરની પાપી વાસનાને તૃપ્ત પણ નહિજ કરો. ”

“ આમ કહીને સ્ટીફન મારા મુખનું નિરીક્ષણ કરીને તદ્દન શાન્ત અને નિઃસ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમનાં નયનોમાંથી અશ્રુનાં બિન્દુઓ સરી સરીને મારા હાથ પર પડવા લાગ્યાં. આ બનાવથી હું કેટલીક વાર પર્યન્ત કિંકર્તવ્યવિમુદ્ધ થઇને ત્યાં આગળજ ઉભી રહી. આ સમયે મારાથી કંઈ પણ દૃઢ નિશ્ચય કરી શકાયો નહિ, તેથી વિચારશૂન્ય બનીને જ ઉભી રહી. ”

“ આ સમયે બહારથી કોઇએ ફરીવાર ખૂમ પાડીને કહ્યું કે:—“ કામ સમાપ્ત કરીને સત્વર ચાલ્યા આવો. આ વખત નકામી વાતોના ગપાટા મારવાનો નથી. ”

“ સ્ટીફન મને પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે:—“ મારા દુઃખમય જીવનના વિશ્રામસ્થાન સ્વરૂપ મિસ રોઝ ! અત્યારે મને રોબર્ટ મેંકયરેજ તારી પાસે મોકલ્યો છે. તેને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, તું મારી સાથે પ્રેમ રાખે છે. અન્ય કોઇનાપર તારો વિશુદ્ધ અનુરાગ નથી. તે મને આ દુનિયામાંથી નાબૂદ કરીને પોતાના પ્રેમમાર્ગને નિષ્કંટક કરવા ધારે છે. તારા જીવનના મંગલાર્થે હું મારા જીવનનું બળિદાન અને આહુતિ આપવામાં કદી પણ પાછો હું તેમ નથી; પરંતુ તેમ કરવા છતાં પણ હું તને બચાવી શકીશ કે કેમ ? એનો મને હજી સૂધી સંશયજ રહ્યા કરે છે. મેંકયર ન્યાં સૂધી તને કુમાર્ગ-ગામિની નહિ બનાવે, ત્યાંસૂધી તેના આત્માને શાન્તિ મળી શકશે નહિ. કદાચિત્ જો તું તેનું કહ્યું નહિ માને, તો તે તારા આજીવન લીધા વિના રહેશે નહિ. વળી તે ઉપરાંત તે તારા પિતાનું અને તારા સમસ્ત પરિવારનું રક્તપાન કર્યાં સિવાય રહેશે નહિ. પિશાચોના હૃદયમાં માનવની હલ્ત કરવી એ એક પ્રકારનો વ્યવસાયજ થઇ ગયેલો હોય છે. પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે તેવા જગત-

દ્રોહીઓ કાંઈ પણ પ્રકારનું ભયંકરમાં ભયંકર ગણાતું પાપ કરવામાં પણ કદાપિ પાછા પડતા નથી. અથવા તો લેશમાત્ર પણ લલિન્નત થતા નથી. ”

“ આમ કહેતાં કહેતાં સ્ટીફનનાં નેત્રામાંથી આંસુઓનો અ-
સ્ખલિત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. કેટલીક-
વાર પર્યન્ત તેઓ શાંત રહ્યા પછી ફરીવાર કહેવા લાગ્યા કે;—
“ શેઝ ! મનુષ્યને પોતપોતાનાં કર્મોનાં ફળ અવશ્ય ભોગવવાંજ
પડે છે. માટે તું એ પાપાત્માની પત્ની ન બનતાં જો તારી કાયા
તારી જીવિતાવસ્થામાંજ નષ્ટ થતી હોય તો તેમ પણ થવા દેજે,
પરંતુ નકારા માર્ગનું અવલંબન કરીશ નહિ. કારણ કે તેના સં-
સર્ગથી તારે પણ અનેક કુકર્મો કરવાં પડશે અને તેનાં ફળ આ
અવતારમાં અને આવતા અનેક અવતારોમાં પણ ભોગવાવજ પડશે.
માનવોના અધિકારનું જે પ્રયોજન ગણાય છે, તેમાં કાર્યના અધિ-
કારનું પ્રયોજન પણ પ્રધાનજ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ કાર્ય
એજ માનવોનું સર્વસ્વ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે તેમ
છે. મારા કથનમાં અતિશયોકિતનો અંશ માત્ર પણ નથી, કેમકે, મા-
નવોની ઉન્નતિ, અવનતિ, સુખ, દુઃખ, સ્વર્ગ, નર્ક, માન, અપમાન,
પાપ, પુણ્ય આદિ સર્વ, કાર્ય અથવા કર્મના આધારપરજ અવલંબિત
રહે છે. આપણે જે ઇશ્વરતત્વને જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કહીએ છીએ,
જે વિજ્ઞાન, દર્શન વગેરેને માનવોનું માનવપણું મેળવવાનું મૂળ
કારણ કહીએ છીએ, જે શિક્ષા અને નીતિને માનવોના દેવત્વનું
કારણ માનીએ છીએ, તે સઘળું, કાર્ય અથવા કર્મના પરજ અવ-
લંબેલું હોય છે. કેવળ માનવોજ નહિ, પણ સઘળા જીવોનો અને
સઘળા પદાર્થોનો છેલ્લો ઉદ્દેશ માત્ર કાર્યજ છે. કાર્ય હોઈનેજ
માનવોનું માનવત્વ, પશુનું પશુત્વ અને જડનું જડત્વ છે. માટે તું
તારા સત્યકાર્યથી કદી પણ વ્યુત થઈશ નહિ. અને તારા મનુષ્યત્વને
ત્યાગવાનો કદાપિ સંકલ્પ પણ કરીશ નહિ. ”

“ સ્ટીફન ફરીવાર બોલતા અટકી પડ્યા, એટલે મેં કહ્યું
કે;— “ આપનું કથન ઘણીજ ગૂઢ ધાર્મિક ભાવનાઓથી ભરપૂર છે
અને તે સાંભળવાની મને સંપૂર્ણ જિજ્ઞાસા છે. પરંતુ કદાચ ન કરે
નારાયણ ને આજે આપણાં બન્નેનાં ખૂન થઈ જાય તો તેમાં કાંઈ
સંશય જેવું નથી, માટે કૃપા કરીને આપ મને આપના મધુર સંભા-

ધણથી સંતુષ્ટ કરો અને મારા મૃત્યુવત અંતરમાં સુધાસમ વાણીનો પ્રવાહ રેડીને તેને સજીવન કરો. કારણ કે, મેં સાંભળ્યું છે કે, મરણ વખતે સાંભળેલો ધર્મનો ઉપદેશ મનુષ્યને મોક્ષ અથવા સ્વર્ગનું સુખ પણ અપાવી શકે છે. ”

આ સાંભળીને પુનઃ સ્ટીફન કહેવા લાગ્યા કે;—“ રોઝ ! હું કોઈ એવો મહાન ધર્મજ્ઞાતા અથવા તો પુણ્યાત્મા નથી, પરંતુ માનવ જન્મની ~~સાધ્યક્રમ~~ સાધ્યક્રમ શામાં સમાયલી છે, તેનું જ માત્ર તારી સમક્ષ વિવેચન કરીને તારા જીવનને પાપમય થતું અટકાવવાના ઉદ્દેશથી ચાર સખ્ત શબ્દો પણ કહી સંભળાવું છું. ને તેમાં તમને રૂચિ ન પડે તો ક્ષમા કરશો. મારો ઉપદેશ તો એવો છે કે, જીવન જીવ તો ભલે જીવ, પરંતુ તમે તમારી પવિત્ર કાયાને કદી પણ મેકેયરનો સ્પર્શ થવા દેશો નહિ. સાચી બાળાઓએ પવિત્રતા, શીલતા અને ધર્મના સંરક્ષણાર્થે આત્મ બલિદાન આપવું એજ અધિક ક્રિયસ્કર છે, પરંતુ નીચ અને કુટિલ વ્યક્તિઓના કોઈ પણ પ્રકારના અનુરોધ, આશાઓ અને ભયથી-કમ્પીત-જનીને તેને આધીન થવું એ મહાન પાપ છે. ધર્મ એજ જીવનનું મોઢેરું મૂલ્ય છે અને અધર્મ એ નરકવાસી થવાનું અને અધોગતિ પામવાનું મૂળ છે. આ વાતને ખાસ લક્ષ્યમાં રાખજો અને તે પ્રમાણે વર્તજો. ”

“ આ સમયે ફરીવાર તે મનુષ્યે તીવ્ર અને કઠોર સ્વરથી એક ભયંકર જૂમ પાડીને સ્ટીફનને બોલાવ્યા. સ્ટીફન મારો હાથ છોડીને તે ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે કેવળ એટલું જ બોલ્યા કે;—“ રોઝ ! મિસ રોઝ ! ! હવે વધારે રડ નહિ અને કદપાંત પણ કરીશ નહિ. અત્યારે તો કેવળ લાગ્યપર વિશ્વાસ રાખજો, પ્રભુએ જેમ ધાર્યું હશે તેમજ થશે. તે દયાળુ પરમાત્માજ સર્વનું મંગળ-કલ્યાણ કરનાર છે. હવે અત્યારે તારે ચિત્તને બહુજ દૃઢ કરીને મનની દૃઢતા બતાવવાનો અમૂલ્ય તથા ઉત્તમ સમય મળ્યો છે. માટે તત્પર થા—હું જ પ્રથમ અનંતનામી ઇશ્વરના સ્વર્ગીય રાજ્યનો માર્ગ બતાવીશ અને તું પણ તેનું અનુકરણ કરજો. ”

“ સ્ટીફનના આવ્યા પછી હું છેવટ સુધી સર્પની પેઠે ચૂપચાપ શાન્ત બેઠી હતી. તેના ચાલ્યા ગયા પછી મારું કાળજી કમ્પી ઉઠ્યું. મારાથી પછી સ્થિર રહી શકાયું નહિ. મારું હૈયું ભરાઈ આવવાથી હું મ્હોટેથી રડી પડી. સ્ટીફનના ઉપદેશ પ્રમાણે મારા હૃદયના

દુઃખમય ભાવોને મારાથી દુઃખી શકાયા નહિ. તે સમયે અનેક યત્નો કરવા છતાં મારું હૃદય મારા કાબૂમાં રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેટલીકવાર પર્યન્ત હું રડતી રહી. ત્યાર પછી લક્ષ્મણપ્રસાદ હું જે ઓરડામાં બેસી હતી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો અને મારા મુખ સહામું તાકાને જોવા લાગ્યો.”

“જે સમયે લેમ્પ પર ગોળી મારીને લક્ષ્મણપ્રસાદ ત્યાંથી નહાસી ગયો, તે સમયે મેં વિચાર્યું કે, મારો હવે અંતિમી કાંઈપણ રીતે છુટકો થઈ શકશે નહિ. ફટીફન અને હું ઉભય સાથેજ સ્વર્ગમાં સંચરીશું એવામાં તો તે દુષ્ટોએ પુનઃ ખીજે લેમ્પ સળગાવ્યો અને પછી એક મજબૂત દોરડાં વતી મારા હાથ બાંધી લીધા. ત્યાર પછી તે લોકો મને કારાગૃહની એક નરક જેવી દુર્ગન્ધવાળી ઓરડીમાં લઇ ગયા. પછી પહેલાંની પેઠે ફરીવાર દ્વાર બંધ કરીને તે લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. અને હું દુઃખ સાગરમાં ડૂબીને ધ્રુવર પ્રાર્થના કરવામાં નિમગ્ન થઇ. મારા ભાગ્યનો ભાનુ પુનઃ શત્રુ તરફથી મળેલા સંકટ રૂપ રાહુથી ઘેરાયો અને તેથી મારું જીવન ભયંકર અંધકારમય બની ગયું.”

“તે બીપણ રાત્રિને મેં દુઃખમાંજ વીતાડી, ત્યાર પછી તે લોકોએ મારા પર કાંઈપણ અત્યાચાર ગુજાર્યો નહિ. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાંજ પેલી બનાવટી નામવાળી રૉજર્સ મને મળવા માટે આવી પહોંચી.”

મેં કહ્યું કે;—મિસ રૉજર્સ ! શું તમને ધર્મપર જરા પણ વિશ્વાસ નથી ? તમે સ્ત્રી હોવા છતાં અન્ય એક સ્ત્રીને નડારા માર્ગપર ચઢવાની સલાહ અને શિખામણ શા માટે આપો છો, એ વાત મારાથી કાંઈપણ રીતે સમજી શકાતી નથી.

“ઓ વિશ્વાસઘાતક નારી ! તું અબળાના નામને લગ્નવનારી એક કલંકિત કુલટા છે. મેં તારાપર વિશ્વાસ રાખીને મારું હૃદય તને સમર્પણ કર્યું. મારા પ્રાણની પણ જૂદાઈ ન ગણી તેનું તેં આવું વિપરીત પરિણામ આપ્યું કે ? મિત્રતાનો ધર્મ બળવનારી તારા જેવી સુઝ (?) નારીઓ આ દુનિયામાં અતિ અલ્પજ હશે. હું તારો વિશ્વાસ કરીને દેવળમાં આવી, તે વિશ્વાસના પુરસ્કાર (?) માં તેં બદલો તો બહુજ સારો વાળી આપ્યો. તેં મારા બિચારા બે ગરીબ અનુચરોને વિના વાંકે મૃત્યુવશ કરીને તેમની અબળાઓની રડતી કરી તને મને પણ

આ કઠિન કારાગૃહની સળ અપાવી ! ધન્ય છે બાપ ! તારી કુટિલ-
તાને અને વિશ્વાસઘાતકતાને ! તારા જેવી વિશ્વાસઘાતિની પ્રમદાઓ
જગતના પ્રેમસૂત્રને તોડનારી પિશાચિનીઓ છે. ધિક્કાર છે તારા
માનવ જન્મને અને તારા જેવી ભ્રમિત ભામા ને જન્મ આપ-
નારી જનનીને ! ધિક્કાર છે તારા કલંકિત ચારિત્રને અને ધિક્કાર છે
તારા અધર્મ, ગૌરવશૂન્ય પરિવારને તથા તારા જન્મદાતા પિતાને !

“ ઓહ માતૃયૌવનકુઠાર પાષાણ હૃદયા ! તેં તારા ધર્મને
શીલને અને કર્તવ્યને તિલાંજલિ આપી દીધી છે, પરંતુ હવે તું
બીજી ધાર્મિકા સ્ત્રીઓના પવિત્ર જીવનને શા માટે કલંકિત કરવા
તૈયાર થઈ છે ? તું નથી બાણુતી કે પ્રત્યેક સ્ત્રીઓએ પોતાના
સ્ત્રી સમાજને પવિત્ર કરવાનું પૂર્ણ અભિમાન ધરાવવુંજ નોંધ્યું ?
અન્ય ધર્મભીરૂ પ્રમદાઓની પવિત્રતાનું સંરક્ષણ કરવા માટે પૂર્ણ
પ્રયત્નો કરીને સાધ્વી સ્ત્રીઓએ પોતાનું કર્તવ્ય અવશ્ય બજાવવું
નોંધ્યું. તું ખૂબ યાદ રાખજે કે ધર્મોદ્ધારક, પાપવિદારક અને
સતીયાઓનું સત્ય નિભાવનાર જગત્ નિયંતા પરમાત્મા અઘાપિ
વિદ્યમાનજ છે, તેઓ ઘટઘટ વ્યાપક છે. સંસારમાં હજી પણ ધર્મનું
રાજ્ય વ્યાપ્ત છે, હજી પણ પુણ્યનો વિચાર થાય છે. સત્યનો જય
અને પાપનો ક્ષય એ સૂત્ર અઘાપિ વિશ્વમાં પ્રચલિતજ છે. ”

પરંતુ કઠિન હૃદયા લેડી રૉજર્સ મારી વાત તરફ કાંઈ પણ
લક્ષ ન આપતાં દુરાત્મા મૅકેયર સંખંધી વાતો કરવા લાગી. અનેક
પ્રકારની લોભ-લાલસા, ભય અને ઉચ્ચ આશાઓ આપીને તેણે
મને વશીભૂત કરવાના યત્નો આદર્યા. પરંતુ હું મારા મહાવ્રતથી
કાંઈ પણ પ્રકારે વિચલિત અથવા આશાન્વિત થઈ નહિ. તેમને આ
પ્રમાણે અવિચલિત અને નિઃસ્પેષી નોંધને બીજાણુ સ્વરે બોલી ઉઠી
કે;—“ રોઝ ! તારી અદ્વૈતમિતિનું પરિણામ તારે સત્વરજ ભોગવવું
પડશે. તારી ધર્માધતા હવે થોડા સમયમાં નષ્ટ થઈ જશે. આજે
તાંડે આ મદમાતું શય ક્ષુધાર્ત કાલલાં અને કાગડા કુતરાને સ્વાધીન
કરવામાં આવશે તારા આ નારી જન્મનું પરિવર્તન થશે અને
છેવટે તારી ભયંકર દુઃશાં થશે. માટે હજી પણ તને સમજાવીને
કહું છું કે, તારા પાંડિત્યનો પ્રલય કરીને મહાત્મા મૅકેયરનો સ્વી-
કાર કર. એક બાજુએ અખુટ સંપત્તિ, ઉત્કૃષ્ટ-વૈભવ-વિલાસ છે
અને બીજી બાજુએ ભયંકર મૃત્યુ આવીને ઉભેલું છે. માટે તને

યોગ્ય ભાગે તે વાતનો સ્વીકાર કર. ધર્મના અંધકારમાં ગોથાં ખાવાં ભૂલી જઈને જીવનની પ્રકાશમય જ્યોતિને ધારણુ કર. મહાત્મા મે-ક્યરની પત્ની થવામાં પણ તારા સૌભાગ્યનો ઉદ્ધય જ સમાયલો છે. મારી આ વાતો પર જરા પણ અવિશ્વાસ અથવા શંકા લાવીશ નહિ.”

“ મેં કહ્યું કે;—રૅન્ડર્સ ! તમે તમારી વિદ્વતાને તમારી પાસેજ રાખો. હું તમારી પેઠે આ તુચ્છ અને માયાવી ગણાતા સંસારના સુખની લોલુપતામાં લુબ્ધ બનું તેવી એક નાદાન અને મૂર્ખ નારી નથી. સત્ય જાણતો ત્યાગ કરીને માયા દર્શાવનારી મશ્હૂમિની માયાવિની મરીચિકામાં મોહાઈ જઈ તેવી અંધ નથી. જે વસ્તુ સત્ય છે અને જેને આખી દુનિયા માનતી આવી છે, તે વસ્તુનો ત્યાગ કરીને માત્ર આભાસ દર્શાવનારી અને મિથ્યા ગણાતી એક તુચ્છ લાલસામાં લોભાઈને તેનો સ્વીકાર કરવાની અથવા તો તેનો સંકલ્પ કરવાની પણ મારી બિદકુલ ઇચ્છા જ નથી. ”

“ સાધ્વી અને ગુણિયલ બાળાઓએ પોતાના પાતિવ્રત રૂપી અમૂલ્ય રત્નની ખાતર પોતાના માનવ-જન્મનું તેનાથી પણ વિચિત્ર અને ખરાબ પરિવર્તન થવા દેવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. પરંતુ અધર્મના માત્ર આભાસરૂપી મોહમાં લોભાઈને અથવા લલચાઈને પવિત્ર શિયળ-હૃતનું ખંડન કરવું એને હું મહાન પાપ માનું છું. મારા ધર્મના સંરક્ષણાર્થે મારી મૃત કાયા કાગડા કૂતરાને સ્વાધીન થાય તો તેમાં પણ મને પરમાનંદજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, કારણ કે તેમાંજ ધર્મ અને શાન્તિ સમાયલાં હોય એમ હું માનું છું. ”

“ રૅન્ડર્સની કઠોર ભાષા સાંભળવાથી તે સ્ત્રી હોય એમ મને જણાયું નહિ. મને જણાવા લાગ્યું કે, અવશ્ય તે કોઈ છદ્મવેશી પુરુષજ છે અને તેણે મને પ્રથમથીજ આવો પ્રપંચ રચીને છેતરી છે. આથી હું ઘણીજ દિલગીર થવા લાગી. આ માયાવી સંસાર કેવો પ્રપંચી અને દુઃખમય છે તેનો મને આજે સમ્પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો. ખરેખર આ જગત કપટી, લુચ્ચા અને કુકર્મી મનુષ્યોથી ભરપૂર છે, એમાં જરાપણ શક નથીજ. ”

“ તે દિવસે પુનઃ મેં કાંઈ પણ આહાર કર્યો નહિ. આજે દિવસ પ્રભુ પ્રાર્થનામાંજ વીતાડ્યો. મારા માતા પિતાને માટે મારા ચિત્તમાં અત્યંત સવેદના થવા લાગી. પરંતુ તે સમયે પ્રભુસ્તવનથી મારા હૃદયમાં નવીન ચૈતન્ય, અસીમ બળ, અદ્ભુત ઉત્સાહ અને

અલૌકિક આનંદનો ઉદ્ભવ થયો. પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની અગાધ લીલાનું સ્મરણ થતાં મારા અંતરમાની અનેક યાતનાઓ દૂર થઈ. ખરેખર તે જગતનિયંતા સચરાચર પરમાત્મા દયાળુ છે—માયાળુ છે, સુખમય છે, આનંદમય છે. તેની કૃપા અસીમ છે. સ્ટીફનનો ઉપદેશ મારા હૃદયપટ પર સુવણાક્ષરો સમાન કાતરાઈ ગયો! ધન્ય ઇશ્વર તને અનેકવાર ધન્ય છે!! તારા ગુણનું પૂર્ણ ગાન કરવાના કાર્યમાં આ વિશ્વમાં અઘાપિ કોઈ પણ મનુષ્ય ઉત્તીર્ણ થઈ શક્યું નથી, તો પછી મારા જેવી પામર પ્રમદા તો શુંજ કરી શકે! મારાથી તે ઇશ્વરના ઉપકારોનો ખદલો શી રીતે વળી શકે?”

“રાત્રિના આઠ વાગ્યાને સુમારે હાથમાં ખતી લઈને એક પાદરી મારી પાસે આવ્યો. હું સમજી ગઈ કે, હવે મારા પાર્થિવ જીવનનો અંતિમ અંક અત્રેજ શેષ થશે. પરંતુ સ્ટીફનને માટે માફ ચિત્ત અત્યંત વિચલિત થવા લાગ્યું—હૃદય વ્યથા ખનવા લાગ્યું. હાય! તેમની શી દશા થશે? અલારે તેઓ ક્યાં હશે?”

“કેટલીકવાર પછી એક હાથમાં ખુદ્દી તલ્વાર અને બીજા હાથમાં શૃંગ્ખલાબદ્ધ સ્ટીફનને લઈને અખુદ્દલ હું ન્યાં આગળ કેદ હતી ત્યાં લઈ આવ્યો. ખરેખર! “જે જેના મનમાં તે તેની પાસે.” એ સૂત્રનો મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો. સ્ટીફનનું સ્મરણ કરતાંજ તેઓ મારી આગળ આવીને ઉભા રહ્યા. અહા! ઇશ્વરી લીલા કેવી અગમ્ય છે! તેનો મહિમા પામર મનુષ્ય કદી પણ પામી શકે તેમ નથી. “સ્ટીફનના આવ્યા પછી તરતજ તે પાદરીએ કહ્યું કે;—

“તમે ખન્ને જણાં સાવધ થઈ જાઓ, અને તમારા હૃદયમાં જે કાંઈ આકાંક્ષા હોય તે જણાવો, હવે વિશેષ સમય અવશેષ રહ્યો નથી.”

“સ્ટીફને મારા તરફ દષ્ટિપાત કરીને પ્રાર્થના કરવાનો અનુરોધ કર્યો.

“હું હૃદયમાં ધૈર્ય ધારીને બોલી કે;—“તમારા જેવા કઠોર અને પાષાણુવત્ કઠિન હૃદયના કાપુરો આગળ કહેવાનું વળી શું હોઈ શકે? ન્યાં આગળ ન્યાયને પગ તળે ચગદી નાખવામાં આવે છે, નીતિનું ખૂન થાય છે, ધર્મનો ખ્વંસ થાય છે, સત્યનો લોપ થાય છે, પુણ્યનું નિકંદન કઢાય છે, પાપનો પ્રચાર થાય છે, અધ-

મનો વિસ્તાર થાય છે, અનીતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે, કુકર્મોનો વધારો થાય છે, માનવોની મહત્તાનો વિનાશ થાય છે, ત્યાં આગળ અમારે શી આજીજી અને કાલાવાલા કરવાના હોય વા? તમારા હૃદયમાં દયાનો અંશ નથી, મનમાં પ્રભુનો ભય નથી, જગતમાં માનવજન્મ ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે, તેનો તમને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી, સ્વામિભક્તિનું ગૌરવજ તમારા હૃદયમાં નથી, પ્રેમ કે પ્રીતિનો તમારા હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ સંચાર નથી, ત્યાં આગળ અમારું બોલવું સર્વથા વ્યર્થ જવાની સંભાવના સિવાય અન્ય કોઈ પણ સુપરિણામ મળવાની આશા નથી. તમે નિષ્કુર છો અને પાપનો પ્રચાર કરનારા પિશાચો છો, એટલે અમારે તમારી પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુ માગવાનું પ્રયોજનજ નથી.”

“તમારા જેવા રાજદ્રોહી, કર્મદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, દેશદ્રોહી, માનવકુલદ્રોહી અને માતૃપિતૃદ્રોહી પાપાત્માઓ દ્વારા અનેક ધાર્મિકાના ધર્મ ધૂળમાં મળે છે, ધનવાનોનાં ધન ખરબાદ થાય છે, સતી નારીઓનાં શિયળનું ખંડન થાય છે, નિર્દોષીઓના પ્રાણ હરાય છે અને અનેક નિરપરાધિની માનિનીઓનાં માન તથા લજ્જા લૂંટાય છે તેવા પાપાત્માઓ આગળ શી પ્રાર્થના કરવાની હોય?”

“આમ કહીને હું કેટલીકવાર પર્યન્ત શાન્ત રહી. એવામાં અચાનક અખંડુલ બોલી ઊઠ્યો કે:-“રોડ! આ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો સમય નથી. પરંતુ તમારા મૃત્યુનો સમય છે, માટે તમે તમારા હૃદયની જે અંતિમ આશા હોય તે પ્રકટ કરો એટલે તરતજ તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.”

“મેં પુનઃ ઉન્માદને આધીન થઈને કહેવા માંડ્યું કે:-“બસ! અખંડુલ ચૂપ કર તારી લવારી. હું તારો એક પણ શબ્દ સાંભળવા માગતી નથી. તારા ‘કલંકિત મુખનું’ નિરીક્ષણ કરવામાં પણ હું એક પ્રકારનું ભયંકર પાપ માનું છું. તારા અનીતિ અને અન્યાય દ્વારા અનેક નરનારીઓના બહુ મૂલ્ય પ્રાણો પૃથ્વીમાં રોળાય છે. માટે નીચ શયતાન! તારા જેવા નરાધમ, નીચ અને પાપીઓની પાસે કોઈપણ પ્રકારની યાચના કરતાં અથવા તો ક્ષમા માગતાં પણ અમને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે-તિરસ્કાર આવે છે. તમારાં પાપમય કાર્યો જોઈને અમારાં હૃદય ખિન્ન થાય છે. તારા જેવા અધમ, કાર્માધ અને કુટિલકાર્યોના કરનારા નરકગામિઓની પાસેથી ક્ષમા

બિલા માગીને અમે અમારા ધર્મનું બલિદાન આપવાને બિલકુલ રાજી નથી. જીવ ઘડી પછી જતો હોય તો ભલે આ ક્ષણેજ જાય. પરંતુ ધર્મ તો કદી પણ જવા દઈશું નહિ. અમે તો પ્રભુ પાસેજ સ્તવન કરી આ નરદેહ ધારણ કર્યા પછી જે કાંઈ અપરાધો કર્યા હશે તેની ક્ષમા માગીને તેમના શરણમાંજ જવા ઇચ્છીએ છીએ.” એમ કહીને હું તથા સ્ટીફન પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં નિમગ્ન થયાં.

“એવામાં અબ્દુલે કહ્યું કે સ્ટીફન ! સાવધાન ! આ છરીથી તારી ગરદન હમણાંજ ઉડાવી દેવામાં આવશે. માટે ચાલ સત્વર તપ્પર થા.

“આ સાંભળીને સ્ટીફને ધણાજ કરુણ સ્વરથી કહ્યું કે:—

“ભલે જલ્લાદ ! ઉડાવી દે છરીથી તુંજ આ ગરદન,
 નહિ પરવાર તેની છે, ઉડાવી દેજ તું ગરદન;
 અમૂલા ધર્મની ખાતર ઉડાવી દેજ તું ગરદન,
 થશે કદ્યાણ માફ તો, ઉડાવ્યેથીજ આ ગરદન.
 ઉડાવી અરે ગરદન, મિલાવી દે પ્રભુને તું,
 ધરીને ધૈર્ય આ બંધુ ! ઉડાવી દેજ ગરદન તું,
 પ્રિયા સાથે મિલાવીને, ઉડાવી દેજ તું ગરદન,
 ભલા ભાઈ થઈ રાજી, ઉડાવી દેજ તું ગરદન.”

“આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં સ્ટીફનની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. “પ્રિયા સાથે મિલાવીને ઉડાવી દેજ તું ગરદન” એ વાક્ય સાંભળીને મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ખળખળાટ વહેવા લાગ્યો. સ્ટીફનનો મારા પ્રત્યેનો આવો અનુરાગ બેઘને મને આશ્ચર્ય થયું. આ સમયે અબ્દુલ પુનઃ બોલી બહારો કે:—મિસ રોઝ ! હજી પણ કહું છું કે મારી વાત માની જા. તારી ‘હા’ માં સ્ટીફનના તથા તારા જીવનનો આધાર છે અને ‘ના’ માં મૃત્યુનું આગાર છે. આ અમૂલ્ય જીવનને નજીવી વાતમાં બ્યર્થ ન ગુમાવ. વૃથા નષ્ટ ના કર. તારા આત્માનું વિના કારણે બલિદાન ન આપ.”

“મેં દુઃખપૂર્ણ ધૃણિત સ્વરથી કહ્યું કે:—“અબ્દુલ ! વારંવાર મિથ્યા પ્રત્તાપો શા માટે કર્યા કરે છે ? તનેજ આ મળમૂતથી ભરેલી દુર્ગન્ધમય કાયા અને ક્ષણભંગુર જીવન અમૂલ્ય અને પ્રિય લાગે છે, અને તેનું કારણ માત્ર તું જગતની પિશ્ચાચિની માયામાં મુગ્ધ

થઇ ગયો છે. તારી આખો બ્રમથી આવૃત્ત થઇ છે તેજ છે. ધર્મની, સ્વજ્ઞત્યાભિમાવતી, સ્વદેશની અને સ્વદેહની જેનામાં લાગણી હોય છે, તેઓ કદી પણ કર્તવ્યથી પરાર્જુન થતાં નથી. કર્તવ્ય બળવતી વેળાએ અમૂલ્ય જીવન કોડીના મૂલ્યનું થાય તો તેની અમને જરા પણ પરવાર નથી. માટે શયતાન ! પ્રભુભક્તિના પુણ્યમય શુભ કાર્યમાં હવે વ્યર્થ હસ્તાક્ષેપ કરવા તત્પર ન થા. ”

“ ત્યાર પછી પ્રથમ સ્ટીફને ઇશ્વર આરાધનનો પ્રારંભ કરીને કહ્યું કે;—“ હે અંતર્યામી પ્રભો ! પ્રકૃત ક્રિષ્ચિયનની પેઠે ધર્મ અને તમારે માટે આ તુચ્છ જીવનની મોહમય માયાનો પરિત્યાગ કરીને આજે અમે તમારા શાન્તિમય, ધર્મમય રાજ્યમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. હે પિતા ! તમે તમારા પવિત્ર પ્રેમ—વારિ દ્વારા અમારા મલિન આત્માને સ્વચ્છ કરીને—નિર્મળ બનાવીને તમારી શાન્તિમય ગોદમાં અમને શાન્તિ આપો. અત્યાર સૂઝીમાં કરેલા અમારા અનેક અપરાધોની ક્ષમા આપીને અમને આપના પાપ, તાપ, પરિતાપ અને કોલાહલરહિત, પુણ્યમય, પવિત્રતામય, શાન્તિમય ચરણમાં શરણ આપો. શાન્તિ: શાન્તિ: પ્રભો ! દયા—ક્ષમા—શાન્તિ ”

“ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઇ રહ્યા પછી પાદરી સાહેબ બોલ્યા કે;—“ તથાસ્તુ. ”

“ આ સમયે મારા મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. ઇશ્વર આરાધના કર્યા પછી મારે સ્ટીફનને ફેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની જિજ્ઞાસા હોવા છતાં પણ મારાથી તેમાંનું કંઇ પણ કરી શકાયું નહિ, માત્ર મારાથી એટલુંજ કહેવાઇ ગયું કે;—“દૈવ ! સતિયાઓનું સત્ય નિભાવીને અમારી રક્ષા કરો. ”

“ એવામાં અચાનક ઓરડાનું દાર ઉઘડી ગયું અને હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઇને વીરશ્રેષ્ઠ “ સરદાર રામપાલસિંહ ” આવતા જણાયા. તેમણેજ અમને જીવનદાન આપ્યું. પ્રભુએ અમારી અંતિમ યાચનાનો સ્વીકાર કરીને પુનઃ નૂતન જીવનદાન પ્રદાન કર્યું. ધન્ય ઇશ્વર તારી માયાને. ”

x

x

x

x

x

(“ખરેખત, વિશ્વમાં વિભુ સત્યવાદીઓની કસોટી કર્યા પછી તેમને પૂરતો પવિત્ર પુરસ્કાર પ્રદાન કર્યાજ કરે છે. ઇશ્વરની લીલા

અપાર છે. તેના ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખનારને તે કાળાન્તે પણ વિસ-
રતો નથી. જ્યાં દૃઢ શ્રદ્ધા, પરમભક્તિ, વિશુદ્ધ નીતિ, પ્રાણીમાત્રનું
કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ, અને દુઃખને સહન કરી ધર્મને નિભાવવાની
પૂર્ણ શક્તિ હોય છે, જ્યાં આગળ સત્ય અને ન્યાયની પ્રિયતા ગણાય
છે, ત્યાં આગળ સાક્ષાત સ્વયંબૂ સચરાચર વિશ્વકર્તાની પ્રતિમા વિ-
રાજમાનજ છે, તે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પોતાના આશ્રિતનું કોઈ
પણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કર્યા સિવાય સંરક્ષણુજ કરે છે. પ્રભુપર પૂર્ણ
શ્રદ્ધા, ધર્મની ચૂસ્ત લાગણી, વિશુદ્ધ આત્માભિમાન, સત્ય-દિવ્ય
પ્રેમની બલવત્તર લાવના અને જગત્કર્તાના ન્યાય સિવાય, જગતની
ક્ષણિક અને મોહમય લાલસાઓનો પરિત્યાગ કરનાર તથા અનેક
પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષાઓને દબાવી દેનાર મિસ રૉઝનું દર્શાત પૂર્ણ
પ્રકાશમય અને અનુકરણીય છે. ”)

અષ્ટાદશ પરિચ્છેદ

સંન્યાસીની ઉદારતા

સરદાર રામપાસસિંહની આત્મકથા

“ તે દિવસે રાત્રે રૉઝર્ડ મેકેયરનાં મનુષ્યોના હાથમાં કેદ
પડાયા પછી મારી શી દશા થઈ, એ વાતનું મને સ્મરણુજ રહ્યું નથી.
જે સમયે તે લોકોએ મારા ગળાપર દોરી બાંધીને મને પછાડ્યો,
તે સમયે હું તદ્દન બેભાન થઈ ગયો. ચાર પછી જ્યારે મને ચૈતન્ય
આવ્યું, ત્યારે મેં જોયું કે, હું એક મનોહર નૌકામાં સૂતેલો છું.
અને મારી ચારે બાજુએ મને ઘેરીને આઠ દસ મહારાષ્ટ્રી સંન્યા-
સીઓ બેઠેલા છે. તે પૈકીના એક તેજેમય, કાન્તિવાન અને મહત્વ-
પૂર્ણ મુખવાળા સંન્યાસીનું વદન જોઈને મને કાંઈક સ્મરણુ થઈ
આવ્યું. આ સંન્યાસીનેજ મેં દિલ્હીથી કાનપૂર આવતાં ગંગાતટપર
જોયો હતો. તે તેજેપૂર્ણ મૂર્તિને જોવાથી સર્વના હૃદયમાં જેવી રીતે
એક પ્રકારની અપૂર્વ ભક્તિ અને સ્નેહનો ઉદભવ થઈ આવતો
હતો, તેવીજ રીતે મને પણ તેના પ્રત્યે વાતસલ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો.

મેં તેમને જોતાંની સાથેજ નમસ્કાર કર્યા, પ્રેમપૂર્વક વંદન કર્યું. તેઓ પણ નમસ્કાર કરીને સ્નેહની મિઠી લાવના દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે;—“ સરદાર રામપાલસિંહ ! આપ મને જોળખો છો કે ? ”

“ તે સમયે મને પૂર્ણ રીતે ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું નહોતું, તેથી હું તેમના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તે પુનઃ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મારી સમીપમાં એટલે કે મારા મસ્તક કને આવીને બેઠા. લગભગ એકાદ કલાક વીત્યા પછી મને સારી રીતે જ્ઞાન આવ્યું. બેભાનાવસ્થા ચાલી ગઈ અને હું પૂર્ણ જાગૃત થયો. તે સમયે મેં જોયું કે, તે વહાણ ગંગાનદીના ઉછાળા મારતી, તટ્ય કરતી અગાધ જળ રાશિના વહાવર પર તરી રહ્યું હતું.

“ મને બેઠા થયેલો જોઈને તે સંન્યાસી બોલ્યો કે;—“ રામપાલસિંહ ! મેંજ આપના પ્રાણ બચાવ્યા છે. તેના બદલામાં શું આપ મારી એક આજ્ઞા માનશે કે ? ”

“ મેં વિસ્મયતાથી કહ્યું. કે;—“ આપના અનુરોધની રક્ષા માટે હું યથાસાધ્ય યત્ન કરીશ. તથા મારાથી બનશે ત્યાં સુધી હું તેનું પાત્રન કરી બતાવીશ. ”

“ આ સમયે કોણ જાણે શા કારણથી કાંઈ પણ સમજ્યા કારણે વિનાજ મંત્રમુગ્ધ થયેલા મનુષ્યની પેઠે હું આવી પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠો. ત્યાર પછી તેનું વિષમય પરિણામ આવેલું જોઈને હું અત્યાર સુધી સંતપ્ત થઈ રહ્યો છું. જે પ્રથમ તેમની આગળ મેં એની પ્રતિજ્ઞા ન કરી હોત, તો સંભવ હતો કે, સૈનિક-વિદ્રોહરૂપી ભયંકર દાવાનલમાં અંગ્રેજ-ખાલક-ખાલિકા અને અબળા સ્ત્રીઓની નિષ્કુરતા તથા નિર્દયતાથી આહુતિ અપાતજ નહિ. તે સમયે હું નહોતો જાણતો કે, તે મહાન સંન્યાસીના હૃદયમાં કોઈ ધાતકી-પિશાચી જિઘ્રાંસાનલ (ઇર્વાજિન) પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો છે. પરંતુ એ વ્રાતમાં હું તેનો દોષ દઈ શકતો નથી. કારણ કે, સ્વદેશ ઉદ્ધાર એજ તેના જીવનનું મહાવ્રત અને એક માત્ર લક્ષ્ય હતું. ધટના ચક્રને લીધે અથવા તો યુદ્ધના અવશ્યમ્ભાવી પરિણામ રૂપેજ સૈનિક વિદ્રોહ રૂપી મહાનાટકનું જે વિષાદમય ચિત્ર અંકિત થયું, તે સ્વર્ગ-ધમાં આપણે અવશ્ય માનવુંજ પડશે કે, તેને માટે તે મહાનુભાવ સંન્યાસી અથવા તો નાનાસાહેબ આદિ કોઈ પણ દોષિત નથી. હું

તે સમયે અંગ્રેજ રાજ્યની પાસે એક પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલો હતો. નહિ તો મારો હૃદયસ્રોત પણ તે ઉન્નત સંન્યાસીની પ્રેરણના—પ્રવૃત્તિમાં કદાચ દિશામાં પ્રવાહીત વધી જતો તે વિષયમાં મારાથી એક અક્ષર પણ કહી શકાતો નથી. કારણ કે, આવા સમયમાં મનુષ્યના હૃદયની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થઈ જાય છે, તે કાંઈનાથી કહી શકાતું નથી.”

“ પુનઃ તે સંન્યાસી કહેવા લાગ્યો કે,—“રામપાલસિંહ ! સ્વદેશના સમાન પ્યારી વસ્તુ ખીજી કોઈ પણ નથી. તમારી જે કાંઈ બહાલી વસ્તુ માતા પિતા, ભાઈ—બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા આદિ સર્વે આ એકજ જનનીના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયાં છે. જો તમને તમારા માતા-પિતાપર ભક્તિ હોય, ભાઈ, બહેનપર રોષ હોય, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા વગેરેનો અકૃત્રિમ પ્રેમ હજી પણ શાન્ત ન થયો હોય, તો તમે તમારા પ્રિયતમ સ્વદેશને વિગ્નતીય—વિદેશીય વ્યાપારી પ્રજાના હાથમાં સોંપવાનો સંકલ્પ ન કરો છું જાણીશું કે, તમે એક વીર સિપ્પી *ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મહામંત્રથી દીક્ષિત છો, તે વીરવર મહાત્મા જનની જન્મભૂમિ ભારતને માટે તુરંત માનવ જીવનનો ત્યાગ કરીને અત્યારે સ્વર્ગમાં વિરાજી રહ્યા છે તે સ્થળેથી તેઓ

* ગુરૂ ગોવિંદસિંહના આદર્શ જીવન, નિઃસીમ સ્વદેશ પ્રેમ, સાચી શરતીરતા, યોગ્ય બુદ્ધિમત્તા, અને સત્ય ધાર્મિકતાથી ભાગ્યેજ કોઈ પાકક અપરિચિત હશે. ઉક્ત મહાપુરૂષનું સ્મરણ કરતાં પંજબ, મધ્યહિંદ અરે, સમસ્ત ભારતવર્ષની પ્રજા પુલકિત થાય છે. તેમણે સમસ્ત પંજબને જાગૃતિમાં લાવી નવીન ઉત્સાહ પ્રકટ કરીને સ્વદેશનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવામાં કશી કચાશ રાખી નહોતી. સિપ્પી તેમજ પંજબ વગેરે દેશોની પ્રજામાં ગુરૂ ગોવિંદસિંહ સર્વમાન્ય ગુરૂ-મહાત્મા ગણાય છે. ખરેખર ! ગુરૂ ગોવિંદસિંહ જેવા મહાન પુરુષના જીવન ચરિત્રનું અધ્યન કરવાથી સ્વદેશાનુરાગ, રાજ્યભક્તિ માનવધર્મ, ઉચ્ચ આચરણ અને મહાન પદ તથા રાજનીતિજ્ઞાની શકાય તેમ છે. ધન્ય છે એ વીરવર મહાત્મા ગોવિંદસિંહને ! અમે અમારા વાચકોને તેમના જીવન-ચરિત્રનું પકન કરવાની બલામણુ કરીએ છીએ.

તમારા કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે—એક દૃષ્ટિથી તમારી સર્વ શ્રેષ્ઠાઓ જોઈ રહ્યા છે. માત્ર સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટેજ અમે લોકો આજે અપાર વૈભવ-વિલાસ અને સુખ-સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરીને આ ભીષણ સંન્યાસ વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો છે. માટે તમારે અમને અનેક પ્રકારે સહાયતા આપવી ઉચિત છે. જે તમે માતા, ભગિની, સ્ત્રી અને કન્યાઓના પવિત્ર ધર્મની રક્ષા કરવા ધારતા હો તો, અમારી વિરૂદ્ધ કોઈપણ આચરણ ન કરો. જે અમારા કાર્યમાં તમે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ઉપસ્થિત કરશો, તો તમે દેશદ્રોહી ગણાશો અને કર્તાવ્યપાલનથી બ્રહ્મ થએલા મનાશો. સ્વધર્મનું પાલન કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનનું મુખ્ય મુત્ર છે. જે તમે ભારતિયૈયાના ઉત્કર્ષ માટે કાંઈપણ યતન કરશો તો દેવતા તમારા પર સંતુષ્ટ થશે—તમારા પૂર્વ પુરૂષોનો આશીર્વાદ તમારા પર શુભ ફળ પ્રદાન કરશે, અને તમારા સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ મહાત્મા ગુરુ ગોવિંદસંહનો પવિત્ર આત્મા તમારા પર સ્વર્ગીય પુણ્યની વૃદ્ધિ વર્ધાવશે. મન્દુ બ્રાતા, પિતા અને અંતે સર્વથી શેઠ ગુરૂની પેઠે આજે આ ઉપદેશ તમને સ્વયં તાતિયા ટોપી આપી રહ્યો છે ! માટે કહો જેઠાએ કે તમે તેનું પાલન કરશો કે ? મારા વચનને પાળશો ખરા કે ?”

“ પરમાત્માએ આપણને આ જીવન સ્વદેશના કલ્યાણ માટેજ આપ્યું છે. ‘ જનની જન્મભૂમિ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી. ’ આ વાક્યનું તમે કદી પણ વિસ્મરણ કરશો નહિ. આવી ઉન્મત્ત કાયાનું પોષણ પણ આ જનની દ્વારાજ થયું છે, માટે તેના કલ્યાણાર્થે કાંઈ કહેશો કે ? ”

“ આ સંન્યાસી ઝાંડીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનો ગુરુ તાતિયા ટોપી છે, એ જોઈને હું અત્યંત વિસ્મિત થયો. આ સમયે તાતિયા ટોપીનું નામ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વિખ્યાત થઈ રહ્યું હતું મધ્ય પ્રદેશમાં તાતિયા ટોપીનો પ્રચલ પ્રતાપ હતો તે સમયે સરકાર પણ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વીરશ્રેષ્ઠ તાતિયા ટોપીથી ડરીને ચાલતી હતી. તાતિયા નાનાસાહેબનો પૃથ્વીપાક વિદ્રોહીઓનો નેતા હતો. વિશેષ શું કહું. હું પણ તાતિયાના ગુણોથી મુગ્ધ થઈ ગયો. તેની ઉત્તેજના પૂર્ણ સતેજ વાતોથી હું વિશેષ આકર્ષિત થયો. મેં તેના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે;—“ સંન્યાસી પ્રવર ! આપનો ઉપદેશ યુક્તિયુક્ત છે, પરંતુ હાથ પગથી બંધાયેલા પુરૂષ પાસે તમારી એ વાર્તાનું મૂલ્ય

કાંઈજ નથી. હું અંગ્રેજ રાજ્ય સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાના પાશમાં બંધાયેલો છું. સદા સર્વદા તેમના હિત વિના અહિત કરી શકું તેમ નથી. પ્રતિજ્ઞા-પાલન એ પ્રત્યેક આર્યનામધારક પુરુષોનું પ્રથમ કર્તવ્ય અથવા ધર્મ છે. આપજ કહો જોઈએ કે, હું તે પ્રતિજ્ઞાનો શી રીતે ભંગ કરી શકું વાર ? નંને હું આજે કદાચિત્ સ્વાધીન હોત તો મારૂં સ્થાન આપની પાસેજ હોત, તે અવશ્ય જાણી લેજો. પરંતુ હવે મારાથી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કાઢપણુ પ્રકારે થઈ શકે તેમ નથી. માટે હું આપના આ ઉપદેશની રક્ષા કરી શકીશ નહિ. મારા જીવું ખીજું કાંઈપણુ કામ કાજ હોય તો બતાવો, તેને પૂર્ણ કરવા માટે હું યથાસાધ્ય યત્ન કરીશ.

ન્યાયશીલા અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટના શાન્તિમય સામ્રાજ્યથી ભારતવર્ષના અત્યારે શા શા લાભો ઉત્પન્ન થયા છે, અને ભવિષ્યમાં કેવા કેવા લાભો થવાની સંભાવના છે, તેનો આપ જરા વિચાર કરો. પકાણુ, મોગલ, મુસલમાન આદિ રાજકર્તાઓએ કેવા કેવા અનર્થ આદરીને પ્રજાના ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષનાં સાધનોની કેવી પાયમાલી કરી છે, તેનું જરા સ્મરણુ કરો. સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો તમારો વિચાર અતિ પ્રશંસનીય છે, પરંતુ તે સાથે ભવિષ્યના સારાસારનો ખ્યાલ કરવો એ પણ અતિ આવશ્યકીય વાર્તા છે. તમારા ઉદ્દેશમાં અને મારી ધારણામાં ઉભયમાં અત્યંત મતભેદ છે. તમે જુદમ દ્વારા ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છો છો અને હું શાન્તિ દ્વારા ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છું છું. ભયંકર ખૂનરેણુ, માંઝામારી-કાપાકાપી અને રક્તપાત કરવામાં હું કોઈ પણ રીતે રાજી નથી. મારી ઇચ્છા કેવળ શાન્તતાથી તેમજ વિદેશી પ્રજા દ્વારા શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે અને તમારી ધારણા સર્વથા તેનાથી વિરુદ્ધ છે. માટે કૃપા કરીને મને તમારા પક્ષમાં મેળવવાની ઇચ્છા પણુ કરશો નહિ. હું તમને મારાથી બનતી અને મને યોગ્ય લાગે તેવી સહાયતા આપવામાં તત્પર રહીશ. તમે મને આજે જીવન-દાન આપ્યું છે તેના ઋણનો બદલો વાળવામાં હું કદી પણુ કૃત્તન થઈશ નહિ. પરંતુ તે સાથે દયાળુ અને ન્યાયી અંગ્રેજ પ્રજા પર જુદમ અથવા અત્યાચાર થાય તેવા કાર્યમાં કદાપિ સહાયભૂત થઈ શકીશ નહિ. કારણ કે, અંગ્રેજ પ્રજા જ ભારતમાં શાંતિ, અયશ આરામ સુખ અને સંપદ સલાહ કરાવી શકી છે.

તેમના દારાજ ભારતવાસીઓનું કલ્યાણ થયું છે અને વધારે કલ્યાણ થવાની આશા બંધાય છે. તેમના રાજ્યમાં પક્ષપાત નથી, ધર્મનો ભંગ થાય તેવા ત્રાસજનક કાયદા નથી, તેમજ અન્યાયનું નામોનિશાન પણ નથી, માટે હું તે ન્યાયપરાયણ પ્રજાનું અનિષ્ટ થાય તેવા યત્નો તો નહિજ કરું. તે સિવાય બીજી તમામ જાતની મદદ હું તમને આપી શકીશ.”

“ ઘણાજ દુઃખનો વિષય છે કે, આપે મારા અનુરોધનો સ્વીકાર ન કર્યો. ખયર ! આજે મેં મેહનત કરીને તમારા પ્રાણ બચાવ્યા છે, તેના બદલામાં તમારે મારું એક કાર્ય અવશ્ય કરવુંજ પડશે. જો તમે મને મદદ ન કરી શકો તેમ હો, તો તેમાં મને કાંઈ અડચણ જેવું નથી, પરંતુ તમારે અમારાથી વિરોધાચરણ ન કરવું, એવી એક દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તમે મારી સન્મુખ લઈ લ્યો કે જેથી હું નિઃશ્ચિંત થઈ શકું. આજે તમારે આ પ્રતિજ્ઞા લેવીજ પડશે.” સંન્યાસીએ કહ્યું.

“ મહારાજ ! માફ કરો. એ પણ એક રીતે આપને સહાયતા આપવા સમાનજ છે. મારાથી એ પ્રતિજ્ઞા પણ લઈ શકાશે નહિ. જો બીજું કાંઈ હોય તો ફર્માવો.”

“ આ સાંભળીને સંન્યાસીએ કહ્યું કે:-“ વાર, એ પણ જવાબો. જ્યાં સૂધી અમે લોકો અહિંથી ચાલ્યા જઈએ નહિ, ત્યાં સૂધી તમે અમારી વિરોધ કોઈ પણ કાર્ય ન કરતા અને અમારા આગમનની ખબર સરકારને જણાવશો નહિ.”

“ મેં કહ્યું કે:-“ વાર ! તમારી આ વાર્તા સાંભળીને હું અત્યંત પ્રસન્ન થાઉં છું. તમે મારા જીવનદાતા છો અને હું તમારી સાથે પ્રતિજ્ઞાના બંધનમાં બંધાઈ ચૂક્યો છું, તેથી તમારી તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં મને કશી પણ હરકત નથી.”

“ ઘણીજ આનંદની વાત છે. તમારી આ ઉદારતા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પરંતુ મારે તમને અમુક દિવસ સૂધી મારી પાસે કેદ રાખવા પડશે.” તાતિયા ટોપીએ ગંભીર સ્વસ્થી કહી સંભળાવ્યું.

“ આ સાંભળીને મેં નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું કે:-“ જો એ મનુષ્યોની જીવન-રક્ષાનો ભાર મારાપર ન આવી પડ્યો હોત, તો

હું આપની આ વાતમાં કદી પણ અસમ્મત થાત નહિ. તેમના પ્રાણ અચાવવા જતાંજ હું આજે આવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું. મને લાગે છે કે, ધાગું કરીને અત્યાર સૂધીમાં તેમના પ્રાણ પરલોક બળ્લી પ્રયાણ કરી ગયા હશેજ. અથવા તો સત્વર જવાની તૈયારીમાં હશે, હવે આપની પાસે માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, જે આપે કૃપા કરીને મારા પ્રાણ અચાવ્યા છે, તો અત્યારે તે બિચારા બે નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણ પણ અચાવે. આપ મને છૂટો કરશો, તો હું આપના અહીંથી વિદાય થતાં સૂધી કદી પણ કોઈને આપના સંબંધી વાત કરીશ નહિ. અથવા તો કોઈ પણ પ્રકારનું વિરહારણ પણ કરવાનું સાહસ કરીશ નહિ. મારી આ શપથપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા છે. આપ મારાં વાક્યોપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. સિમ્પળ બચ્ચો કદી પણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતો નથી. આપ કૃપા કરીને મને સત્વર મુક્ત કરો કે, જેથી હું તેમના ઉભયના પ્રાણ અચાવી શકું, તથા તેમના પર ગુન્જરાતા જીવને અટકાવી શકું. મારા જવામાં વધારે વાર લાગશે તો તેમના જીવ જેખમમાં આવી પડશે. માટે હવે જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર મને અહીંથી છૂટો કરો.

“જે તમે તે સ્થળ ખતાવશો, તો હું મારાં માણસો મોકલીને તેમને અચાવવાની ચેષ્ટા કરીશ. તમે પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં હું તમને કાલ સાંજ સૂધી અહીંથી છૂટા કરી શકીશ નહિ. કારણ કે, તેમાં મારો એક ગુપ્ત ઉદ્દેશ સમાયલો છે અને તે ભવિષ્યમાં તમને જણાયા વિના રહેશે નહિ. જે તેમ કરવામાં તમને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ન હોય તો તે અત્યાચારી મનુષ્યોનાં નામ મને કહી સંભળાવો. હું પોતે ત્યાં જઈને તેમના પ્રાણની રક્ષા કરીશ. નિર્દોષીઓનો વિના વાંકે વધ કરવો એવા પાપી અને અધમ વિચારનો આ તાતિયા ટોપી નથી, સત્ય ધર્મની રક્ષા કરવી, પાપીના પંજમાંથી ધર્મતમા મનુષ્યની રક્ષા કરવામાં વીર તાતિયા પાછો હટે તેવો નામદ નથી.

“તાતિયા ટોપીની વાત સાંભળીને મેં વિચાર કર્યો કે, “અબ્દુલ અને મેકેયર જેવા મહાન લમ્પટ પુરુષો મુખ્ય કાવત્રા-ખોર અને વિદ્રોહિઓના નેતા છે અને તેઓ તાતિયા તથા નાના સાહેબના ખાસ પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા છે, એમાં કોઈ પણ સંશય જેવું નથી. ખાસ કરીને મેકેયરનાં પત્રોમાં નાનાસાહેબ સંબંધી

અનેક વાતો લખેલી હોય છે. એ પરથી તે નાનાસાહેબના ડાબા હાથ સમાન થઈ પડ્યો હોય તેમ લાગે છે. માટે તાતિયાની સમક્ષ અબ્દુલ અને મેંકયરનાં નામ ખુલાં કરવામાં એક જાતનું લયંકર જોખમ સમાયલું છે. તેમજ તે સાથે એક નવીન પ્રકારની આકૃત આવી પડે તેવો સંપૂર્ણ સંભવ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મેં તેમનાં નામ અને ઠામ (સ્થળ) તે સંન્યાસીને કહી સંભળાવવાનું માંડી વાળ્યું. હત્લાગિ સ્ટીફન અને રોઝની જીવનરક્ષાનો ભાર પરમાત્માપર રાખીને હું તાતિયા ટોપીની પાસેજ ફેદી તરીકે રહ્યો. તે રાત્રિને મેં ફેદીની અવસ્થામાંજ ગાળી, બીજે દિવસે પણ મારે ગંગાનદીની વચ્ચેના વહાણમાંજ ફેદ રહેવું પડ્યું. હું રોઝ અને સ્ટીફનના સમાચાર જાણવા માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો. તેથી મેં બેવશ થઈ સંન્યાસી કને અમુક કલાકને માટે મુક્ત થવાની પ્રાર્થના કરી તથા તે બિચારાં નિદોષ વિદેશીઓને મેંકયર જેવા દુરાત્માના જાળમાંથી છોડાવવા માટેની પ્રાર્થના પણ કરી.

“પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે;—“રામપાલસિંહ ! ચાલો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું. તેમના પ્રાણની રક્ષા કર્યા પછી, પુનઃ તમારે મારી સાથે અત્રેજ આવવું પડશે. કારણ કે, આવા સંનિગોમાં તમને એકદમ છૂટા કરવાનું મને કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય લાગતું નથી.

“મેં તેમના કથનનો સ્વીકાર કર્યો. તે દિવસે સન્ધ્યા સમયે વીરવર તાતિયા ટોપી અને તેમના એક અનુચરને સાથે લઈને હું શહેર તરફ જવા માટે તૈયાર થયો. સંન્યાસીએ પોતાનાં અંગરક્ષક શસ્ત્રાસ્ત્રને વસ્ત્રના અંતર્ભાગમાં છુપાવી દીધાં અને મેં તથા તેમના અનુચરે વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી વિભૂષિત થઈને કાનપૂર શહેરમાં જવાની તૈયારી કરી. છેવટે બધી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી અમે સર્વેએ ચૂપચાપ તે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે માર્ગમાં કોઈ પણ જાણુવા જેવો નવીન યનાવ જન્યો નહિ.

“જે મકાનમાં મિસ રોઝ તથા સર્જન સ્ટીફન ફેદ હતાં, તે મકાનથી હું તદ્દન અજાણ્યો હતો. તાતિયાને સાથે લઈને હું તે મકાનના દાર સન્મુખ હોતો રહ્યો. આ સમયે દાર અંદરથી વાસેલું હતું, મને ત્યાં આગળ ઉભેલો જોઈને તાતિયા ટોપીએ કહ્યું

કે:-“કેમ રામપાલસિંહ ! શું આ મકાનમાંજ તે ભયંકર હત્યા-કાણ્ડ થવાનો છે?”

“મેં સવિનય ઉત્તર આપ્યું કે:-“હા. આ મકાનમાં નિરંતર રક્તપાત અને ભયાનક પડખો રચાયા કરે છે તથા અનેક નરનારીઓનાં ખૂન અથવા હત્યા પણ થાય છે.

“તેઓ કાંઈક આશ્ચર્યાન્યત થઈને બોલ્યા કે:-“તમે આ શું બોલો છો? આ તો મંદિરનું મકાન છે. વાડ અંદર ચાલો નેત્રએ, કે ત્યાં શી શી ઘટનાઓ અને છે તેનું નિરીક્ષણ કરીએ તથા તમારા જળાવેલા કાર્યની તપાસ પણ કરી નેત્રએ.”

“આમ કહીને તેમણે એક પ્રકારનો મંદિત કર્યો. પ્રથમ મંદિત કરતી વેળાએ તો ત્યાં કોઈ આવ્યું નહિ, પરંતુ બીજવાર મંદિતનો શબ્દ કરતાંની સાથેજ ત્રણ ચાર યુરોપિયન સારુઓ દોડી આવ્યા, અને તરતજ દ્વાર પણ ઉઘરી ગયાં. તાતિયાએ તે બધાના તરફ નજર કર્યા પછી તેમાંના એકના તરફ નેત્રને પૂછ્યું કે:-“જૉન્સ! મંદિર ક્યાં છે?”

“સારુએ લોકોએ તાતિયાનો શબ્દ સાંભળીને વિધિ પ્રમાણે અભિવંદન કર્યું અને પછી અમને સાથે લઈને ઉપર ચાલવા લાગ્યા.

“આ સમયે તે સ્થળે મંદિર પણ બેઠો હતો. મને તાતિયાની સાથે ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત થયેલો નંદમને તેનું મુખ મ્હાન થઈ ગયું. તે કુરસીપરથી ઊઠીને એકાએક ઉભો થઈ ગયો અને ક્રોધ-કમ્પીત સ્વરથી બોલી બોલ્યો કે:-“ઓહ! આ શું હું સ્વપ્ન નેઉં છું કે કોઈ માયાવિતી-ભયાનક ભ્રમણામાં ભટકી રહ્યો છું? રામ-પાલનું ખૂન કરીને મેં તેને ગંગા નદીના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધો હતો, તે અત્રે પુનઃ ક્યાંથી આવ્યો? અવશ્ય આ તેનો પ્રેતાત્માજ છે. હાય! સર્વનાશ!! કેવું ભયાનક આશ્ચર્ય? જે પાપવૃક્ષનું ઉન્મૂલન કરીને મેં નદીના અગાધ જળરાશિમાં ફેંકી દીધું હતું, તે તો આજે પુનઃ પ્રસ્ફુટિત થઈને મારી સન્મુખજ ઉપસ્થિત થયું છે, બસ, આશા નિરાશાના સ્વરૂપમાં એકદમ બદલાઈ ગઈ. હૃદયની સર્વ ધારણાઓ માત્ર આ પાપાત્માના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી ગર્ભગલિત બની ગઈ! ધિક્કાર મંદિર! તારા કાર્યને! આ ઝેરી નાગનો ડંસ કરીને તેને ભૂગર્ભમાં ભંડારી દીધો સિવાય મેં તેને એમનોએમ છોડી દીધો એનુંજ આ

વિષમ પરિણામ ! મેંકયર ! મેંકયર !! તારા જીવનલગીમાં તેં આ એકજ લયંકર ભૂલ કરી છે. અને તે ભૂલનું પરિણામ પણ તારે અવશ્ય ભોગવવુંજ પડશે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય ભૂલ કરે છે, ત્યાં સુધી તેનાં કાર્યમાં અનેક વિક્ષો ઉપસ્થિત થાય છે, તેનું આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ છે. ભૂલ કરનાર મનુષ્યનો દુઃખની ગર્ત્તામાં ગળજા વિના છૂટકો થતો નથી. ભૂલ એટલે મૃત્યુ. મરણ પણ માણસની ભૂલના યોગેજ પોતાની પ્રવળ સત્તાને પ્રસારી શકે છે. બસ, મારી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત મારે અવશ્ય ભોગવવુંજ પડશે. પ્રાયશ્ચિત ક્યાં વિના હવે મારો છૂટકો થવાનો નથી.”

“આમ કહીને તે પોતાના બન્ને હાથોવતી આંખો દબાવીને બેસી ગયો. તાતિયાએ તે તરફ કાંઈ પણ લક્ષ્ય ન આપતાં ઘણાજ કંકશ સ્વરથી કહ્યું કે;—“મેંકયર ! એાદ અધમ મેંકયર !! આજ તારી વીરતાનું પરિણામ કે ? તુચ્છમાં તુચ્છ મનુષ્ય પણ જે કાર્ય કરતાં પરમાત્માનો ત્રાસ રાખે છે, તેવાજ લયાનક કાર્યમાં તેં હસ્તાક્ષેપ કર્યો કે ? વિશ્વાસઘાતકતા અને અસીમ કુટિલતાને હું ધિક્કારનારો છું, દ્વિતકારનારો છું. મને તારાં આવાં પૈશાચિક કાર્યો જોઈને અનહદ ખેદ થાય છે. વીરતાનો ઉપયોગ વિશ્વાસઘાતકતામાં કરવો એને હું એક નિંદા અને ધ્રુણાજનક કાર્ય માનું છું. તું નિઃશ્ચય જાણજે કે, હું વિદ્રોહી સૈન્યનો નેતા હોવા છતાં પણ આવાં નિંદાજનક અને રાક્ષસી કાર્યો કદી પણ થવા દર્શાવ નહિ. સમરાંગણમાં સન્મુખ ઉપસ્થિત થયેલા શત્રુઓની સલામે અસીદ્વારા રક્ત વહાવીને સત્ય શૌર્યનો પરિચય આપવો એજ વીર અને ધીર મનુષ્યોનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. પરંતુ સાધારણ સ્થિતિના દીન-દીન મનુષ્યોને કદા આપવામાં હું લેશ માત્ર પણ રાજ નથી. વાર, તમે જે નિર્દોષ પુરુષ તથા નિરપરાધી અબળાને વિના વાંકે કેદ કર્યા છે, તેઓ શું અત્યારે જીવિત છે કે ? જે જીવિત હોય, તો મને શીઘ્ર ત્યાં આગળ લઈ ચાલો.

“મેંકયરે પ્રથમની પેઠે આંખો બંધ કરીનેજ ઉત્તર આપ્યું કે;—“સંન્યાસિન ! આપ એ વિષયમાં મને લક્ષ્મી કરો. તેઓ મારા પરમ શત્રુ છે, માટે હું તેમને આ અવનીમાંથી નષ્ટ કર્યા વિના કદાપિ છોડી શકીશ નહિ. વૈમનસ્યનો બદલો ખૂન દ્વારાજ લેવો એવો મારો દૃઢ સંકલ્પ કોઈથી પણ ટાળી શકાય તેમ નથી.

“આ સાંભળીને તાતિયાએ કહ્યું કે;—“ મેંકયર તારી શત્રુતા

એવાં સાધારણ મનુષ્યો પરજ છે કે? ધિક્કાર છે તારા તેવા વૈમ-
નસ્ય ભાવને! મયદાને જંગમાંજ દુરમતી પ્રકટ કરવી એ વીર પુરુષ-
નો ધર્મ છે, અને સામાન્ય પ્રાણી પર શત્રુતાનો ભાવ રાખવો એ
તુચ્છ-હુદ્ર, નીચ અને અધમ કાદિના મનુષ્યોનું કામ છે. શું તું
અધમ છે? ચાલ મને સત્વર તે લોકો પાસે લઈ ચાલ. હું ત્યાં
જઈને જોઉં છું, કે તે લોકોએ તારી સાથે શું શત્રુતાચરણ કર્યું છે?
ચાલ, હું તેમને તે સ્થળેજ ઈન્સાફ આપી દઈશ. જે તેણે તારું કાઈ
પણ પ્રકારનું અનિષ્ઠ કર્યું હશે, તો તેમને પણ યોગ્ય સજા આપવામાં
આવશે. પરંતુ વધ કરવાની સત્તા તો માત્ર ઇશ્વરનાજ હાથમાં
છે. શું તને તારી શત્રુતાના બદલામાં મનુષ્યવધ કરવાનો કાંઈએ
અધિકાર આપ્યો છે? નહિ મેંકર! એવાં પાપી કાર્યમાં આજથી
કદી પણ પ્રવેશ ન કરતો. જગતમાં જન્મીને એવા પ્રકારની નિંદા
શત્રુતા બાંધવી, એ સર્વથા અયોગ્ય છે. તું તારા તેવા મલિન વિ-
ચારોને તારા હૃદયમાંથી એકદમ ઢાંકી કાઢ. પણ હવે અમને તેમની
પાસે લઈ ચાલ.”

“આ સાંભળીને મેંકરે ઉત્તર આપ્યું કે;—“મહારાજ! આપ જરા સંભાળીને જોલો. આ વીર મેંકરે આ અવતીમાં અ-
ત્યાર સુધી કાંઈના તરફથી આવું અપમાન સહન કર્યું નથી, પરંતુ
માત્ર આપની સાથે પ્રતિજ્ઞાના બંધનથી બંધાયોછું તેથીજ આમ
સહન કરી રહ્યોછું. ચાલો હવે આપણે તે કદાચો પાસે જઈએ.
પરંતુ ઘણું કરીને અત્યારે તેમના ઇવનનો અંત આવી ગયો હશેજ.
જહલાદે પોતાનું તમામ કામ ખતમ કરી નાંખ્યું હશે.”

“મેંકરના મુખમાંથી આવી વાર્તા સાંભળીને મારું હૃદય
કમ્પી ગઈયું. તે અમને સાથે લઈને ચાલવા લાગ્યો. રોઝના ઓરડા
પાસે જતાંની સાથેજ અંદરથી વાતો કરવાનો અવાજ સંભળાયો. એ
જેઠને આનંદથી મારું હૃદય પુલકિત થઈ ગયું. હું દોડીને સર્વથી
પ્રથમ તે ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યો. આ સમયે ત્યાં આગળ હાથમાં
ખુદ્દી તલવાર લઈને ઉભેલો અબ્દુલ તથા બાઈબલને કરમાં ધારીને
બેઠેલો પાદરી મારી નજરે પડ્યા અને તેમની સન્મુખ સ્ટીફન તથા
રોઝ મલિન મુખથી મરણની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. અબ્દુલ તેમની
ગરદન પર તલવાર ચલાવવાની તૈયારીમાં હતા. જે હું એકાદ કલાક
મોડો પહોંચ્યો હોત, તો આજે એ બંને નિરપરાધી પ્રાણીઓની

હત્યા થઈ ચૂકી હોત-તેમનાં આત્મા પરલોકપ્રયાણ કરી ગયા હોત. પરંતુ ઇશ્વરની લીલા અગમ્ય છે, ઘડીમાં તેઓ મનુષ્યને મરણોન્મુખ બનાવે છે, તો ઘડીમાં જીવનના અમૂલ્ય આનંદનો ઉપભોગ પણ આપી દે છે. તેમની રચના અને કૌશલ્યની ગતિ ક્ષુદ્ર માનવોથી કદી પણ જાણી શકાય તેમ નથી.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને હું ઇશ્વરનો વારંવાર અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર તેમજ આભાર માનવા લાગ્યો. એવામાં મને બેતાંની સાથેજ રોઝ મારી પાસે દોડી આવી. અને મારો હાથ પકડીને કહેવા લાગી કે:-“ પ્રિય રામપાલસિંહ ! અંતે ઇશ્વરે આ અભાગિનીની યાચના સાંભળીને મરણના મુખમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. અમે આપના અમૂલ્ય ઉપકારની કદાપણ વિસ્મૃતિ કરી શકીશું નહિ, પ્રભુ ! તારી માયાને ધન્ય છે ! ”

“ ત્યાર પછી તાતિયાએ તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરી પ્રથમ સ્ટીફનને પૂછ્યું. કે:-“ કેમ લાઈ ! તમે મેકેયરની વિરૂદ્ધ શું આચરણ કર્યું છે વાઈ ? અને તમારે આ પ્રમાણે શા માટે કેદી થવું પડ્યું છે ? મેકેયરની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કારસ્થાન તો નથી રચ્યાં ને ? સ્ટીફને ઉત્તર આપ્યું કે:-“ મહાત્મન ! મેં મેકેયરની વિરૂદ્ધ ટાઇ દિવસ પણ જુરૂં વર્તન ચલાવ્યું નથી. માત્ર તે તો મને પૈસાની આશાથી-જ અહીં લગભગ એક માસ થયાં પકડી લાગ્યો છે, બે આજે આપ અત્રે ન આવ્યા હોત, તો મારો આત્મા અનંતનામી ઇશ્વરના રાજ્યમાં વિચરણ કરી રહ્યો હોત. મને કેદ પકડવામાં તેનો એક અન્ય ઉદ્દેશ પણ સમાયેલો છે અને આપને તે મિસ રોઝ કહી સંભળાવશે. અત્યારે મારામાં બોલવાની શક્તિ રહી નથી, તેથીજ હું આપને તે હકીકત કહી સંભળાવું તેમ નથી.

“ તાતિયાએ પુનઃ કહ્યું કે:-“ પ્રિય ભગિની ! આપને અત્રે મેકેયરે કયા કારણથી કેદ કર્યો છે વાઈ ? શું આપે મેકેયરની વિરૂદ્ધમાં કાંઈ પણ ખટપટ કરી છે ખરી કે ? અથવા તેનું જુરૂં થાય તેવા ટાઇ પણ કાર્યમાં ભાગ લેતોયો છે કે ? ”

“ આ સાંભળીને રોઝે ઉત્તર આપ્યું કે:-“ મહાશય ! મેકેયરના સંબંધમાં મારી કમંડયા આપને વિદિત કરતાં પણ મને લગ્નજી ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં પણ સત્યને પ્રકટ કરવાના ઉદ્દેશથી હું મારો વૃત્તાંત આપને કહી સંભળાવું છું અને મેકેયર માત્ર પોતાની પાપવૃત્તિ નુષ્ટ કરવા માટે અને વિપયવાસનાની મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા માટેજ

મને અત્રે પકડી લાગ્યો છે. મારી ઇચ્છા સ્ટીફન સાથે લગ્ન કરવાની છે, પરંતુ મેકયર બળાતકારે મારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. હું તેની તે યાચનાનો અસ્વીકાર કરીને આજે આ ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડી છું. મેં તેની સાથે લગ્ન કરવાની અનિચ્છા દર્શાવ્યાથી તે આજે મને મૃત્યુવશ કરવાની તૈયારીમાં હતો. જો આ સમયે સરદાર રામ-પાલસિંહ ન આવી પહોંચ્યા હોત તો, માઈ મરણુ પણ થઈ જાત.”

“ આ મેકયર દ્વારા મારી સહોદરાનું પણ આવીજ રીતે મૃત્યુ થયું છે. તે નિર્દયે મારી હેલનને પોતાની સાથે લગ્ન ન કરવાથી પોતાના વિધાતક છરાદ્વારા તે બિચારીને મારી નાખી છે, અને મને પણ મારા પ્રિયતમ સ્ટીફનનો વધ કરીને તે પોતાની પ્રિયતમા બનાવવા ધારતો હતો. પણ મારી તદ્દન અનિચ્છા હોવાથી તે માઈ અને મારા સર્વ પરિવારનું નિકંદન કરવા ધારે છે. આ પાપી મેક-યરના અધમ કૃત્યોદ્વારા મારી ભગિની મરણુ પામી છે, મારી માતા ઉન્માદિની બની ગઈ છે અને મારા પિતાની સ્થિતિ અત્યંત શેષ-નીય થઈ રહી છે. પ્રભુ ! મેકયરે અમારું અનિષ્ટ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નથી. હજી થોડા સમય પહેલાંજ તે મારા પિતાને દબાવીને-ધમકાવીને ત્રીસહસ્તર રૂપિયા લઈ ગયો છે. છતાં પણ હજી તેની મહત્વાકાંક્ષા અને દ્રવ્ય લોહુપતા બંધ બંધ નથી. જુરી લાલસાઓના પરિણામેજ મારે આ દુરાવસ્થામાં આવવું પડ્યું છે. હવે વિશેષ વૃત્તાંત કહેતાં માઈ હૃદય ભરાઈ આવે છે માટે સર-દાર રામપાલસિંહજ તે સંબંધી સર્વ હકીકત આપને જણાવશે, પણ—”

“ આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રોજનાં કમળવત્ નયનોમાંથી મુક્તાશ્ન સમાન અશ્રુબિન્દુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તેના કપોલપ્રદેશપર તથા લલાટ વિભાગમાં સ્વેદ બિન્દુઓ પ્રસ્ફુટિત થઈ આવ્યાં. આ કરુણામય દૃશ્ય જોઈને મારા તથા તાતિયાનાં નેત્રોમાંથી પણ આં-સૂનાં એકાદ બે બિન્દુઓ સરી પડ્યાં. હું તદ્દન નિર્વાક અને જ્ઞાન-શૂન્ય બની ક્ષણવાર પર્યન્ત ઉદાસીનતા ધારણ કરીને ઉભો રહ્યો. આ વખતે તે સ્થળે તદ્દન શાન્તતા અને નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ હતી. સર્વના મનમાં એક પ્રકારના તિરસ્કારની ભાવના ઉદ્ભવી આવી હતી. તાતિયા ટોપીનું મુખ તો કોધથી લાલચોળ બની ગયું હતું.

“ ત્યાર પછી તાતિયા ટોપીએ તે નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને ક્ષણજ ક્રોધે સ્વરથી કહ્યું કે;—“ પ્રિય આંગલ વિદુષી બાળા ! તમારે

હવે ગભરાવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. હું તમને કોઈપણ પ્રકારનું સંકટ ન આવે એવો ઉપાય યોજું છું. જાઓ, હવે સુખેથી તમે તમારા ઘર તરફ વિદાય થાઓ.”

“ત્યાર પછી કેટલીકવાર પર્યાન્ત શાન્ત રહી, તેમણે મેકેયર તથા અખડુલ તરફ જોઈને કહ્યું કે;—“અધમ અખડુલ અને દુરાત્મા મેકેયર ! તમે વિશ્વનિયંતાના શાન્તિમય સામ્રાજ્યમાં આ પ્રમાણે પાપનો પ્રચાર કરવા માટે શા સારૂ ઉપસ્થિત થયા છો ? શું સાધ્વી સ્ત્રીઓની લજ્જા લૂંટવી, નિરપરાધી ધનવાનોનું ધન લૂંટવું, અને ભયંકર પાપનો પ્રચાર કરવો એ શું મનુષ્યધર્મ છે ? પાપાત્માઓ ! તમારાં આર્વા કુકર્મો જોઈને મારા હૃદયમાં ભયંકર આઘાત થયો છે. ખીજાની કન્યાઓનું અપહરણ કરીને તમારી વિષય-લમ્પટતા પૂર્ણ કરવાનો તમને કોણે અધિકાર આપ્યો છે ? શું સ્વદેશ ઉદ્ધારનો અર્થ દગાબાજી, વિષયલોલુપતા, કામંધતા, ચોરી અને લૂંટ જ કરી ખેડા છો કે ? નહિ નહિ. તમારાં આર્વા હૃદયવિદારક કાર્યો મને બિલકુલ પસંદ નથી. હું તમારી આવી મલિનતા, દુષ્ટતા અને નિર્દયતા જોઈને અત્યંત દિલગીર થાઉં છું. વિશેષ શું કહું, કે હવે હું તમારી સાથે કોઈપણ પ્રકારનું કાર્ય કરવા ઇચ્છતો નથી. તમારો સહવાસ-સંસર્ગ એ ભયાનક નરકનાં દ્વાર ખતાવે તેવો છે. ધર્મ-નીતિ અને કર્તવ્યપરાયણતા શું છે; તેનું તો તમને જ્ઞાન પણ નથી. મેકેયર ! યાદ રાખજે કે, અધર્મદ્વારા કદાપિ કોઈ વિજયી થયું નથી, થતું નથી અને થવાની સંભાવના પણ નથી. શું માત્ર તારી વિષયલાલસાની તૃપ્તિ માટેજ તેં નિર્દોષ હૈલનનો વધ કર્યો અને રોજની પણ તેવીજ કદોડી સ્થિતિ કરવાને તું તૈયાર થયો ! ધિક્કાર છે તારા માનવ જન્મને ? મારા સિદ્ધાંતનો તું આવો દુરુપયોગ કરી નિરપરાધીને વિના વાંકે શા માટે પીડિત કરી રહ્યો છે ? જે તું અમારા સ્વદેશ ઉદ્ધારના કાર્યમાં સહાયતા ન આપે, તો અમને તારી લેશ પણ પરવાર નથી. હું મારી હૃદય સન્મુખ અધર્મમનાં હૃદયવિદારક અને સંતાપજનક કાર્યો થતાં જોવા ઇચ્છતો નથી.

“દુરાત્માઓ ! તમારા જેવા માનવપિશાચોદ્ધાર ભારતવર્ષને સ્વાધીન કરવાની આશા રાખવી એ સર્વથા વ્યર્થજ છે. અથવા તો એક પ્રકારના સંકટનો ઉદ્ભવ કરવા સમાન છે. તમે જે અન્યાયી-પાપી અને નિંદાયુક્ત કાર્ય કર્યા છે, તેનો તમને ઉચિત દંડ આપી-

નેજ હું મારા હૃદયમાં પ્રબલિત થયેલા અગ્નિને શાન્ત કરીશ. તમે આ તાતિયાને નિર્બળ, નાલાયક, ધર્મવિહીન, બુદ્ધિહીન અને સ્વાર્થ-પરાયણ શયતાન ન ધારતા. તાતિયા પોતાનું બધું ધૂળમાં મળી જશે તો પણ અન્યાય ક્રિયા અનીતિનો ફેલાવો થવા દેશે નહિ. તમે લોકો મને ડરપોક ન સમજતા. કાયર પુરુષોજ આવાં કુટિલ કાર્યોનું અવલંબન કરે છે. સારા શૂરવીર પુરુષો તો સમરભૂમિમાં પોતાનું રક્ત રેડીને અપરિસીમ વીરત્વનો પરિચય આપે છે. હું પણ તેજ વિચારનો છું. શત્રુઓની સન્મુખ સ્થામે પગલે લડવામાંજ હું મારાં કર્તવ્યનું પાલન થયેલું માનું છું. અબળા પર જીવ્મ ગુન્નરવાના વિચારોથી હું તદ્દન વિરુદ્ધ છું.”

“સારપછી તેણે જો-સના તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું કે;—“મિ. જો-સ! મારા આદેશાનુસાર આ બન્ને દુરાત્માઓને-અબદુલ અને મેકેયરને સત્વર કેદ કરો.”

“તે સમયે તાતિયાની આજ્ઞાનુસાર અબદુલ તથા મેકેયરના હાથપગ બાંધી લેવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી અમે લોકો તે મકાનમાંથી બહાર આવ્યા. તે મકાનમાં રહેનારા બીજા ચાર યુરોપિયનો પણ તાતિયા ટોપીની આજ્ઞા પ્રમાણે અમારી સાથે આવ્યા. તેમણે આવીને તરતજ તાતિયાને પ્રણામ કર્યા.

“માર્ગમાં મને તાતિયા ટોપીએ કહ્યું કે;—“રોઝ અને સ્ટીફનને હમણાં તેમના મકાન પર જવા દો. તમારે પુનઃ મારી સાથેજ નાવ પર આવવું પડશે. તમારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે, તેથી હું ધાડું છું કે, હવે તમને મારી સાથે આવવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની અડચણ તો નહિજ આવે? કેમ, તમે મારી સાથે આવવાને તૈયાર છો ખરાકે?”

“મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“હા ના, મને કાંઈ પણ અડચણ નથી. ચાલો હું આપની સાથેજ આવું છું. આપની સાથે આવવામાં મને બિલકુલ અડચણ આવે તેમ નથી.”

“મારાથી તે સમયે રોઝ અને સ્ટીફનની સાથે કાંઈ પણ વાતચીત થઈ શકી નહિ. તેઓ બન્ને ત્યાંથી પોતપોતાનાં ગૃહ તરફ વિદાય થયાં અને હું તાતિયા ટોપીની સાથે પુનઃ પવિત્ર ગંગા નદીના કિનારા પર નાંગરેલા તેમના નાવ તરફ રવાના થયો.

ઉનવિંશ પરિચ્છેદ.

[મક્ષિસ ગાર્દનનું પરલોકપ્રયાણ]

શ્રિગેટ સર્જન સ્ટીફનની આત્મકથા

“અમે જે દિવસે મેકેયરના ગુપ્ત કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયાં, તે દિવસે સરદાર રામપાલસિંહ કેટલાક સંન્યાસીઓની સાથે ગંગા નદીના કિનારા તરફ જતા જણાયા. આ વખતે મેકેયર તથા અબ્દુલ પણ કેદી તરીકે તેમની સાથેજ હતા; પરંતુ એ સર્વ વિષયોમાં શું રહસ્ય સમાયલું છે, તે મારાથી જાણી શકાયું નહિ. મેકેયર અને અબ્દુલને તેમના કયા ગુન્હાની સજા આપવામાં આવી છે અથવા તો તે અપરાધ શો છે, તે તો હું પ્રથમથીજ જાણી ચૂકી હતી, પણ હવે તેમની શી દશા થશે કેદ કરીને તેમને કયે સ્થળે રાખવામાં આવશે એ વિષયમાં મારાથી કોઈ પણ જાતની ખાત્રીપૂર્વક કલ્પના કરી શકાઈ નહોતી. ઘણા દિવસ સૂધી કેદ રહેવાને લીધે મારું શરીર તદ્દન કૃશ અને નિસ્તેજ બની ગયું હતું; પરંતુ બહાર આવ્યા પછી સ્વચ્છ હવા મળી શકવાથી મારા પ્રાણમાં કાંઈક સ્ફુર્તિ અને ચૈતન્ય આવ્યું. મેં કષ્ટ-ભંજન, પાપ-તાપ-પરિતાપવિનાશક સુખશાન્તિમય પરમાત્માને અનેક ધન્યવાદ આપ્યા. તે સાથેજ મારા જીવનદાતા સરદાર રામપાલસિંહનો પણ અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માન્યો. મિસ રોઝ પણ મારી સાથેજ આવી હતી. તેનું મુખ જોઈને મને અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન થયો. અમે ઉભય મૃત્યુવત્ થયાં છતાં, પુનઃ જીવિત થયાં છીએ, તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અપરિસીમ દયાનું, અપાર લીલાનું, અગમ્ય રચનાનું અને અસીમ મહિમાનુંજ પરિણામ છે. કેટલાક સમય પહેલાં અમે બન્ને પ્રભુના પરમ શાન્તિમય ધામ તરફ યાત્રા કરવા માટે પ્રસ્તુત થયાં હતાં.—મેકેયરના પરમમિત્ર અબ્દુલના ખડ્ગની તીક્ષ્ણ ધારા દ્વારા આ ભૂમિમાંથી—સંસારમાંથી પંચત્વના પૂતળાનો, લાગ કરીને મૃત્યુકિનારે પહોંચવાની તૈયારીમાં હતાં. અમારા મરણનો, વિલીન થવાનો સમય છેક સમીપ આવી લાગ્યો હતો. અમારા પ્રાણ બચકર આપદમાં સપડાયા હતા. મને જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો કે, અમે

લોકો એ કૂર પાપાત્માઓના પંજમાંથી છૂટીને પુનઃ આ સંસારમાં આ પ્રમાણે વિચરણ કરી શકીશું. પરંતુ મહાદેવાળું ઇશ્વરની કરુણા ક્યારે અને કોના ઉપર, કેવી રીતે ઉતરી પડે છે, એ સંબંધમાં તુમ્હા સુદ્ધ માનવ-બુદ્ધિ કાંઈ પણ કાર્ય અથવા કલ્પના કરી શકતી નથી. અને એથીજ સચરાચર ઇશ્વરની લીલાને અકળ અથવા અગમ્ય કહેવામાં આવે છે.”

“ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યમાત્રને બીજી બહુ મૂલ્યમાં બહુ મૂલ્ય વસ્તુ કરતાં પણ પોતાનું જીવન અધિક પ્રિય હોય છે, અને તેની રક્ષા માટે અલ્પમતિના માનવો અનેક યત્નો પણ કરે છે. પરંતુ જગદાધારની કરુણા સિવાય તે જીવનને મૃત્યુના મુખમાંથી કદાપિ તુમ્હા માનવશક્તિ બચાવી શકતી નથી. પણ મરણોન્મુખ મનુષ્યને તે કૃપાળું પરમાત્માની મહાનશક્તિ સત્વર બચાવી શકે છે, એનો મને આ સમયે સમ્પૂર્ણ અનુભવ થયો. ઇશ્વર રાધમાંથી પર્વત પણ બનાવી શકે છે એ સૂત્ર મને અત્યારે તદ્દન સત્યજ્ઞ લાગ્યું.”

“કેટલીકવાર પછી મિસ રૅઝ મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે; સર્જન સ્ટીફન ! આપણે અત્યંત અશક્ત થઈ ગયાં છીએ, તેથી પગે ચાલીને આપણાથી મકાનપર પહોંચાશે નહિ, માટે એક ગાડી ભાડે કરી લ્યો. મને મારી પ્રિય માતાનાં દર્શન કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા થઈ છે. તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે. અત્યારે મારું ચિત્ત તેમના દર્શનાર્થે અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું છે, ન કરે નારાયણને કદાચિત્ ભયંકર પ્રસંગ આવી લાગે, તો તે પહેલાંજ આપણે ત્યાં પહોંચી જવું એ અતિ આવશ્યકીય છે. માતાનો ઘણા દિવસનો વિયોગ મને અત્યંત અસહ્ય થઈ પડ્યો છે અને એ કારણથીજ મારું મન અત્યારે તેમને મળવા માટે અત્યંત ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે.”

“ મિસ રૅઝની વાત મને પસંદ પડી. તેણે આ વાત કરી તે પહેલાં મને મિ. ગાર્ડન અને મિસિસ ગાર્ડનનું સ્મરણ પણ નહોતું. હેલનના મૃત્યુ પછી મિસિસ ગાર્ડનના હૃદયની સમસ્ત મમતા રૅઝ ઉપર આવી પડી હતી. રૅઝને આવી રીતે ફસાયલી જોઈને તેની માતાને આજે કોણ જાણે કેટલું કષ્ટ થતું હશે ? માતા પિતાની મમતા સંતાનો પર વિશેષ હોય, તે સ્વાભાવિકજ છે. પોતાના સંતાનને આવી દુરાવસ્થામાં આવી પડેલાં જોઈને તેમનું હૃદય ખિન્ન થાય એ સર્વથા સંભવનીય છે. સંસારમાં સંતાન એજ સાચું

સુખ છે. મનુષ્ય માત્ર સંતાનોને મારેજ અનેક પ્રકારની મહેનતો ઊઠાવે છે. તેમના મારેજ ઝાઝું થોડું કરે છે, એ બધું મને સાંભરી આવ્યું. ”

“ છેવટે એક ગાડી કરીને અમે બન્ને ઉતાવળથી ઘર તરફ વિદાય થયાં. લગભગ પંદર મિનિટમાં અમે બન્ને ગાર્ડનના મકાન પર આવી પહોંચ્યાં. તે વખતે નીચેના ઓરડામાંજ ગાર્ડન પાસે બેસીને એ સુપ્રસિદ્ધ સિવિલસરળ્યન કાંઈક વાતચીત કરી રહ્યા હતા. ”

“ મિ. ગાર્ડન અમને બન્નેને અચાનક આવેશા બોધને સ્તબ્ધીત થઈ ગયા. તેઓ રૂમાલવતી આંખો લૂછતા લૂછતા કહેવા લાગ્યા કે;—“ બેટા રોઝ ! સ્ટીફન ! શું તમે મારી સન્મુખ પ્રત્યક્ષ ઉભાં છો કે હું પરોક્ષ રીતે બોધ રહ્યો છું ? અથવા તો આ સર્વ મારા મસ્તિષ્કનો વિકાર છે ? અરે, હું બગૃત છું કે સ્વપ્ન અનુભવી રહ્યો છું ? નહિ—નહિ. આ મારો ઉન્માદ છે. પાપી પારધિના પંજનમાં પકડાયેલું પક્ષી છૂટીને પોતાના પિતાની ગોદમાં શી રીતે આવી શકે અરે ! હતભાગિ ગાર્ડન ! તું આ અવનીપર કયા સુખની આશાથી જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો છે ? તને આ દુનિયામાં કયી મોહમયી માયાએ સપડાવી રાખ્યો છે ? અસાર જીવન, દુઃખમય દિવસો ગાળી ગાળીને હવે તદ્દન કલાંત બની ગયું છે. પ્રભુ ! મને મારી રોઝનાં અંતિમ દર્શનની અભિલાષા છે તે પૂર્ણ કરાવ. હાય ! પ્યારી પુત્રી ! !

“ તેમની આવી શોચનીય સ્થિતિ બોધને મેં કહ્યું કે,—“ પ્રિય ગાર્ડન ! આ સ્વપ્ન નથી, કિન્તુ સત્યજ છે. તમે તમારાં નેત્રો ઉઘાડીને જુઓ એટલે રોઝના દર્શન થઈ શકશે. આમ વ્યર્થ ઉન્માદને વશ થવાથી તમારી પ્રકૃતિ પણ બગડી જશે. ”

“ મિ. ગાર્ડને ઉત્તર આપ્યું કે;—“ નહિ, તમે મને સાંત્વન આપવાના ઉદ્દેશથીજ આ પ્રમાણે અસત્ય ભાષણ વદી રહ્યા છો. દુઃખની અંધકારમય રજનીમાં સૂખનો તેજસ્વી સૂર્ય શી રીતે ઉદય પામે વાર ? કષ્ટથી વારંવાર પીડાતા ગાર્ડનના કકિત ભાગ્યમાં સુખ અને શાન્તિનો સંચાર ક્યાંથી હોય ? ચિરકાળથી દુઃખ ભોગવતા આ અભાગિ ગાર્ડનને એકાએક પ્યારી પુત્રીનો મેળાપ થાય એ વાત તદ્દન અસંભવિતજ છે. હાય રોઝ ! તું ક્યાં છે ? ખરેખર આ કોઈ ઈન્દ્રજલિક માયાવિની રચના છે અથવા તો ભૂતોનો ભયોત્પાદક ભ્રમ છે. આજે મારીનજર આગળ એક પ્રકારની વિચિત્ર

આજ ગોઠવાઈ હોય તેમ જણાય છે, નહિ તો મરણ પામેલી મારી પુત્રી મારી સન્મુખ શી રીતે આવી શકે ? ”

“ આ સમયે રોઝનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું હતું. તેની આંખમાંથી આંસુઓની અવિરલ ધારા વહી રહી હતી પિતાની આવી શોચનીય સ્થિતિ જોઈને તે વિશેષ વિલંબ ન કરતાં દોડી જઈને તેને ગળે વળગી પડી અને ત્યાર પછી રડતાં રડતાં કહેવા લાગી કે,—
“ બાબા ! આપ વ્યર્થ કુશંકા ન કરો. હુંજ આપની બહાલી રોઝ છું. ખરેખર હું અત્યારે આપની સન્મુખજ આવી પહોંચી છું. પરમ-કૃપાળુ પરમાત્માએ મને જીવનદાન આપીને મેંકેયરના કઠિન કારા-ગૃહમાંથી મુક્ત કરી છે. પાપાત્માઓને તેમના પાપોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવુંજ પડશે. આપ સાવધ થાઓ. આપને આપની ભલાઈના બદલામાં ઇશ્વર સારંજ ફળ આપશે. પિતાજી ! મારી સાથે કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? શું મેં કાંઈ મહાન અપરાધ કર્યો છે ? બાબા ! એક વાર તો આ પુત્રીને તમારાં મધુર વચનો સંભળાવો. એકવાર તો આપની શાન્તિમય અને પવિત્ર ગોદમાં સ્થાન આપો.

“ પરંતુ હાય ! અફસોસ !! હતભાગિ ગાર્ડનને આટલું કહેવા છતાં પણ વિશ્વાસ ન આવ્યો. અદૃશના ભયંકર આઘાતને લીધે તેઓ સમસ્ત સુખ, શાન્તિ, આશા અને જીવિતો ત્યાગ કરી ધોર ઉન્મત્તતાને આધીન બની ગયા હતા. બિચારી રોઝે ફટલુંએ કંદન કર્યું, તેમને સમજાવવા માટે અનેક ઉપાયો કર્યા, ભયંકર કડપાંત કર્યો અને પ્રાર્થના કરવામાં પણ કાંઈ ન્યૂનતા રાખી નહિ. પરંતુ ગાર્ડનને તેના પર જરા પણ વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેનું ચિત્ત આ સમયે ઉન્મત્ત વાયુની પેઠે શંકાના-ભ્રમણાના ઉછળતા સાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું. સમસ્ત વાત તેમને તદ્દન અસત્ય અને કલ્પિતજ લાગી.

“ ફટલીક વાર પછી શાન્તિનો ભંગ કરીને મિ. ગાર્ડને કહ્યું કે:—“ નહિ નહિ. તારી આ વાત તદ્દન જૂઠી અને બનાવટી છે. ઓ પિશાચ મેંકેયર ! હવે હું તારાથી છેતરાઉં તેમ નથી ? શું તું બનાવટી રોઝને મારી પુત્રી કહેવા માંગે છે ? મને હવે કાંઈના વચન પર જરા પણ વિશ્વાસ આવતો નથી. ક્યાં છે રોઝ ? સ્ટીફન ક્યાં છે ? તેઓ તો અનંતનામી ઇશ્વરના શાન્તિમય સ્થાનભણી પ્રયાણ કરી ગયાં છે. જે સમાધિ મંદિરમાં હેલન સૂતેલી છે, ત્યાં આગળ જઈને રોઝ પણ તેની સહચારિણી બની ગઈ છે ? અત્યારે

તેનો પ્રાણવાયુ આ અવનીમાંથી અદૃશ્ય થયો છે-વિલીન થયો છે. તમે જેને રોઝ બનાવીને અહિં લાવ્યા છો, તે શું મારીજ રોઝ છે ? શું આજ તે રોઝ કે ? નહિ. નહિ. કદાપિ નહિ. આ સર્વ ભયાનક ભ્રમ છે-મિથ્યા પ્રપંચ છે. મને આ વાત સ્વપ્નમાં પણ સત્ય મનાય તેમ નથી. છટ્ છટ્ દુરાત્મનું! દૂર રહે. કોની આગળ આવો પ્રપંચ ખેલે છે ? આવ પ્રિય પુત્રી રોઝ આવ મારી પાસે આવ. નહિ રે. જા ચાંડાલિની દૂર જા. તું બનાવડી છે, -કૃત્રિમ છે. મને તારા પ્રપંચજાળમાં સપડાવીને મારી બન્ને પુત્રીઓને મરણવશ કરવા માટેજ તું અહીં આવી છે ? પણ હવે આ ગાર્ડન બિલ્કુલ છેતરાય તેમ નથી.”

“ હવે હું તમારાં કારસ્થાનમાં નહિ સપડાઉં. છટ્ છટ્ આ સર્વ ષડ્યંત્ર, કપટતા અને દગાબાજી પર મને જરાપણુ વિશ્વાસ ખેસતો નથી. જાઓ, તમે અહિંથી સત્વર દૂર થાઓ. મારી રોઝનું નામ લખને તેના મૃત નામને અપવિત્ર ન કરો. અરે દુરાત્માઓ કષકંડો કાળો દાગ ન લગાડો. કેવો ભીષણુ વ્યાપાર ? કેવો કુટિલ વ્યવહાર અને અધર્મી અનાચાર !! બસ દગોજ છે ! ભયંકર દગો છે !! ”

“ આમ કહીને તેઓ પુનઃ શુભો પાડી પાડીને રડવા લાગ્યા. હવે મારાથી સ્થિર રહી શકાયું નહિ. માફ દૈયું ઝંભરાઈ આવ્યું. હૃદય રડી પડ્યું. આંખમાંથી દડ્ દડ્ આંસુ પણ વહેવા લાગ્યાં. મારા મુખનો ભાવ તદ્દન બદલાઈ ગયો. દુઃખના આ ભીષણુ અને હૃદય વિદારક દૃશ્ય-ચિત્રને જોવા માટેજ હું ભગવાન ! તમે મને મનુષ્ય જન્મ આપ્યો છે કે શું ? શું દુઃખીનાં દુઃખજ નિરંતર મારી દષ્ટિ સન્મુખ જોવાનું મારા ભાગ્યમાં લખાયું છે ! આ સમયે રોઝ પણ મારો પગ પકડીને રડતી રડતી કહેવા લાગી કે;—“ સ્ટીફન ! સ્ટીફન ! પિતાશ્રીના પ્રાણ બચાવો. તેમના ઉન્મત્ત અને બ્રાન્તિમય ચિત્તને શાન્ત કરો. હવે મારાથી તેમની આવી ઉન્મત્ત અવસ્થા જોઈ શકાતી નથી. આ જોઈને માફ કાળજી કમ્પી ઉઠે છે અને હૃદયમાં લ્હાય લાગે છે. માટે પિતાજીને સત્વર શાંત કરો.

“ હાય ! હવે હું શું કરું ? મનુષ્યની શી સત્તા છે કે તે, મહાન અનંત શક્તિશાલી ઈશ્વરની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરીને-તેમના ઉપર પગ મૂકીને પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકે ? પ્રભુની પરમ સત્તાને

ઉમેડી નાખવાનું સામર્થ્ય આ વિશ્વના, અરે સમસ્ત બ્રહ્માંડના ક્યા માનવમાં હોઈ શકે વાર ? મેં રોઝનો હાથ પકડીને બેઠી કરી. ડૉક્ટર વ્યસ્ત-વ્યાકુલ ભાવે ગાર્ડનની નાડીની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો પરંતુ તે સર્વ વૃથા ગયું. ગાર્ડનની જ્ઞાન શક્તિ વિલીન થઈ અને ઉન્માદે તેનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મનુષ્યના સર્વ પદાર્થો નાશ પામે, ધન, યશ, સુખ, સ્મૃત્તિ જે કંઈ હોય, તે સર્વ ચાલ્યું જાય તો ફિકર નહિ, પરંતુ જો માત્ર જ્ઞાન વર્તમાન હોય તેનું કંઈ પણ નાશ પામતું નથી. તે મનુષ્યજ રહે છે. પરંતુ જણાય છે કે, વિધાતાએ ગાર્ડનના ભાગ્યમાં એ સુખ પણ લખ્યું નહોતું. તેની જ્ઞાનશક્તિનોજ પરમાત્માએ એકદમ લોપ કરી નાખ્યો હતો. ”

“ કેટલીક વાર પછી એક યુવક મેડાપરથી નીચે આવ્યો. તે રોઝને જોતાંની સાથેજ જાણે અજ્ઞયબીમાં પડી ગયો હોયની, તેમ જણાવા લાગ્યું. પરંતુ રોઝ દોડીને તેની પાસે જઈ પહોંચી અને રડતાં રડતાં કહેવા લાગી કે—“ જેમ્સ ! મારી માતાની પ્રકૃતિ કેમ છે ? ભાઈ ! મને શીઘ્ર ઉપર લઈ જા. પૂજ્ય માતાનાં દર્શન વિના મારું હૃદય ગભરાઈ ગયું છે. ઘણા દિવસ થયાં હું તેમને મળી નથી તેથી મને તેમની મુલાકાત લેવાની તીવ્ર લાલસા ઉત્પન્ન થઈ છે. તેમના વિનાં મારું હૈયું વલોવાય જાય છે. માતાની માંદગીના સમાચાર સાંભળીને મારી છાતી ફાટી જાય છે. હૈયાના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, માટે ભાઈ; ચાલ મને એકદમ મારી માતા પાસે તેડી જા. ”

“ જેમ્સ રોઝને નાના પ્રકારનાં આશ્વાસનો આપીને કહેવા લાગ્યો કે;—પ્રિય રોઝ ! તું આમ ગભરા નહિ. ઇશ્વરકૃપાથી અત્યારે તારી માતાને આરામ છે. હું તને અવશ્ય તેમની પાસે લઈ જઈશ. પરંતુ જરા વાર સહુર કર. હું તે મંબંધમાં ડૉક્ટરની સલાહ લઈ આવું. ડૉક્ટર સલાહ આપશે કે તરતજ હું તને તારી માતાનો મેળાપ કરાવી આપીશ. ”

“ સાર પછી જેમ્સ એક ડૉક્ટરને બોલાવીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગયો. તે બંને વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તેમને વિદિત થયું નહિ. પરંતુ માત્ર અનુમાન પરથી જણાયું કે, ડૉક્ટરે રોઝને ઉપર જવાની મના કરી છે. ડૉક્ટર અને જેમ્સની વાતો પર વિચાર કરવાથી જણાયું કે, રોઝની માતા પણ બચકર-વિનાશક અવસ્થામાં આવી પડી હોવી જોઈએ. ”

“તે બન્ને ડૉક્ટરોમાંનો એક ડૉક્ટર એ મારો ઓળખીતો હતો. તે મને એકાંતમાં લઇ જઇને કહેવા લાગ્યો કે;—“ પ્રિયબન્ધુ ! તમે દુષ્ટોના હાથમાંથી છૂટી આવ્યા, તે માટે હું ઇશ્વરને અગણિત ધન્યવાદ આપું છું. પરંતુ રોજ ઘણાજ વિષમ વખતે અત્રે આવી છે. તેની માતા મૃત્યુ-શય્યા પર સૂતેલી છે, -પિતા ગાર્ડન ઉન્માદી બની ગયા છે. આવી દયાજનક સ્થિતિમાં તે બિચારી કામળ હૃદય કન્યાની શી દશા થશે ? જેમ્સ તેનો પિત્રાર્ધલાઇ છે અને તે આજેજ દિલ્હીથી અત્રે આવ્યો છે. હમણાંજ તે ગાર્ડન રોજ તથા મિસિસ ગાર્ડનને મળી શકશે ! મારો અનુરોધ છે કે, તમે થોડા દિવસ સૂધી આ મકાનમાંજ રહો. તમે પરાંપકારી છો, પરંતુ ખલજન એજ તમારો નિત્યનો વ્યવસાય છે, માટે આ દુઃખથી દુભાતા પરિવાર પર દયા લાવીને તેમનું સંરક્ષણ કરો. ઇશ્વર તેથી તમારું કલ્યાણ કરશે. તમારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થશે.”

“હું ડૉક્ટર ઐની વાતનું કાંઇપણ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. કારણ કે, મિ. ગાર્ડન સાથે મારે ખાસ ગાઠ બન્ધુતા-મિત્રતા હતી. મિત્રના કલ્યાણાર્થે પોતાના જીવ આપવામાં પણ હું કદાપિ પાછી પાની કંઈ તેમ નહોતો. મારાથી અપરિચિત મનુષ્યોના શુભને માટે પણ હું નિરંતર ઉત્સુક રહેતો હતો, તો પછી પરિચિત મિત્રના ભલા માટે જો હું કાંઈ પણ યત્ન ન કરું તો મારા જેવો અયોગ્ય અને દુરાત્મા બીજો કાણુ કહેવાય ? મિત્ર, મિત્રના ખરા દુઃખને વખતે કામ ન લાગે તો પછી તે મિત્રતા શા કામની ? તે મિત્ર પણ શાનો ?”

“ગાર્ડનની આવી શોચનીય સ્થિતિમાં તેમને યથાસાધ્ય સહાયતા કરવી એ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. પરંતુ બીજા બાળૂનો વિચાર કરતાં, હું એક સરકારી દાસ, અનુચર હતો. આજકાલ વિદ્રોહાનલ પ્રજવલિત થઈ ઉઠવાની હરઘડીએ આશંકા રહ્યા કરતી હતી. તેના ભયથી સર્વ સૈનિક-અધિકારીઓ વ્યથા બની ગયા હતા. આવી સ્થિતિમાં કદાચિત્ મારે સૈન્યની સાથે અન્ય કોઈ પણ સ્થળે જવું પડે, તો તે સર્વથા સંભવનીય હતું. આવાં અનેક કારણોથી હું ઐના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. ડૉક્ટર ઐની વાતે મને એક પ્રકારના અતિ ગહન વિચારમાં નિમગ્ન કરી દીધો અને તેથી હું વિચારમાં ને વિચારમાંજ દિગ્મૂઢ બની ગયો.”

“ મને ચૂપચાપ ઉભેલો. નેધને ડૉક્ટર ગ્રેએ ફરીવાર પૂછ્યું કે;—“કેમ સ્ટીફન! મારા પ્રશ્નનું શું ઉત્તર આપો છો? તમે એકવાર ઉપર જઈને મિસિસ ગાર્ડનની પ્રકૃતિ નોંધ આવો. તેમનો અંતિમ સમય સમીપ આવી પહોંચ્યો હોય, તેમ જણાય છે.”

“રોઝની માતાની આવી લયંકર દશા સાંભળીને મારે ચિત્ત વિચલિત થઈ ઊઠ્યું. મારા વદનપર શિથિલતા છવાવા લાગી અને હૃદય ગભરાવા લાગ્યું. મને કાંઈક વિસ્મરણ થતું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું અને મારા હૃદયનું રક્ત સૂકાવા લાગ્યું. હું મનમાં મનમાં જ વિચારવા લાગ્યો કે;—“જો કદાચિત્ રોઝની માતા મરણ પામશે તો બિચારી હતભાગિની રોઝની શી દશા થશે? જો એ સુકુમારી સુન્દરીનું સરલ-કામળ હૃદય એ દુઃખ સહન નહિ કરી શકે, તો તેનું લાવણ્યયુક્ત શરીર તદ્દન કૃશ અને નિસ્તેજ થઈ જશે. તેના હૃદયના ચૂરેચૂરા થઈ જશે. રોઝ મને સર્વભૂત પ્રાણી કરતાં વિશેષ પ્રિય છે, સ્વાભાવિક રીતેજ તેને માટે મારા પ્રાણ અધિક વ્યાકુલ રહ્યા કરે છે, પણ શું કરું લાચાર! રોઝના એ કડિન દુઃખમાં પણ અવનીપતિનો કોઈ ગુપ્ત ઉદ્દેશ તો છુપાયેલો જ હશે. તેમના ગુપ્ત ઉદ્દેશ અને રહસ્યના મહત્ત્વને જાણવું એ કાર્ય માનવશક્તિની મર્યાદાથી વિભિન્ન છે. હવે તો તે અપાર કરુણામય પરમાત્મા પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખ્યા સિવાય મારો છૂટકો ન થયો.”

“થોડીવાર પછી પુનઃ જેમ્સ ઉપરથી અમારી પાસે આવી લાગ્યો. મેં જોયું કે, હમણાં તે ડૉક્ટર ગ્રેને એકાંતમાં બોલાવીને કાંઈક ગુપ્ત પરામર્શ કરી રહ્યો છે. તેમના બન્નેના વદન પર વિષાદની છાયા છવાઈ ગઈ છે. તેમના મુખના માલિન્યપૂર્ણ લાવ પરથી મને જણાયું કે, હવે કાંઈ પણ આશા રહી હોય તેમ જણાતું નથી, ઘણું કરીને સર્વ શેષજ થઈ ગયું હશે, પછી ડૉક્ટર ગ્રે કેટલીક દવાઓની શીશીઓ લઈને મને પોતાની સાથે ઉપર તેડી ગયો. આ સમયે મિસ રોઝ ગાર્ડનના ચરણો આગળ બેસી આંખોમાંથી અશ્રુનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવરાવી રહી હતી. તેનું લાવણ્યયુક્ત વદન તદ્દન નિસ્તેજ અને મ્લાન થઈ રહ્યું હતું. મને ઉપર જતો નેધને તે મારી પાસે દોડી આવી અને મારો હાથ પકડીને અત્યંત શોકપૂર્ણ સ્વરથી કહેવા લાગી કે કે;—“સ્ટીફન! શું આપ હવે મને પ્રેમની મીઠી લાવનાથી નથી ચાહતા, વાર? મારાથી આપનો શો અપરાધ થયો

છે? આપ પણ મારી પ્રાર્થના તરફ લક્ષ્ય નથી આપતા, એ જોઈને મને અત્યંત સંતાપ થાય છે. મારી માતાનાં અંતિમ સમયનાં દર્શનથી મને વિમુખ ના રાખો. મને તેમને મળવાની પ્રયત્ન ઈચ્છા થઈ છે. મારા એક અંતિમ અનુરોધનું આપને પાલન કરવુંજ પડશે. અને તે અનુરોધ એ કે, મને મારી માતાની એકવાર મુલાકાત કરાવી આપો. માતાના મરણ વખતે જો તેની એકની એક પુત્રી તેનાં દર્શનથી વચિત રહે, તો તે માતા, પુત્રીના હૃદયમાં કેવો અસહ્ય આઘાત થાય તેનો વિચાર કરી મને મારી માતા પાસે એકવાર જવા દો. તેનાં મુખનાં છેલ્લીવારનાં દર્શન કરવાની આ દીન અવળાને પરવાનગી આપો.”

“આમ કહીને તે પણ મારી સાથે ચાલવા લાગી. ડૉક્ટર ગ્રે એ તેને આવવાની મના કરી. અને ઘણીવાર સૂધી સમજાવી; પરંતુ રોઝે તેમના કથન પર કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. હાય! તેનું હૃદય આ સમયે શોકના વિશાળ તરંગોથી ડોલાયમાન થઈ રહ્યું હતું. માતાના અપરિસીમ-અનિર્વચનીય સ્નેહે તેના હૃદયની દશાનું તદ્દન પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું. જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થવાથી તે માતાને મળવા માટે ઉન્માદિની બની ગઈ હતી. આવી વિકટ સ્થિતિમાં અમારો સામાન્ય ઉપદેશ તેને શું સાંત્વન આપી શકે વા? છેવટે અમે વિવશ થઈને તેને પણ અમારી સાથેજ ઉપર લઈ ગયા.

“ઉપર પહોંચ્યા પછી મને તથા રોઝને બહાર ઉભાં રાખીને જેમ્સ અને ડૉક્ટર ગ્રેએ મિસિસ ગાર્ડનના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. મેં રોઝને ત્યાં ન જવાની ઘણીએ સમજણ આપી, પરંતુ તેના શોકાચ્છન્ન હૃદયમાં આ સમયે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંચાર શી રીતે થઈ શકે વા? પ્રેમમયી પ્રિયતમાને મળવા ઈચ્છનાર પ્રિયતમાના હૃદયને ગમે તે પ્રકારે અટકાવવા છતાં પણ, જેવી રીતે તેના હૃદયમાંથી પ્રિયતમાની સ્મૃતિનો લોપ કરી શકાતો નથી, તેવીજ રીતે પોતાની માતાને મળવાની ઉત્કટ અભિલાષા રાખનાર રોઝના હૃદયપર પણ મારાં સંભાષણે કશી અસર કરી નહિ. મારા સર્વ યત્નો નિષ્ફળ ગયા, પરંતુ રોઝે પોતાના આગ્રહનો ત્યાગ નજ કર્યો. તે તો પોતાના આગ્રહને દઢતાથી વળગીજ રહી.”

“કેટલીક વાર પછી તે મને સંબોધીને કહેવા લાગી કે:- સ્ટીફન! હું સઘળું સમજું છું. માતા પણ મને આ દુનિયામાં એકલી મૂકીને હેલન પાસે જવાની તૈયારી કરી રહી છે. પરંતુ તેમાં

આપણી શક્તિનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી. કેવળ ઇશ્વરની દયા સિવાય આપણે તેમનું કોઈ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરી શકવાને સમર્થ નથી. પરમાત્માએ મારા લાગ્યમાં જેમ લખ્યું હશે, તેમ બની રહેશે. બ્યથ વિલાપ અને કંદન કરવામાં સાર નથી. જીવન-માં આવી ધનધોર આપદો આવી પડે, તે સમયે ઇશ્વરના આદેશનું પાલન કરી તેમનાં ઉપયુક્ત સંતાન બની ધૈર્યને પ્રત્યેક પુરુષ તેમજ પ્રમદાએ ધારણ કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે હું પણ યોગ્ય પાલન કરીશજ. હું તમારા સમક્ષ ઇશ્વરના શપથ લઈને આ અતિ વિકટ અને તેનાથી પણ વિકટ દુઃખ અને શોક સહન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.”

“રૌઝની ઉક્ત વાર્તા સાંભળીને હું અન્યથામાં પડી ગયો, અને મને જણાવા લાગ્યું કે, ઐશ્વરિક બળે તેના લયયુક્ત હૃદયમાં નવીન-તાથી સંચાર કર્યો છે.”

“કટલીક વાર પછી જેમ્સે તે ઓરડામાંથી બહાર આવી મને મિસિસ ગાર્ડનની મુલાકાત લેવાનું સૂચવન આપ્યું, પરંતુ રૌઝને આવવાની મના કરી તથા તેને જણાવ્યું કે:-જહેન ! થોડીવાર પછી તમને પણ માતા પાસે લઈ જઈશ. હમણાં જરા વાર અહીં બેસ. વખત થશે એટલે તરતજ હું તને બોલાવી લઈશ.”

“મેં જેમ્સને કહ્યું કે:-“ મિ. જેમ્સ ! રૌઝને તેની માતા પાસે જવા દો. તે દુઃખની શોચનીય સ્થિતિ જેવા માટે તૈયાર છે. પ્રભુએ તેના હૃદયમાં સહનશીલતા ઉત્પન્ન કરી છે. તેનું કામજ હૃદય કડિન બન્યું છે. માટે હવે તેની માતા પાસે જવા દેવામાં કરી અડચણ નથી.”

“આ સાંભળીને રૌઝ પણ કહેવા લાગી કે:-“જેમ્સ ! તમારું હૃદય આટલું બધું નિષ્કુર કેમ બની ગયું છે ? શું તમે મને મારી મરણોન્મુખ થયેલી માતાની મુલાકાત પણ નહિ લેવા દો ! માતા અને પુત્રીના પવિત્ર પ્રેમનો અઘાપિ તમને પરિચય મળ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. સંતાનને પોતાની માતાને મળવામાં પણ આવું લયા-નક વિઘ્ન નાખવાને ઉપસ્થિત થયા છો ! શું તમને આવો અત્યાચાર કરતાં લજ્જા પણ ઉત્પન્ન નથી થતી ? મરણ વખતે પણ મને મારી માતા સાથે નહિ મળવા દો !”

“જેમ્સે સહજ અચકાતાં અચકાતાં ઉત્તર આપ્યું કે:-“પ્યારી

રોઝ, આ જીવનમાં તો મેં કદી પણ તારા પ્રત્યે નિષ્ઠુરતા કરી નથી અને ભવિષ્યમાં તેમ થવાની સંભાવના પણ રાખવી નહિ. માતાને મળવાથી સાફ થવા કરતાં ખુશ થવાનો અધિક ભય રહ્યા કરે છે. તેમને ઉન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો છે અને તે તારા દર્શનથી વિશેષ વૃદ્ધિ પામે તેવો સંભવ છે, માટેજ હું તને ત્યાં જવા દેવાની ના કહું છું. ડૉક્ટરોની પણ સ્પષ્ટ ના છે કે, રોઝને તેની માતાની આવી ભયાનક દશામાં મુલાકાત કરવા દેશો નહિ. કેમકે તેમ થવાથી તેમનો રોગ વધી જશે અને પુનઃ વિપદ આવી પડશે. માટે આવી ભયંકર સ્થિતિમાં તને ત્યાં આગળ લઈ જરી એ સર્વથા અયોગ્યજ છે, અને તે સાથે હાનિકારક પણ છે.

“ રોઝ પુનઃ બોલી કે:-કદાચિત્ મારા મેળાપથી તેમનો રોગ દૂર પણ થઈ જાય, એવી મારી ધારણા છે. કારણ મારી ગેરહાજરીને લીધેજ તેમને એ રોગ લાગુ પડ્યો છે તેથી મારા મેળાપથી તે દૂર થઈ જાય તેવો પણ સંભવ છે. ”

જેમ્સે અધિક ઉત્તર આપવાનું અનુચિત ધારીને કહ્યું કે:-“ તારી એ ધારણા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. ડૉક્ટરોના કથન પ્રમાણે તને દૂર રાખવામાંજ તેમના રોગની ન્યુનતા થવાનો સંભવ છે. છતાં પણ જો તું નથીજ માનીતી તો મારી સાથે ચાલ. તું તારી માતાથી કેટલેક અંતરે દૂર ઉભી રહીને તેમનાં મુખનાં દર્શન કરી લેજે. પરંતુ તેમની સાથે કાઠપણુ પ્રકારની વાતચીત કરીશ નહિ. ”

“ ત્યાર પછી અમે લોકોએ તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં આગળ મિસિસ ગાર્ડન એક પલંગ પર સૂતી હતી તેની નજીકમાં ડૉક્ટર એ તથા એક આયા ઉભી રહીને તેની સેવા સુશ્રુષા કરી કરી હતી. રોઝ દ્વારપાસેજ ઉભી રહી. હું મિસિસ ગાર્ડનની સન્મુખ જઈ ને ઉભો રહ્યો.

“ તે કેટલીકવાર પર્યંત મારા રૂઢામું જોઈ રહી. તેની મોટી મોટી લાલ આંખો જોઈને હું સમજી ગયો કે, તે અત્યારે વિકારાવસ્થામાં છે. મેં નાડી પરીક્ષા કરીને જોયું તો પ્રત્યક્ જવર ચહેલો જણાયો. આ સમયે તેમની નાડી બહુજ ઉતાવળથી ચાલતી હતી. આ પરથી તેમની સ્થિતિ બગડી ગઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. લગભગ પંદર મિનિટ સુધી મારા રૂઢામું જોયા પછી તે બોલી કે:-“ તમે કાણ છો? શા માટે આવ્યા છો? મેકયર

તો નથીને ? હા, કદાચિત્ હેલન અને રોઝની પેઠે માફ પણુ ખૂન કરવા આવ્યા હોયતી ! જાઓ, તમે સત્વર દૂર થાઓ. મને તમારા પર સંશય આવે છે. ખરેખર તમે પોતેજ દુરાત્મા મેકયર કે ? જાઓ મને તમાફ કાળું મુખ જોવાની બિલકુલ ઈચ્છા નથી. દોડો-પકડો પાપાત્મા મેકયરને, તે મને છરો મારવા આવ્યો છે. ઓહ ! એ પિશાચ મને મારી નાખે.....”

“આ સાંભળીને મેં કયું કે;—“મિસિસ ગાર્ડન ! આપ વ્યર્થ ભયભીત નબનો હું મેકયર નથી, પરંતુ મેકયરનો પરમ શત્રુ છું. હવે તમે જરા પણુ ભય રાખશો નહિ. હું આપની રક્ષા કરવા માટે તત્પર છું. શું આપ મને નથી ઓળખતાં ? હુંજ આપનો તથા આપના પરિવારનો શુભેચ્છક સર્જન સ્ટીફન છું.”

“કેટલીક વાર સૂધી શાન્ત રહ્યા પછી તે કહેવા લાગી કે;—“હા હવે યાદ આવ્યું ખરું, તમે મેકયરજ છે, શું રોઝ પણુ તમારી સાથેજ આવી છે ?

“હવે રોઝ સ્થિર રહી શકી નહિ, તે દોડીને પોતાની માતાને ગળે વળગી પડી. પરંતુ મિસિસ ગાર્ડન તેને પણુ ઓળખી શકી નહિ. તે બોલી ઉઠી કે;—“ઓહ ! તું કાણુ છે ? મારે ગળે આ પ્રમાણે શા સારૂ વળગી પડે છે. રામપાલ અને મિ. ગાર્ડન રોઝને તેડવા માટે ગયા છે, તેઓ હજુ સુધી કેમ આવ્યા નહિ ? તમે એક વાર દ્વાર પાસે જઈ જૂઓ તો ખરા કે, તેઓ આવ્યા છે કે નહિ ? મને જણાય છે કે, રોઝ તેમની સાથે હોય તેમ સંભવતું નથી. અરે આતો મારી પ્યારી હેલન છે ! હેલન ! હેલન ! ! તું આજ દિવસ સૂધી ક્યાં અદૃશ્ય થઈ હતી વાર ? બેટા હું પણુ તારી પાસેજ આવવાની તૈયારીમાં હતી, એવામાં તુંજ આવી પહોંચી. બહુજ સારું થયું. હેલન ! એકવાર રોઝને બોલાવતો. હું તેમને બન્નેને અંતિમ સમયે એકવાર આંખો બરી બરીને જોઈ લઉં, હાય ! રોઝ ! તું આ તારી હતભાગિની માતાનો ત્યાગ કરીને ક્યાં ચાલી ગઈ ?

“આ સમયે ડૉક્ટર ગ્રેએ તેના મસ્તક અને આંખો પર ખરફ તથા એડિક્શન મૂકયું. રોઝ પોતાની માતાની ગરદન છોડીને ઓરડા બહાર ચાલી ગઈ. મારાથી પણુ આ બીપણુ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ તેથી હું પણુ રડતો રડતો બહાર ચાલ્યો આવ્યો. આ સમયે રોઝની આંખમાંથી દુઃખ આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તેનો મહેરા

તદન દીક્રા પડી ગયો હતો અને હૃદયમાં તરેહ તરેહવારની ચિન્તાઓ ઉપજી આવી હતી. ”

“ અમે લોકોએ આખી રાત ત્યાં આગળજ ગાળી. રોઝ અત્યારે અધિક ઉદ્વિગ્ન જણાતી નહોતી. પછી ગાર્ડનને ઉપર લાવવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી રોઝ તેમની સુશ્રૂષામાં નિમગ્ન થઈ. મેં આખી રાત્રિ જગૃતાવસ્થામાંજ ગાળી. હું મિસિસ ગાર્ડનની સેવામાં નિયુક્ત થયો. જાનને ડૉક્ટરો પણ ત્યાંજ રહ્યા. જેમ્સ આખો દિવસ પરિશ્રમ અને પરિચર્યા કરી રહ્યો હતો, તેથી તેને થોડા વખતને માટે વિશ્રાન્તિ લેવાનું કહ્યું. ધીમે ધીમે રોગીની સ્થિતિ વિશેષ બગડવા લાગી અને એ પ્રહર રાત્રિ વિત્યા પછી તેની દશા તેથી પણ અધિક શોચનીય થઈ ગઈ. હવે મને દ્રઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, આ યાત્રા-માંથી તેમનું સંરક્ષણ કરવું એ મનુષ્ય-સત્તાની બહારનું કામ છે. માટે માત્ર ઇશ્વરની કૃપા ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત છે. આખી રાત્રિ સુધી તેની સેવા-સુશ્રૂષા અને ઔષધ-ઉપચાર કરવામાં અમે જરા પણ ન્યૂનતા ન રાખી. રાત્રિ વ્યતીત થતાં તેમનો તીવ્ર જ્વર ઉતરી ગયો અને શરીર ઠંડું પડવા લાગ્યું, હું ધણોજ હાથબીત બનીને તેમની સ્થિતિ જોવા લાગ્યો. ડૉક્ટરો પણ ઉદ્વિગ્ન થઈને વારંવાર રોગીની નાડી જોવા લાગ્યા. હું સમજી ગયો કે:- “હવે સંઘળા’યતો કરવા વૃથા છે. આ દુઃખપૂર્ણ સંસારમાંથી તેમનું દુઃખમય જીવન સમાપ્ત થવાની તૈયારી પર છે. સંસારી સર્વ વિડંબનાઓ-યંત્રણાઓનો ત્યાગ કરી-માયાનું કંઠિન બની તોડીને તેઓ એક તદ્દન શાન્તિમય-સુખમય સ્થાન તરફ જવા માટે પ્રસ્તુત થઈ રહ્યાં છે. કાષ્ઠપેણુ પ્રકારની આપદ-વિપદ, શોક, મોહ, મદ, અજ્ઞાનાંધકાર, પાપ, તાપ, પરિતાપ, અસારતા, કાલાહલતા, અપ્રત્યતા, કૂટિલતા, દાંભિકતા, જડતા, મમત્વ, માયા, લોભ, મત્સર આદિ અનેક પ્રકારની યંત્રણાઓથી રહિત એવા પરમ પવિત્ર, અલ્હાદળનક, અમૃતમય, સુખમય, પવિત્રતામય વિશ્રામ ભવન તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારીમાં છે ”

“ હાલજ રાત્રિના ચાર વાગ્યે મિસિસ ગાર્ડનને સહજ સ્કૃતિ સ્મૃતિ અને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું. જેવી રીતે દીપક નિર્વાણ પામતી વેળાએ વિશેષ તેજોમય બનીને તાત્કાલિક હોલવાઈ જાય છે. તેના

પ્રકાશનું અસ્તિત્વ વિલીન થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે આ પૃથ્વીમાંથી અંતિમ સમયની વિદાયગીરી લેતી વેળાએ મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ એકાદ મુહૂર્ત-પળને માટે પુનઃ જાગૃત અને સતેજ થઈ આવે છે. તેટલી વાર તેના મરિતજની ભ્રમણાઓને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા દૂર કરી તેના હૃદયમાં પુનઃ જ્ઞાનશક્તિનો સંચાર કરે છે અને તેના હૃદયના ભાવો ખુલા કરવાનો અવસર આપે છે. તે પ્રમાણે મિસિસ ગાર્ડનની દશા પણ થઈ. તે મારા તરફ જોઇને બોલી કે:- “કેણુ તમે સ્ટીફન છો કે નહિ?”

“હું તેમની પાસે જઈને બોલ્યો કે,-” મિસિસ ગાર્ડન ! આપની ધારણા સલ છે. ખરેખર હું આપનો સ્ટીફનજ છું.

“મારી વાત સાંભળીને કહ્યું:-” ગાર્ડનને એકવાર અહિં બોલાવો તો મારે તેમનું અગલનું કામ છે. જાઓ, તમે તેમને સત્વર બોલાવી લાવો.”

“હું ગાર્ડનને બોલાવવા ગયો. મારી આ વાત સાંભળવા છતાં તેઓ કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય દિગ્મૂઢ બનીને મારા તરફ એક નજરે જોવા લાગ્યા. ફટકીક વાર સૂધી આ પ્રમાણે મૌન ધારીને બેસી રહ્યા પછી તેઓ બોલી ઉઠ્યા કે:-” ઓહ ! એકેયર ! દૂર જ. કૃપા કરીને મારી પાસેથી ચાલ્યો જ. અરે ! બાઈ મને નિરપરાધીને તારો આ ભયાનક છરો ન બતાવ. મેં તારું થું જગાડ્યું છે. હાય ! હાય ! ! તું મને શા સારૂ મારવા આવ્યો છે. ગમે તેમ કર, પરંતુ હું હવે તારો સંગી નહિજ બનું. ક્યાં છે મારી હેઢન અને રોઝ ! અરે ! બાઈ ! તું તે મરીબડી ગાય જેવી કન્યાઓને આવી ત્રાસજનક રીતે માર. પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરશે. બસ, તું મારો પણ વધ કરીશ ? હા. આ દુર્ભાગીનો નાશ કર. હવે મારે કંઈ આશાથી આ દુનિયામાં જીવવાનું છે ! બસ, ચાલ તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં લઈ જા અને મારો વધ કરી નાખ. ચાલ હું તારી સાથેજ આવુંછું. હવે વિશેષ વિલંબ ના કર. પરંતુ.”

“આ સમયે ગાર્ડન છેક ઉન્માદી બની ગયા હતા. તેમની આંત્રી સ્થિતિ જોઇને મારું તથા રોઝનું હૃદય કમ્પાચમાન થઈ ઉઠ્યું. મહા મુશ્કેલીથી અમે બન્નેએ ગાર્ડનનો હાથ પકડીને તેને

મિસિસ ગાર્ડન પાસે લઇ ગયાં. તેઓ ત્યાં આવી એક કુરસી પર બેસી ગયા. આ સમયે મિસિસ ગાર્ડન આંખો બંધ કરીને સૂતી હતી. લગભગ પંદર મિનિટ પછી તે ગાર્ડન તરફ જોઇને કહેવા લાગી કે:—“ પ્રિય પ્રાણેશ્વર મિ. ગાર્ડન ! હવે મને અતિમ સમયની વિદાય આપો. મારાથી થયેલા અનેક અપરાધોની આ હત-ભાગિનીને ક્ષમા આપો. હેલનને મળવા માટે મારું ચિત્ત અત્યંત વ્યગ્ર થઇ રહ્યું છે. હું તેની પાસે જઉં છું. જો રોઝ જીવિત હોય તો તેનો પત્તો મેળવીને તમે તેની સંભાળ રાખજો. તે બિચારી હેલન મારા વિરહથી વ્યાકુળ થઇ જશે, માટે તમે તેને સારી રીતે સંચાલવજો. હવે આપજ તેના સાચા રક્ષક છો. મેકેયર જો કે, આપણે સર્વનાશ કરવામાં કાંઇપણ ન્યૂનતા રાખી નથી, છતાં પણ કદાચ તે દુઃખમાં આવી પડે તો, તમે તેને યોગ્ય સહાયતા આપજો. તેના પ્રાણ જતા હોય તો ગમે તે રીતે અટકાવજો. તેના અપરાધની ક્ષમા આપજો. મનુષ્ય, લોભરૂપી પિશાચના પંજમાં પકડાઇને અનેક પ્રકારનાં કાળાં કર્મો કરે છે, પરંતુ તેની સજા આપવાનો અધિકાર માત્ર ઇશ્વરનોજ છે. મનુષ્યનો નથી. મનુષ્ય, લક્ષ્મી અને લલનાના લોભને વશીભૂત થઇને કુટિલ કાર્યો કરે, તો તે સ્વાભાવિકજ છે. પરંતુ તેના કાર્યોની ક્ષમા આપીને શુનું સંરક્ષણ કરવું એજ સાચું મનુષ્યત્વ છે. માટે આપ પણ મેકેયર અને અબ્દુલને ક્ષમાજ આપજો.

“ બસ, પરમાત્મા ! જગતમાં રહીને કરેલા અનેક અપરાધોની મને ક્ષમા આપી તારા શાન્તિમય સ્થાન તરફ ખેંચી લે—જન્મની અનેક જન્મજોથી તારી સન્મુખ બોલાવી લે. બસ. શાન્તિ: શાન્તિ: ”

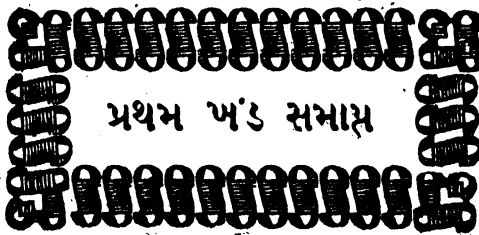
“ હવે રોઝ સ્થિર રહી શકી નહિ. તે પોતાની માતાના ગળા સાથે વળગી રડવા લાગી. હાય ! આ સમયે જેમણે આ દ્રશ્ય જોયું હતું, તેમનાં હૈયાં પણ કરુણા રસના પ્રગલ્ભ વેગથી ઉભરાઇ ગયાં હતાં.—આંખમાંથી આંસુડાં છલકાઇ ગયાં હતાં. રોઝનું કામળ હૃદય આ મહાન વિપદની વૃષ્ટિથી તદ્દન જ્ઞાનશૂન્ય અને ગળમળું થઇ ગયું. રોઝની આવી સ્થિતિ જોઇને મિસિસ ગાર્ડન વ્યગ્રભાવે બોલી બહી કે:—“ ઓહ ! કાણુ રોઝ અને કાણુ હું ? જો રોઝ તું મારી સાથી પુત્રી હો તો, મારા મોક્ષ સાધનમાં વિશ્વ નાખવાને આ

પ્રમાણે ઉપસ્થિત ન થા. તારા પ્રિતા જીવિત છે, તો તને કાંઈપણ ધન આવે તેમ નથી. હવે આપણા સંબંધનો અંત આવે છે, બસ સર્વ સ્થળે પ્રભુ પ્રભુ અને પ્રભુની અગાધ લીલા અન્ય સર્વ મિત્રા, અંધકાર અને માયાવી મૃગજળ છે. પ્રભુના તેજ વિના સર્વ સંસાર તિમિરાચ્છની છે. પ્રભુ પ્રેમ તેજ સત્ય, અન્ય સર્વ અસત્ય।।—”

“ પછીથી તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. તેની વાક્યશક્તિ ચિરકાળને માટે અંધ થઇ ગઈ, નથર દેહનો, આ ક્ષણભંગુર સંસારનો, પરિત્યાગ કરીને તેનો અનિશ્ચર આત્મા અમર લોકના દુશ્ચિન્તા અને કષ્ટ રહિત, શાન્તિમય સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. જગતની મોહ-માયા ત્યાગી ગયો. બ્રમણાનોભય ભાંગી ગયો. શોક, સંતાપને વિસરી ગયો. અખિલ બ્રહ્મડાના નિઃ-તાત્મક અનંત શક્તિશાલી સર્વવ્યાપક સ્વામિનને શરણે નિત્યને માટે આનંદનું અને અમીરસનું પાન કરવા કરાવવા માટે અથવા અનંત સુખોને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો આત્મા આ ક્ષણભંગુર વિશ્વમાંથી ચિરકાળને માટે વિસર્જન થયો. ”

x x x x x x x

(પ્રિય પાઠક! સુકુમાર સરલ સુંદરી રોઝની માતાનો અંત-કાળ મેંકેયરના બચને લીધે થયો. તે દુરાત્માના હસ્તે હેલન. તેમજ તેની પવિત્ર હૃદય માતા મિસિસ ગાર્ડનનું મૃત્યું થયું. તે ઉપરાંત કેટલીક કામળાંગી બાળાઓનાં વક્ષસ્થળ પણ તે પાપીના હાથથી છેદાયાં છે, અનંત આબાસ વૃદ્ધ વનિતાઓનો તે પાપાત્માને હાથે સંહાર થયો છે, આગળ જતાં તેનો પણ સર્વ વૃત્તાંત જણાવીશું.”)



દ્વિતીય ખંડ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

વિપદની વૃદ્ધિ

શ્રિગેડ સરજનન રડીકેનની આત્મકથા.

“ મિસિસ ગાર્ડનને પરલોકવાસી થયાને આજે ધણી દિવસ થયા છે. મિસ રોઝ પોતાની માતાના અવસાન સમયે બિલકુલ રડી નહોતી; પરંતુ ત્યાર પછી તેના હાર્દિક ભાવો તદ્દન બદલાઇ ગયા હતા. તેનું કામળ હૃદય સંસાર-સાગરના ભીપણ આધાતો અને તરંગો સહન કરવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞ થઇ ગયું હતું. આ સમયે તે રિથર અને અચંચળ હતી. કઠિન વજ્ર પણ હવે તેને તેને વિચલિત કરી શકે તેમ નહોતું.

“ છતાં પણ માનવી-પ્રકૃતિ અનુસાર કાંઇ કાંઇ વેળાયે તેને પોતાની પ્રિય સહોદરા હેલનનું અને સ્વર્ગીય સદ્ગુણી માતાનું સ્મરણ થઇ આવતું હતું. આ સમયે તે કાંઇક એકાંત સ્થાનમાં જઇને શૂંપશૂંપ અશ્રુપાત કર્યા કરતી હતી, પરંતુ પોતાના દુઃખી હૃદયની શોકમય ભાવનાઓ કાંઇ પણ મનુષ્યની આગળ પ્રકાશિત થવા દેતી નહિ. મને પણ તે પોતાના હૃદયમાં પ્રજ્વલિત રહેતા માતા અને ભગિનીના વિરહાગ્નિનો પ્રત્યક્ષ ભાસ થવા દેતી નહિ. જ્યારે હું તેને તેની માતાનું સ્મરણ કરીને તેના ગુણાનુગાન સંભળાવતો અને તેના મૃત્યુ માટે શોક પ્રદર્શિત કરતો, ત્યારે તે પોતાના ભાગ્યનો દોષ ગણીને મને પણ આશ્વાસ ન આપવાની ચેષ્ટા કર્યા કરતી; પરંતુ પોતાના હૃદયની ખિન્નતા અથવા તો માનસિક વ્યાધિને મારી આગળ પ્રકટ થવા દેતી નહિ. આ જોઇને મને ધણુંજ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું.

“ ધન્ય ઇશ્વર ! તારી અગમ્ય અને ગહન હીલાને શતધા ધન્ય છે ! તારી અસૌકીક રચનાનું રહસ્ય જાણવાને અમે માનવ પ્રાણીઓ સર્વથા અયોગ્ય અને અપાત્ર છીએ. તારા કૌશલ્યનો પાર પામવાને આ વિશ્વમાં કાંઇ પણ સમર્થ થયું નથી અને થશે પણ નહિ. તૂટયા-ફૂટયા અને ખેદ યુક્ત હૃદયમાં નવીન બળની પ્રેરણા કરવાને તુંજ સામર્થ્યવાન છે. તારા પ્રેમ-રાજ્યમાં પિશાચોના

ભીષણ અત્યાચારો સહન કરવા માટે નિરાશ્રિત માનવીના હૃદયમાં સામર્થ્ય પ્રદાન કરવાને તુંજ શક્તિમાન છે. આશારહિત ઉગ્ગ્રહ હૃદયક્ષેત્રમાં નૂતન આશાસતાનો ઉદ્ભવ કરીને નંદનકાનન સમાન શાભા વિસ્તારવાને તુંજ સમર્થ છે. એ વાતનો મને આજે સમ્પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ છેજ. વૈભવ-વિલાસના સુંગપર વિરાગતા, અનેક પ્રકારના આ-મોહ-પ્રમોહ ધરાવતા, લાવણ્યવતી લક્ષનાઓના આલ્હાદનનક સ્વર અને સ્વરૂપનું સુખ ભોગવતા, રાજ્યના સિંહાસન પર બેસીને વિવિધ પ્રકારની ઈચ્છાનુસાર આજ્ઞા ફરમાવતા, મનુષ્યોને એક દિવસ તદ્દન રંક અથવા લિહુક બનાવી દેવાની અને દુકડા રોટલા માટે ભટકતા, 'અન્ન' 'અન્ન' ના પોકાર કરતા, અનેક જાતની માનસિક યાતનાઓ ભોગવતા રંકમાં રંક મનુષ્યને પણ, અનંત સત્તાધારી નૃપતિ બનાવવાની શક્તિ તારામાંજ રહેલી છે. તારા ગુણોનું ગાન કરવાને મારી આ શુદ્ધ લેખિની સર્વથા અસમર્થજ છે. તારા નિયમો અવિ-ચલિત અને અદ્વૈદિકજ છે. ધન્ય પ્રભુ તારા મહિમાને ધન્ય છે.

“ આ પ્રમાણે હું અનંતનામી અવનીપતિના ગુણોનું ગાન કરી રહ્યો હતો, એવામાં મિસ રોઝે આવીને અચાનક મારા કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા. આ સમયે જેમ્સ પણ તેની સાથેજ હતો, તેણે પણ મને અભિવંદન આપ્યું.

“ ગાર્ડનની પ્રથમની વિકૃતાવસ્થામાં અઘાપિ કશું પરિવર્તન થયું નહોતું. રોઝના અનુરાધથી હું મિ. ગાર્ડન પાસે ગયો. પરંતુ તેમણે મારા તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરી. મેં તેમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ તેમણે તેના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ જણાવ્યું નહિ. તેમના કલ્યાણાર્થે હું કેટલીકવાર પર્યાન્ત ઇશ્વરસ્તવનમાં નિમગ્ન થયો. આ સમયે ગાર્ડને પણ પ્રભુ-સ્તવન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. આથી મારા આશ્ચર્યનો અવધિ થયો. અસ્ત પામતો સૂર્ય જેવી રીતે એકવાર પ્રકાશી ઉઠે છે, તેવીજ રીતે ગાર્ડનનું મસ્તિષ્ક અને જ્ઞાનબુદ્ધિ ભ્રષ્ટ હોવા છતાં ઇશ્વરારાધનાના સમયે તેના અંધકારમય હૃદયમાં જ્ઞાનાલોકનો ઉદય થયો હોય તેમ જણાયું. પ્રાર્થના પૂર્ણ થયા પછી ગાર્ડનની રિથિતિ પુનઃ પ્રથમના જેવીજ ભયંકર થઈ ગઈ. હું રોઝની સાથે તત્સંબંધનીય કેટલીક વાતો કર્યા પછી મારા ગૃહ તરફ વિદાય થયો.

“ આજે એટલે ત્રીજી જુનને દીવસે સૈનિકોના વિદ્રોહી થવાનાં

કેટલાક પૂર્વ લક્ષણો જણાવા લાગ્યાં. પહેલી પરેટ-કવાયતને વખતે પચાસમા નંબરની ઝંગાલ રેજીમેન્ટના સૈનિકો, કુર્નલ અનરોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને કવાયતમાં જવા માટે અસમ્મત થયા. જનરલ હેએ તેમને સાધારણ શિક્ષા ફરમાવીને આખો દિવસ આસન દેદ રાખ્યા. સર્વ કર્મચારીઓ અને શહેર-નિવાસીઓ આજે વ્યગ્ર થઈ ગયા હતા. સર્વના મનમાં ભયંકર વિપદની આશંકા થયા કરતી હતી. તેઓ વિચારતા હતા કે, સૈનિકો ક્યારે વિદ્રોહી થઈ જશે અથવા તો તે ભયાનક કાંડ કંઈ વેળાએ ઉપસ્થિત થશે. વાસ્તવિક રીતે બળવો ક્યારે જાગૃત થશે એ કાંઈ નિશ્ચિત નહોતું. સરકારી નોકરોના કુટુંબ-પરિવારોથી આજે કાનપૂર-ફોર્ટ પૂર્ણ ભરાઈ ગયો; હું પણ રોજને માટે અત્યંત વ્યાકુલ થઈ ગયો. મધ્યાહ્ન પહેલાંજ મેં તેને સાવધ રહેવા અને ફોર્ટમાં સત્વર ચાલ્યા આવવા માટે બે પત્રો લખ્યાં. પરંતુ તેના તરફથી કાંઈપણ ઉત્તર મળ્યું નહિ. તેમ થવાનું કારણ કોઈપણ રીતે મારા સમજવામાં આવી શક્યું નહિ. મેં આખો દિવસ આવી જાનજામાંજ ગાળ્યો. લગભગ સાંજના પાંચ વાગ્યે હું થોડા સમયને માટે રજા લઈને મારે ઘેર આવ્યો. અને થોડીવાર આરામ લીધા પછી પાછો રોજની પાસે જવા માટે તૈયાર થયો. બરાબર આ સમયે એક અનુચરે મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કરી મારા હાથમાં એક પત્ર આપ્યું. તેમાં મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું કે:-

“ જેમ્સ વિલ્સન. ”

“ હું સમજી ગયો કે, રોજના તરફથી જેમ્સ મને મળવા માગે છે. હું સત્વર તેને નીચેથી મારા આરામગૃહમાં લઈ આવ્યો. ”

“ ત્યાર પછી કેટલીક વારે તે બોલ્યો કે:—“ બાઈ ! આજે આજે રોજની પાસે જે બે પત્રો મોકલ્યા છે, તેમાં કાનપૂરમાં સત્વર વિદ્રોહાનલ સળગી ઉઠવાનો લય બતાવ્યો છે. પણ મારી ધારણા પ્રમાણે રોજને આ સંવાદ જણાવવા અનુચિત લાગે છે. અને તેજ કારણથી તમારા બન્ને પત્રોને મેં મારી પાસે રાખ્યા છે. મારે વિચાર રોજને આ બાબતથી તદ્દન અજાણ રાખવાનોજ છે. ”

“ હું હવે આપની સાથે એક વિષયમાં સલાહ કરવા માટે આવ્યો છું. કારણ કે, આપ ગાર્ડનના પરિવારના વિશેષ સંબંધી અને હિતચિન્તક છો, એ હું સારી રીતે જાણું છું. તેથીજ આ

વિષયમાં તમારી સલાહ લેવા માટે આવ્યો છું. આશા છે, કે આપ મારા ઉદ્દેશનું સમર્થન કરીને તેને પૂર્ણ કરવાના યત્નમાં સહાયતા આપશોજ. મુખ્ય વાત તો એ છે કે, અત્યારે મારા કાકા ગાર્ડનીની સ્થિતિ આપ આપની નજરે જોઈ ચૂક્યા છો. રોજ પણ માનસિક સંતાપને લીધે ધણીજ ખિન્ન થઈ રહી છે. તેનું હૃદય દારૂજી દુશ્ચિન્તાના દુઃખમય દાવાનલથી દગ્ધ થઈ રહ્યું છે. ગાર્ડનીની દ્રવ્ય અથવા નાણાં સંબંધીની સ્થિતિ ધણીજ શોચનીય થઈ રહી છે. તેથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે, કાંઈપણ યોગ્ય પુરુષની સાથે રોજનાં લક્ષ્મ જેમ બને તેમ જલ્દી કરી નાખવાં જોઈએ. કારણ કે, હવે તે વયમાં આવી ચૂકી છે. તેની જીવાની ખીલી ઉઠી છે તેના અંગ-પ્રત્યંગમાં યૌવનના અંકુરો પૂર્ણપણે પ્રસ્ફુટિત થઈ ગયા છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિમાં તેને કુમારી રાખવી એ મને કાંઈપણ રીતે ઉચિત લાગતું નથી. માટે સત્વર તેનાં લક્ષ્મ કરી નાખવામાં આવે તો વધારે સારું પરિણામ આવી શકે તેમ છે. કહો, આ વિષયમાં આપની શી સલાહ છે. મારા આ વિચારની સાથે આપના વિચારો મળે છે કે નહિ વાડ ? મારી આ વાત આપને રૂચે છે ખરી કે ? ”

“ જેમસની વાત સાંભળીને મારું આખું શરીર કંમ્પી ઉઠ્યું. હું વજ્રથી ધાયલ થયેલા મનુષ્યની પેઠે સ્તંભિત થઈ ગયો. મારા હૃદયમાં ભીષણ આઘાત થવા લાગ્યો, મસ્તક ધ્રુમવા લાગ્યું. અને જાણે સમસ્ત જગત મારી આગળ અધંકારમય થઈ ગયું હોયની તેમ જણાવા લાગ્યું. શા માટે ? એ તો પ્રભુ જાણે ! રોજને હું મારા બ્રાણીથી પણ અધિક આહતો હતો, એમાં તો જરા પણ સંશય નથી. હું એ સરલા મૂર્તિને મારા હૃદયમંધિરની અધિવાસિની દેવી તરીકે પૂજતો હતો. મારા પ્રેમશૂન્ય હૃદયમાં તે જગન્મોહિની દિવ્ય પ્રતિમાએ પોતાના પ્રેમનું પ્રાપ્ત્ય પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત કર્યું હતું. હું નિરંતર એ શાન્ત પ્રતિમાનાં દર્શન કરીને મારા હૃદયને સાંત્વન આપવાની એજા કરતો હતો. તેના અસીમ અનુરાગે મને જગતની સર્વ સુન્દરીઓના સૌન્દર્યનું વિસ્મરણ કરાવીને પોતાના તરફ આકર્ષી રાખ્યો હતો. માત્ર હું એ અનુપમા અખળાના આધારેજ જીવિત હતો. મેં એ વિનયી વનિતાને મારી અર્ધાંગના બનાવવાની આશાથી અન્ય કાંઈપણ લલનાનો અત્યાર સુધી સ્વીકાર કર્યો નહોતો. રોજ પણ તેવીજ રીતે મને આહતી હતી. નિરંતર તે મારા મુખનાં

હસન કરવાને ઉત્સુક રહેતી અને મને મેળવવાની આશામાં જ મારિકાવસ્થામાં રહી હતી. મને પોતાનો સ્વામી બનાવવા માટે તે અનેક ઉપાયો કર્યા કરતી તથા મારી પ્રિયતમા થવા માટે તેણે કઠિન પ્રયત્ન કર્યું હતું.”

“ જેમ્સની આ વાર્તાએ મારી આશાલતિકાનું જડમૂળથી નિકંદન કાઢવાનો પ્રારંભ કર્યો. મારા અને રોઝના સુખમય માર્ગમાં જેમ્સરૂપી નવીન કંટક ઉપસ્થિત થયો ! રોઝને કદાચિત્ સુપાત્રના હાથમાં સુપ્રત કરવામાં આવે તો, તેનું કલ્યાણ થાય તેમ હતું, પરંતુ મારા ભાગ્યનો ભાનુ દુઃખનાં વાદળોથી આચ્છાદિત થઈને મારા જીવનને અંધકારમય બનાવી દે તેમ હતું. આથી મારું હૃદય રહી પડ્યું. મને ઉત્તર આપવાનું સ્મરણ પણ ન રહ્યું. અરે ! જેમ્સના પ્રશ્નનું શું ઉત્તર આપવું તે પણ મારાથી નિર્ધારિત થઈ શક્યું નહિ.

“ મારી આ શોકમય સ્થિતિ જોઈને જેમ્સ અચાનક બોલ્યો કે,--“ કેમ સ્ટિફન ? શા નિશ્ચયપર આવ્યા ? મારી વાતનું ઉત્તર કેમ નથી આપતા ? તમારે આમ દુઃખિત થવાનું પ્રયોજન શું છે ? રોઝની સાથે તમારે એવો તે શો સંબંધ છે છે, કે તેનું નામ સાંભળીને તમે આમ જડ જેવા બની બન્યો છો ? ”

“ મેં નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે,--“ જેમ્સ ! હું તો સહજ વિચાર કરતો હતો, પણ રોઝને માટે યોગ્ય એવો સુપાત્ર પુરૂષ કોણ છે વાર ? શું તેનું નામ બતાવવામાં તમને કંઈ પણ અડચણ છે ? તમે તેવા કોઈ પુરૂષને શોધી રાખ્યો છે ખરો કે ? ”

“ જેમ્સે કહ્યું કે,--“ ના રે બાઈ આપણને તે અડચણ શાની હોય ? પરંતુ આ વિષયમાં પ્રથમ આપનો અભિપ્રાય શું છે તે જણાવો, એટલે હું પણ તરતજ તે નામ જણાવી દર્શા. મેં તેને માટે એક અતિ સુંદર, ધનાઢ્ય, યુવાન અને વિદ્વાન પતિ શોધી કાઢ્યો છે. તે ધણીજ નમ્ર સ્વભાવનો તેમજ દયાળુ હૃદયનો છે. જો રોઝનાં લગ્ન તેની સાથે થાય તો તે કદાપિ દુઃખી થશે નહિ. ”

“ મેં મારી આશાને તિલાંજલિ આપીને કહ્યું કે,--“ મને જણાય છે કે તે પુરૂષ રોઝનાં માતા, પિતાનો માનીતો અને જાણી-તો હોમ તથા રોઝ તેને આવી રીતે, ભવિષ્યમાં રોઝનું જીવન તે

પુરુષ દ્વારા સુખી થઈ શકે તેમ હોય. તો તેની સાથે રાજના લગ્ન કરવામાં કાંઈપણ હરકત નથી. હું એ વાતમાં લેશ માત્ર પણ અસંમત થવા ધારતો નથી. કારણ કે યોગ્ય પાત્રની સાથેજ મારો સંબંધ જોડાયેલો છે. જે પુરુષદ્વારા રાજ સુખી થઈ શકતો હોય, તેની સાથે તેના લગ્ન કરવામાં હું બિલકુલ નારાજ થાઉં તેમ નથી.

“ મારી ઉક્ત વાત સાંભળીને જેમ્સનું વદન પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું, તે મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે;—“ હું સત્ય કહું છું કે, તે પુરુષ રાજના માતા-પિતાનો પ્રિયપાત્ર છે, અને રાજ પણ તેને સારી રીતે ચાહે છે. મિસ રાજ તે પુરુષ પર એક પત્ર પણ મોકલ્યાનું છે. આપ જુઓ તે પત્ર. ”

“ પ્રિય જે—

“ માતા-પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની મારી બિલકુલ ખત્રાજ નથી. તેઓ મારામાટે જેને શુભ અને યોગ્ય ગણે છે, તે સર્વ વિષયોમાં હું તેમના મત પ્રમાણે સંમત થાઉં છું. આપે મને જે પ્રશ્ન પૂછ્યા છે, તેનાં ઉત્તર આ બે વાક્યો પરથીજ સમજી લેજો. અત્રે સત્વર આવવાથી તમે સર્વ વૃત્તાંત સારી રીતે જાણી શકશો તથા મારા પ્રેમભાગી બની સત્વર મારા અપૂર્વ પ્રેમને લૂંટી શકશો. ”

“ તમારા જેવા વિદ્વાન, સંપત્તિવાન અને ખુદિમાન પ્રિયતમની પ્રાપ્તિ થવાથી માઈ અવશ્ય કલ્યાણજ થશે. આપણું બન્નેના પરસ્પર મિલનથી આપણો મૃદસંસાર સુવર્ણમય બની શકશે. હું તમનેજ મારા હૃદય મંદિરના પૂજ્યદેવતા તરીકે પૂજતી આવી છું અને ભવિષ્યમાં પણ તમે મારા સૌભાગ્ય મણિ ગણાશો. તમારા વિરહથી હવે માઈ ચિત્ત ચંચળ બની ગયું છે. હવે આ ચૌરન રૂપી ઉઘાનમાં પ્રેમરૂપી પુષ્પ ખીલ્યાં છે. તેનો સુરભિમય સ્વાદ લેવા માટે આપ મકરંદની ખાસ અગત્ય છે. કૃપા કરીને વિરહા-ગ્રિથી દુઝ થયેલી લલનાના ઉપર સ્નેહવારિ વર્ષાવવામાટે સત્વર પધારશો. સુર અને પ્રેમીજનને વિશેષ શું લખું? ”

તમારી પ્રેમભિક્ષુકા,

“ પ્રિયતમા-મિસ રાજ. ”

“ પત્ર વાંચ્યા પછી મારા મનમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહ્યો નહિ તે વાતનું બધું રહસ્ય મારા જાણવામાં આવી ગયું. હવે

બાળે શયતાન

મારે દુઃખી થવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન રહ્યું નહિ. કારણ કે, રોઝ જેનાદ્વારા સુખી થાય તે કાર્ય કરવામાં હું માફ કર્તવ્ય સમજતો હતો. રોઝના સુખમાં કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ ઉપસ્થિત કરવાની મારી ધ્વંષાળ નહોતી. જેથી રોઝનું જીવન સુખમય થાય તેમાં મારે શા માટે વિઘ્ન નાખવું જોઈએ વારે ! પરંતુ આમ કરવામાં રોઝે ભારી અન્યાય કર્યો હતો, કારણ કે તેણે મને પોતાનો માણસ ગણવા છતાં મારાથી પણ આ વાત ગુપ્ત રાખી હતી. પછી મેં જેમ્સને કહ્યું કે;—“ હવે મને રોઝનાં લગ્નના સંબંધમાં કાંઈપણ દુઃખ થાય તેમ નથી. છતાં પણ હજી મારા હૃદયમાંથી તે પુરુષનું નામ જાણવાની ઉત્કંઠા દૂર થતી નથી. માટે કૃપા કરીને તે પુરુષનું નામ તથા સ્થાન બતાવો જોઈએ વારે ! ”

“ આ સમયે મારી આંખમાંથી કાણુ જાણે શી રીતે અચાનક જેચાર આંસૂનાં બિન્દુઓ ટપકી ગયાં. અને તે જેમ્સે પણ છુપી રીતે જોઈ લીધાં.

“ કેટલીક વાર પછી જેમ્સે કહ્યું કે;—“ બાપ ! અવિનયની ક્ષમા કરશો. તે મનુષ્ય અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ હું પોતેજ છું. હું આશા રાખું છું કે, હવે આપને કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ નહિજ થાય. કારણ કે હું વિદ્વાન, સંપતિવાન, સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન છું. મારે ત્યાં કોઈપણ વસ્તુનો અભાવજ નથી, એટલે રોઝ બિલકુલ દુઃખી થશે નહિ. ”

“ મારી જ્ઞાનશક્તિ ક્ષણવારસુધી લુપ્ત થઈ ગઈ. આ સમયે અચાનક એક મનુષ્યે મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે આગતુક પુરુષ એક હિન્દુ સંન્યાસી હતા. એમણેજ સરદાર રામપાલસિંહ સાથે આવીને મને મેકેયરના બચકર કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરાવ્યો હતો. આજે તેમને મારી સન્મુખ ઉપસ્થિત થયેલા જોઈને મને ઘણોજ આનંદ ઉત્પન્ન થયો. મેં તેમનો યોગ્ય આદર સત્કાર કરીને યોગ્ય સ્થાન આપ્યું તથા લ્યારપછી નમ્રતાથી તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

“ તેઓ કુરસી પર ન બેસતાં અંગ્રેજીમાંજ બોલ્યા કે;— “ સ્ટીફન ! મને બેસવાનો અવકાશ નથી. મારે કેવળ તમારી સાથે એકાઠ બે અમત્યની વાતો કરવાની છે, માટે જરા બહાર આવો જોઈએ. પણ જો જો આ વાત કોઈ દિવસ કોઈ પણ મનુષ્ય જાણી ન શકે તેની ખાસ સંભાળ રાખજો. ”

“ તેમના ઉક્ત શબ્દો સાંભળતાંની સાથેજ હું ઉડીને ઉભો થયો. અને તેમની સાથે ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. અહિં આવીને મને તેમણે કહ્યું કે;—“ સ્ટીફન ! તમારી સાથે કેટલીક ગુપ્ત વાતો કરવાની છે, માટે આ માણસને વિદાય કરવામાં તમને કાંઈ હરકત તો નથી ને ! જો તેમ ન હોય તો થોડીવારને માટે તેને અહીંથી દૂર કરો. ”

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે—“ જી, ના જરાયે નહિ. હમણાંજ તેને વિદાય કરે છું. ”

“ આમ કહી જેમ્સ પાસે જઈને કહ્યું કે;—“ આપ જો અત્યારે બહાર જાઓ તો ઠીક. મારે આગતુક સંન્યાસી સાથે કેટલીક વાતચીત કરવાની છે તે વાતો આપની સન્મુખ કહેવાની સંન્યાસીની અનિચ્છા છે. આપે જે વાત ઉપસ્થિત કીધી છે, તેમાં જો સર્વગું મત હોય તો મને કોઈપણ પ્રકારની આપદ નથી. કાલે હું રોઝ પાસે જઈને આ સંબંધમાં યોગ્ય વાતચીત કરીશ. તથા સમય આવ્યે આપને બધી હકીકત કહી સંભળાવીશ. ”

“ આ ઉત્તર સાંભળીને જેમ્સ ચાલ્યો ગયો. ”

“ ત્યાર પછી તે સંન્યાસી મારા ઓરડામાં આવ્યા અને મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે;—“ મિ. સ્ટીફન ! તમારા સંબંધમાં સરદાર રામપાલસિંહ તરફથી કેટલીક વાતો સાંભળીને હું ધણોજ દુઃખી થયો છું. મને આશા છે કે, આપ રામપાલસિંહને અમારા પક્ષમાં આવવાનું સમજાવશોજ. હવે અલ્પ સમયમાંજ કાનપૂરમાં ભયંકર વિદ્રોહાનલ સળગી જાશે ! આ અનલમાં—અગ્નિમાં અનેક અંગ્રેજ આબાલ—વૃદ્ધ—વનિતાઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જશે. માટે મારી ગુપ્ત સલાહ છે કે, આપ ગાર્ડનના પરિવારનો ભાગ કરીને મારી સાથે ચાલો. મારી સાથે રહેવાથી અવશ્ય નિરાપદજ રહી શકશો. જો તેમ નહિ કરો તો તમારે ભયંકર વિપદના સપાટામાં સપડાવું પડશે અને તેમાંથી તમારા પ્રાણુની રક્ષા કરવી પણ કઠિન થઈ પડશે. માટે કાલે રાત્રે દશ વાગ્યે તમે તમારા મકાનપરજ હાજર રહેજો, એટલે હું પોતે આવીને તમને તેડી જઈશ. આમ કરવામાં મારો એક ગુપ્ત ઉદ્દેશ છે અને ભવિષ્યમાં આપને તેનું રહસ્ય જણાયા વિના રહેશે નહિ. ”

તેમણે જે વાત કહી તે સર્વ સત્ય અને વિશુદ્ધ હૃદયથીજ કહી હતી. મને તેમના કથનપર અવિશ્વાસ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહ્યું. આથી મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ મહાશય ! આ વિષયમાં જો રૈઝ સમ્મત થશે, તો અમે લોકો આવતી કાલે આ સ્થળેજ આપને મળીશું. ”

“ આ સમયે કિલ્લામાંથી ધંડાધંડ તોપો છૂટવા લાગી. હું તેનું કારણ જાણવાથી ગભરાઈ ઉઠ્યો. સંન્યાસી પણ પુનઃ આવવાનો વાવદો કરીને લાંથી ચાલ્યા ગયા અને પછી હું કિલ્લા તરફ વિદાય થયો.

“ આજનો—પાંચમી જૂનનો દિવસ કાનપૂરને માટે ધણોજ ભયંકર ભાસવા લાગ્યો. ગઈ કાલે સંન્યાસી સમયથીજ વિદ્રોહી સૈનિકોના આગમનના ભયથી લોકો શંકાશીલ થઈ રહ્યા હતા—સર્વના જીવ મુઠ્ઠીમાં રમી રહ્યા હતા. આજે આખો દિવસ હું દુર્ગમાંજ રહ્યો. સંન્યાસી સમયે અવકાશ મળવાથી ઘોડાપર સ્વાર થઈને હું ગાર્ડનના મકાનપર ગયો.

“ જે સમયે હું રૈઝને ત્યાં પહોંચ્યો તે સમયે અચાનક રૈઝના મુખમાંથી કેટલાક શબ્દો સંભળાયા કે;—

“ આ ભયંકર દુઃખવ્યાપી સંસારમાં જો મારું કાઈ શુભેચ્છક હોય તો તે ”—

“ ત્યાર પછી મને એક પણ શબ્દ સંભળાયો નહિ. હું શિરથી પગપર્યન્ત કમ્પી ઉઠ્યો. બરાબર આ સમયે તોપનો એક મોટો ગોળો આવીને રૈઝની રહામેના વરંડામાં પડ્યો અને તેથી તેમાં આવેલા મકાનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. હું જીવનરક્ષાના ભયથી રૈઝના ઓરડામાં છૂપાઈ ગયો. અને આ આપદમાંથી ઉગરવા માટે પરમ-કૃપાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થનામાં એકાગ્ર ચિત્તથી જોડાઈ ગયો.

નાનાસાહેબ અને તાતિયા ટોપીનો ભયંકર લેહ ! ૨૦૭

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

નાનાસાહેબ અને તાતિયા ટોપીનો ભયંકર લેહ

(સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા)

“ સરજન સ્ટીફન અને મિસ રોઝને મેકેયરના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરાવીને હું પુનઃ તાતિયા ટોપીની સંગાથે તેમના નાવ પર ચાલ્યો ગયો. મેકેયર, અમ્બુલ તથા બીજા બે સાહેબો પણ તાતિયાની આજ્ઞાનુસાર નાવ પર ગયા. મેકેયર અને અમ્બુલને તેમના હાથ પગ બાંધીને નાવ પરની એક નિરાળી ઓરડીમાં આખી રાત સૂધી કેદ રાખવામાં આવ્યા. અને તેમની સંભાળ રાખવા માટે યોગ્ય સિપાહીઓને પણ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. તાતિયાને આ વિષયમાં મેંજ સાવધ કરી દીધા હતા.

“ બીજે દિવસે જ્યારે તાતિયા સાથે મારી મુલાકાત થઇ ત્યારે મેં મેકેયરનો હું જોડેલો જાણ્યો હતો તેટલો સંવેદનશીલ આદિથી અંત સૂધી તેમને કહી સંભળાવ્યો. અનેક અનઅપરાધિની અપજાઓની હત્યા, ભયંકર લૂટ, તેની સર્વ દગાબાજી અને કુટિલતાનું વર્ણન મેં એવી છટાથી કહી સંભળાવ્યું કે, તેથી વીરવર તાતિયા ટોપીનું હૃદય પણ કમ્પાયમાન થઇ ઉઠ્યું. તેના મનમાં મેકેયર એક તુચ્છ હિયકારા સમાન ભાસવા લાગ્યો. વળી તે ઉપરાંત ઘોર પાપાત્મા મેકેયર, તેના ડાબા હાથ સમાન અત્યાચારી અમ્બુલ અને તેના ભીષણ-પાપ-કાર્યના સહાયકો આદિ સર્વેનો વૃત્તાંત મેં કેટલીક કલ્પનાની વૃદ્ધિ કરીને તાતિયાને હૃદયદ્રાવક રીતે કહી સંભળાવ્યો.

“ આવા અત્યાચારીઓ અને ભયંકર પાપોનો પ્રચાર કરનારા નરાધમ મનુષ્યો દ્વારા ભારતોદ્ધારનું મહા કઠિન કાર્ય કદાપિ સુસ્પન્ન થઇ શકશે નહિ, એ વાત પણ મેં તાતિયાને અતિ ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવી દીધી. તાતિયાનો સ્વદેશ પ્રેમ અપરિસીમ અને અનિર્વચનીય-અવર્ણનીય હતો, તથાપિ તેણે આવા દુરાત્માઓ પર આધાર રાખીને, નિર્ભર રહીને આ મહાન કાર્યનું ઉદ્ધાપન કરવાનો

નિશ્ચય કર્યો હતો ! એ જોઇને મને અત્યંત ગ્વાનિ થઇ આવી અને મેં તાતિયાને તેમ ન કરવા માટે યથાસાધ્ય ઉપદેશ આપીને તેવા પાપના કીડાઓથી અલિપ્ત રહેવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

“ આવા પાપહરી પુરુષોના સંસર્ગથીજ તાતિયા ટોપીનું નિર્મળ અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય જન સમક્ષ દૂષણીય થઇ રહ્યું હતું, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તાતિયા ટોપી આવાં ભયંકર પાપોથી તદ્દન અલિપ્તજ હતો. તેમનું હૃદય ધર્મના પ્રબળ આવેગથી ઉછળી રહ્યું હતું. તેમના જીવનનું મહાવ્રત માત્ર ધર્મ અને સ્વદેશોદ્ધારજ હતું.

“ મેં જે વેળાએ ગાર્ડન અને મેકયર સંબંધીનો સર્વ વૃત્તાંત તેમને કહી સંભળાવ્યો-ગાર્ડનની સ્નેહમયી કશ્ચામયી કોમળ કન્યા હેલનની નરાધમ નરપિશાચ મેકયરે કેવી નિષ્કુરતાથી હત્યા કરી નિરપરાધિની સરલ હૃદયા સૌજને કારાગૃહની કઠિન સળથી કેવી રીતે પીડિત કરી. ગાર્ડનને કેવો ભય બતાવીને ધન પ્રાપ્ત કર્યું. મિસિસ ગાર્ડનની ઉન્માદિની સ્થિતિનું વર્ણન સંભળાવ્યું, ત્યારે આ સર્વ પૈશાચિક ઘટનાઓનું શ્રવણ કરીને તાતિયાનું મહત્ હૃદય દુઃખના દાશુ આઘાતથી પીડિત થયું અને સમસ્ત શરીર ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યું. તેમનાં નેત્રો રક્તવર્ણી બની ગયાં અને તેમાંથી ક્રોધાગ્નિનો વર્ષાદ થતો હોયતો ! એવો ભાસ થવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી તેઓ મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને કહેવા લાગ્યા કે;-“ રામપાલસિંહ ! આ પિશાચી વિષયોના સંબંધમાં પ્રથમથીજ હું કાંઇ પણ જાણતો નહોતો. પરંતુ અત્યારે તમારા મુખમાંથી આવી ભયાનક વાતો સાંભળીને મારું હૃદય દુઃખિયોના દુઃખથી રડી ઉઠે છે. જો કે મારું હૃદય પાપાણુથી પણ અધિક કઠિન છે. તથાપિ તે દીનહીન અને દુઃખીયાંઓને માટે તો કોમળ પુષ્પથી પણ કોમળ છે. દુર્બલ પર બળવાન દ્વારા અન્યાયની રીતે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે, એ વાત સાંભળીને તેનો અદ્ભુત લેવા માટે મારું હૃદય વ્યાકુલ થઇ ઉઠ્યું છે. આવાં અનેક કારણોથીજ હું સ્વદેશોદ્ધારના કાર્યમાં ઉપસ્થિત થયો છું.

“ રામપાલસિંહ ! હું સારી રીતે જાણું છું કે, સર્વ અનર્થનું મૂળ ઇન્દ્રિયો અને મનોવિકારો છે. મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયોને સંતુષ્ટ કરવા માટેજ અનેક પ્રકારનાં પાપાયરણ કરે છે. તેઓ

ઇન્દ્રિયોના દાસ-તાબેદાર બનીને તેમને વશ થઇને તેમના કલા પ્રમાણે વર્તે છે. અને પછી અત્યાચારનો અવધિ કરે છે. માટે તેનાં મનુષ્યોનો આ દુનિયામાંથી સત્વર નાશ કરવો એજ વધારે ઉચિત છે, પરંતુ પ્રથમ તેમને પણ જ્ઞાનોપદેશ કરવામાં આવે તો કદાચિત્ તેમનું વર્તન સુધરવાની સંભાવના રહે છે ખરી.

“ તમે નિશ્ચિત જાણજો કે, હું મારા દેશને મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્યારો ગણું છું, પરંતુ તેનાથી પણ વિશેષ પ્રિય ધર્મ-નેજ માનું છું. ધર્મજ મનુષ્યને નરકના બયાનક દુર્ગન્ધમય સ્થાનમાંથી સ્વર્ગના સુવાસિત સ્થાનમાં અમૂલ્ય પ્રકારના આનંદનો ઉપભોગ અપાવી શકે છે. જ્યાં સુધી ધર્માનુમોદિત માર્ગ પર રહેવાશે, ત્યાં સુધીજ હું સ્વદેશોદ્ધારની ચેષ્ટા કરીશ. પરંતુ જો તે કાર્ય કરવા જતાં ધર્મનો ભંગ થશે તો હું તે કાર્યનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દઇશ. પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ તો કદાપિ કરી શકીશજ નહિ. ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને અન્ધાર અને અનીતિ આદરવી એ મારા સામર્થ્ય અને સત્તાની બહારની વસ્તુ છે. રાષ્ટ્રોન્નતિના કાર્યમાં અનીતિ અને અત્યાચારનું અવલંબન કરવા પછી કદી પણ સુપરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. નીતિનું ખૂન, ધર્મનું પતન, ન્યાયનો નાશ, સત્યનો લોપ, પાપનો પ્રચાર, અનાચારની વૃદ્ધિ અને દુષ્ટતાનો આધાર ગ્રહણ કરવો એ સર્વ વસ્તુઓ નરકનાં દારમાં ધકેલનારી છે. મનુષ્યત્વને નષ્ટ કરનારી છે. માટે હું તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાની બિલ્કુલ ઇચ્છા ધરાવતો નથી.

“ એકમરને હું વિદેશી ફ્રેન્ચવીર જાણતો હતો અને તેણે પણ તેમજ કહીને મારી આગળ પરિચય આપ્યો હતો હતો. હશે ખચેર ! હું આજે તેનો સત્વ પરિચય પામી શક્યો છું. હવે નિશ્ચય જાણજો કે, તેને યોગ્ય શિક્ષા આપવામાં હું કરી કયાશ રાખીશ નહિ. ”

“ આ સમયે સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલો જોઇને મેં તાતિયાને કહ્યું કે;—“ અંગ્રેજ સરકારે મને તેને ગિરફતાર કરવા માટેજ નિયુક્ત કર્યો છે, ક્રાન્સ સરકાર તરફથી પણ તેના નામનું વૉરન્ટ નીકળ્યું છે. તે અનેક ખૂનોનો અપરાધી છે. ક્રાન્સમાં તેને ભયંકર સજા મળી હતી, પરંતુ ત્યાંથી છટકીને ભારતવર્ષમાં આવ્યો આવ્યો છે. માટે ત્યાંની સરકાર પણ તેના ઉપર સખ્ત કોપી બની છે.

અન્યસી પ્રવર । આપ પણ તે પાપાત્માના સંસર્ગથી દુનિયાની હાથમાં દોષિત ગણાઓ છો, માટે તેનો ત્યાગ કરીને અંગ્રેજ-સરકારના હાથમાં સુપ્રત કરવાની મને અનુમતિ આપો. તેનાથી દૂર રહેવામાં આપને પણ લાભ થવાની વિશેષ સંભાવના છે.

“ મારી વાત સાંભળીને તાતિયાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે:-
“ સરદાર ! નહિ એમ કરવું એ એક જાતની વિશ્વાસઘાતકતા છે. એ કાર્ય ધર્માનુભેદિત નથી. એ દોષિત છે, બચંકર અપરાધી છે, એ સર્વ વાત હું મુક્ત કંઠે માન્ય રાખું છું. પરંતુ જ્યારે તેણે દ્વિરંગીઓનો પક્ષ તજીને આપણો પક્ષ લીધો છે, તો એવી વસ્તુ-સ્થિતિમાં અત્યારે તેને તેમના હાથમાં સમર્પણ કરવો એને હું સર્વથા અયોગ્ય અને અનુચિત કાર્યજ માનું છું. રામપાલ ! તે બિચારો અમારો વિશ્વાસ કરીને અમારા કાર્યમાં સામેલ થયો છે, તેને હું તમારા હાથમાં શી રીતે સુપ્રત કરી શકું વા ? માટે હાલ તરત તો તેના તરફ દયા બતાવવી એજ લાભદાયક છે કારણ કે જે માણસ તરફ દયા બતાવવામાં આવી હોય તે માણસજ બીજાઓ તરફ ક્યારેક દયા બતાવતાં શિખે છે. પરંતુ જે તેની સાથે દૂર-તાથી વર્તવામાં આવે તો તે ઉલટો અધિક દૂર બને છે અને તેના હૃદયમાંથી દ્વારૂપી સદ્ગુણનો લોપ થાય છે.”

“ ત્યાર પછી હું કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે મેં તાતિયા ટોપીના મુખેથી સાંભળ્યું કે:-આજે નાનાસાહેબ તેની મુજાકાત કરવા માટે આવનાર છે. તેની સન્મુખ મેક્યરના અપરાધનો યોગ્ય દંડ આપવામાં આવશે, કારણ કે, નાનાસાહેબને તેમણે વિદ્રોહીઓનો અંગ્રેસર નેતા ગણ્યો હતો. અને જે કદાપિ ભારત સ્વાધીન થાય તો નાના સાહેબને ભારતવર્ષનો સમ્રાટ અને પેશ્વા બનાવવાનો તે લોકોએ નિશ્ચય કર્યો હતો. નાના સાહેબ કેવા દુર અને નીચ હૃદયનો પુરુષ છે એ વાત મારાથી ગુપ્ત નહોતી તે માત્ર પોતાના વૈમનસ્યનો પ્રતિશોધ લેવા માટેજ ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ-સરકારની વિરુદ્ધ અનેક અનાયરણો કરી રહ્યો હતો. સરકારે તેને બીનવારસ ગણીને પેશ્વાનું પેન્સન આપવાનું બંધ કર્યું. એટલા માટેજ તે નિષ્કુર નાના અનેક નિર્દોષ અંગ્રેજ નર-નારીયાનાં રક્ત રેડવા માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. તેનું હૃદય અપવિત્ર અને અનેક કુલાલસાઓથી પરિપૂર્ણ હતું. ન્યાય શીલા અંગ્રેજ-સરકારની

વિપક્ષમાં તે રાજદ્રોહીએ શસ્ત્ર ધારણ કરી તેનું પરિણામ પણ અવિખ્યમાં કેવું મળ્યું; એ વાત સર્વ ઇતિહાસગ્રાંથી વિદિતજ છે. એટલે તત્સંબંધી અધિક હાહાપોહ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા હોય તેમ જણાતું નથી.

“ આજે તે ફૂટનીતિય નાનાની આગળથી અમુક અને મેં-કેચરના ન્યાયની આશા રાખતી એ વૃથા છે. તાતિયા પ્રથમથી એ વાત સમજી શક્યા નહિ, પરંતુ પાછળથી સર્વ વૃત્તાંત વિદિત થતાં તેમણે ધણેજ પશ્ચાતાપ કર્યો. પરંતુ તે સર્વ વ્યર્થ.

“ આજે નાના સાહેબ તાતિયા ટોપીને મળવા આવ્યો. તાતિયાએ મને દૂર રહેવાનું સૂચવત આપ્યું અને મેં તેમની તે આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. નાનાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન મને થયાં નહિ. હાય ! જે નાના સાહેબની નિષ્કૃષ્ટતાથી અઘાપિ સેંકડો માણસોની આખોનાં આંસૂ સૂકાયાં નથી, જે નાનાના દ્રેષાગ્નિની પ્રચ્છડ જવાળાઓથી કેટલાક પરિવારો બળીને ભસ્મીભૂત બની ગયા—અરે રાખમાં રાજાઈ ગયા છે, જેની દ્વારા અનેક નરરત્નોની પાયમાલી થઇ ગઇ છે, અને સાર્વભૌમ અંગ્રેજ સરકાર પણ જેની દ્વારા વિશેષ પ્રમાણમાં ક્ષતિ-મરત થઇને અઘાપિ—પ્રતિશોધ પણ લઇ શકી નથી તથા જે કંટ-કને દૂર કરવા માટે હું પોતે પણ ઉપસ્થિત થઇ રહ્યો છું. તેજ નાના સાહેબ અને હું ઉભય એકજ નૌકા ઉપર એકત્ર થયા હતા. હજી હાનપૂરમાં બીષણ હત્યા—કાણેનો આરંભ થયો નહોતો, સૈનિક વિદ્રોહાનલ પણ પૂર્ણ પ્રમાણમાં સળગ્યો નહોતો. તેથી જો આ સમયે અંગ્રેજ રાજ્યના તે બયાનક શત્રુને હસ્તગત કરી લીધો હોત, તો અનેક નિરપરાધી માનવ માનિનીઓનાં મરતકો ભૂમિમાં રાજાતાં અટકાવી શકાત, રક્તાની ધારાઓનું વહન બંધ કરી શકાત, વિધવા થનાર નારીઓના સૌભાગ્યની રક્ષા કરી શકાત, માતૃ-પિતૃહીન થતાં બાળકોને સનાથ રાખી શકાત અને ભારતવર્ષનો તે સમયનો ઇતિહાસ અત્યારે અન્ય સ્વરૂપમાંજ લખાત. પરંતુ હું તાતિયાની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હતો. મેં સિખ્ખ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ*નું

* ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનું જીવનચરિત્ર હાલમાં મેં લખવાનું શરૂ કર્યું છે, ઇશ્વરદયથી હશે તો તેને પણ થોડા સમયમાં પાઠકોની સેવામાં સમર્પિત કરી શકીશ.

લેખક,

નામ લખને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેથી તેને પૂર્ણ કરવામાં પ્રાણી જન્ય તો પણ પાછા હટાય તેમ નહોતું. તેથી સુઅવસર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ મારાથી તે કંટકનો નાશ કરી શકાયો નહિ. અસ્તુ.

“ નાના સાહેબ અને તાતિયા ટોપીની વચ્ચે શી શી સલાહો થઇ તે હું જાણી શક્યો નહિ. પરંતુ માત્ર એટલું જ જણાયું કે, કોઇક મહાન વિષયમાં નાના અને તાતિયા વચ્ચે પરસ્પર કાંઇક મતભેદ પડ્યો છે. અને તે વિષયની મીમાંસા કરવા માટે કાલે પુનઃ નાના સાહેબ તાતિયા ટોપીની મુલાકાત લેવા આવનાર છે. ”

“ તાતિયા સાથે જ્યારે ફરીવાર મારો મેળાપ થયો ત્યારે તેમણે મને કહી સંભળાવ્યું કે;—“ નાના સાહેબને મેં અબ્દુલ તથા મેકેયર સંબંધી સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો છે. તેમણે મારી સમક્ષજ તેમને સમ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આવતી કાલે આ વિષયમાં જે કાંઇ નિર્ણય કરવાનો હશે તે નિશ્ચય થઇ જશે. ”

“ પછી બીજે દિવસે નાના સાહેબ પુનઃ આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે અન્યાય દશ-પંદર પુરુષો પણ પોશાક બદલી આવ્યા હતા. પહેલા દિવસની પેઠે આજે પણ મને દૂરજ રાખવામાં આવ્યો. કેટલીક વાર પછી મેં સાંભળ્યું કે;—“ તાતિયા અને નાના વચ્ચે પહેલા મતભેદનું નિવારણ ન થતાં આજે તે મતભેદે ઉલટું ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમનો મતભેદ અત્યંત વૃદ્ધિગત થયો છે. ”

“ છેવટે મેકેયર અને અબ્દુલને નાના સાહેબના હાથમાં સુપ્રત કરવામાં આવ્યા અને તાતિયાએ પણ નાના સાહેબને સહાયતા કરવામાં પાછા પગલાં લેવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. તેઓ બન્ને વચ્ચે ભયંકર વિવાદ ઉપસ્થિત થવાથી તેનું પરિણામ અંગ્રેજ સરકારને લાભદાયક થઇ પડે તેવી સંભાવના હતી.

“ ખરેખર ! આર્યજાતિની પરસ્પરના મતભેદ અને કુસંપને લીધેજ અવનતિ થતી જાય છે. માંહોમાંહેની ડુટકાટ અને ઇર્ષ્યા-મિના પ્રભાવેજ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતો ભારતવર્ષ આજે તદ્દન દીનહિન સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. એનો પ્રત્યક્ષ આદર્શ હું અનુભવી શક્યો. ધર્મભીરુ-કર્મવીર તાતિયાના સુકથનનું ઉલ્લંઘન અને અપમાન કરીને પાપોત્તેજક નાનાએ ભયંકર કલહનાં બીજ આરોપિત કર્યાં અને અંતે એ કલેશના પરિણામેજ નાનાની વિષમ દુર્ગતિ થઇ.

“ ત્યાર પછી તાતિયા સાથે ન્યારે મારો સાક્ષાત્કાર થયો. ત્યારે મેં જોયું કે, તેનું સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વદન મણ્ડળ કાષ્ઠકઃ ઘોર રાહુના પ્રગલ્ભ અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ ગયું છે. લલાટ વિભાગમાં દારૂણ દુશ્ચિન્તાની રેખાઓ સ્પષ્ટ રીતે પ્રસ્ફુટિત થઈને એક પ્રકારના ગંભીર ભાવનું દિગ્દર્શન કરાતી રહી છે. કેટલીક વાર નેત્રોમાંથી ધણીજ તીવ્ર જ્યોતિષ બહાર નીકળીને અજ્ઞાનાંધકારને છિન્નવિચ્છન્ન કરી રહી છે. કેટલીકવાર પર્યાન્ત મારા સ્હામું એક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી તેમણે મને સંબોધીને કહ્યું કે;—“ જૂઓ રામપાલસિંહ ? હું આજે તમારી સન્મુખ મારા હૃદયના સર્વ સત્ય ભાવોને પ્રકટ કરું છું, પરંતુ તમે તેને તમારા હૃદયમાં જ છુપાવી રાખજો. કદી પણ કોઈની સમક્ષ એને વ્યક્ત કરવાની એજા કરશો નહિ. સાંભળો ! આજે નાના સાહેબ પાપાત્માની કુમંત્રણાને વશીભૂત થઈને કુપથપર ગમન કરવાને તત્પર થઈ ગયા છે, તેથી હવે મારો તેની સાથેનો કાષ્ઠપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાની ઇચ્છા નથી. તેને ભારતનો બાવી સામ્રાટ બનાવવાને યોગ્ય ગણીને તથા પેશ્વાનું પદ પ્રાપ્ત કરાવવાનું પાત્ર ધારીનેજ હું તેને તન મન-ધનથી સહાયતા આપવાનું ઉપસ્થિત થયો હતો. પરંતુ હવે મને મારી તે ધારણા નિષ્ફળ થાય તેમ જણાય છે. મારી સર્વ ધારણાઓ ધૂળમાં મળે તેવો સંભવ છે. કદાપિ એ ભાર કાષ્ઠ સુપાત્રને સોંપવામાં આવ્યો હોત તો, મારી વાંચના પૂર્ણ કરવામાં મને અધિક સુગમતા થઈ પડત, બસ, હવે હું એક બે દિવસમાં દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરીશ. તમને અહીં રહેવાની ઇચ્છા હોય એમ જણાતું નથી; તેથી આજે રહાંજેજ તમને અમારા આધિપત્યમાંથી મુક્ત કરીશ. નાના સાહેબ, મેકેયર અને અબ્દુલને સગ્ન આપવાનું નિમિત્ત બતાવીને અહિંથી લઈ ગયા છે. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે, તેઓ તેને દંડ આપવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ ઉલટા પોતાની કુચ્ચાલોના સ્હાયક બનાવશે. હવે એ શયતાનો દ્વારા અધિક ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થશે અને નિર્દોષ માનવોનાં ધન-માલ સ્ત્રી-પુત્રી, માતા-ભગિની આદિનું અપહરણ થયા કરશે. તે પાપના પૃષ્ઠપોષકો ન્યાયમય સ્થાનમાં પોતાના હડહડતા અન્યાયનો પ્રચાર કરીને દીન પ્રજાનું સત્યાનાશ વાળશે.

“ કદાચિત્ જો હું ધારત તો એ બંને અંપરાધિઓને સગ્ન આપી શકત, પરંતુ હું નાના સાહેબ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાના સૂત્રમાં બદ્ધ થયેલો છું, તેથી લાચાર છું: નાના સાહેબનો મેં પેશ્વા તરીકે સ્વીકાર

ક્યો છે, તેથી આજ સૂધી તેમના ઉપદેશનું પાલન કરવું એ માઈ કર્તવ્ય હતું. પરંતુ હવે તે સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર કરવો પડશે. શું હું રોઝ અને સ્ટીફનનો કાંઈ પણ ઉપકાર નહિ કરી શકું? નાના સાહેબ મારા કથનાનુસાર કાર્ય કરવા નથી ઇચ્છતા, તે પરથી મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, હવે અદ્ય સમયમાં જ કાનપૂર શહેરમાં એક ભયાનક ઘટના ઉપસ્થિત થશે. માટે, રોઝ, સ્ટીફન તથા અન્ય જેમને આપ ચાહતા હો, તેમને આ સમાચાર મળતાં પહેલાંજ સાવધ કરી દેજો કે, જેથી તેમને વિપદમાં સપડાવાની સંભાવના રહેશે નહિ.”

“ તાતિયાના મુખથી મેકેયર અને અબ્દુલના છૂટી જવાના સમાચાર સાંભળીને હું અત્યંત ભયભીત બની ગયો. જો તાતિયા ટોપી નાનાસાહેબના સહાયક તરીકે રહ્યા હોત તો, મને ધણોજ ઓછો ભય લાગત, પરંતુ જ્યારે તેમણે નાનાસાહેબનો સંગાથ છોડી દેવાની અને મેકેયર તથા અબ્દુલને નાનાના હાથમાં સુપ્રત કરવાની વાત કરી, ત્યારે મને વિપદ વધવાની સંભાવના થવા લાગી. મેકેયરના મુક્ત થવાના સમાચાર સ્ટીફન અને રોઝને સર્વથી પ્રથમ વિદિત કરવા એ માઈ સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય હતું તે ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકારને પણ આ સંવાદ જણાવીને પ્રયત્ન વિદ્રોહાગ્નિ સળગવા ન દેવો એ પણ માઈ એક મહાન અને આવશ્યકીય કર્તવ્ય હતું. આ પ્રમાણે સર્વ વિષયોની આલોચના કરીને મેં તાતિયા ટોપીને કહ્યું કે;—“ મહાશય ! આપની સૌમ્ય ભૂતિનાં દર્શન કરીને હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. સ્વદેશોદ્ધાર માટેના આપના વિચારો અતિ પ્રશંસનીય અને પ્રાણ કરવા યોગ્ય છે. પાપ અને અનીતિનો સાગ કરીને માત્ર ધર્મયુદ્ધથીજ વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો આપનો સિદ્ધાંત અતિ ઉત્તમ છે. હું ધારું છું કે, મેકેયર જેવા શયતાનની સહાયતાથી દેશનો ઉદ્ધાર કરવો એ તો માત્ર આકાશકુસુમની પ્રાપ્તિ કરવા સમાન છે. જેનું હૃદય પાપરૂપી હલાહલથી પરિપૂર્ણ છે, જેનાં કાર્ય હૃદયવેધક અને નિંદ છે. તથા જે સાક્ષાત્ પાપનીજ પ્રતિમા છે, તેની સહાયતા લેવી એ પણ એક પ્રકારનું પાપજ છે. આપના વિચાર આવા ઉત્તમ અને ધર્મયુક્ત છે. એવું મને પ્રથમથી માલૂમ નહોતું, પરંતુ હાલના અદ્ય સંસર્ગથી હું આપની ઉચ્ચ પ્રાણતા અને ધર્મભીરુતા પર મુગ્ધ બની ગયો છું. ધન્ય છે આપના વિશુદ્ધ ચારિત્રને અને ધન્ય છે આપની ઉત્તમ યોજનાઓને ! !

“ વાર આપ મારી એક આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરશો કે ? કારણ કે મારી આ યાચનામાં એક પ્રકારનું રહસ્ય સમાયલું છે. ”

“ તાતિયાએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ રામપાલ તમે મારી બ્યર્થ પ્રશંસા ન કરો. હું મારી પોતાની પ્રશંસાથી કદી પણ પ્રસન્ન થતો નથી. મનુષ્ય ધર્મ મનુષ્ય ન બનવે તો પછી શું પશુઓ બનવી શકશે ખરોકે ? પણ હાલ જવા દો એ વાતને. કહો જોઇએ વાર કે, તમે કયા પ્રકારની યાચના કરવા ઇચ્છો છો ? ”

“ મેં કહ્યું કે;—મહાશય ! જ્યારે આ સર્વ વિચિત્ર ઘટનાઓ-એ આવું વિષમય ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, તો આપ જેમ અને તેમ સત્વર મને મુક્ત કરો તો મારા દ્વારા અનેક અનર્થ થતા અટકવાનો સંભવ છે. હજી પણ સમય છે. જો મને શીકીશ. કરશો તો હું કેટલાક મનુષ્યોને વિપદમાંથી બચાવી શકીશ. મારા મકાનનું સ્થળ હું આપને બતાવતો જઈ છું. આપ કાલે આવીને મને મળજો. હું આજે રાત્ર અને સ્ટીફનને મળીને આપની સાથે આવવાની તેમને સલાહ આપીશ અને એ વિષયમાં તેમનો શો અભિપ્રાય છે, તેના સમાચાર પણ આપને આવતી કાલે જણાવીશ.”

“ તાતિયા ટોપી મારી વાતમાં સમ્મત થયા અને થોડીકવાર પછી મને નૌકામાંથી ગંગાના કિનારાપર ઊતારી દાધો. તાતિયા પાસેથી વિદાય થઇને હું પ્રથમ મારા મકાન પર ગયો. ત્યાં થોડી વાર વિશ્રામ લઇને કિલ્લા તરફ જવા માટે વિદાય થયો. આ ક્ષમ્યે સ્હાંજના સાત વાગી ચૂક્યા હતા અને કાનપૂરમાં વિદ્રોહ ઉપસ્થિત થવાનાં પૂર્વ લક્ષણો જણાતાં હતાં. કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના મોંઘિરા પ્રાણુ જવાના ભયથી વ્યાકુલ થઇ રહ્યાં હતાં, સૌમાન્યવતી લક્ષ્મીનાઓ પોતાના સૌભાગ્ય-સૂર્યને અસ્ત પામવાની આશંકાથી કમ્પાયમાન થઇ રહી હતી, બિચારાં નાદાન બાળકો પોતાને માતૃ-પિતૃહીન થવાના ભયથી રૂદન કરી રહ્યાં હતાં, અર્થલોભુષ માનવીઓ પોતાનું દ્રવ્ય અપહરણુ થવાના ભયમાં નિમગ્ન થઇ ગયા હતા. કેટલાક લોભી મનુષ્યો પોતાની સર્વ સંપત્તિ નષ્ટ થવાની ચિન્તાથી વ્યથિત બની ગયા હતા. એકંદરે સમસ્ત કાનપૂર શહેરની પ્રજા અસ્ત અને ભયભીત બની રહી હતી.

“ રાત્રે અમુક સાંકેતિક શબ્દ ક્યાં સિવાય કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નહોતું. હું જ્યારે કિલ્લાની સ્હામે પહોંચ્યો, ત

વખતે બે પુરૂષો ઉતાવળા ઉતાવળા કિલ્લામાંથી બહાર આવ્યા. અધકાર હોવાથી તેઓ મને જોઈ શક્યા નહિ. હું પણ એક વૃક્ષની ઓટમાં છુપાઈ ગયો. જે પુરૂષો બહાર નીકળ્યા હતા, તેઓ સહજ આગળ જઈને એક ત્રીજા માણસ સાથે ધીરે ધીરે કાંધક વાતચીત કરવા લાગ્યા. મને તેમની વાત સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતી નહોતી. પરંતુ મારાથી એટલું તો સાંભળી શકાયું કે તેઓ નાના-સાહેબ, તાતિયા ટોપી, અબ્દુલ મેકેયર અને મારા નામનું ઉચ્ચારણ કરી રહ્યા છે. આ નામો સાંભળીને મારા ચિત્તમાં વિવિધ પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. મેં ધણી વિચાર કર્યા છતાં પણ તેમની વાતોનું સ્પષ્ટ રહસ્ય મને જણાયું નહિ, તેથી હું ધણીજ સાવધાનીથી તેમની ગતિ-વિધિ લેખવા લાગ્યો. ”

“ કેટલીક વાર પછી બીજા બે યુરોપિયનો પણ ત્યાં આવી લાગ્યા. અને પછી તે સર્વેએ એકત્ર થઈને કિલ્લાની સ્લામેના મેદાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજા બાજુએ કિલ્લાનાં દ્વાર બંધ થયાં અને પહેરેગીરાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. મેં માત્ર એક ધોતી પહેરી રાખી અને શરીરપરનાં બીજાં સઘળાં વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યાં. પછી શરીરપર એક કાળું વસ્ત્ર ઢાંકીને મેં તેમની પૂંક પકડી. થોડી વાર પછી તેઓ એક છાયાદાર વિશાળ વૃક્ષ નીચે જઈને ઉભા રહ્યા. હું પણ પાસેના એક વૃક્ષની પાછળના વિભાગમાં જઈને છુપાઈ ગયો. હું જ્યાં આગળ ઉભો હતો ત્યાં આગળ તે લોકોની સર્વ વાતો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતી હતી.

“ પ્રથમ એક વ્યક્તિએ અંગ્રેજી ભાષામાં જ કહ્યું કે;—“ મહારાજ ! અમે સર્વે આપની આજ્ઞાનુસાર અત્રે એકત્ર થઈ ગયા છીએ, કહેા, વાંચ હવે શી આજ્ઞા ફરમાવવાની છે ? ”

“ પ્રત્યુત્તર પણ અંગ્રેજીમાં જ મળ્યું કે;—“ વાંચ. હું તેનો પ્રથમ સત્વર કરું છું. ” “ તેના ઉચ્ચારણ પરથી તે કોઈ દેશી મનુષ્ય હોય તેમ જણાયું. તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે;—“ ડૅલ મિસ્ટર લૂધ ! તમારી વાત અને વર્તન જોઈને હું ધણીજ પ્રસન્ન થયો છું. મારા મતાનુસાર પરમહિવસથીજ વિદ્રોહ આરંભાશે, અંગ્રેજો હજી સૂધી મને શત્રુ તરીકે ઓળખી શક્યા નથી; પરંતુ હવે તેમ થવામાં વિલંબ લાગશે નહિ. તેઓ સત્વર આ વાત જાણી જશે. એટલા માટે આપણે અત્યારે રૉબર્ટ મેકેયર પાસે જવું જોઈએ. હમણાં તે ગુલ-

બાગમાં આપણી રાહ જોઈ રહ્યો છે. તાતિયા ટોપી સાથે મારે શા માટે મતભેદ પડ્યો છે, તે તો આપને સર્વેને વિદિત થયુંજ હશે એટલે નવેસરથી જણાવવાની કશી પણ જરૂર જણાતી નથી. ”

“ આમ કહીને તેઓ સર્વેએ ગુલબાગ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હું પણ તેમની પાછળ ચાલ્યો. આ લોકોએ જેને ‘ મહારાજ ’ ના નામથી સંબોધ્યો હતો, તે નાનાસાહેબજ હતો, એ વાત મને સારી રીતે વિદિત થઈ ગઈ.

“ લગભગ એક કલાક પછી તે લોકો એક આંખવાડીયામાં પેઠા. હું પણ સાવચેતીથી તેમની પૂંઠે પકડતોજ રહ્યો. અત્રે મેંકે-યર તેમની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. આ બાગને લોકો ‘ ગુલબાગ ’ કહેતા હતા. હું પણ આસ્તે આસ્તે તે બાગમાં પેઠા. આ સમયે કોઈએ અચાનક આવીને મારી પીઠપર મુકકો માર્યો. મેં મુખ ફેરવીને જોયું તો તે એક અપૂર્વ કાન્તિવાન, મનોહારિણી, શુકલવસના સુંદરી સમાન સુશોભિતા આર્યબાલિકા હોય તેમ જણાયું. ખરે-ખર ! તેનું નિઃસીમ સૌન્દર્ય જોઈને હું પણ કંટકીકવાર પર્યન્ત મુગ્ધ થઈને તેના તે અનુપમ સ્વરૂપસંપન્ન શરીર તરફ જોઈ રહ્યો.”

“ પ્રિય પાઠક ! ક્ષમા કરજે. કારણ કે, જે સ્વર્ગીય સૌન્દર્યવતી લલનાઓના લાવણ્યમાં લુગ્ધ બનીને બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, મહેશ અને અનેક ઋષિ મુનિઓએ પણ પોતાના અવિચલિત ચિત્તને વિચલિત બનાવી દીધાં છે, તો પછી મારા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યની તે શી સત્તા ? ” પરંતુ પુનઃ મારા ચિત્તમાં એક પ્રકારની આશંકા થવાથી મેં ગળવામાંથી પિસ્તોલ કાઢી તેના સન્મુખ નિશાન તાર્કીને કહ્યું કે :—“ ઓ ! બાલિકા ? તું કોણ છે ? તું દેવી છે કે કોઈ દાનવી છે ?

“ મારી વાત સાંભળીને તે કોમળ વયની કિશોરી કન્યા તત્ક્ષણાત બોલી હઠી કે :—“ સરદાર ? ધીમેથી બોલો, ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. મારું નામ મેના છે અને હું દેવી કે દાનવીમાંની કોઈ નથી; પરંતુ મોનવદેહધારિણી એક સાધારણ અબળા છું. કોઈક ગુપ્ત વિષયમાં મારે આપની સલાહ લેવાની છે. ચાલો, હું આપને મારી સર્વ મનોભાવનાઓ આપની સમક્ષ હમણાંજ નિવેદિત કરું છું.”

“ આથી મેં આશ્ચર્યાન્વિત થઈને તે આગતુક અબળાને પૂછ્યું કે :—“ મેના ! તમારું નામ મેં અઘાપિ કહી પણ સાંભળ્યું નથી અને હું તમને જાણખતો પણ નથી. તો શું તમારે તમારો સત્ય

પરિચય દર્શાવવામાં કાંઈ વિઘ્ન છે ખરું કે? વાર, તમે મને શી રીતે ઓળખ્યો?”

“તે આળાએ શાન્તિ અને વિનયતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું કે:—
“રામપાલસિંહ! હું આપને સારી રીતે ઓળખું છું, પરંતુ અત્યારે પરિચય આપવાનો સમય નથી, આપનો એક મિત્ર આપના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છે, માટે મારી સાથે આવશો કે? અવશ્ય આ કાર્યથી તમને એક વિશિષ્ટ પ્રકારના લાલની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે.”

“મેં ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે:—“માયાળુ મેના? જ્યારે તમારી સાથે મારો જરા પણ પરિચયજ નથી, ત્યારે હું તમારા પર વિશ્વાસ રાખીને એવા નિર્જન સ્થાનમાં શી રીતે આવી શકું વાર? આવી ધનધોર તિમિરાચ્છન્ન લયનક રાત્રે એક અપરિચિત મનુષ્યને મને મિત્ર કહીને બોલાવવાનું પ્રયોજન શું છે? મને તમારી સર્વ વાતો પર સંશય થયા કરે છે. તમારા કથનનો ઉદ્દેશ, કોઈક લયનક કાર્યમાં મને સુમ્મત કરવાનો હોય એમ જણાય છે.”

“મેનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે:—“બહાદુર રામપાલ! વીરવર સિખ્ખ હોવા છતાં આવી નજીવી આશંકાઓ કરતાં લજ્જા નથી ઉત્પન્ન થતી? આપને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનો નથી, માત્ર આપની સહાયતાના ઉદ્દેશથીજ હું અત્રે બોલાવા માટે આવી છું. મેં એક ભયંકર વિપદાજનક કાર્યમાં હાથ નાખ્યો છે, તે કાર્યને હું કેટલે અંશે પૂર્ણ કરી શકીશ, તે કાંઈ કહી શકતી નથી. આ કાર્ય આપની સહાયતા સિવાય નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થાય તેવી સંભાવના નથી, માટેજ હું આપની કને એ યાચના નિમિત્તે આવી છું. આજે મારા સદ્ગુણોએ આપ મને મળી ગયા હો, તેથી સાહસ કરીને આટલી વાત કહેવાને હું તત્પર થઈ છું. હવે તાતિયા ટોપીની મુલાકાત લેવામાટે, મારી સાથે ચાલો. તેઓ આપની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.”

“આ સાંભળીને મને અતિ આશ્ચર્ય થયું કે, તાતિયા અત્યારે મારી વાટ શા માટે જોઈ રહ્યા હશે? મેનાની સરલ વાતો સાંભળવાથી મને તેના પર દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો, પરંતુ પ્રથમની વિપદાનું સ્મરણ થયા વિના રહ્યું નહિ. મને આશંકા થવા લાગી કે, કદાચિત મેના મને શત્રુઓની જાળમાં ફસાવવા માટે તો નહિ લઈ જતી હોય! આ પ્રકારની અનેક દુશ્ચિન્તાઓએ મારા ચિત્તને વિચલિત કરી દીધું. પછી મેં શંકાયુક્ત સ્વરે કહ્યું કે:—“મેના! જો તમે મને

ઝોળખતા હો, તો એટલું પણ જાણતા હશે કે, જમણ લોકો કદી પણ કાંઈનો વિશ્વાસ કરતા નથી, તો પછી હું પણ જમણસજ છું તેથી તમારી વાત પર શી રીતે વિશ્વાસ મૂકી શકું વાર ?”

“ મેનાએ નિઃસંકોચપણે ઉત્તર આપ્યું કે :— “ રામપાલસિંહ ! આપ આટલો બધો અવિશ્વાસ શા માટે રાખો છો ? શું સમસ્ત દુનિયા વિશ્વાસઘાતક મનુષ્યોથીજ ભરપૂર હોય, એવું તમારું અનુમાન છે ? નહિ, રામપાલ ! તમારી આ ધારણામાં એક પ્રકારનો મિથ્યા પ્રમાદ થાય છે. કયા જન્મની મહત્તા માટે, કયી મહાન ભાવનાની સાર્થક્યતા માટે હું અસત્યતાનો પ્રચાર કરું ? મેનાને તમે વિશ્વાસઘાતિની કે બચકર પ્રપંચકારિણી ન ધારતા. હું એક આર્ય અબળા છું અને નિરૂપાય સ્થિતિમાં મૂકાવાથીજ આપની સાથે ચિર-પરિચિતની માફક સંબાધણ કરી રહી છું. આપ મને ઝોળખતા નથી, પરંતુ આપના જીવનદાતા તાતિયાને તો ઝોળખો છો કે નહિ વાર ? જો આપને ત્યાં આવવાનું અનુચિત લાગતું હોય, તો અહિંજ ઉભા રહો. હું તેમને સત્વર બોલાવી લાવું છું. ”

“ આમ કહીને તે મેનકા, રંભા અને ઉર્વશી આદિ અમી-રાને પણ પોતાના સૌન્દર્ય આગળ પરાજિત કરે તેવી મનોકાંક્ષિ મેના સાથી મરાઠગતિ પ્રમાણે ચાલી ગઇ. હું એજ સ્થળે ઉભો રહ્યો. જ્યાં આગળ હું ઉભો હતો ત્યાંથી પ્રાયઃ એંસીકે હાથ પર ફર આવેલા એક સખત હાયાદાર વૃક્ષ નીચે મહારાષ્ટ્ર વીર નાનાસાહેબ અને તેના વિધાતક સહાયકો એકત્ર થઇને નાના પ્રકારના તર્ક-વિર્તક કરી રહ્યા હતા.

“ આ આર્ય અબળા-હિન્દુયાળા કોણ હશે ? મારી સાથે આ પ્રમાણે શા માટે પરિચય કરી રહી હશે ? તાતિયા ટોપી જેવી એક સત્તાસમ્પન્ન વ્યક્તિ સાથે આ અબળાને શો સંબંધ હશે ? આવા પ્રકારના અનેક પ્રશ્નો મારા હૃદયમાં ઉપરિચિત થવા લાગ્યા. બીજા બાજુએ નાનાસાહેબ અને તેમના સહાયકોની સલાહ મસલત જાણવા માટે મારું ચિત્ત તકષપાપડ થવા લાગ્યું. આ સમયે મેના એક મનુષ્યને સાથે લઇને મારી સમક્ષ આવી પહોંચી. મેનાની સાથે આવનાર વ્યક્તિ સાક્ષાત્ તાતિયા ટોપીજ હતા. ફર માત્ર એટલોજ હતો કે, અત્યારે તેમનું શરીર કાપાય વચ્ચેને બદલે સુશોભિત સૈનિક પોશાકથી શોભી ઉઠ્યું હતું, તે પોશાક તેના સુદૃઢ શરીરની અપૂર્વ શોભાને વૃદ્ધિગત કરી રહ્યો હતો.

“ મારી પાસે આવ્યા પછી કેટલીકવારપર્યંત મૌન્ય રહીને પછી ધણાજ નમ્રસ્વરે તેમણે કહ્યું કે;— “ સરદાર રામપાલસિંહ ! તમે જે કાર્ય માટે અત્રે આવ્યા છો, તેજ કાર્યને માટે હું પણ મેના સહિત અત્રે આવ્યો છું. મેના કાણુ છે એનો પરિચય હું આપને યથાવકાશે કરાવી આપીશ. અત્યારે તમારે મારા અને મેનાના ઉપકાર માટે એક કાર્ય કરવું પડશે. શું તે કાર્ય આપ કરી શકશો ખરા કે ? ”

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ ઉદારાશય દેવ ! હું કોઇના ઉપકાર માટે પાછી પાની કરું તેવો નિર્મળ અને કાયર પુરુષ નથી. કહો જોઇએ કે, મારે આપને માટે કયા કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો છે વાર ? હું યથા સાધ્ય યત્ન કરીને આપના કાર્યને અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ.”

“ તાતિયાએ કહ્યું કે;—“ રામપાલ ! તમારી મારા પ્રત્યેની સદ્ભાવના માટે હું તમારો ધણાજ આભાર માનું છું. સાંભળો, નાનાસાહેબ, દુરાત્મા મેકેયર, અત્યાચારી અબ્દુલ અને કેટલાક અન્યાય પુરૂષો અત્રે બેસીને એક પ્રકારની ગુપ્ત મંત્રણા કરી રહ્યા છે, એ વાત તો તમને વિદિતજ હશે, માટે તે સંબંધમાં અધિક ઊઠાપોહ કરવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા હોય તેમ જણાતું નથી. હું નાના સાહેબ સિવાય અન્ય સર્વ નરપિશાયોને કેદ કરીશ. એ અધમાત્માઓની કુમંત્રણાથીજ આજે નાનાસાહેબ એક અસાન બાળકની પેઠે સ્વદેશનું—સ્વભૂમીનું અને સ્વળતિતું અહિતકર કરવાને ઉદ્દત થયા છે, દેશમાં વ્યાપી રહેલી કિંચિત માત્ર શાન્તિનો પણ લોપ કરીને બચંકર રક્તપાત કરવાને આજે નાનાનું નિબુર હૃદય ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારના પરમ પવિત્ર કાર્યમાં નિરપરાધી માનવીઓનાં મસ્તકો રોળીને, તેનો સર્વનાશ કરીને—નિકંદન કહાડીને બચંકર પાપનો પ્રસ્તાવ કરવાને આજે નાનાસાહેબ પ્રસ્તુત થઇ ગયા છે. ધર્મ—નીતિ અને પવિત્રતા તથા દયાનો ધ્વંસ કરીને, નાલાયક નરાધમ પશુઓના સંસર્ગમાં સપડાયલા નાના સાહેબ આજે નરશોષિતની ધારાઓ વહાવવાને અને બચંકર અનાચારની વૃદ્ધિ કરવાને ઉપસ્થિત થઇ રહ્યા છે; પરંતુ તે પાપયુક્ત કાર્યમાં નાના સાહેબ કદીપણ વિજયી થઇ શકશે નહિ. તેમની સર્વ ધારણાઓ ધુળમાં મળી જશે અને કદાચિત્ શત્રુઓના હાથથી નિરર્થક તેમનું જીવન નષ્ટ થશે. તેમનો પવિત્ર આત્મા સ્વર્ગના અમૂલ્ય સુખથી

વિમુખ થઇને નરકના ભયાનક દુઃખમય સ્થાનમાં ગોથા ખાશે. તેમના આવા વિષમ વર્તનો જોઇને હું તેમની સાથે રહેવા ઇચ્છતો નથી અને એટલા માટેજ તેમનાથી અલગ રહીને કાર્ય કરી રહ્યો છું.

“ મેના અત્યારે મારી સ્નેહાધારા છે. જો આ સંસારમાં વિતરાગી સંન્યાસી તાતિયાને આકૃષ્ટ અને મુગ્ધ કરનાર કોઈ પણ પદાર્થ હોય તો તે, આ પ્રિય પુત્રીવત્ મેનાજ છે. આ મેનાને માટેજ મેં નાનાસાહેબને પેશ્વા બનાવવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આજે તેજ સરસહદયા મેનાનાં કામળ નેત્રામાંથી અશ્રુનો અવિરલ પ્રવાહ જોઈતો જોઈને હું નાનાસાહેબને બાવિ વિપદમાંથી બચાવવા માટે તત્પર થયો છું, માટે તમારે પણ આ કાર્યમાં મને યોગ્ય સહાયતા આપવી જોઈશે. અમે કિલ્લામાંથી નાનાસાહેબ તથા તેના દુરાચારી સહચરોની પૂંઠ પકડી રહ્યા છીએ. એવામાં તમારું આગમન જોઈને તમારી સહાયતા માગીએ છીએ. તમે મને અવશ્ય સહાયતા આપશોજ એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. ”

“ આ સમયે મેં મેનાના તરફ જોયું, ત્યારે તે રડી રહી હતી. તેની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તે શા માટે રડે છે ? નાનાસાહેબની વિપદથી તે શા માટે ચિન્તિત થઈ રહી છે ? તાતિયાને તે આટલી બધી શા માટે પ્રિય થઈ પડી છે ? આદિ અનેક વાતોની ભ્રમણાએ મને ગુંચવણમાં નાખી દીધો. ત્યાર પછી મેં વિચારીને કહ્યું કે:—“ સંન્યાસીદેવ ! જો આપને મેનાનો પરિચય આપવામાં કાંઈ અડચણ ન હોય, તો મને કહી સંબળાવો કે તે કોણ છે ! તેના સંબંધી સર્વ હકીકત જાણવા માટે મારું ચિત્ત બ્યગ્ર થઈ રહ્યું છે. વળી આ મેના સાથે આપને શો સંબંધ છે તે પણ કૃપા કરીને જણાવો. ઉત્તર મળ્યા પછી મેનાને સહાયતા કરવામાં કાંઈપણ વિઘ્ન નડશે નહિ. ”

“ તાતિયાએ ઉત્તર આપ્યું કે:—“ રામપાલ ! મેના અન્ય કોઈ નથી, પરંતુ ધોન્ડુપંત નાનાસાહેબની કન્યાજ છે. નાનાના ધર્મ-પિતા બાહરાવ બાલ્યાવસ્થાથી મને બહુજ ચાહતા હતા અને મને અનેક પ્રકારની સહાયતા આપતા હતા. એ બાહરાવના મૃત્યુ સમયે ધોન્ડુપંત નાના સાથે મારે ઘણીજ મિત્રતા હતી. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, હું મારાથી બનશે ત્યાં સુધી નાનાને સહાયતા આપવામાં કદી પણ સંકુચિત થઈશ નહિ. પરંતુ આજે તે પ્રતિજ્ઞા અને સૌ-

હાઈ (મૈત્રિ) તેનાજ શુદ્ધિ દોષથી તમારી સમક્ષ છિન્ન બિભ-ધાય છે. મૈનાને હું આશ્વપણથી રનેહ-દષ્ટિથી જોઉં છું અને તેના સરસ હૃદયની ભક્તિ તથા પ્રેમથી મારું ચિત્ત સદા પ્રકુલ્લિત રહે છે. ખસ, અત્યારે તમને સંભળાવ્યો તેજ મૈનાનો વૃત્તાંત છે. મૈના ધણુજ પવિત્ર હૃદયની અને ઉચ્ચ આશયવાળી કન્યા છે, તેનું ચિત્ત જગતની પાપમય જાળમાંથી તદ્દન અલિપ્ત છે. કોઈનું પણ દુઃખ તેનાથી જોઈ શકાતું નથી. તે મોતાના પિતા દ્વારા થતા અત્યાચારથી તદ્દન નારાજ છે. તેને તેનાં નિંદા કાર્યો તરફ ધિક્કાર છે. ”

“ આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાં જ્યાં આગળ નાના સાહેબ અને તેના સહાયકોનું મંડળ એકત્ર થયું હતું ત્યાંથી ધીમે ધીમે બન્દૂકોના અવાજ આવવા લાગ્યા અને તે સાથેજ એક મનુષ્ય ભયંકર ચીત્કાર કરીને પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યો. આ જોઈને મારું હૃદય કંપી ઉઠ્યું અને હું ત્યાં બનેલા બનાવનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ઉત્સુક બની ગયો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

નાનાની નિંકુરતા

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ આ ભયંકર દશ્ય જોઈને હું નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગયો. મારી આવી શોચનીય સ્થિતિ જોઈને તાતિયા ટોપી કહેવા લાગ્યા કે—
“ રામપાલસિંહ! તમે ગભરાયો છો શા માટે? આ નવીન આગ-નુક પુરૂષો મારાજ અનુયાયીઓ છે, તે લોકોએ નાના સાહેબ તથા તેમના કારસ્થાની સહાયકોને ઘેરી લીધા છે, માટે હવે સત્વર મારી સાથે ચાલો. આપણને આપણા એક મહત્ત્વ કાર્યની સ્થાપના કરવાનો સુખવસર પ્રાપ્ત થયો છે. ”

“ આમ કહીને તાતિયાએ મૈનાને ત્યાં આગળજ ઉભા રહેવાનો આદેશ આપી મારા હાથ પકડીને ઉતાવળથી ચાલવાનો પ્રારંભ કર્યો. કેટલેક દૂર પહોંચ્યા પછી મેં જોયું કે, પચીસ હજાર મહારાષ્ટ્રી સૈનિકો ચારે બાજુએથી નાનાને ઘેરીને ઉભેલા છે,

મંકેયર, અબ્દુલ, નાના સાહેબ અથવા તેના અન્યાન્ય સહાયકોને ત્યાંથી છટકી જવાનો કોઇપણ માર્ગ અવશેષ રહ્યો નથી. તેઓ સમજાતા આત્મરક્ષાને માટે હાથમાં પિસ્તોલ લઇને ઉભા છે; પરંતુ આરે બાબૂએ પચીસ બંદૂકોનાં નિશાન તેમના તરફ તાકીરાખવામાં આવ્યાં છે. થોડીકવાર પછી તે મહારાષ્ટ્રનિવાસી સૈનિકોમાંના એક વીર સૈનિકે જરા આગળ વધીને જુરસાપૂર્વક વાણીથી કહ્યું કે;—“ જો, તમારા લોકોમાંથી કોઇપણ પુરૂષ આત્મરક્ષાર્થે નહાસવાનો યત્ન કરશે, તો વીરવર તાતિયા ટોપીની આજ્ઞાનુસાર તમને ફેર કરવામાં આવશે. માટે અમે કોઇપણ નિશ્ચય કરી લઇએ ત્યાં સુધી શાન્તિથી આ સ્થળેજ ઉભા રહો. મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારને સત્વર મૃત્યુવશ કરવામાં આવશે; એ વાત ચોક્કસ બાબુજી. આજે તમને સર્વેને તમારા પાપકર્મની પૂર્ણ સગ્ન કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો છે, ” આ સમયે તાતિયાએ પોતાની કમર પર લટકતી ચમકતી તલવાર કાઢીને કાંઇક ગુપ્ત સંકેત કર્યો કે, અચાનક તે પચીસ બંદૂકોના અવાજ રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતાને ભેદી નાંખીને આરે તરફ ગુંળયમાન થઇ ગયા. આ સમયે પૃથ્વી પણ દમ્પિત થતી હોયતી ! એવો ભાસ થવા લાગ્યો. જ્યારે બંદૂકોમાંથી નીકળેલા ધુમાડા દૂર થયા ત્યારે, નાનાસાહેબ સિવાયના સર્વે શત્રુઓ બંધન-યુક્ત થયેલા જણાયા. આ જોઇને મને ઘણુંજ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. પ્રથમતો મેં ધાર્યું કે, સર્વેને આઘાત થયો છે, તેથી જમીન પર સ્પર્શ ગયા છે, પરંતુ તરતજ પાસે જઇને જોયું તો મને જણાયું કે, તેમાંના કોઇપણ મનુષ્યને કશો આઘાત થયો નથી. પણ સર્વે મજબૂત દોરડાં વતી બંધનયુક્ત થઇને પૃથ્વી પર પડેલા છે. મરાઠા સિપાહીઓએ ઘણીજ બહાદુરી અને ચાલાકીથી મંકેયર તથા અબ્દુલને કેદ કર્યા હતા. તાતિયા ટોપી જ્યારે આવા દક્ષ અને મહાન કુશળ પુરૂષ છે, તો પછી મને તેઓ પોતાની સાથે શા માટે લાવ્યા હશે, એ વિષયમાં મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું.

“ આ સમયે તાતિયા ટોપી નાના સાહેબની સન્મુખ જઇને ઉભા રહ્યા. તેમને પોતાની સમીપ આવેલા જોઇને નાના સાહેબ કહેવા લાગ્યા કે;—“ નીચ અને વિશ્વાસઘાતક, દુરાત્મા તાતિયા ટોપી ! જા મારી સમક્ષથી સત્વર દૂર થા. હવે મને તારૂં કલંકથી કાળું થયેલું મુખ જોતાં એક પ્રકારની ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે—અભાવ

આવે છે. ઓ દેશદ્રોહી ! ભારતોન્નતિના પુણ્યમય પંથમાં તું પાપ-
યુક્ત કંટકો વેરવાને શા માટે ઉપસ્થિત થયો છે ? તને મારી, મારા
સ્વર્ગીય પિતાની અને ધર્મપિતા બાહુરાવ પેશવાની શરમ તો નબ
આવી, પરંતુ મારા આધેરા અન્નના ટુકડાની પણ શરમ ન આવી ?
ધિકાર છે તને ! ભારત માતાને વિદેશી-વિધર્મી પ્રજાના આધિ-
પત્યમાંથી મુક્ત કરવાના સુઅવસરે તું વિદ્વ નાખવાને તત્પર થયો
છે, તે જોઈને મને ઘણીજ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. શું તને તારી
પ્રિય દેવતા સમી માતૃભૂમિ પ્રત્યે લેશ માત્ર પણ માન નથી ? તને
તારા દેશ પ્રત્યે જરા પણ પ્રેમ નથી ? શું તારા કઠોર અને નિષ્ઠુર
હૃદયમાંથી સ્વદેશાભિમાનના ઉછળતા આવેગના પ્રબળ તરંગોનો
તદ્દન લોપ થયો છે ! તારા જડવત્ હૃદયમાં દેશોદ્ધારની સુવાસનાનો
અંશ માત્ર પણ નથી ? તાતિયા ! તારી આવી ભયંકર વિશ્વાસઘાતકતા
અને અપ્રમાણિકતા જોઈને મને તારા તરફ અત્યંત ધિકાર આવે છે.
જો તારે આવા પ્રપંચોજ આદરવા હતા, તો પછી મને આ કાર્ય-
માં શા માટે પ્રેરિત કર્યો ? મારો સર્વનાશ કરનાર તુંજ છે. ઓ
દગાબાજ ! હવે તારી સર્વ દુષ્ટતા મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ તરી આવી
છે. મારા પેશવા થવાથી તારા કાર્યમાં વિદ્વ પડશે એમ ધારીને તું
આજે મારું ખૂન કરવા આવ્યો છે. બસ, પ્રપંચ, દગો ! પણ
તાતિયા યાદ રાખજે કે પરમાત્મા તારા આ વિશ્વાસઘાતનું પરિણામ
કદીપણ સાફ નહિજ આપે.

“ અત્યારે હું પરાધીન છું, બળહીન છું. માટે તને યોગ્ય
લાગે તેમ કર. મારા દેહના ટુકડા કરી નાંખ અથવા ભિન્નવિભિન્ન
કરી નાંખ; પરંતુ પરમાત્માનો પૂર્ણ ભય રાખીનેજ કાર્ય કરજે. ”

“ આ સાંભળીને તાતિયાએ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું કે:-
“ નાના સાહેબ ! આપ મને વ્યર્થ દોષિત કરાવો છો. નિરપરાધીને
અપરાધી ગણીને તેની નિંદા કરવી એ એક પ્રકારનું મહાન પાપ
છે. મહારાજ ! હું દગો દેતાં, છળ પ્રપંચ કરતાં, કુટિલ કાર્યનો
પ્રચાર કરતાં અને ભયંકર પડયંત્રો રચતાં શિષ્યોજ નથી. મારા
જીવનનું મહાવ્રત માત્ર સ્વદેશોદ્ધારનુંજ છે. તમને સાથે લઈને હું આ
મહાન કાર્યમાં સમ્મત થયો હતા, તેમાં મારો પોતાનો લેશ માત્ર
પણ સ્વાર્થ નહોતો અને હજી પણ નથી. હું સારી રીતે જાણું છું
કે, આવા દેશોદ્ધારના કાર્યમાં પ્રાણ, ધન, સ્વાર્થ અને સર્વ માયિક

વાસનાઓની આહુતિ આપ્યા વિના કદી પણ કૃતકાર્ય થઇ શકાતું નથી, માટે મેં તો પ્રથમથીજ મારા સ્વાર્થનું બલિદાન આપી દીધું છે.

“ મેં તો આપને માત્ર સાધુ અને સદાશય પુરૂષ ધારીનેજ ભારતના ભાવિ સ્વામિનુ-પેશ્વા બનાવવાની ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ હવે જોઉં છું કે, આપનું ભરમાચ્છાદિત કૂર અંતઃકરણ નીચતાને વશીભૂત થઇ રહ્યું છે. આપ સત્યધર્મનો ત્યાગ કરીને પાપાત્મા-પિશાચોની પ્રતારણા (શઠતા) માં સન્મત થઇ રહ્યા છો. વાસ્તવિક કર્તવ્યને વિસરી જઇને માયાવિની મરૂભૂમિના મૃગજળની માફક અધમતાનો અંગિકાર કરી રહ્યા છો. કર્મવીર હોવા છતાં, દુષ્ટોના દુરાગ્રહને આધીન બનીને અધઃપતનના માર્ગનો સ્વીકાર કરી રહ્યા છો; માટે હું હવે આપને કાષ્ઠપણુ પ્રકારની સહાયતા આપવાને અસમર્થ છું. ક્યાં આપ વીર કેસરી સુભટોની પેઠે સ્વદેશને માટે ધર્મયુદ્ધ કરવા અને ધર્મયુદ્ધમાં પ્રાણ આપવામાં પ્રસ્તુત થતા તે સમય, અને ક્યાં અત્યારનો, વ્યક્તિગત હિંસાગિને વશીભૂત થઇને આ પાપાત્માઓની સાથે નિરપરાધી માનવીઓનાં જીવન નષ્ટ કરવાના કુકૃત્યો કારસ્થાનો રચી રહ્યા છો તે બચંકર સમય ?

“ આમ કહીને તેઓ ક્ષણુવાર પર્યન્ત શાન્ત રહીને મંકેયર તરફ દષ્ટિપાત કર્યા પછી નાનાસાહેબના તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા કે, “ આ નીચ રૉબર્ટ મંકેયર કે જે અધમમાં અધમ પ્રાણીઓ કરતાં પણ નીચ પુરૂષ છે, તેને તમારા કાર્યનો પ્રધાન પુરૂષ બનાવવા ધારો છે, એ કેટલું બધું અયોગ્ય કાર્ય છે ? જે કૂર પાપાત્મા દ્વારા હજારો અબળાઓના વધ થયા છે, -સેંકડો કુલકુસુમવત બાળકો છુંદાઇ ગયાં છે, કઇક ધનવાનો ધૂળમાં મળ્યાં છે. અનેક સાધ્વી સ્ત્રીઓનાં પવિત્ર પ્રતોનો વિનાશ થયો છે; તેની આસાનુસાર-મંત્રણાનુસાર વર્તીને આ અન્યાય વર્તાવી રહ્યા છો તેનું પરિણામ વિપરીતજ આવશે. નિષ્કુર નાના ! આજે તમારા કામળ હૃદયે નિષ્કુરતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, અને તેથીજ મારે તમને નિષ્કુર નામનો ઉપાધિ આપવો પડ્યો છે. અબ્દુલ જેવા કુકર્મી કાગડાઓ પર વિશ્વાસ રાખીને સ્વદેશોદ્ધારની આશા રાખવી એ માત્ર હવામાં ફિલાં બાંધવા સમાનજ છે.

“ જોઓ ચારિત્રવિહીન છે, અધમ આચરણ કરનારા છે, પશુઓ કરતાં પણ તુચ્છ છે, પામર છે, તેવા બ્રહ્માત્માઓને કાષ્ઠપણુ

શુભ કાર્યના નેતા બનાવવાથી કદી પણ વિજય પ્રાપ્ત થતો નથી. નિર્દોષ અને નિરપરાધિઓના લોહી રેડાવાથી, શું કાર્યનો અંત આવતો હશે કે ? તે દ્વારા કદી પણ વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકતો હશે કે ? ”

“ આ સાંભળીને નાનાસાહેબે ક્રોધ-કમ્પિત સ્વરે કહ્યું કે :—
“ તાતિયા ! હવે મારા અપમાનની હદ થાય છે. મેં તને પાળીને સશક્ત બનાવ્યો, તેનુંજ તું આ પરિણામ આપે છે કે. બસ, બંધ કર તારો વ્યર્થ લવારો. મને તારા સર્વ પ્રજાપો સાંભળીને કંટાળો આવે છે. તારો ઉપદેશ તારા જેવા ભીરુપુરુષોનેજ આપ, મારે તે સાંભળવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. મારો સિદ્ધાંત માત્ર ‘મંત્રનું સાધન અને કાંતો દેહનું પતન’ જ છે. તું જેને તુરંત ગણે છે, તેને હું ઉત્તમ ગણું છું. આજે તારું ચિત્ત ભ્રમિત બની ગયું હોય તેમ જણાય છે. ચાલ હવે દૂર થા, જીવનના પ્રધાન કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવાને તત્પર ન થા. ”

“ તાતિયાએ પુનઃ પોતાના વ્યક્તવ્યનો પ્રારંભ કર્યો કે :—
“ મંકેયર અને અખંદુલ આદિ સર્વે દુષ્ટ છે, ઘોર કુકર્મના કરનારા નરરાક્ષસો-પિશાચો છે. તેમની સોખત કરીને તમે આ કાર્યમાં ભાગ લીધો છે, તે માટે તમને પણ સેંકડો વાર ધિક્કાર છે. તમે અત્યારે મહાત્મા બાહુરવના નિર્મળ યશ રાશિને કલંકિત કરીને સુવંશમાં અપ-યશસ્વી કલંક લગાડવા માટે પ્રસ્તુત થયા છો ! હશે ખચેર ! ભા-વિના ઉજળતા-પ્રમત વેગમાંથી કદાપિ નિસ્તાર મેળવી શકાતો નથી. કઠોર કર્તવ્યને લીધે તમારો સંગાથ છોડી દેવા છતાં, પણ તાતિયા ટોપી તમારો સાચો શુભેચ્છક અને હિતચિન્તકજ છે. અને તેથીજ આજે તમને અન્યાય, અનીતિ અને અધર્મનો ભયાનક ભંડારોડ કરતા અટકાવવા માટે આવ્યો છે. ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્યપરાયણ-તાનો પૂર્ણ પ્રયોગ આપવા માટે અને સાવચેત કરવા માટેજ અત્યારે મારું આગમન થયું છે. પવિત્ર આર્યધર્મના સંરક્ષણ માટે અથવા તો નરકના તિમિરવ્યાપ્ત માર્ગમાં પતિત થતા અટકાવવા માટે અને સદ્ધર્મના પુણ્ય અને આલોકમય માર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવીને પોતાનું સાચું બંધુત્વ, વિશુદ્ધ અનુરાગ, અમૂલ્ય મૈત્રિ આદિનું ઉજવલ અને જવલંત દર્શાવ દેવા માટે આજે તાતિયા તમને આ પ્રમાણે ચમત્કાર બતાવીને વિનવી રહ્યો છે. નિર્દોષીઓનાં મસ્તક કપાતો અટકાવવા માટે, સ્વદેશનાં સંતાનોપર આવી પડનાર ભાવિ

આપતિમાંથી સંરક્ષણ કરવા માટે આજે આ તાતિયા ટોપી બ્યાક-
લિત થઇ રહ્યો છે. તમને મારો એક શ્રુત અનુરોધ છે કે, આપ
પ્રકૃત વીરની પેઠે કરમાં અસિ-વર્મ-ચર્મ ધારણ કરીને શત્રુઓના
સન્મુખ-યુદ્ધમાં સામેલ થાઓ. પરંતુ આવી વિઘાતક રીતે નિદોષી-
ઓના પ્રાણ લેવાનો પ્રારંભ ન કરો. જો તમે સ્કામે-પગલે યુદ્ધ-
ક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થશો, તો તમારા માનવ જન્મનું સાર્થક્ય થયા
વિના રહેશે નહિ.

“ તાતિયા ટોપીના પહાડી શબ્દોએ સમસ્ત સૈનિકોના અને
નાનાસાહેબ તથા તેના સહાયકોના હૃદય ઉપર સચોટ અસર કરી.
તેઓ સર્વે મંત્રમુગ્ધની પેઠે શાન્ત બનીને તાતિયાની ગાંભીર્યયુક્ત
મુખમુદ્રા તરફ જોવા લાગ્યા. નાનાસાહેબ પણ કમ્પાયમાન થઇ
ઊડ્યો. ફટલીક વાર પછી તાતિયાએ પુનઃ પોતાના કથનનો આરંભ
કરીને કહેવા માંડ્યું કે;—“ વીરવર નાનાસાહેબ ! મને અઘાપિ તમારા
તરફ લેશ માત્ર અભાવ થયો નથી, હું તમારા શુભને માટેજ
આવી કંટુ ઉક્તિઓનો પ્રહાર કરું છું. ભવિષ્યમાં મારા શબ્દો તમને
સુવર્ણ સમાન પ્રિય લાગશે.

“ છળ-પ્રપંચ કરીને, દ્વેષાગ્નિ અને પાપલાલસાને વશવર્તી
બનીને નરાધમ અને નાલાયક ન બનો. નાનાના અઘાપિ વિશુદ્ધ રહેલા
નામને નામોશી ન લગાડો. તમે એમજ ધારતા હશો કે, આ પશ્ચિમના
મહાનકડા પ્રદેશના સામાન્ય વિદ્રોહી સૈનિકોની સહાયતાથી, અંગ્રે-
જોની દૃઢમુદ્રિમાં દબાયેલા ભારતનો ઉદ્ધાર કરી શકીશ. પરંતુ તે
આપનો એક ભયંકર પ્રમાદ છે. અંગ્રેજોની સત્તા મહાન છે, તેમનું
આતુર્ય-કૌશલ્ય અતિ મહાન છે. તેમની સમક્ષ આવા કુવિચારો
કરીને બંડ કરવાથી અથવા વ્યર્થ અન્યાયનો પ્રચાર કરવાથી
તમારી ધારણા કોઇ કદાપિ પણ પાર પડી શકવાની સંભાવના
નથી, આ કાર્ય સાહસથી બની શકે તેમ નથી. કારણ કે, મહાકવિ
ભારવીએ કહ્યું છે કે;—

“ સહસા વિદધીત ન ક્રિયામ્ અવિવેકઃ પરમાપદાંપદમ્ ।

દુણ્તેહિવિવૃદ્ધ્યકારિણં ગુણલુબ્ધાઃ સ્વમેવસમ્પદઃ ॥ ”

અર્થાત્ કે;—“ મનુષ્યે કોઇ કાર્ય વિચાર કર્યા વિના સહસા ન
કરવું જોઇએ. અવિવેક ધણીજ મહાન મહાન આપદોનું ધર છે, જે

લોકો પૂર્ણ વિચાર કરીને કાર્ય કરે છે તેમના ગુણો પર લુબ્ધ (થયેલી) સમ્પદાઓ તેમનો કદીપણ ત્યાગ કરતી નથી.”

“માટે સત્તા ક્ષમતાશાલી અંગ્રેજો પાસેથી ક્ષમા માગીને પુનઃ સ્થાનિક હક માગો, અથવા તો સ્પષ્ટ યુદ્ધનો પેગામ બહાર પાડો. આથીજ તમે વિજયી થઈ શકશો અને અમર કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી શકશો. સહામા પક્ષવાળાને વિદિત કર્યા સિવાય યુદ્ધનો આરંભ કરવો. એ કાર્ય તો કાયર અને રણુભીરુ પુરૂષોનુંજ છે. જો હું ધારત તો સમસ્ત દક્ષિણ પ્રદેશના રાજાઓની સહાયતા મેળવી શકત. અને પછી મારી સહાયતા મેળવીને તમે જો આ કાર્ય આરંભ્યું હોત, તો તમારી આશા ફળીભૂત થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો. પરંતુ હવે એ વાતને પુનઃ જાગૃત કરવી એ સર્વથા અયોગ્ય અને અનીતિકારક છે. કદાચિત્ તેનું પરિણામ પણ વિષમય આવે તેવી સંભાવના છે.

“મને લાગે છે કે, તમે વિદ્રોહ વ્યાપ્ત કરવા છતાં, તમારી ધારણાને ફળીભૂત કરી શકશો નહિ. અંગ્રેજોના પ્રચંડ પ્રભાવ આગળ બંડ કરવું એ એક હાથે કરીને પોતાના પગ પર કુહાડાનો પ્રહાર કરવા સમાન છે. પતંગની માફક ઝળહળતી જ્યોતિર્મા લીન થવા સમાન છે. અંગ્રેજો ગમે તેવા હોવા છતાં પણ, અપરાધીનેજ દણ આપનાર છે. નિરપરાધીનું સંરક્ષણ કરનાર ન્યાયી છે. તેમના પવિત્ર ન્યાયમાં કદીપણ કોઈનું અનિષ્ટ થતું નથી. નિરપરાધી નર-નારીઓના વિનાશ માટે તમે જે પડયંત્રો-કાવત્રાં રચી રહ્યા છો, તેના પરિણામમાં તમારે અંગ્રેજોના હાથથી પ્રાણ ગુમાવવા પડશે. રાજાઓની હાડામાં નિર્દોષ પ્રજાનાં ધડ, મસ્તકો છિન્નભિન્ન થાય, તેમના રક્તની ખારાઓ રેડાય, હાડમાંસ પગતળે છુંદાય, અનેકનાં જન-માલ લૂંટાય, કોઈકનાં માતા, પિતા, ભાઈ-ભાંડુ, ભગિની આદિ કુટુંબીઓ હણાય, અને પાપનો પુષ્કળ પ્રચાર થાય, એ પ્રભુથી શી રીતે સહેવાય ! વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મયુદ્ધ નહિ પરંતુ કપટયુદ્ધ—સ્વાર્થયુદ્ધજ કહેવાય. માટે પ્રિય નાના સાહેબ ! આવો અન્યાય ન આદરો. ગરીબ માણસોને તમારા અત્યાચારના કુટિલ-કરાત્ર કૃપાણુથી વૃથા પીડિત અને મૃત્યુવશ ન કરો ! કુદરતી કાયદાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરનાર જીવતા નરરાક્ષસ ન બનો. આર્યધર્મના ઉચ્ચ તત્વને હૃદયમાંથી તદ્દન ન વિસરી જાઓ અને હાથે કરીને તમારા પવિત્ર આત્માને પાપના પરિપૂર્ણ પયોધિમાં ન ડૂબાઓ. જો તાતિયાના આ આદેશોનું

પાલન કરશે, તો ભવિષ્યમાં તમારે લેશ માત્ર વિડંબના વેઠવી નહિ પડે. ”

“ તાતિયાની માર્મિક વાતો સાંભળીને નાના સાહેબનું હૃદય કોપની જ્વાળાઓથી જળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગયું. તેના વિશાળ વદને ભયંકર રક્તતાને ધારણ કરી. તેમનાં લાલચોળ નયનોમાંથી કોપની જ્વાળાઓ નીકળતી હોય, તેવો ભાસ થવા લાગ્યો. તેઓ પૂર્ણ ક્રોધાવેશ-માં આવીને કહેવા લાગ્યા કે;—“તુચ્છ તાતિયા ! તું અત્યારે અંગ્રેજોના યશોગાન ગાવામાં ગુલતાન થઇ ગયો છે, અને તેથીજ મને આવા અનિષ્ટ ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવી રહ્યો છે. દેશદ્રોહી ! તુંજ મારી ભાવિ ઉન્નતિનો વિઘ્નકારક છે, મારા ભાગ્યભાનુનો આસ કરનાર ધોર ગાહુ છે. તારા વ્યર્થ પ્રભાવોને તું તારી પાસેજ રાખ. શુભ કાર્યમાં પ્રથમ આસેજ મક્ષિકાનું પતન ન કર. મને તારી સહાયતાની બિંદુલ આવશ્યકતા નથી. વીર નાના સાહેબ સહસ્ર યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોને સમરભૂમીમાં છેદી નાખવા માટે સમર્થ છે. તું નાના સાહેબને યુદ્ધ કાયર અને ભયભીત થયેલો સાધારણ માનવી ન ધારતો. દૈવે મને જે પ્રેરણા કરી છે, તે પ્રમાણેજ હું વર્તુ છું. હું મારા કાર્ય માર્ગમાં ઉપસ્થિત થતા અનેક કંટકોનું અસ્તિત્વ નાશ કરવાને શક્તિમાન છું. મારી ચિર સહાયતા સ્વરૂપિણી સમશીર અનેક શત્રુ-ઓનાં મસ્તકો અને વક્ષો ભેદી નાખવાને નિરંતર ઉદ્યુક્ત રહેનારી છે. માટે મને આ દુનિયામાં કોઇપણ પ્રાણીનો ભય નથી, તું આત્મ-પ્રવંચક અને રણકાયર છે તેથીજ તારા હૃદયમાં ભયંકર ભયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયું છે. વીરોના હૃદયમાં ભયનું નામ નિશાન પણ ન હોવું જોઇએ, એ સુંદર સૂત્રનું તારા અધંકાર વ્યાપ્ત હૃદયમાંથી વિસ્મરણ થયું હોય તેમ જણાય છે. પણ ખચેર ! મારો સહાયક જગદાધાર છે. જો તું મારો સાચો શુભેચ્છક હો, તો મંકયર અને અબદુલને તારા બંધનમાંથી સત્વર મુક્ત કરી દે. હું તેમના દ્વારા જે કાર્યસિદ્ધિ કરી શકીશ, તે તારા દ્વારા કદીપણ કરી શકીશ નહિ.”

“ આ સમયે મેના પણ ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત હતી, તેને જોઈને નાના સાહેબ ધણેજ આશ્ચર્યાન્વિત થઈને કહેવા લાગ્યા કે;—“ મેના ! આવી અંધકારમય ગંભીર રાત્રે તું અત્રે શા માટે આવી છે વાહ ? મને લાગે છે કે, તેંજ આ ગુપ્ત-સંવાદ તાતિયાને કહી સંભળાવીને પિતૃભક્તિની પરાકાષ્ટા કરી બતાવી છે ! મેના !

તુંજ મારા અનિષ્ટનું આદિ સ્થાન છે. તારા દ્વારાજ આજે મારાં લયનાંક બેઢનો લાંડો ફૂટી ગયો છે. અમારા ગુપ્ત રહસ્યને પ્રકાશમાં લાવનાર તુંજ છે. પિશાચિની ! તું મારી કન્યા નહિ, પરંતુ શત્રુ છે. દુહિતા નહિ, પરંતુ મારી પ્રાણહારક કાળી નાગણુ છે ! પુત્રી નહિ, પરંતુ પાશવવૃત્તિથી મારા આત્માનું ખળિદાન લેનારી દુષ્ટ પ્રક્રિયી છે ! જા મારા રહામેથી તારું કલંકિત મુખ સદાને માટે દૂર કર. નાનાના નામને લગવનારી નાદાન મેના ! તુંજ મારા બાવિ સુખમાં વિદ્વ નાંખનારી રાક્ષસી છે ! યસ, જા, તું અહિંથી સત્વર દૂર આ. તને જોઈને મારા હૃદયમાં લયંકર ગ્વાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયંડ જ્વાળા પ્રજ્વલિત થાય છે. ”

“ સરલતા અને પવિત્રતાની પ્રતિમા તુલ્ય મેના કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યા વિના નારા સાહેબના પગ પકડીને રૂદન કરવા લાગી. પરંતુ તેથી પાપાણુવત્ નિષ્કુર નાનાનું હૃદય લેશ માત્ર પણ પિગ્ન-જ્યું નહિ. તેના કઠોર ચિત્તમાં કામળતાનો જરાપણ ઉદય થયો નહિ. આ સમયે તેની ઉગ્રમૂર્તિ સાક્ષાત્ પિશાચનુંજ સ્મરણ કરાવતી હતી. મેનાએ ધણીવાર-પર્યંત વિલાપ કરવા છતાં તેના અંતરમાં બડબડતો અગ્નિ શાન્ત ન થતાં ઉલ્લેખે અધિક સળગવા લાગ્યો.

“ કેટલીકવાર પછી પુનઃ નાનાસાહેબે કહ્યું કે;—“ નાદાન છોકરી ! હું આજથી તારો પરિત્યાગ કરું છું, માટે હવે તારું કલંકિત મુખ મને સ્વપ્નમાં પણ અતાવવાની યેષ્ટા કરીશ નહિ. પિતાનું અનિષ્ટ ઇચ્છનારી પાપી પુત્રીના કરતાં નિઃસંતાન રહેવામાંજ અધિક લાભ છે. જો હું એમ જાણતો હોત કે, મારા શત્રુઓ તારા મિત્ર થશે, તો હું તને બાલ્યાવસ્થામાંજ વિષપાન કરાવીને નરકગામિની કરી દેત. પાપિણી ! તારે માટે માતાનું દૂધ વિષરૂપ શા માટે ન ખાતી ગયું ? પણ હાય ! અફસોસ ! ! પુત્રી તરફથી રાખેલી અમૃત પ્યાલીની આશા વ્યર્થ થઈ અને વિષની પ્યાલી રહામે આવીને ઉભી રહી ! મેના ! મેના ! ! તારા આ કુટિલ કૃત્યે મારા હૃદયને ત્રિદીપ્ત કરી નાંખ્યું છે. ચિત્તમાં નિત્યને માટે બડબડતા અગ્નિનું આરોપણ કર્યું છે. તારા પરની મારી પ્રેમજ્યોતિને તે તારા હાથેજ હોલવી નાંખીને લયનાંક અંધકારની પરિસીમા દર્શાવી છે. તારા પરના મારા મમત્વ, માયા, અનુરાગ અને સ્નેહનું તેં પોતેજ નિકંદન માર્યું છે. અરે ! તારા આ જલિમ કૃત્યથીજ તું મારા કાપનું કારણ

બની છે. ધિકાર છે તને અને તારી જન્મદાત્રિ જનનિને ! તેં જ મારા ગુપ્ત રહસ્યનો સ્ફોટ કરીને મારા સર્વ સુખોનો જડમૂળથી નાશ કર્યો છે. હું તને આ ક્ષણે અવિનાશીના આગારમાં મોકલવાને શક્તિમાન છું, પરંતુ શું કરું કે, તારી હત્યાથી મને ત્રણ પ્રકારનાં મહાન પાતક લાગે તેમ છે. તારો વધ કરવાથી પ્રથમ અહમ્મિયા, દ્વિતીય બાલહત્યા અને તૃતીય સ્ત્રીહત્યાનું પાપ લાગે તેમ છે. અને તેમ કરવાથી મારા આત્માને દાણુ યાતનાઓ ભોગવવી પડે તેવો સંભવ છે. તેથી મારાથી તારો નાશ કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ હવે હું તારો ત્યાગ કરું છું. તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલી જા. તારા પાપનું પરિણામ તું ભોગવી લે. જ્યારે તારા હૃદયમાં પાપનો પશ્ચાતાપ થાય ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા તેનું નિવારણ કરીને મારી પાસે આવજો. પણ અત્યારે તો તારે પિતૃદ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે અહિંથી ચાલ્યા જવું પડશેજ. બસ, થયું તે વ્યર્થ થનાર નથી. કેવલમ્ બલિયસી ઇશ્વરેચ્છા. ”

“ મેનાએ પુનઃ નાનાસાહેબના ચરણોમાં ઢળીને ગદ્ગદિત કંઠે કહ્યું કે;—“ પિતાજી ! આપ મને નિરઅપરાધિનીને વ્યર્થ અપરાધિની ગણો છો. હું નિર્દોષ છું. મેં આપનું અનિષ્ટ કરવા માટે આ કાર્ય કર્યુંજ નથી, પરંતુ બાવિ ઉન્નતિની આશાથીજ કર્યું છે. હું આપની ઋણી કન્યા છું, અને તે ઋણના પ્રત્યુપકારમાં મારે આપનું અશુભ ન ઇચ્છતાં શુભ ઇચ્છીનેજ મારું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. બાપુ ! આપને ક્ષમતાશાળી અને ન્યાયી અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ વર્તવાની શી આવસ્યકતા છે ? નીચ અને સ્વાર્થાન્ધ લોકોની કુમંત્રણાથી ભયંકર હત્યા કાણે મચાવીને ધર્મને બદલે પાપમય હલાહલનું પાન કરવું એ શું આપ જેવા બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે ? અંગ્રેજોના દ્વારાજ ભવિષ્યમાં આર્થ પ્રાપ્તો ઉત્કર્ષ થવાની સંભાવના છે. મોગલો, તુર્કો, પઠાણો આદિ મુસલમાન નરપતિઓના અક્રમીય અત્યાચાર અને અનાચારથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય શતધ્વા ઉત્તામ છે. તેમના રાજ્યમાં શાન્તિ, સુખ અને સ્વતંત્રતાનો ધણે અંશે ભાગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ સર્વ બાબતોનો આપ શા માટે વિચાર કરતા નથી. શું આપની આંખો સમક્ષ સ્વાર્થાન્ધતાનો પડદો પડી ગયો છે ? આપના વીર હૃદયમાંથી અરબક્ષિત રીતે વહન કરતો દયાનો સ્રોત આજે માયાવિની મરૂભૂમિમાં જઈને સૂકાઈ ગયો છે કે શું ?

“ કદાચિત્ અંગ્રેજોના રાજ્યથી આપને અસંતુષ્ટતા થતી હોય, તો પણ તેમના દેશનાં નિરપરાધી મનુષ્યોની હત્યા કરવાથી, ખિચારાં વિદેશથી અનેક આશાઓ સહિત આવેલા માનવીઓની આશાલતાને છુંદો નાંખવાથી આપને કયા સુપરિણામની પ્રાપ્તિ થઇ શકે તેમ છે ? પિતાજી ! જગતના વ્યર્થ માયારૂપ ભાસતા પ્રપંચોમાં લુબ્ધ થઇને ચિરસહાયક ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી કદીપણ સાચી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી, એ સિદ્ધાંતનું આપ જરા સ્મરણ કરો.

“ શું ભયાનક કાવત્રાં રચારી, અનેક અત્યાચારો આદરી, પાપનો પ્રચાર કરી, મનુષ્યોના બહુમૂલ્ય પ્રાણોનો ખવંચ કરી, અંગ્રેજ દીન બાળક-બાળકીઓ અને સ્ત્રી પુરૂષો પર ભયંકર ફેરવર્તાવવાથી તમારા કાર્યની સમાપ્તિ થઇ શકે તેમ છે ? નહિ, કદી નહિ. તેમ કરવાથી પરમાત્મા કોપાયમાન થશે. ”

“ આ સાંભળીને નાના સાહેબ અત્યંત વ્યાકુલિત થઇને કહેવા લાગ્યો કે;—“ મેના ! ચૂપકર તારો ધર્મોપદેશ ! મારા માર્ગમાં તમે સર્વે કંટક રૂપે ઉપસ્થિત થઇને, મારું અનિષ્ટ કરવાના નિશ્ચય પર જ તમે આવેલાં છો, એ વાત હું સારી રીતે જાણું છું. મારી તલવાર એજ મારો સાચો ધર્મ છે, યુદ્ધ એજ મહારૂં પ્રથમ કર્મ છે અને વૈમનસ્થનો બદલો લેવો એજ મારા હૃદયનો ગુપ્ત મર્મ છે. માટે મારા મંજલ માર્ગમાં હવે તમે કોઇ પણ વિદ્વ નાંખવાનું સાહસ ન કરો. ”

“ મેનાએ પુનઃ કરુણાસ્વરે કહ્યું કે;—“ પિતૃદેવ ! આપને વિનાશકાલે વિપરીત શુદ્ધિ સૂઝી છે. જે જે તમારા સાચા શુભેચ્છકો છે, તેને અત્યારે તમે શત્રુના સ્વરૂપમાં જૂઓ છો અને નરાધમ પાખંડી શત્રુઓને મિત્ર માની બેઠા છો. આ આપની ભયંકર ભૂલ થાય છે. જે આવા નિંદ્ર કાર્યોનો પ્રચાર કરશે તો આપને રૈ રૈ નરકના અધિકારી થવું પડશે. હું તો આપની તુચ્છ કન્યા છું, તેથી આપને શું શિખામણ આપી શકું ? છતાં પણ અસલ્ય માર્ગનું અવલંબન કરતા પિતાને પુત્રીએ પોતાના પ્રમાણમાં આપી શકાય તેટલો ઉપદેશ આપીને સલાવલંબી બનાવવા એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે, માટે હું આપને કાલાવાલા કરીને કહું છું કે, આપ આ પાપીઓની પાપસેનામાં સમ્મત થઇને, પાપી કાર્ય કરીને, પાપમય ન

બેના. આપના આ કાર્યના પરિણામનો વિચાર કરતાં મારું હૃદય કમ્પિ ઉઠે છે, પરિણામ એજ આવશે કે, અમારા પ્રાણનું અલિદાન લેવાશે અને આપને મહાપાપના ભોગી બનવું પડશે.

“હજી પણ સમય હાથમાંજ છે. અત્યારે જો મોકેયર તથા અબ્દુલ આદિ પાપીઓનો સંગ છોડીને તાતિયાની ઇચ્છાનુસાર વર્તેશો તો આપ અવશ્ય સ્વદેશોદ્ધાર કરીજ શકશો.”

“બેનાની કૌણ પ્રાર્થના સાંભળીને મારાં નેત્રો અશ્રુથી ભરાઈ આવ્યાં—પરંતુ નિષ્કુર નાનાનું હૃદય લેશ પણ વિચલિત ન થયું. પ્રત્યુત્તરમાં બુદ્ધિબ્રજ નાનાસાહેબે બિચારી નિર્દોષ બેનાના સુકોમળ શરીરપર પદાઘાત કર્યો.

“પદાઘાત થવાથી—ઘાત વાગવાથી બેના કેટલેક દૂર જઈ પડી. હું તેને સંભાળવા જતો હતો, પરંતુ તાતિયાટોપીએ મને અટકાવીને પોતેજ તેને સચેત કરી.”

“બેના પુનઃ નાનાસાહેબના પગ પકડવા જતી હતી, પરંતુ તેવામાં વચ્ચેજ નાનાસાહેબ બોલી ઉઠ્યો કે:—પાપિણી! પિશાચિની!! હવે એક પગલું પણ આગળ ભરતી નહિ. આજે તેં આ નાનાના નામને કાંઈ એાછી નામોશી લગાડી નથી. તું મારી પુત્રી થઈને મારાજ વિપક્ષમાં ઉપસ્થિત થઈ! ધિક્કાર છે અધમ છોકરી તારા જીવનને! તમે સર્વેએ આજે મારા હૃદયને સંતપ્ત કરવામાં કશી પણ ન્યૂનતા રાખી નથી. માટે બેના! જા સત્વર ચાલી જા. જો હવે મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને મને તારું મુખ બતાવશે તો આ તરવારથી તારા બે દુકડા કરી નાખવામાં આવશે.”

“બેના તાતિયા પાસે ઉભી રહીને અશ્રુપાત કરવા લાગી. તેનું કમળ જેવું કોમળ હૃદય નાનાના વજ્ર જેવા સખ્ત શબ્દોના પ્રહારથી તદ્દન વિદ્ધ બની ગયું હોયતી. એવોજ ભાસ તેના મુખપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હતો. દુશ્ચિન્તાના દારૂણ અસાચારે અત્યારે તેની સ્થિતિનું તદ્દન પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું. પિતાના પ્રત્યેક શબ્દો તેના હૃદય પર વજ્રપ્રાણ સમાન અસર કરી રહ્યા હતા. આ સર્વ દૃશ્યને હું અઘાપિ ચૂપચાપ જોઈ રહ્યો હતો. આ સમયે મોકેયર, અબ્દુલ અને અન્યાન્ય કારસ્થાની શત્રુઓને બંધનયુક્ત કરીને તાતિયાટોપીની સેના ચૂપચાપ ઉભી હતી.

“કેટલીકવાર પછી તાતિયાએ મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે;—” રામપાલસિંહ ! અત્યારે હું મંદિર અને અખંડુલ આદિ સર્વ કદીઓને તમને સ્વાધીન કરું છું. તમે તેમને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ઉપયુક્ત સગ્ન અપાવજો અને આ લોકો પુનઃ નાનાસાહેબને ન મળે એ વાતપર વિશેષ લક્ષ્ય રાખજો. મારું સૈન્ય તમને તમારા મકાનપર પહોંચાડી જશે. હું આશા રાખું છું કે, તમે મારા, નાનાસાહેબના, મેનાના અને અમારા કાર્યોના સંબંધમાં જે કાંઈ જોયું છે, તે કાંઈને જણાવશો નહિ. હું પણ એકાદ બે દિવસમાં આ સ્થળ છોડીને અન્યત્ર ચાલ્યો જઈશ. પાપીઓના ભયંકર કાર્યોએ મારા ચિત્તને વ્યગ્ર બનાવી દીધું છે, તેથી હું આ પરિતાપયુક્ત સ્થાનનો સત્વર ત્યાગ કરીને કોઈક શાન્તિમય સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરીશ. આજેજ હું તમારી રાહ જોયા વિના સરજર્જન સ્ટીફનને મળી આવી, તેને સર્વ વાતોનું રહસ્ય સમજાવી આવ્યો છું. હવે પુનઃ કાલે હું તેને અને તમને મળીશ.”

“મેં સવિનય સ્વરે કહ્યું કે;—” મહાનુભાવ તાતિયાટોપી ! આટલી મોડી રાત્રે હું આ કદીઓને મારે ઘેર લઈ જવાનું ઉચિત ધારતો નથી. આમ કરવામાં હું પ્રથમ એકવાર સપડાઈ ગયો છું. જે આપની સેના મારી સાથે આવીને આ કદીઓને કિલ્લા સૂધી પહોંચાડી જશે, તોજ હું નિર્વિધને તમને કદ કરાવી સ્વીકારીશ. આ લોકો ધણાજ ચતુર છે, એમને છોડાવવા માટે તેમના મિત્રો રાત્રિ દિવસ સર્વ સ્થળે ભટક્યા કરે છે, તેથી મારે ઘેર તેમને લઈ જવાનો મારો વિચાર નથી. કૃપા કરીને આપની સેનાને કિલ્લા સૂધી મોકલો તોજ આ લોકોને કદ કરવાની સુગમતા પડશે.”

“તાતિયાએ સરલભાવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે;—” વાર. તેમ કરો. મારી સેનાને કિલ્લા સૂધી લઈ જાઓ. પરંતુ સાવધાન ! આ વાતની કાંઈને ખબર પડવા દેશો નહિ. તમારા વિશ્વાસ પરજ હું આ મહત્ કાર્ય સોંપું છું.”

“મેં કહ્યું કે;—મહારાજ ! આપ એ સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહેજો. રામપાલને વિશ્વાસઘાતક ન ધારશો. હું મારી પ્રતિજ્ઞાથી કદી પણ વિમુખ થાઉં તેમ નથી.”

“ત્યાર પછી કદીઓનાં સર્વ શસ્ત્રો છીનવી લેવામાં આવ્યાં,

અને પછી તેમને એક મળ્યું તો દોરીથી સજ્જત રીતે કસકસાવીને બાધી દેવામાં આગ્યા. આ સર્વે ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી અમે લોકો તેમને સાથે લઈને કિલ્લા તરફ વિદાય થયા. તાતિયા, નાનાસાહેબ અને મેના વગેરે લાંજ રહ્યાં, આવતી વેળાએ મેં પુનઃ એકવાર મેના તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, તો તે સમયે તે તાતિયાટોપીના પગ પકડીને રહી રહી હતી.”

“ઝેકર, અમ્બુલ તથા બીજા બે સાહેબો મારી સાથે ફેરવઈને ચાલ્યા. રાત્રિના દશ વાગ્યાના શુભારે અમે સર્વે કિલ્લાના દારપાસે જઈ પહોંચ્યા. આ સમયે દાર અંદરથી બંધ હતાં. મેં મારા ગુપ્ત સંકેતાનુસાર વારંવાર પિસ્તોલના અવાજ કરવા માંડ્યા.

“થોડીવાર પછી કિલ્લામાં બિંગલ વાગવા લાગ્યું અને તે સાથેજ એક પહેરાવાળાએ આવીને અમને પૂછ્યું કે; “તમે કોણ છો અને અત્યારે રાત્રે શા માટે આગ્યા છો?”

“મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“હું ડિટેક્ટીવ કમિશનર રામપાલ-સિંહ છું. નાડેલા સૈનિકો, ઝેકર, અમ્બુલ અને તેમના સહાયકોને પકડી લાવ્યો છું, માટે સત્વર જનરલ હેને ખબર આપો.”

“મારી વાત સાંભળીને તે પહેરાવાળો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. થોડી વાર પછી દુર્ગના મુખ્યદારને ઉપડવાનો સજ્જ સંભળાયો, અને ફેટલાક સિપાહીઓ સાથે જનરલ હે પશુ મારી સન્મુખ આવી પહોંચ્યા. તેઓ મને જોતાંની સાથેજ આશ્ચર્યચકિત થઈને કહેવા લાગ્યા કે;—“રામપાલસિંહ? તમને પુનઃ જીવતા જોવાની મને સ્વપ્નમાં પણ આશા નહોતી. અમે તો એમજ ધાર્યું હતું કે, દુષ્ટ ઝેકરદ્વારા તમે મહા વિપદમાં આવી પડ્યા હશો. પરંતુ પ્રભુકૃપાથી તમે કોઈ પણ વિપદમાં સપડાયા નથી, એ જોઈને મને અપાર આનંદ થાય છે.”

“મેં કહ્યું કે;—“સાહેબ! હું કોઈપણ વેળાએ બચંકર વિપદ ભોગવ્યા વિના છૂટી શક્યો નથી. ખચેર! એક બહાદુર પુરૂષની સહાયતાથી હું તે વિપદમાંથી બચી શક્યો છું અને તેજ મહાનુભાવની કૃપાથી દુષ્ટ ઝેકર, અમ્બુલ અને બીજા બે મનુષ્યોને ફેરવઈને અત્રે લાવી શક્યો છું.

“ઝેકરનું નામ સાંભળીને જનરલ હેને ધણીજ આમ્રહ

સહિત પૂછ્યું કે:-“શું ખરેખર તમે મેકેયરને બંધનયુક્ત કરીને અહિં લઇ આવ્યા છો ?”

“મેં કહ્યું કે:-“હા, હા. તેની સાથે તેના બીજા કેટલાક સહચરોને પણ પકડી લાવ્યો છું.”

“ત્યાર પછી જનરલ હેની આઠાથી કિલ્લામાં બીજા કેટલાક સૈનિક, ફદીઓને અંદર લઇ આવ્યા. હું તાતિયાના મહારાષ્ટ્રી સૈનિકોને વિદાય કરીને જનરલ હેની સાથે કિલ્લામાં આવ્યો ગયો, ત્યાર પછી જનરલ હેએ તે મરાઠા સૈનિકોના સંબંધમાં મને કેટલીક પૂછપરછ કરી.”

“મેં ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:-“તે સૈનિકો કોના છે, એ નામ મારાથી આપને હમણાં જણાવી શકાશે નહિ. સમય આવ્યે સર્વ બાબત આપને જણાવીશ.”

“આજે આખી રાત્રિ મેં કિલ્લામાંજ વ્યતીત કરી. રાત્રિનો અધિક સમય મેં નાનાસાહેબના વિચારમાંજ વીતાડ્યો. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં મેં લોર્ડ કેનિંગને નિમ્નલિખિત તાર મોકલાવ્યો કે:-”

“ગાર્ડનની કન્યા હેલનનું ખૂન કરનાર ફ્રેન્ચ લૂટારો મેકેયર, તેનો સહચર અમ્બુદુલ અને બીજા એ સાહેબો પણ આજે પકડાયા છે. ચારે બાજુએથી જે સમાચારો સંભળાય છે, તે પરથી વિદ્રોહાનલ સત્વર સળગી ઉઠે તેવી સંભાવના રહ્યા કરે છે. મેકેયરના કેદ થવાથી નાનાસાહેબનો ડાબો હાથ તૂટી પડ્યો છે.”

“એ દિવસે દિલ્હીથી સમાચાર મળ્યા કે, વિદ્રોહી સૈનિક કાનપૂર તરફ વિદાય થઇ ચૂક્યા છે. આ સંવાદ સાંભળીને અમે સર્વે મભરાઇ ગયા અને તે નવીન આપદમાંથી અમારો બચાવ કરવાના વિચારો કરવા લાગ્યા.”



ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ભયંકર વિદ્રોહ અને શત્રુઓનું પલાયન

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ બીજે દિવસે સવારે સૈનિકોની કવાયત વખતે હું ત્યાં હાજર હતો. પહેલા નમ્મરની પાયદળ સેનાનો હાવભાવ જોઈને હું સમજી ગયો કે, હવે તે લોકોના વિદ્રોહી થવામાં વિશેષ વિશ્વમ્મ લાગશે નહિ. તરતજ મેં જનરલ હેને આ સંવાદ સંભળાવ્યા, પરંતુ તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, ‘વિદ્રોહનાં કાંઈપણ લક્ષણ જણાતાં નથી, એતો માત્ર તમને ભ્રમજ થયો હશે.’

“ ખરેખર મારી વાત પાછળથી સત્યજ નિવડી અને જનરલ હેએ પણ પોતાની ભૂલ માટે પશ્ચાતાપ કર્યો. તે દિવસે જો મારી વાતપર વિશ્વાસ રાખી સૈનિકોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર છીનવી લઈને તેમને ફળ-મ્યૂત કરવામાં આવ્યા હોત, તો ઇ. સ. ૧૮૫૭ નો બળવો આંવું બીપણાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકત નહિ.”

“ હું પ્રાયઃ આઠેક વાગ્યાને શુભારે કિશ્કામીથી બહાર જવા માટે વિદાય થયો. પ્રથમ લક્ષમણપ્રસાદ સાથે મારી મુલાકાત થઈ. તેણે મારા હાથમાં એક પત્ર આપીને કહ્યું કે;—“ કાલે આપને એક સંન્યાસી મળવા આવ્યા હતા, પરંતુ આપની મુલાકાત નહિ થવાથી તેઓ આ પત્ર આપીને ચાલ્યા ગયા છે.”

“ પત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં લખેલું હતું. સંન્યાસીનું પત્ર છે એ સાંભળીને હું સમજી ગયો કે, તાતિયા ટોપી સિવાય અન્ય કાંઈ પણ મનુષ્ય મારી મુલાકાત લેવા માટે આવે તેમ નહોતું, તેથી અવશ્ય તે આગન્ટુક વ્યક્તિ તાતિયા ટોપીજ હશે. પછી વ્યગ્રભાવે મેં તે પત્ર કાઢીને જોયું, તો તેમાં લખ્યું હતું કે;—”

“ પ્રિય રામપાલસિંહ !

“ નાનાસાહેબે મારી વાતનો સ્વીકાર કર્યો નથી, માટે હવે “ અદ્ય સમયમાંજ ભયાનક બંડ ઉપસ્થિત થશે. અબ્દુલ, મેંકેયર અને “ અન્યાન્ય વિદ્રોહી નેતાઓની ખૂબ સાવધાનીથી સંભાળ રાખજો.

“ ગફલત થવા દેશે નહિ. તે લોકો ખીજ વિદ્રોહીઓને ઠાંપણ
 “ રીતે મળી શકે નહિ, તેવો ખાસ પ્રયત્ન રાખજો. ”

“ તમારો શુભાકાંક્ષી—

સંન્યા—”

“ પત્ર વાંચ્યા પછી મેં નાનાસાહેબને સત્વર પકડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે, જો નાના કેદ પકડાય તો અલ્પ સમયમાં કાનપૂરમાં બયાનક કાણડ મચવાનો સંભવ હતો. પરંતુ નાનાને પકડવામાં મને મેના માટે પૂર્ણ ચિંતા રહેતી હતી. કેમકે નાનાને પકડીને સરકાર હસ્તક સ્વાધીન કરવાથી તેને જીવનદણ્ડ વિના ખીજે કરશે દણ્ડ મળે તેમ નહોતો અને તેના જીવન દણ્ડથી મેનાના અનિષ્ટનો અવધિ થવાનો સંભવ હતો, તથા તાતિયા ટોપી પણ અસંતુષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. હવે મારે શું કરવું જોઈએ, તે સંબંધમાં મેં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ કર્યા. છેવટે કર્તવ્યના અતુરોધને આધીન થઈને મેં નાનાને કેદ કરી મારી પાસે રાખવાનું ઉચિત ધાર્યું, પરંતુ તે સાથે મારી પ્રતિજ્ઞાનો જંગ ન થાય તે તરફ પણ ખ્યાન રાખીને બળવો શાન્ત થયા પછી મેં નાનાને મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ”

“ આ વાતમાં તાતિયાની સહાનુભૂતિ લેવાનું મને આવશ્યક જણાયું, તેથી એક પત્ર લખીને સર્વ સંવાદ મેં લક્ષમણપ્રસાદ દ્વારા તેની કને કહી મોકલ્યા. તાતિયાનું નિવાસસ્થાન, સાંકેતિક સ્થળ આદિ સર્વ ખાતરીઓ આપીને મેં તે સમયેજ લક્ષમણપ્રસાદને તાતિયા પાસે વિદાય કર્યો.

“ લક્ષમણના ચાલ્યા જવા પછી મેં જમીને જરાવાર વિશ્રામ લીધો. હું લક્ષમણપ્રસાદના આગમનની રાહ જોઈને લગભગ અઢો વાગ્યા સુધી બેઠો; પરંતુ તે પાછો આવ્યો નહિ. તેથી મેં સૈનિક પોશાક પહેરીને દુર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એવામાં માર્ગમાંજ લક્ષમણપ્રસાદનો મેળાપ થયો. તેણે જણાવ્યું કે, “ તાતિયા નાનાસાહેબના સંબંધમાં કાંઈપણ સમાચાર આપવા ઇચ્છતો નથી ” મેં પણ એમજ ધાર્યું હતું. તેથી લક્ષમણને સુસન્નિજત થઈને કિલ્લામાં આવવાની આજ્ઞા આપી હું આગળ ચાલ્યો. કાનપૂરમાં નાનાસાહેબનું એક મકાન હતું. તે મકાનમાં તેઓ મોટા મોટા અંગે

અને પાર્ટીઓ આપ્યા કરતા હતા. જ્યારથી કાનપૂરમાં વિદ્રોહનો માર'બ થયો, ત્યારથી તેમણે આ મકાનનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેથી હું તેનું વર્તમાન નિવાસસ્થાન જોવા માટે વ્યગ્ર થઈ ઉઠ્યો.

“ લગભગ ત્રણેક વાગ્યાને શુભારે હું કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યો પ્રથમ પહેલાં મંકેયર અને અબ્દુલની સ્થિતિ જાણવા માટે હું તેમની પાસે ગયો. જ્યારે હું તેમના ઓરડા પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે મંકેયર ધડાજ ઓધસહિત મારા તરફ જોવા લાગ્યો. ધણા અને ઓધથી મેં પણ તેને કાંઈ કહ્યું નહિ; પરંતુ મારા તરફ ફેટલીવાર સ્ત્રી જોઈ રહ્યા પછી તેણે જોર પૂર્વક બરાડા પાડીને કહ્યું કે;—“ રામપાલ ! યાદ રાખજો કે, હવે તારું મૃત્યુ સમીપમાંજ છે. પુણ્ય-ધર્મનો સંચય કરવો હોય તો કરી લેજો, કારણ કે આ અત્તીમાંથી તારું અસ્તિત્વ અલપ સમયમાં નષ્ટ થવાનું છે. ”

“ ત્યાર પછી અબ્દુલે કહ્યું કે;—“ વ્યાધને પકડીને બાંધી રાખવા કરતાં તરતજ તેનો નાશ કરવો એજ વધારે ઉત્તમ છે, વિશ્વંજ કરવાથી તેના હૃદયપર વિષમ આઘાત થયા વિના રહેતો નથી. ”

“ હું કાંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં જનરલ હે પાસે આવ્યો ગયો. માર્ગમાં લેક્ષમણપ્રસાદનો મેળાપ થયો. તેના બોલવા પરથી જણાયું કે, “ ફેટલાક મહારાષ્ટ્રી સંન્યાસીઓ કિલ્લાના પૂર્વ તરફના જંગલમાં પડેલા છે ” હું સત્વર જનરલ હે ને મળ્યા પછી પચ્ચસમા નંબરની સિપ્પી અધારોહી સેનાના ત્રીસ સૈનિકોને સાથે લઈને તે તરફ રવાના થયો. લેક્ષમણપ્રસાદ પણ મારી સાથેજ હતો.

“ આખું જંગલ શોધી વળ્યા, પરંતુ ત્યાં આગળ કોઈ નજરે ચડ્યું નહિ. જંગલની ચારે બાજુએ આવેલાં એક એક માઇલની આસપાસનાં ગામડાંઓ પણ જોઈ વળ્યા, પરંતુ કોઈનો પણ પતો મળ્યો નહિ. મને સંશય થયો કે, નાનાસાહેબ વિના બીજા કોઈ પણ સંન્યાસીઓ આ પ્રમાણે ચાલાકી કરી શકે નહિ. તેથી મેં દૃઢ નિશ્ચય કરીને નાનાના મકાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ તે મકાન પણ જનમાનવ શૂન્ય જણાવા લાગ્યું.

“ આ સમયે દૂરથી આવતા તોપોના અવાજો મારા કાનપર અથડાયા. આ અવાજો કિલ્લા તરફ થતા હોય તેમ જણાવા લાગ્યું.

નાનાનો મહેલ કિલ્લાથી ચાર માઇલ દૂર હતો. પછી હું ત્યાં બેઠું
સમય ન ગાળતાં એકદમ કિલ્લા તરફ રવાના થયો. આ સમયે સાત
વાગી ચૂક્યા હતા. જેમ જેમ અમે શહેર તરફ ચાલવા લાગ્યા તેમ
તેમ તોપના અવાજ અને ભયંકર ચીત્કારો વિશેષ સંભળાવા લાગ્યા.
વિદ્રોહાનંદ સળગી ઉઠ્યો છે, એ વાત હવે અમારાથી છાની ન
રહી. મેં પણ સર્વેને સુસન્નિત કરી ગુરુ-દરબાર તરફ મુખ રા-
ખી અંગ્રેજ-રાજ્યને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.
આ સમયે ત્રીસ બત્રીસ સખસોની એક ટોળા કિલ્લા તરફ જતી
હોય તેમ જણાયું. માર્ગમાં શહેરમાંથી નહાસી આવતાં કેટલાંક
મનુષ્યો જણાવા લાગ્યા, આ પરથી જણાયું કે, સૈનિકો વિદ્રોહીઓ
થઈને શહેરને લૂંટી રહ્યા છે.

“ થોડી વાર પછી અમે કિલ્લા આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં
જેયું કે, કિલ્લાના દ્વાર અંદરથી બંધ કરેલાં હતાં. રહામે મડદાં-
ઓના ઢગલા પડેલા હતા અને તેમાંથી રક્તની નદીઓ વહી રહી
હતી. કિલ્લાની બહારના ભાગમાં તોપના ગોળાઓનો વરસાદ વરસી
રહ્યો હતો. આ સર્વ ઘટનાઓ જોઈને અમે બધા હિંમતુદ બની ગયા.
અને કેટલીક વાર પછી અમારામાંના એક સૈનિકે બિંગલ બગાડી.
આ સાંભળીને એક અંગ્રેજ સૈનિક હાથમાં ધ્વજ લઈને કિલ્લાની
દીવાલપર આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું કે;—“ નંબર ૧ લાની પાયદળ
પલ્ટન વિદ્રોહી થઈ મેકેયર, અબ્દુલ આદિ ફટ્ટીઓને પોતાની સાથે
લઈને નવાબગંજ તરફ ચાલી ગઈ છે.”

“ મેકેયર પુનઃ નાડો એ વાત સાંભળીને મને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન
થયો. પછી મેં ત્યાં આગળ રહેવું બંધ કરી લક્ષમણને દસ સૈનિ-
કો લઈ મારા મકાનની રક્ષા કરવા માટે મોકલાવ્યો અને હું બીજા
સૈનિકો સાથે ગાર્ડનના મકાન તરફ વિદાય થયો.”

પંચમ પરિચ્છેદ

પુનઃ સર્વનાશ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ ગાર્ડનના મકાનપર જન્મને મેં જોયું તો, તે મકાન મને તદ્દન જનશૂન્ય જણાવા લાગ્યું. સૈનિકોને નીચે ઉભા રાખીને હું ઉપરના રોઝના ઓરડામાં ગયો, પરંતુ ત્યાં આગળ પણ કોઈ દષ્ટિ-ગોચર થયું નહિ. આથી મને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો ! રોઝના ઓરડાની સહામેનો વરંડો પણ તૂટી પડ્યો હતો. અચાનક આવી ભયંકર ઘટના શી રીતે બની, એ પણ મારાથી સમજી શકાયું નહિ. પછી મેં તેમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, તો ત્યાં સર્વ વસ્તુઓ સુસન્નિજ્જત રીતે ગોઠવી રાખેલી હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. પરંતુ ઘરની અંદર ગાર્ડન, રોઝ અથવા તો અન્ય કોઈ પણ મનુષ્ય જણાતું નહોતું. આ જોઈને મારા મનમાં નાના પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. શું મેં કયરે વિદ્રોહીઓ સાથે અહિં આવીને આ પ્રમાણે સર્વનાશ તો નહિ કર્યો હોય ! એવા એવા વિચાર કરતો હું બીજા ઓરડામાં ગયો. ત્યાં આગળ એક ટેબલ નીચે હતભાગિ સરખાવે સ્ટીફન લોહીથી તરખોળ થઈને પડેલો હતો. હું તેને વ્યગ્રભાવે સાવચેત કરવા લાગ્યો, આ વખતે તેનાં સર્વ વસ્ત્રો રક્તથી ભિંજાયેલાં હતાં.

“ સ્ટીફનને શીઘ્ર ઉઠાડીને મેં સૂવડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેની છાતીપર હાથ મૂકીને જોયું તો તેનો શ્વાસ બહુજ ધીરેધીરે ચાલતો હતો. તે અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયો હતો. તેના શરીરના ત્રણચાર સ્થાનોમાંથી રક્તની ધારા વહી રહી હતી. મેં કેટલાક સૈનિકોને બોલાવીને તેમની સહાયતાથી સ્ટીફનને કોચપર સૂવડાવ્યો અને પછી તેના ધામલ સ્થાનપર કપડાં ભીંજવીને પાટા ખાંધ્યા. પછી જળ મંગાવીને તેના મુખ અને આંખોપર છાંટવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ પ્રમાણે અર્ધાક કલાક સુધી ઉપચાર કર્યા પછી સ્ટીફન આંખો ઉઘાડીને જળ માગવાનો સંજેત કર્યો. મેં તેને જળ પીવરાવ્યું એટલે તેનું ચિત્ત શાન્ત થયું.

“ તેને સહજ શુદ્ધિ આવ્યા પછી મેં પૂછ્યું કે:—“ સ્ટીફન તમને આટલો બધો માર કાણે માર્યો વાર ? ”

“ સ્ટીફન મારી વાતનો કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યા વિના બહુજ ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યો કે:—“ આપ મેંકયર અને અબ્દુલને મળ્યા હતા કે ?

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે:—“ ના, હું :દજી હમણાંજ અહિં આવ્યો છું, માર્ગમાં મને કાંઈપણ મળ્યું નથી. શું મેંકયરેજ અહિં આવીને આવો લયાનક ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો ? ”

“ સ્ટીફને ઘણાજ ધીમા સ્વરે ઉત્તર આપ્યું કે:—“ મેંકયરે મને અને અન્યાય કેટલાક સૈનિકોએ અહિં આવીને રોઝ તથા મારા પર આક્રમણ કર્યું હતું. મેં રોઝનું રક્ષણ કરવા માટે યથાસાધ્ય યત્ન કર્યો, પરંતુ શસ્ત્રના અભાવે તેની રક્ષા થઈ શકી નહિ. રોઝ તથા જેમ્સને પકડીને તેઓ લઈ ગયા છે. ”

“ જેમ્સ કાણ છે ? તેને તો મેં અદાપિ બંધ્યો પણ નહોતો તેથી મેં સ્ટીફનને પૂછ્યું કે:—“ જેમ્સ શું રોઝનો કાંઈ સંબંધી પુરૂષ છે વાર ? ”

“ સ્ટીફન વિરક્ત ભાવથી બોલ્યો કે:—“ હું તેના સંબંધમાં વિશેષ કાંઈ પણ કહેવા માગતો નથી, પણ હા. એવું સાંભળ્યું છે કે, તે રોઝનો પિત્રાઈ ભાઈ છે. ”

“ આમ કહીને સ્ટીફન પુનઃ સૂઈ ગયા. આ સમયે તેમના આહત-સ્થાનમાંથી રક્તની ધારા પ્રગળા વેગે વહેવા લાગી. મેં તે સ્થાનને મજબૂત પાટાથી કસકસાવીને બાંધી દીધાં અને પછી તેમને કિલ્લામાં પહોંચાડી દેવા માટે બે સૈનિકોને ગાડી લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. ”

“ સ્ટીફનને સૈનિકોના વિશ્વાસપર સોંપીને હું ગાર્ડનની તપાસ માટે નીકળ્યો. ઉપરના સઘળા ઔરડા બેઠ વળ્યો, પરંતુ ક્યાંય પણ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. પછી હું નીચે ઉતર્યો ત્યાં આગળ એક ઔરડામાંથી ગાર્ડનનો પત્તો મળ્યો. આ સમયે તેમના ચહેરામાં મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. પ્રથમ તો હું તેમને ઓળખી પણ ન શક્યો. આવા શોચનીય પરિવર્તનનું કારણ ત્યારે મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. તેઓ મને જોવા છતાં પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ; પરંતુ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાંજ બેસી રહ્યા. મેં તેમને મિસિસ ગાર્ડનના

સંબંધમાં પૂછપરછ કરી, પણ તેઓ તેનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં મારા તરફ જોવા લાગ્યા. તેમના વર્તનપરથી તેઓ ઉન્માદી બની ગયા હોય, એવો ભાસ જણાતો હતો. વિવશ થઈને હું પુનઃ સ્ટીફન પાસે ગયો. આ સમયે એક સૈનિક એક આન્દોલિકા (પાલખી) લઈને ત્યાં આગળ આવી લાગ્યો. માત્ર એ ઉચ્ચનારા પુરૂષો સિવાય બીજા કાંઈપણ તેની સાથે નહોતું. બીજા વિદ્રોહને લીધે સર્વ મનુષ્યો શહેર છોડીને બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

“ જ્યારે હું ઉપર ગયો, ત્યારે સ્ટીફનને શુદ્ધિમાં આવેલા જોયા. મેં તેમને પૂછ્યું કે:—“ કેમ સરજન્ય ન સાહેબ ! આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે ને ? વાર, મિસિસ ગાર્ડન ક્યાં ગયાં છે ? આજે ગાર્ડન ઉન્માદી કેમ બની ગયા છે વાર ? ”

“ પ્રત્યુત્તર સાંભળીને મને ઘણુંજ કષ્ટ થયું, પરંતુ અધિક આશ્ચર્ય ન ઉપજ્યું કારણ કે, મિસિસ ગાર્ડન જે પ્રકારની માનસિક વેદનાથી હુઝીત થઈને દિવસો વ્યતીત કરી રહી હતી, તે અવસ્થામાં તેનું મૃત્યુ થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. ગાર્ડન પણ ઉન્માદ પ્રસ્ત બની જાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહોતું. તેની પ્યારી પુત્રી હેલન કુર મેકયર દ્વારા મારી ગઈ, મિસિસ ગાર્ડન પણ તેનો ત્યાગ કરી પરલોક સિધાવી ગઈ અને રોજ પર પણ મેકયરનો મન માન્યો અત્યાચાર થવા લાગ્યો. આવાં અનેક કારણોથી ગાર્ડન કદાપિ ઉન્માદી બની જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું કહી શકાય ?

“ સ્ટીફનને કેટલાક પાલખી વાગા દ્વારા ત્રીજે લાગીને મેં પાલખીપર આરોહણ કરાવ્યું અને પછી તેને તથા ગાર્ડનને મારી સાથે લઈને મેં કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું. અત્યારે તે મકાનના રક્ષકો પણ જ્યાં ત્યાં આડવા ગયા હતા, તેમના પાછા આવવાની કાંઈપણ સંભાવના નહોતી, તેથી મેં ગાર્ડનના મકાનના પ્રત્યેક ઓરડાને એકેકું તાળું વાસી દીધું.

“ લગભગ રાત્રિના આડેક વાગ્યાને યુમારે હું કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યો. કેટલીક વાર પછી જનરલ હેએ પોતે આવીને કિલ્લાનાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં. પછી સરજન્ય સ્ટીફન અને ગાર્ડનની સેવા સુશ્રૂષા માટે યોગ્ય મનુષ્યોને નિયુક્ત કર્યા અને સાર પછી કેટલાક સૈનિકોને રક્ષાસ્વરૂપે સાથે લઈને હું મારા ગૃહ તરફ વિદાય થયો. ”

“જ્યારે હું ઘર તરફ આવતો હતો, ત્યારે મેં એક સંન્યાસીને એક વૃક્ષ નીચે ડાઘની પ્રતીક્ષા કરતા જોયા. તેના તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેમણે સંકેત કરીને મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, એટલે હું તેમને ઓળખી શક્યો.”

“તેમની પાસે જઈને હું ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી તેઓ કેટલીક વાર પર્યન્ત ડાઘક ગદન વિચાર કરીને બેઠો રહ્યો. સરદાર રામપાલસિંહ ! અંતે મારી ધારણા સત્યજ નિવડી છે. મિસ રોઝને પાપી મૅકેયર પુનઃ પકડી ગયો છે. હું હમણાં ગાર્ડનના મકાન પરથીજ ચાલ્યો આવું છું. ત્યાં આગળ ડાઘપણ જણાતું નથી. માત્ર આપે નિયુક્ત કરેલા બે સૈનિકોજ ગૃહની રક્ષા કરી રહ્યા છે. મને તેમના દ્વારાજ જણાયું કે, ઘાયલ સ્ટ્રોફન તથા ઉન્માદગ્રસ્ત ગાર્ડનને તમે કિલ્લા તરફ લઈ ગયા છો. મારા ધારવા પ્રમાણે તે સ્થાન પણ તેમને માટે બેઠેલે તેવું નિરાપદ નથી. આજે અસંખ્ય સૈનિકો વિદ્રોહી બનીને ચાલ્યા ગયા છે, અને અવશિષ્ટ રહેલી સેના પણ વિદ્રોહી બનીને કિલ્લાને પોતાને હસ્તગત કરી લે તેવી સમ્પૂર્ણ સંભાવના છે. ખેર ! હવે તમે યરાયર સાવધાન રહેજો. હું તમને સાવધ રહેવાની સૂચના આપવા માટેજ અત્રે આવ્યો છું. કાલે દિલ્હી તરફ જવાનો મેં એકમત નિશ્ચય કર્યો છે. મારી અનુપસ્થિત સ્થિતિમાં નિદોષ મેનાપર ડાઘપણ પ્રકારની આપત્તિ ન આવે, તે માટે હું આપને પૂર્ણ ભલામણ કરું છું.”

સંન્યાસીના હિતચિંતક વાક્યો સાંભળીને મેં કહ્યું કે:—
“મહાત્મા ! તાતિયા ટોપી !! રોઝ પુનઃ પાપાત્મા મૅકેયરના પંખમાં સપડાઈ ગઈ છે, તથા કાનપૂરમાં સૈનિકોએકાએક ભયંકર વિદ્રોહ મચાવી મૂક્યો છે તેથી મયંકર આપદ અપરાતી મને સંભાવના રહ્યા કરે છે, માટે મેં આપ આવી સ્થિતિનાં અત્રે રહેો તો અમારું અધિક કલ્યાણ થવાનાં સંભવ છે. આપના સંસગ માત્રથીજ અમને નવીન પ્રકારનું બળ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.”

“મને સંકેત કરીને બોલાવનાર સંન્યાસી, તે ઉદાશશય મહાત્મા તાતિયા ટોપીજ હતા. તેઓ મને ભયંકર આપદામાંથી મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય બતાવવા માટેજ મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા, માટે તે સંબંધી આધિક સ્પષ્ટિકરણ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા હોય તેમ જણાતું નથી.

“ મારી વાત સાંભળીને તાતિયા ટોપીએ કહ્યું કે;—“રામપા-
લસિંહ? અત્રે રહેવાથી મારા કાર્યોમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો ઉપ-
સ્થિત થાય તેમ છે. વળી હવે મને આ પાપાત્માઓના પરિચયમાં
આવવાની અને ગ્રંથગર્ભમાં આવવાની પ્રિયકૃત ઇચ્છા નથી. કારણકે
તેમના બ્રહ્મચરણોનો મારા પવિત્ર હૃદયને સ્પર્શ થશે, તો મારા
નિષ્કલંકિત આત્માને પણ કલંકિત અને અધમ બનવાનો સમય
આવશે. હું પાપકર્મથી તદ્દન અત્રિપ્ત રહેવાનુંજ પસંદ કરું છું. મને
મારો ધર્મ પ્રાણથી પણ પ્રિય છે. માટે ધર્મનો લોપ થાય તેવા
સ્થળે રહેવું એ સર્વથી અનુચિત અને પરિણામે હાનિકારક છે. તેથી
હું હવે આ પાપમય પાપાણુહૃદયી પુરુષોનો ત્યાગ કરીને, સત્વર ચા-
લ્યો જઈશ—એક ક્ષણ માત્ર પણ આહિં રહી શકીશ નહિ. પરંતુ દિલ્હીથી
ઝાંસી જતી વેળાએ તમારી મુલાકાત કરતો જઈશ. રોઝની તપાસ
માટે હું પુરતો યત્ન કરતો જઈશ, તમે પણ બનતી ચેષ્ટા કરજો.
ને મારા માણસોને રોઝના ગ્રંથમાં કાંઈ પણ સંવાદ મળશે, તો
તરતજ તેઓ તમને પહોંચાડી જશે. હું સર્વ પ્રયત્ન કરતો જઈશ.”

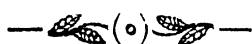
“ ત્યાર પછી મેં તેમને કાંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછ્યું નહિ, એટલે
તેઓ થોડીવાર અન્યાન્ય કુશળ વાતો કરીને ત્યાંથી અન્યત્ર
ચાલ્યા ગયા.

“ મેં ધાર્યું કે, તાતિયા ટોપી, મેનાને પોતાના નિષ્કુર પિતા
પાસે ન રહેવા દેતાં પોતાની સાથેજ દિલ્હી તરફ લઈ જશે. તેઓ
ધાણું કરીને અત્યારે મેના પાસે જશે. માટે જે અસારે તેમની પૂંક
પકડી હોય તો, નાના સાહેબના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનનો શીઘ્ર પતો
મળી શકે તેમ છે અને તેમ કરવાથી રોઝનો ઉદ્ધાર કરવાની પણ
સંભાવના રહી શકે છે. તાતિયાના આચરણ પરથી હું સારી રીતે
સમજી શક્યો હતો કે, તેઓ મને નાના સાહેબના સમાચાર આપવાને
નારાજ છે. અસ્તુ. આ પ્રમાણે અનેક શોચ વિચાર કર્યા પછી હું
તે રાત્રે મારા ઘર તરફ ન જતાં આસ્તે આસ્તે તાતિયા ટોપીની
પાછળ ચાલવા લાગ્યો, અને અન્યાન્ય સૈનિકોને જરા છોટે છોટે રહેવાનો
પ્રયત્ન કરી લીધો. મેં મારા સૈનિક પોસાકનું પરિવર્તન કરીને સાધારણ
શહેરવાસીઓના જેવો પોશાક પહેરી લીધો. હું તેમની પાછળ પડીશ
એવો તાતિયાને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન આવતો. આ સમયે મારી
ઇચ્છા નાના સાહેબને ફસાવવાની નહોતી, પરંતુ માત્ર કર્તવ્ય સાધનું
પાલન કરવાનોજ મારો ઉદ્દેશ હતો.

“ પ્રાયઃ એક કલાક પર્યન્ત હું તાતિયાની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો. તાતિયા ટોપી ક્યાંય પણ દષ્ટિ દોડાવ્યા સિવાય અને કોઈ પણ જગ્યાએ રોકાયા વિના ત્વરિત ગતિથી ચાલ્યા ગયા.

“ શહેરને ઓળંગી ગયા પછી તેઓ એક વિકટ અરણ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયા. મેં પણ તેમની પાછળજ પ્રયાણ કર્યું. એવામાં અરણ્યની અન્ય બાજુએ એક બે માળનું મકાન મને દષ્ટિગોચર થયું. આ સમયે તે સુશોભિત મકાનની ઉપરની બારીઓમાંથી આછો પ્રકાશ પડીને તે વિકટ અરણ્યના સઘન અંધકારને કાંઈક દૂર કરવાને યત્નશીલ થઈ રહ્યો હતો. તાતિયા ટોપી આ મકાન સન્મુખ આવીને એક વૃક્ષ નીચે ઉભા રહ્યા. આ જોઈને હું સમજી ગયો કે, આ મકાનજ નાના સારંગનું ગૃહ નિવાસસ્થાન છે. તેથી વારંવાર તે મકાન તરફ દષ્ટિપાત કરીને હું તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

“કેટલીક વાર પછી એક પૂર્વ લાવણ્યવતી સુંદર મૂર્તિ તે ઉધડેલી બારીની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી. એ અંગળા ફાળુ છે? તેનો પરિચય મેળવવા માટે મારું હૃદય અત્યંત ઉત્સુક થઈ ઉઠ્યું.”



પછ પરિચ્છેદ



પરોપકારની પ્રતિમા

અથવા

મનુષ્યપ્રેમની પરિસીમા



સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા



“ તે મનોહરિણી મૂર્તિને જોતાંની સાથેજ પીર તાતિયાટોપીએ પોતાની પાસેના વસ્ત્રના અંતર્ભાગમાંથી એક નાણુક લેમ્પ કાઢીને તે દ્વારા કાંઈક સંકેત કર્યો. તેમની પાછળના વિભાગમાં એતાઈ રહેવાથી હું પણ તેમના એ સંકેતનો મર્મ તરતજ સમજી ગયો. તે જોયા પછી તે મૂર્તિ ત્યાંથી અંતર્ગત થઈ અને કેટલીક વાર પછી એક લેમ્પ લઈને તે પુનઃ આવી લાગી. પછી એક કૃષ્ણવર્ણના પાટિયા-

પર ચાકના મોટા મોટા અક્ષરો દ્વારા તાતિયાના પ્રશ્નોનાં આ પ્રમાણે ઉત્તર આપવા લાગી કે:—

“ મંદિર અત્યારે અત્રે નથી. ધણું કરીને રોઝને અહિંજ કેદ કરવામાં આવી છે, પરંતુ તે કયા ઓરડામાં છે, તે હું જાણતી નથી. મને અત્રે નજરઅન્દી કરવામાં આવી છે, તેથી બહાર આવવાનો કાંઈ ઉપાય નથી. સ્લામેના દ્વારપર સખ્ત પહેરાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આજે અહિં એક ગુપ્ત-સભા ભરાઈ છે. ”

રોઝના ત્યાં હોવાના સમાચાર જાણીને મેં ધ્રુવરનો અનેકવાર ઉપકાર માન્યો. ત્યાર પછી તાતિયાએ પુનઃ કાંઈક સંકેત કર્યો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવામાં આવ્યું કે:—

“ મને તે સ્થાન માલુમ છે. જરા વાર સખુર કરો, હું હમણાંજ પાછી આવું છું. ”

“ પછો તે મૂર્તિ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. હું તાતિયાથી સહજ દૂર ઉભો રહીને આ સર્વ ઘટનાઓ જોઈ રહ્યો હતો. લગભગ વીસેક મિનિટ વીત્યા પછી તે મૂર્તિ પેટી યારી પાસે આવી પહોંચી. પછી તે ઉપરની એક બીજી યાત્રુએથી નીચે ઉતરી આવીને ભયંકર અંધકારમાં લીન થઈ ગઈ. ”

“ તે એ મજતાવાળા મકાનપરથી ભયંકર અંધકારને સમયે તરતજ નીચે ઉતરી આવવું એ કાર્ય કેવું કઠિન અને સાહસિક છે, તે મને સારી રીતે વિદિત હતું. કેટલોક વાર પછી મારી સન્મુખ કોઈક મનુષ્યનો પદ્મવ સંભળાયો. હું સમજી ગયો કે, તે મૂર્તિ તાતિયા પાસે આવી રહી છે. આ જોઈને હું પણ સાવચેતીથી એક ઝાયાદાર વૃક્ષના પૃથ વિભાગમાં છુપાઈને તેની રાહ જોવા લાગ્યો. ”

“ હું જ્યાં આગળ છુપાયો હતો ત્યાંથી પ્રાયઃ દસેક હાથ દૂર ઉભા રહીને તાતિયાટોપી સુપચાપ રીતે આગનુંક મૂર્તિની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ”

“ થોડીવારમાં એક સુશ્રવસના, કૃષ્ણકેશિની કામિની ઉન્માદિત્વીની પેઠે આવીને તાતિયાના ચરણોમાં ઢળી પડી. પ્રિયપાઠક! એ મોહમયી મૂર્તિ મારી પૂર્વ પરિચિતા મેનાજ હતી. આ સમયે તેનાં કામગ નયનોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો અને પૂર્ણિમાના ચન્દ્રમાને પોતાની સ્પર્ધામાં પરાજિત કરે તેવું વદન ધોર

ચિન્તા રૂપી રાહુથી આચ્છાદિત થઇને નિસ્તેજ અને મ્હાન થઈ રહ્યું હતું. કેટલીક વાર પર્યન્ત તે આવી શોચનીય સ્થિતિમાં રહ્યા પછી મદ્દગદિત કંઠે કહેવા લાગી કે;—“મારા તિમિરાચ્છન્ન હૃદયના ઝળકતા તારારૂપ દેવ ! આ લીધણુ નિરાશ્રય સંસારમાં આ હતભાગિની મેનાના આશ્રયદાતા છો. આપજ મારા દુઃખિત હૃદયનું આશ્વાસન સ્થાન છો. આજે આપ મને આવી પરાધીન સ્થિતિમાં મૂકીને ક્યાં ચાલ્યા જાઓ છો ? આ સંસારમાં આપે મને ગુરૂની પેઠે જ્ઞાન અને શિક્ષા આપી છે, સંકટ સમયે બ્રાતાના સમાન સાત્વન આપ્યું છે, દેવતાના સમાન ઉચ્ચ આદર્શ બતાવીને આપે મારી વિપત્તિની વેળાએ સહૃદય બન્ધુની માફક મારે માટે આંસૂ જહેવરાવ્યાં છે. પ્રત્યેક વિષયમાં આપ માફ આશ્રય-સ્થાન છો. આ ઘેર દુર્દિનમાં આપ જો મને ત્યાગીને ચાલ્યા જશો તો પછી ભવિષ્યમાં આવનારી જો વિપદ અમારો ગ્રાસ કરવાને તત્પર થઈ રહી છે, તેમાંથી અમારૂં સંરક્ષણ કોણુ કરશે ? પિતાએ કુસંગતિને લીધે મારી સરલ હૃદયા ધાર્મિકા માતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે. અને મારો ત્યાગ કરવાને પણ તત્પર થયા છે. પ્રિય બન્ધુ તાતિયા ! જ્યારે પિતા અને પાલકજી પોતાના સંતાનોનો ત્યાગ કરે, તો પછી બિચારાં સંતાનોની શી દશા ? તેનો આધાર કોણુ ? તેમના સુખદુઃખનું નિવાસ-સ્થાન ક્યાં રહે વારૂં ? હવે મારી શી વલે થશે ? મારે આ દગાબાજ દુનિયામાં કોણું ચરણ સ્વીકારવું ? હું અબળા છું તેથી મારા પ્રત્યે અનેક પાશવી-વૃત્તિના પુરૂષો આકર્ષાઈને મારો સર્વનાશ કરે તો તેમાં પણ શું આશ્ચર્ય છે ? પિતૃગૃહનો ત્યાગ કરવાથી દુનિયાના લોકો મને કેવી ગણશે ? જન સમાજમાં મારી કેવી નિંદા થશે અને મારા માનવ જન્મને માથે કેવું કલંક ચડશે ? આ સર્વ વાતનો આપ જરા વિચાર કરો. પિતાએ પ્રતાપશાલી અંગ્રેજોની વિરૂદ્ધ શસ્ત્ર ધારણુ કર્યાં છે, તેથી કેવું ભયંકર પરિણામ આવશે ? કેવી કેવી ભયાનક આપદાઓ ઉપસ્થિત થશે ? અને તે આપદોમાંથી આપના સિવાય ખીજું કોણુ અમારી રક્ષા કરશે ? માટે આવી વિપત્તિઓને વખતે આપ આપની મેનાનો ત્યાગ ન કરો. ”

“ મેનાનો કંઈશુલાપ સાંભળીને તાતિયાએ મહા મુસ્કેરીથી આત્મ-સંવરણુ કરીને ધણાજ કામળ સ્વરે કહ્યું કે;—“ મેના ? આજે હું તારી કનેથી વિદાયગિરિ માગવા માટે આવ્યો છું. મેં તને આજ

દિવસ પર્યન્ત જે શિક્ષણ આપ્યું હતું, તેને પરિણત કરવાનો હવે સમય આવી લાગ્યો છે. મનુષ્ય-જીવન કર્તવ્ય કાર્ય અને ધર્માચરણ કરવા માટેજ નિર્માણ થયેલું છે. આશા છે કે, તું મારા આ કાર્યમાં વિશ્વ નહિજ નાંખે, તારા પિતાની દુર્લુક્ષિને માટે હું વિશેષ દુઃખિત થયો છું; માટે ચાલ આજે મને તેમનું સ્થાન બતાવી દે, હું પુનઃ તેમના પગ પકડીને આ દુષ્કર્મને ત્યાગી દેવાનો અનુરોધ કરીશ. અનંત ઘોર કુકર્મના કારમા કાર્યમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે હું યથા સાધ્ય યત્ન કરીશ. નિર્દોષના પ્રાણ સંહાર માટે તેમણે જે કાર્ય આરંભ્યું છે, તેનો અવરોધ કરવા માટે હું નાનાસાહેબને કોટાનું કાટિવાર પ્રણામ કરીને તેમાંથી મુક્ત થવા માટે યોગ્ય ઉપદેશ આપીશ. જે આ જીવનમાં મેં તેમનો કાંઈપણ ઉપકાર કર્યો હશે, તો તેના પુરસ્કારના પ્રત્યુપકારમાં તેમની પાસેથી હું માત્ર આ ભિક્ષાનીજ યાચના કરીશ.

“ મારી પ્રિય ભગિની મેના ! તારે લેશ પણ ગભરાવું નહિ. જ્યાં સૂધી મારા આ દેહમાં પ્રાણનો સંચાર રહેશે, ત્યાં સૂધી તને હું કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખિત થવા દષ્ટિ નહીં. હું એમજ માનું છું. અને માનીશ કે, મેના એજ મારી સહોદરા-ભગિની છે. સત્કર્મ કરવામાં દુનિયાનો ભય રાખવો એ સર્વથા અનુચિતજ છે. છેવટે સત્કર્મમાં વિજયી થનાર વ્યક્તિની એજ દાંભિક દુનિયા પ્રશંસા કરે છે. માટે તું ધૈર્યને ધારણ કરીને પરમાત્માના પ્રેમમય વિશ્વમાં સુખેથી સત્કર્મ-માં પ્રવૃત્ત થા. અવશ્ય પ્રભુ તેથી તારું કલ્યાણજ કરશે. મેના ! તું વ્યર્થ સંતાપ ન કર, સુખેથી ઈશ્વરનું સ્મરણ કર. ”

“ બન્ધુ ! પવિત્ર કર્તવ્યના સન્માર્ગ પરથી આપને પતિત કરવાની મારી પ્રિદુક્ષ ઇચ્છાજ નથી, પરંતુ માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના કરવાની છે કે, આ દુર્દિનમાં આપની પેઠે અમને અન્ય કોઈપણ સહાયતા કરી શકે તેમ નથી. અને તેથી અમારે કરાલ કાળના કૃપાણુની કૂર ધારાથી આહત થઇને અંતે આ વિશ્વમાંથી વિમુખ થવાનો સંભવ રહે છે. એકવાર પુનઃ પિતાને અનુરોધ કરો. તેમના ભ્રમિત હૃદયને સુનીતિના સન્માર્ગ પર ચઢાવવા માટે યોગ્ય યત્ન કરો. પાપીઓની પાપલીલામાં વશીભૂત થએલા તેમના અંતઃકરણને વિભૂતી અપૂર્વ અને ન્યાયી લીલાનું દિગ્દર્શન કરાવી, પુનઃ અધર્માચરણ કરતા અટકાવો. મનુષ્ય જાતિ મનુષ્યનો સંહાર કરે.-પોતાની

તુચ્છ લાલસાઓ પૂર્ણ કરવા માટે અનાચારનો અવધિ કરે તે મને શિદ્ધકુલ પસંદ નથી, માટે તેમને આપ સદ્ધર્મનો યોગ્ય ઉપદેશ આપો. મને મારા પોતાના જીવનની કાંઈ દરકાર નથી, પરંતુ અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓના જીવ જાય એ અધમ કૃત્યને હું પસંદ કરતી નથી. મને ખાતરી છે કે, પીતાશ્રી તમારા અમૂલ્ય ઉપદેશ દ્વારા કિંચિન્માત્ર પણ સમજી શકશે. તેમના હલાહલ ભરેલા હૃદયમાં, અમૃતનો સહજ સંચાર થઈ શકશે. તેઓ આવાં વિકટ કર્મો કરતા અટકશે. માટે મારી સાથે ચાલો. હું તેમની શુભસલા આપને બતાવી આપું.” મેનાએ તાતિયાને સંબોધીને કહ્યું.

“ મેના અધિક શું કહું? જ્યાં આગળ ધર્મનું અસ્તિત્વ ન હોય, ન્યાયનું મૂલ્ય ન ગણાતું હોય, સત્યની કિંમત ન સમજાતી હોય, પુણ્યની પવિત્રતા પર વિશ્વાસ ન બંધાતો હોય, ઇશ્વરની અગાધ લીલા જેમની સમક્ષ તુચ્છ-મામુલી જણાતી હોય; ત્યાં મારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોનો ઉપદેશ શું અસર કરી શકે? અસારે તારા પિતાનું હૃદય અનેક પાપોથી છલાછલ ભરાઈ ચુક્યું છે. તેથી તેમની આગળ માફ શું ચાલી શકે તેમ છે! તદુપરાંત તેમની આસપાસનું વાતાવરણ પણ અત્યંત ખરાબ છે, માટે તેમને માત્ર તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેવા, એજ વિશેષ ઉત્તમ છે. ” તાતિયા ટોપીએ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો.

“ બન્ધુ! પાપના પયોધિમાં ડૂબતા અન્યાયના જાંડા ધરામાં ઉતરતા, કુટિલતાના કંટકમય માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરતા, દુષ્ટતાના દુર્ગંધ કાર્યો કરીને અત્યંત પાપોના ભોક્તા બનતા, તમારા મિત્રને તે પ્રમાણે વર્તવા દેવાનું શું તમે પસંદ કરો છો, અથવા તો તમને તે યોગ્ય લાગે છે? ગમે તેમ તો પણ મારા પિતા તમારા અન્ય મિત્ર છે. અને તમે તેમના શુભેચ્છક-હિતચિંતક છો. માટે તેમને સુનીતિને માર્ગ દોરીને ભયંકર પાપાગ્નિમાંથી દગ્ધ થતા બચાવો. અધર્મ, અત્યાચાર અને અનાચારના પ્રયત્ન પ્રવાહમાં તણાઈ જતા નાનાસા-હેબનો તમારી સદુપદેશ રૂપી નૌકા દ્વારા તમે ઉદ્ધાર કરો. મને ચોક્કસ વિશ્વાસ છે કે, તમારી આજ્ઞાને તેઓ શિરોધાર્ય રાખશેજ. અને આ પાપી કાર્ય કરતાં અચકાશે. ” મેનાએ પિતાની રક્ષા કરવાના હેતુથી તાતિયાને કહી સંભળાવ્યું.

“ મેના ? હું તારી કંઈ પણ યાચનાનો સ્વીકાર કરું છું. મારા

અંતિમ અનુરોધથી જો તારા પિતાનું ચિત્ત ધર્મના માર્ગ તરફ નહિ આકર્ષિત થાય, તો પછી હું આ જીવનમાં તેમને કદી પણ સહાયતા કરીશ નહિ. આવતી પૂર્ણિમાને દિવસે હું તને પુનઃ મળીશ અને ત્યાર પછી ઝાંસી જઈશ. વિદુષી મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ સાહેબનું પત્ર મળ્યું છે, તેમાં તેઓ મને પોતાની પાસે આવવાનો ખાસ આગ્રહ કરે છે. જો તને અત્રે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો પછી, તે દિવસે મારી સાથે આવજો.

“ મેના ! આ તાતિયાટોપી તારો સહોદર બન્યું છે તેમજ માનજો. વિપત્તિની વેળાએ તારા બંધુને ખચર આપજો એટલે તે તારો ચિર સેવક સહાયતા આપવા માટે ગમે ત્યાંથી આવીને તારી સન્મુખ ઉપસ્થિત થશે. પ્રિય ભગિની ! હું અત્યારે એક અગત્યના કાર્ય માટે દિલ્હી જઈ છું, તેથી તને સાથે લઈ જવાને અસમર્થ છું, પરંતુ આગામી પૂર્ણિમા પછી, હું અવશ્ય તને મારી સાથે લઈ જઈશ. તું અત્રે રહે તે અવસ્થામાં બહુજ સાવધ રહેજો, પાપાત્માઓના પાપકર્મો તરફ નિરંતર લક્ષ્ય રાખ્યા કરજો. ” તાતિયાટોપીએ મેનાના દુઃખિત અને વ્યથિત હૃદયને સાંત્વન આપ્યું.

“ ત્યાર પછી તાતિયાટોપી મેના સહિત તે વિકટ અરણ્યમાંથી બહાર નીકળીને એક મકાન તરફ ગયા. જે બારીમાંથી મેના નીચે ઉતરી હતી. તે સીડી મેં જેથી જોઈ પરંતુ ઉપરથી તેને સખ્ત રીતે બાંધવામાં આવી હતી. હું એક ક્ષણમાત્ર પણ વ્યર્થ ગાળ્યા વગર મારા સોબતી સિપાહીઓને લઈ આવવા માટે તે અરણ્યમાંથી બહાર આવ્યો. કેટલેક દૂર આવ્યા પછી મેં તેઓને એક વૃક્ષની નીચે ઉભેલા જોયા. એક સિપાહીને ત્યાં આગળ ખાતમી મેળવવા માટે નિયુક્ત કરીને અન્ય સર્વને મારી સાથે લઈને રોઝનો છૂટકો કરવા માટે પુનઃ નાનાસાહેબના મહાલય તરફ વિદાય થયો. મેં વિચાર્યું કે, ‘ જો આજે મારાથી રોઝનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો પછી તેનો પતો મેળવવાનું કાર્ય પણ મહા કડીન થઈ પડશે. વળી દિન પ્રતિદિન વિદ્રોહીઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેથી તેમના તરફ પણ લક્ષ્ય આપવું પડશે અને આ કાર્ય બાળુએ રહી જશે. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી હું ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીને રોઝનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અધિક ઉત્સાહી બનીને અગ્રેસર થયો.

“ અમે સર્વે પૂર્વકથિત બારી નીચે જઈને સુપચાપ ઉભા

રહ્યા. સૈનિકાને ત્યાં આગળજ રહેવાની આજ્ઞા આપીને હું નાનાના મહેલના પહેરેગિરોનો તપાસ કરવા માટે ગયો. ત્યાં જઇને જોયું. તો એકસો સૈનિકો શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરીને નાનાના મનોહર મહાલયની રક્ષા કરી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે ફરી ફરીને મેં નિરીક્ષણ કરી લીધું અને પછી મારા સિપાહીઓ પાસે આવીને તેમને યથા-ક્રમે ગોઠવી દીધા.

“ અમારે કેવી રીતે આક્રમણ કરવું, રાજનો પતો મળે તો તેને કેવી રીતે બહાર લઇ જવી, કદાચ બહારનાં મનુષ્યો સાવધ થઇ જાય તો તેમની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ આરંભવું આદિ સર્વ વિષયો મેં તેમને સારી રીતે સમજાવી દીધા.

“ ત્યાર પછી ચાર બળવાન સૈનિકાને નાનાના મહેલના સિંહ-દ્વાર સન્મુખ જરૂર પડ્યે સાવધાની આપવા માટે નિયુક્ત કર્યા અને શેષ રહેલા સર્વ સિપાહીઓને મારી પાછળ આવવાની આજ્ઞા આપીને હું પેલા દોરડાની સીડી દ્વારા ઉપર ચઢ્યો અને મેનાના ઓરડામાં છુપાઇ ગયો. આ સમયે તે ઓરડામાં પાંચ મોટાં મોટાં લેખ પ્રકાશી રહ્યાં હતાં અને તેથી તે જનશૂન્ય ઓરડો પૂર્ણ પ્રકાશિત થઇ રહ્યો હતો. કેટલીક વાર પછી મેં તે ઓરડામાંથી બહાર આવીને એક બીજા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે તે ઓરડામાં પણ કોઇ મનુષ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું નહિ પછી મેં તે ઓરડાનાં દ્વાર ખંચ કરીને એક સાંકેતિક શબ્દ દ્વારા નીચે ઉભેલા સૈનિકાને ઉપર બોલાવી લીધા. ધીમે ધીમે ચાલીશ સિખખ થોદાઓ મેનાના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

અબળાની ઉદારતા

અને

મિસ રોઝનો ઉદાર

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

“ મેનાને પાછી આવતાં સુધી અમે સર્વે તે ઓરડામાંજ બેસી રહ્યા. પ્રાયઃ અધોક કલાક પછી મેનાનો પદ્મનિ સંભળાયો. અચાનક સૈનિકાની આટલી મોટી મંખ્યા જોઇને કદાચિત તે ગભરાઇ ન

નય, તે માટે મેં તે સર્વેને પ્રથમથીજ બહાર મોકલી દીધા હતા. તેઓ સર્વે ચુપચાપ બહાર ચાલ્યા ગયા પછી, થોડીવારેજ ઓરડાનાં દ્વાર ખોલીને મેનાએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. આવી ધનધોર રાત્રિના વિકટ અંધકારનાં મને પોતાના ઓરડામાં ઉપસ્થિત થયેલો જોઈને તે ચમકી ઉઠી, કાંઈક વિચાર-મગ્ન થઈ ગઈ.

“ તેની એવી ભય—વિહ્વલ સ્થિતિ જોઈને મેં અતિ નમ્ર અને વિનિત સ્વરે કહ્યું કે;—“ પ્રિય ભગિની મેના ! તમને સ્મરણ હશે કે, જેવી રીતે એક દિવસ અંધકારાચ્છન્ન અરણ્યમાં તમને નિરખીને હું ભ્રુચ્છિત બની ગયો હતો અને તમેજ મને સ્નાત્વન આપ્યું હતું. તેવીજ રીતે આજે મને અચાનક તમારા ઓરડામાં ઉપસ્થિત થયેલો જોઈને આશ્ચર્યચકિત થાઓ તો તે સવર્થા સંભવિતજ છે. પરંતુ જાહેન ! તમે જરાપણ ગભરાશો નહિ, એક મહત્ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થેજ મારું અત્રે આગમન થયું છે. હું આશા રાખું છું કે, તમે મારા અક્ષમ્ય અપરાધ માટે ક્ષમા આપશોજ.

“ તમારી અનુપમ ઉદારતા, વિલક્ષણ શુદ્ધિમત્તા અને અમાનુષિક—દૈવી ક્ષમા જોઈનેજ મેં અહિં આવવાનું સાહસ કર્યું છે. મારા અત્યારના આગમનમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મનું રહસ્ય સમાયલું છે અને તે આપને અદ્ય સમયમાંજ વિદિત થશે. વળી તે ઉપરાંત મારે આપને અન્ય એક સ્મરણ આપવાનું કે, જેવી રીતે તે ભયાનક રાત્રિએ તમે મારી કંને સહાયતાની યાચના કરી હતી. તેવીજ રીતે હું આજે તમારી સહાયતાની લાલસાથી અત્રે આવ્યો છું. અને—

“ મેના વચ્ચમાંજ ખોલી ઉઠી કે;—“ જન્મ્યુ હવે આપને અધિક સ્મૃતિ આપવાનું કશું પ્રયોજન નથી. તમે અત્રે શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છો. એ વાતને હું સારી રીતે જાણી ગઈ છું. તે વ્યક્તિને મુક્ત કરવા માટે આજેજ હું મારા પ્રિયજન્મ્યુ તાતિયા પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી ચુકી છું અને તેને અનુસરીને તે નિર્દોષ બાલિકાને સત્વર મુક્ત કરી દઈશ. અસ્તુ.

“ ભાઈ રામપાલ ! આપના આગમનથી મને અતિ આનંદ થયો છે. મારા હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. એક મહાન કઠિન કાર્ય કરવાનું હોવા છતાં, આપને અત્રે ઉપસ્થિત થયેલા

જોઇને મારા હૃદયમાં તે કાર્ય સત્વર પૂર્ણ કરવાનું અનહદ સાહસ ઉપજી આવ્યું છે. હવે તે કાર્ય શીઘ્ર સફળ થશે એવી મારી માન્યતા છે.

“ પરમાત્મા મહાન દયાળુ છે, શુભ વાંચનાના પૂર્ણ કરનાર છે અને નિર્દોષના પ્રાણનું સંરક્ષણ પણ તે પરમ પિતા કરી શકવાને સમર્થ છે. અહા ! ઇશ્વર !! શી તારી અગાધ લીલા !! ધન્ય પ્રભુ તારા મહિમાને સહસ્ત્રાવધિ ધન્ય છે !!! ” આમ કહીને પરાપ-કારિણી-પરહિતૈષિણી મેના બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

“ પ્રાયઃ વિશેષ મિનિટ વિત્યા પછી તે પુનઃ મારી પાસે આવી અને શાન્ત ચિત્તે મારા સન્મુખ જોવા લાગી. ત્યાર પછી મેં કહ્યું કે;—“ મેના જાહેન ! હું અત્રે એકલો આવ્યો નથી, કિન્તુ મારી સાથે અન્ય કેટલાક સૈનિકો પણ છે. કદાચિત રોઝને દુરાત્માઓના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવા જતાં, અમારા પ્રાણ પણ વિસર્જન થશે, તથાપિ અમે લેશ માત્ર પણ પાછા હાથે નહિ. અત્યારે મારા સહયોગી બહારના વરંડામાં ઉભેલા છે. કૃપા કરીને આપ માત્ર રોઝને ક્યા ઓરડામાં કેદ રાખવામાં આવી છે, તેટલુંજ ખતાવશે તો, પછી તેને મુક્ત કરતાં અમને અધિક સમય લાગશે નહિ. કદાપિ મૃત્યુનો સમય સમીપ આવી લાગે છતાં, સિજ્જ બચ્ચાઓ કદીપણ પોતાના કર્તવ્યથી અજુ થાય તેવા નથી. જાહેન ! ચાલો મને રોઝનું કારાગૃહ સત્વર ખતાવો. હવે આપણું કાર્ય અત્યંત સમયમાં ફળીભૂત થઈ શકશે, ઇશ્વર આપણને આ પરાપકારી અને ધાર્મિક કાર્યમાં નૂતન બળ પ્રદાન કરશેજ. ”

“ મેનાએ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“ ભાઈ રામપાલસિંહ ! હું તે નિરાપરાધિની બાલિકાની શોધ કરવા માટે હમણાંજ જઈશું, પરંતુ તે કારાગૃહ જેવા ઓરડા આગળ બે બળવાન મનુષ્યો પહેરા બરી રહ્યા છે, તેમની દ્વારા આપણા કાર્યમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થવાની સંભાવના રહ્યા કરે છે, તેમને દૂર કરવા માટે શી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તે મારા સમજવામાં આવી શકતું નથી. તદુપરાંત મારા પિતાની આજ્ઞા આ ગૃહનો ત્યાગ કરીને અન્યકોઈ પણ સ્થળે મને જવા દેવાના નથી. અરે, આ મહેલના અન્ય વિભાગમાં જવાનો પણ મને અવરોધ કરેલો છે, તેથી મને બહાર નીકળેલી જોઇને કદાચિત્ તે પહેરેગિરો કાંઈ ધાંધલ મચાવશે તો, આ કાર્ય પૂર્ણ થયા પહેલાંજ મારા પિતાશ્રી આદિ સાવધાન થઈ જશે અને આપણી

અબળાની ઉદારતા અને મિસ રોઝનો ઉદ્ધાર ૨૫૫

સર્વ ચેષ્ટાઓ ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ જશે. માટે હવે શું ઉપાય કરવો, એ મારાથી સમજી શકાતું નથી.”

“મેં મેનાને ધૈર્ય આપવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે;—“બહેન મેના.’ તે સંબંધમાં તમે લેશ માત્ર ચિન્તા કરશો નહિ. પ્રથમ હું તેમનેજ વશ કરી લખશ એટલે આપણા કાર્યમાં કોઈપણ પ્રકારની બાધા આવશે નહિ. વાર, તે પહેરેગિરાનું સ્થાનનો બતાવો.”

“મેના ઉત્તર આપ્યું કે;—“હા ભાઈ, તમારી સલાહ અતિ ઉત્તમ છે. પરંતુ પ્રથમ મારે કહેવું સાંભળી લ્યો, આપને તે ધણુંજ થઈ પડશે. રોઝના કાંરાગૃહની રક્ષા કરનારાં એ મનુષ્યો પૈકી એક સ્ત્રી છે અને બીજાં પુરૂષ છે. તે સ્ત્રી મારી દારી છે, માટે તેને વશ કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન નથી; પરંતુ પુરૂષ પહેરેગિર અતિ ચતુર અને મારા પિતાનો એક સહચર છે, તેને કાણુમાં મેળવવાનું કાર્ય ધણુંજ મુશ્કેલી ભરેલું છે, ખેર ! આપ મારી સાથે ચાલો, હું આપને તે સ્થાન બતાવી આપું.”

“પછી હું અને મેના ઉભય તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યાં. એટલે ચાલીશ સિખ્ખ ચોદ્દાઓ અમને દૃષ્ટિગોચર થયા, આ જોઈને મેના અતિ ચકિત અને સ્તંભિત થઈ ગઈ. મારા કાર્યમાં તેને સંશય થયો હોય એવું સ્પષ્ટ તેના મુખપરથી જણાઈ આવવા લાગ્યું. હું તેનો તે હાર્દિક ભાવ જાણી ગયો, તેથી તેના ચિત્તના સંદેહનું-ભંજન કરવા માટે તન્તજ કહેવા લાગ્યો કે;—“મેના ! આ સૈનિકોની આટલી મોટી સંખ્યા જોઈને કદાચિત્ તમારા મનમાં એવો સંશય થાય કે, અમે લોકો તમારા પિતાને પકડવાના ઉદ્દેશથીજ અત્રે આવ્યા છીએ, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અમારો ઉદ્દેશ માત્ર રોઝનો ઉદ્ધાર કરવાનોજ છે. નાનાસાહેબને પકડવાની અમારી બિરુદ્ધ ઇચ્છા નથી; કેમકે, હું તેમનું કોઈ પણ પ્રકારે અનિષ્ટ નહિ કરું, એવી હું તાતિયારોપીની સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા લઈ ચુક્યો છું. માટે મેના બહેન, તમે જરા પણ ચિન્તા રાખશો નહિ. સાચા સિખ્ખ વીરો કદી પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતાજ નથી. તમે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેજો કે, હું અત્રે માત્ર રોઝના ઉદ્ધાર માટે જ આવ્યો છું.”

“ત્યાર પછી મેનાએ મને સહજ આગળ લઈ જઈને એક અંધકારમય ઓરડો બતાવીને કહ્યું કે;—“આ ઓરડામાં સર્વસ્વ સમાયલું છે.”

“પહેરેગિરોની નજર આગળ થઇને તે ઝોરડામાં પ્રવેશ કરી શકાતો હતો. પહેરેગિરો પણ ચતુર અને ચાલાક હોય એવું તેમની વાતચીતપરથી વ્યક્ત થતું હતું.

“હું પછી કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના મેનાના ઝોરડા તરફ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી બે સિપાહીઓને સાથે લઇને પુનઃ ત્યાં આગળ આવી લાગ્યો. કેટલેક વેગળેથી તેઓ બન્નેની વાતચીતના શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાવા લાગ્યા. જે ઝોરડામાં તેઓ બેઠા હતાં, ત્યાં આગળ એક દીપક ધીમા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઇ રહ્યો હતો અને તેના તેજની સહાયતા દ્વારા તેમની આકૃતિઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તેઓ ઉભય મહારાષ્ટ્ર નિવાસી મનુષ્યો હોય, એવું તેમના પોશાક પરથી જણાવા લાગ્યું.

“પ્રથમ તેમને પકડવાનો નિશ્ચય કરીને બે મનુષ્યોને તે સ્થળે છુપાવી દીધા, અને પછી હું સહજ દૂર ઉભો રહીને તેમની સર્વ ચર્ચા નિહાળવા લાગ્યો. મારાથી જરા અવાજ થઇ ગયો તે સાંભળીને તરતજ તે ઝોરડામાંથી એક ભીષણાકારવાળો પુરુષ “કાણુ છે ?” શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતો બહાર આવ્યો. તેને બહાર આવતાંની સાથેજ પાછળથી નિયુક્ત કરેલા બે સિપ્પોએ તેના મુખ પર એવી રીતે કપકું લપેટી દીધું કે, તેનાથી એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ. ત્યાર પછી હું એક હાથમાં રિવોલ્વર અને બીજા હાથમાં નગ્ન કૃપાણુ લઇને મેનાની દાસી પાસે જઇ પહોંચ્યો. તે મને જોઇને ચીત્કાર કરવાની તૈયારીમાં હતી, પરંતુ તેનાથી તેમ કરી શકાયું નહિ. કેમકે હું એક હાથમાં તલવાર લઇને તેની ગર્દન પાસે જઈ પહોંચ્યો અને બીજા હાથમાંની રિવોલ્વરને તેની બોપરી સન્મુખ તાકાને બોલી ઉઠ્યો કે:-“ચૂપ રહે. જો એક શબ્દ પણ બોલીશ, તો આ તીક્ષ્ણ તલવારથી તારી ગર્દન ઉડાવી દઇશ. હું તને અત્યારે બે ચાર પ્રશ્ન પૂછવા માંગું છું. તેનાં ઉત્તર જો તું યથાર્થ નહિ આપે તો તને હમણાંજ યમસદનને સ્વાધીન કરી દઇશ. માટે સત્ય ઉત્તરજ આપજે. જો જૂઠું બોલીશ તો આ પિસ્તોલ દ્વારા તારું મસ્તક તરતજ ઉડાવી દઇશ.”

“આ સાંભળીને તે બચથી વિહ્વળ બનીને રડતી રડતી કહેવા લાગી કે:-“ભાઈ ! મારો જીવ ન લેતા. જે પૂછવું હોય તે ખૂશીથી પૂછો, હું સર્વ બીના સત્યજ કહીશ.”

“ મેં પૂછ્યું કે;—“ આજે અત્રે કોણ કોણ આવ્યા હતા વાર ? ”

“ દાસીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે;—“ નાનાસાહેબ, એક મુસલમાન અને બીજા ત્રણ ચાર અંગ્રેજ સાહેબો અત્રે આવ્યા હતા. ”

“ હું સમજી ગયો કે, આ દાસી અસત્ય કહી રહી છે, કેમ કે, મેનાએ પણ રોઝને અહિં લાવતાં નિર્મ્મ હતી. આથી મેં કોપનો આવિર્ભાવ કરીને પુનઃ તેના રહામે રિવાજ્વર તાકીને કહ્યું કે;—“ નીચ કુલટા, હજી પણ તું અસત્યજ ખોલે છે કે ? તેમની સંગાથે એક સ્ત્રી પણ આવી હતી કે નહિ ? સાચે સાચું કહી દે. નહિ તો આ ક્ષણે ને આ સ્થળેજ તારૂં આવી બન્યું સમજજો. ”

“ દાસીએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ હા, બાઈ ! તેમની સાથે એક અંગ્રેજ બાલિકા પણ આવી છે; પરંતુ આ વિષય કોઈને પણ પ્રકટ ન કરવાની નાના સાહેબે સખ્ત મના કરી છે. તે બાલિકાને અત્રે કેદ રાખવામાં આવી છે. તે ક્યાં આગળ કેદ થએલી છે, તે પણ હું સારી રીતે જાણું છું. પરંતુ આપને તે બાલિકા સાથે શા સંબંધ છે વાર ? ”

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ તેને તારા માલિક ગુપ્ત રીતે પકડી લાવ્યા છે, માટે હું આજે તેને છોડાવવા માટે આવ્યો છું. ”

“ દાસીએ કહ્યું કે;—“ જો ઝોરડામાં તેને કેદ કરવામાં આવી છે, તેની ચાવી મારી પાસે નથી, પરંતુ નાના સાહેબની કન્યા મેના પાસે છે. જો આપ તેની પાસેથી ચાવી લઈ આવો, તો હું તે બાલિકાને સત્વર છોડાવી દઉં. પણ તેના પત્તાયનથી નાનાનો સંધળો ક્રોધ મારા પરજ ઉતરી પડશે અને તેથી મારે તેમના હાથે આ દુનિયામાંથી સદાને માટે વિદાય થવું પડશે. અરે, કમોતે માર્યા જવું પડશે. ”

“ તે વિષયમાં તું કરી ચિન્તા રાખતી નહિ. હું તને જીવનદાન આપવાનો યોગ્ય પ્રત્યંધ કરતો જઈશ. મેના પાસેથી કારાગૃહની ચાવી લઈને હું હમણાંજ આવી પહોંચું છું. પરંતુ યાદ રાખજો કે, એક શબ્દનો પણ વ્યર્થ ઉચ્ચાર કરીશ, તો આ રિવાજ્વર દ્વારા આ ક્ષણેજ મરણ પામીશ. ”

“ આમ કહીને તે દસાંને મેં મારા સિપાહીઓને સુપ્રત કરી. અને હું મેના પાસે ચાવી લેવા માટે ગયો. મેનાને દાસી સંબંધીનો વૃત્તાંત કહી સંલળાવ્યો.

“ મેના ચાવી લઈને તરતજ મારી સાથે ચાલવાં લાગી. આ સમયે મેં બીજા ચાર સિપાહીઓને પણ સાથે લઈ લીધા. પછી પેલા પહેરાવાળાને તેમને સ્વાધીન કરીને હું મેના તથા તેની દાસી સાથે રોઝના કારાગૃહ બહારી વિદાય થયો. સિપાહીઓને મેં સમજાવી દીધું કે, સંકેત કરતાંની સાથેજ તમે સર્વે મારી પાસે આવી પહોંચજો. ”

ત્યાર પછી અમે ત્રણે જાણું નીચે ગયાં, હું આ સમયે પેલી દાસીને બરાબર મારી સન્મુખ રાખતો હતો અને તેને વારંવાર સૂચવન આપ્યા કરતો હતો કે, ‘ જો મારી સાથે કાંઈ પણ દુગો અથવા તો ચાલાકી કરીશ તો તરતજ આ પ્રાણહારક પિસ્તોલથી તારી બોપરી ઉડારી દઈશ. ’

“ નીચે આવ્યા પછી ઘેટલાક ઝોરડા, વરંડા અને આંગણાંઝો ઝોળંગીને અમે એક અધિકારમયી નાની દુર્ગન્ધયુક્ત કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. મારી પાસે ફાનસ અને દીવાસળી તૈયાર હતાં તેથી તરતજ દીપક પ્રદટાવ્યો. ઝોરડી બેઠાં અમને જણાયું કે, તે ઘણાજ વર્ષો થયા ખાલી પડેલી અને દુર્ગન્ધમય થઈ રહી હતી. તે ઝોરડી ઝોળંગીને અમે તેનાથી પણ નાની એક ઝોરડીમાં પેઠાં, આ ઝોરડી પહેલીને પણ વિસગવી દે તેવી દુર્ગન્ધમય હતી; એમાં બે કલાક કેદ રહેવાથીજ મનુષ્યને હિત રહેલું કહિત થઈ પડે તેમ હતું. ત્યાર પછી અમે તેનો પણ ત્યાગ કરીને સાત બે મનુષ્યોનોજ સમાવેશ થાય તેવી ઝોરડીમાં પેઠાં. આ ઝોરડીનું વર્ણન કરતાં મારી લેખિતી કમ્પિત થઈ જાય છે, હૃદય સ્તબ્ધ બની જાય છે, અને હસ્ત પણ અટકી જાય છે. છતાં પણ તેનું વિવેચન કરવાની આ સ્થળે અગત્ય હોવાથી તે સંબંધી સત્ય ઘટના વિવિત કરીજ ઉચિત ધારૂં છું. આ ઝોરડીમાં સાપનાં બચ્ચાંઝો, વિંછુઓ, આદિ અનેક હિંસ જંતુઓ જણાતાં હતાં, વાયુનો સંચાર પણ થતો નહોતો. કાથમાં દીપક લોવા છતાં સર્વે અધિકારનોજ આભાસ થતો હતો. દુર્ગન્ધના તો કોઈ અસ્મિજ નહોતો. આ બેઠાને મારું હૃદય કમ્પાયમાન થઈ ઉડ્યું. એમાં મેનાની દાસી બોલી ઉઠી કે:- આ પછાની ઝોરડીમાં તે અંગ્રેજ આગ્રિકાને કેદ કરવામાં આવી છે. તેના મુખમાંથી ઉક્ત વાત સાંકળીને મારાં રામાંચ ખડાં થઈ આવ્યાં, મેના પણ સ્તબ્ધ બની ગઈ. બરેબર! આ પાપમય-દુર્ગન્ધમય

અખળાની ઉદારતા અને મિસ રોઝનો ઉદ્ધાર ૨૫૬

નરકમય સ્થાનમાં ફાંદને ફેદ રાખવા કરતાં સત્વર તેનો વધ કરવો એ વિશેષ ઉત્તમ છે. અનેક ખૂનો કરનાર, ભયંકર અત્યાચાર આદરનાર અને અનહદ ઉપદ્રવ મચાવનાર મહા અપરાધીને પણ આવી જલિમ સગ્ન કરવી, એ મનુષ્યને માટે કલંકયુક્ત છે. ત્યાર પછી મેના પાસેથી ચાવી લઇને મેં તે ઝોરડી ઉઘાડી. આ ઝોરડીમાં એક ન્હાનો દીપક પ્રકાશી રહ્યો હતો. રહામેના ટેબલ પર ફેટલાક ખાદ્ય પદાર્થો અને પીવાનું પાણી રાખેલું હતું અને મિસ રોઝ એક અતિ જૂનાં શણીયાં પર બેસી રહ્યામાં પડેલી હતી. તે અત્યારે દુઃખમય સંસારની જવાબામય વિડંબનાઓને વિસરીને, સર્વ પ્રકારની યંત્રણાઓનો પરિત્યાગ કરીને નિદ્રાદેવીની શાન્તિમય ગોદમાં અભિભૂત થઇ રહી હતી. મેનાએ જઇને તેને જાગૃત કરી—રોઝ મને જોતાંની સાથેજ કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ક્ષીણ સ્વરે રડવા લાગી. તેની આંખોમાંથી અશ્રુની અનર્ગલ ધારા વહેવા લાગી. હાય! આ કરુણજનક દૃશ્ય જોઈને કયા પાપાણુવત્ હૃદયના માનવીનું હૃદય ન પિગળે? તે વિપદપૂર્ણ, ચિરદુઃખિની સરસા યાત્રિકાનું રૂદન જોઈને કયા પાશવિક વૃત્તિના પ્રાણીનું ચિત્ત કમ્પિત ન થાય વાર? મારાં અને મેનાના નેત્રો પણ રોઝની આવી શોચનીય સ્થિતિ જોઈને અશ્રુથી છલાછલ ભરાઇ આવ્યાં.

“ફેટલીકવારપર્યન્ત અશ્રુવિમોચન કર્યા પછી મેના મને કહેવા લાગી કે:—“ભાઈ! મનુષ્ય જાતિ પોતાના ક્ષણિક સ્વાર્થ માટે તદ્દન અંધ બની જઈને પ્રભુના પ્રેમમય રાજ્યમાં કેવો પૈશાચિક અત્યાચાર કરે છે? સ્વગતિના માનવીઓ પર એક તુચ્છ ક્ષુદ્ર અને નાશવંત સંજોગની પ્રાપ્તિ માટે અધમ-પાપી અને નરકના કીડા તુલ્ય જીવતા પુરુષ પિશાચો કેવા અમાનુષિક-પાશવી અનર્થો આદરે છે. હાય; મારા પિતાને પણ આવી દુષ્ટતા, કુટિલતા અને અધમતાના નિંદ્ર અને તિરસ્કારયુક્ત કાર્યોમાં સમ્મત થયેલા જોઈ ને મારું હૃદય દુઃસ્થિત્તાના દુર્ધન્ટ આઘાતથી હિન્ન નિન્ન થઇ જાય છે. પરમાત્મા! તું મારા પિતાને આવા અધમ કાર્યોના ભાગી ન બનાવ, તેમનો ઉદ્ધાર કર. સંસર્ગદોષથી સત્યા સલનો શોધ કરવાનું ભૂતી જઈને, જગત્તી જલિમ જંજામાં જોડાઈને તેઓ તારા ન્યાયી નિયમોનું નિકંદન કાઢી રહ્યા છે, તેમથી તેમને સરખોધ આપીને રક્ષા કર, આ અભાગિની અખળાની યાચનાનો સ્વીકાર કરીને, પુનઃ તેમને સત્કર્મના માર્ગ પર ચ-

દાવવાની કૃપા કર. અહા ! એક સમયના ધાર્મિક અને પાપભીરુ નાના સાહેબની આજે સંસર્ગ દોષથી થયેલી અવદશા અને અવનતિ જોઈને મારા ચિત્તમાં દુઃખનો દાવાનલ પ્રકટે છે ! પ્રભુ !! અધમતા અને પશુતામાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરીને પુનઃ તેમને સત્કર્મભાગી બનાવ !” આમ કહીને તે પુનઃ રૂદન કરવા લાગી.

“ધાર્મિકા, પરાંપકારિણી, પ્રિયભગિની મેના ! તમે આમ વ્યર્થ કલ્પાંત ન કરો. મનુષ્ય સ્વભાવ અન્યનું અનુકરણ કરનારો છે. તેમાં તમારા પિતાનો કશો દોષ નથી. ભાવિમાં વિધાતાએ જે લખ્યું હશે, તે કદી પણ વ્યર્થ જશે નહિ. જ્યારે તેઓ પાપના પ્રચારમાં પૂર્ણતા કરી રહેશે, એટલે ઇશ્વર તરતજ તેમને પશ્ચાત્તાપ રૂપી પાવકથી નિરંતર દગ્ધ કર્યા કરશે અને તેને પરિણામે તેઓ પાપમાંથી મુક્ત થઈને સત્કર્મ રૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તેઓ સાચા ધર્મભાગી બનશે. વિશ્વનો અવિચલિત નિયમજ એવો છે કે, તે પાપીમાં પાપી પ્રાણીને પણ અનેક વખતે મહાન ધાર્મિક અને દયાનો ભંડાર બનાવી દે છે. પૂર્વ જન્મનાં પાપ-પૂણ્યો આ અવતારમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યા પછી પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રને અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે, માટે તમે વ્યર્થ કલ્પાંત ન કરો. ” મેં મેનાને સાંત્વન આપ્યું.

“થોડીવાર પછી મેનાની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો અને તે રોડનો હાથ પકડીને સુંદર અંગ્રેજી ભાષામાં બોલવા લાગી કે:—
“હતભાગિની પ્રિય ભગિની સમાન રોડ ! હું પણ તારી પેઠેજ ચિરદુઃખિની અને હતભાગિની છું. અનેક સંકટો ભોગવી ચુકી છું, તેથી તારું આ મહાન દુઃખ જોઈને મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે અને મારાં નયનોમાંથી બહેતા અશ્રુના પ્રવળ પ્રવાહનો મારાથી અવરોધ કરી શકતો નથી. પરંતુ બહેન ! વિધાતાની ઇચ્છાનો ભંગ કરવાનું સામર્થ્ય આપણા માનવ-જાતિમાં રહ્યું નથી. તે સત્તા માત્ર ઇશ્વરાધીનજ છે. સુખ અને દુઃખ માત્ર મનુષ્ય-જીવનની છાયા રૂપજ છે. જેને આપણે ચર્મચક્ષુથી સુખ માનીએ છીએ, શાન્તિનો આભાસ અનુભવીએ છીએ, જેને લીધે આનંદોન્મત્ત રહીએ છીએ, તે સર્વ સુખોમાં વાસ્તવિક રીતે દિવ્ય ચક્ષુથી જોનાર મહાત્માઓને કેવળ દુઃખયુક્તજ લાગે છે. તે સુખોમાં અનંત આત્માઓની અનેરી આશાઓનો ભંગ થયેલો હોય છે. પાપકર્મોનો નિવાસ થએલો હોય છે. માટે બહેન ! તેવાં સાંસારિક ક્ષણભંજર સુખોની લાલ-

સાઓનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ સચ્ચિદાનંદના બ્રહ્મરૂપ-શાન્તિમય સુખની આશા રાખવી એજ આપણુ જેવાં અભાગી પ્રાણીઓને માટે અધિક શ્રેયસ્કર છે.

“ રોઝ ! મને એક મહાનુભાવ મહાત્મા પુરૂષે એક મહામંત્ર આપ્યો છે, તે મંત્રનો જય કરીને હું મારાં દુઃખોનું નિવારણ કરું છું. આશા છે કે, એ મંત્રને ગ્રહણ કરીને આપ પણ દુઃખની વેળાએ શાન્ત રહેશો. અત્યારે આપણને દશે દિશાઓથી શત્રુઓએ ઘેરી લીધાં છે, તેથી હું હવે આપને અધિક ઉપદેશ આપી શકતી નથી. અને હું ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય પણ નથી. મને હવેથી આપ આપની સહોદરા ભગિની સમાનજ ગણુશો, એવી હું આશા રાખું છું- તમારા પરમ હિતેથી બન્ધુ રામપાલસિંહ અત્રે તમારી રક્ષા નિમિત્તે આવી પહોંચ્યા છે, માટે તેમની સાથે તમે બહાર ચાલો. જ્યાં સુધી બનશે ત્યાં સુધી તો આ દુષ્ટોના હાથમાંથી આજેજ તમારો છુટકારો થઇ જશે. બસ, હવે મારા દુઃખી હૃદયની એટલીજ આશિષ છે, કે તમારા જીવનમાં પુનઃ આવી ભયાનક વિપદા ઉપસ્થિત ન થાઓ અને તમે ચિરજીવન પર્યાન્ત સુખી રહો.”

“ મેનાની હૃદયદ્રાવક અને માયાન્વિત વાતો સાંભળીને રોઝ શય્યામાંથી ઉભી થઇ અને પુનઃ મસ્તક પર હાથ રાખીને નીચે બેસી ગઈ. તે અત્યંત દુર્ઘળ અને શુદ્ધિ વિહીન જણાવા લાગી. પરંતુ આવી ભયાનક સ્થિતિમાં અત્રે રહેવું અનુચિત ધારીને મેં કહ્યું કે;—“ મિસ રોઝ ! આમ ધૈર્યહીન ન બનો, આપણે અહિંથી સત્વર પલાયન કરવું જોઈએ, કારણ કે, શત્રુઓ સાવધ થઇ જશે તો આપણુ સર્વેને પુનઃ ભયંકર વિપદામાં સપડાવું પડશે. માટે હવે શીઘ્ર બહાર ચાલો. ”

“ મારી વાત સાંભળીને મિસ રોઝ પુનઃ શમાલ વતી આંખોને આચ્છાદિત કરીને રડવા લાગી. કેટલીક વાર પછી તે કહેવા લાગી કે;—“ ધર્મબન્ધુ રામપાલસિંહ ! આપ મારા પિતાતુલ્ય છો. પિતાની પેઠે નિરંતર માફ રક્ષણ કર્યા કરો છો. મારે માટે તમારા બહુમૂલ્ય પ્રાણને પણ ભયંકર સંકટોમાં નાંખી દો છો. ભાઈ ! આપનાં તે અગાધ ઋણને હું આ જન્મમાં કદીપણ ચુકાવી શકીશ નહિ. ઇશ્વર મારા જેવી દુઃખિની અન્ય કોઇને પણ ન કરે. આ સ્થાનનો ત્યાગ કરતી વેળાએ આપને કોઇક પૂજ્યા માયું છું-પરંતુ

તે પ્રશ્નના સ્મરણથીજ મારું હૃદય રડી ઉઠે છે. હાય ! તેનું ઉત્તર કાણ જાણું કેવુંએ મળશે. ”

“ આમ કહીને રોઝ ચુપ થઇ ગઇ. તેથી મેં અધીર થઇને કહ્યું કે;—“ રોઝ ! જે કાંઇ પૂછવું હોય તે, સત્વર પૂછી લો. અહિંની એકેક મિનિટ એકેક વર્ષથી પણ અધિક વીતી રહી છે. ”

“ રોઝ ધણાજ નિરાશ સ્વરે બોલી કે;—“ મારા ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે, તે તો હું જાણતી પણ નથી. હવે ભવિષ્યમાં શું થશે ? આ કારાગૃહમાંથી ઉદ્ધાર થશે કે અહિંજ મારા જીવનનો શેષ અંક સમાપ્ત થશે ? કહો વાર, સ્ટીફન જીવિત છે કે કેમ ? ”

“ હવે હું રોઝની વાતનો મર્મ સમજી ગયો. સ્ટીફનને મૃત્યુ-વશ થયેલો ધારીને જ રોઝ આ પ્રમાણે દુઃખિત થઇ રહી હતી અને આત્મહત્યા કરવા આત્મી હતી. મેં કહ્યું કે;—“ પરમાત્માની કૃપાથી સ્ટીફન જીવિત છે. યથા સમયે મારા પહેાંચી જવાથી તેના પ્રાણ બચી ગયા છે. તે અત્યારે તમારા પિતા સાથે કિલ્લામાં છે. અને તેમની યથાસાધ્ય સેવા-સુશ્રૂષા પણ થઇ રહી છે. ”

“ મારું ઉત્તર સાંભળીને રોઝે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપ્યા. અને મારી સાથે ઓરડામાંથી બહાર આવી. અમે સર્વે મેનાના ઓરડામાં જઇ પહેાંચ્યાં. મેનાએ કેટલીક બોબલ સામગ્રી લાવીને રોઝની સન્મુખ મુકી અને ધણાજ પ્રેમ સહિત તેને જમવાનો આગ્રહ કર્યો. સાર પછી રોઝને ક્યાંથી લઇ જવી, એ સંબંધમાં જરા ચુંચપાડો ઉત્પન્ન થયો. નાના પ્રકારની ચિન્તા, કષ્ટ અને અનાહારથી તે તદ્દન કૃશ બની ગઇ હતી, તેથી તેની સ્થિતિમાં દોરીની સીડીથી તેને નીચે ઉતારાની એ કાંઇ સામાન્ય હાઈ નહોતું. છેવટે મેં એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પ્રથમ સર્વ સિખખ સિપાહીઓને તે દોરીની સીડી દ્વારા નીચે મોકલી દીધા અને પાસેની સડક પર ઉભા રહેવાની આજ્ઞા આપી. ત્યાર પછી તે બન્ને નોકર અને દાસીનાં કપડાં મેં લઇ લીધાં અને બન્નેને નાનાના કોપાનલમાંથી બચાવવા માટે તેમના હાથ પગ બાંધી દીધા. ત્યાર પછી તેમના ચહેરા પરથી જણાયું કે, તેઓ મારા ઉક્ત કાર્યથી ધણાજ સંતુષ્ઠ થયા છે. સાર પછી મેં મેના પાસેથી વિદાય માગ્યા. મેના મારાં કાર્ય જોઇને દિગ્મુદ્ બની ગઇ હતી. તે બોલી ઉઠી કે;—“ હ-જારો સૈનિકો વચ્ચેથી રોઝને લઇને તમે શી રીતે જઇ શકશો વાર

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે;—“ જો આવું સામાન્ય કાર્ય ન કરી શકાય, તો પછી આદલા દિવસ થતાં મેં બસૂલીકામ શી રીતે કર્યા હશે ? એ કાર્ય તમે ધારો છો તેવું કહિત નથી. ધણુંજ સહજ છે.

“ તે દાસીને મેં થોડુંક દ્રવ્ય આપીને દ્વાર રક્ષકનું નામ પૂછી લીધું. ત્યાર પછી હું નાનાનો નોકર બન્યો, રોઝને મેનાની દાસી બનાવી. પ્રથમ તો તેના ગોરા રંગને લીધે હું ગભરાયો, પણ પછીથી બીજી રીતે તેને દાસી જેવીજ બનાવી દીધી. તે નોકર અને દાસીને એક ઓરડામાં કેદ કરીને હું રોઝ સહીત નીચે ઉતર્યો. મેના પણ મારી સાથેજ આવી. મેં તેને કહ્યું કે;—“ મેના ! રોઝને તમારા મહાલયમાંથી છોડાવીને લઈ જઈ છું. તેથી તમારા પિતાને તમારા પર અંદેશ આવશે. અને તમારે એકદં બોગવનું પડશે. જો કદાપિ મારી જરૂર પડે, તો મને શીઘ્ર સમાચાર મોકલજો. હું સર્વ કાર્યો અને વિદ્યોને વિસારીને તમારી સલાયતા કરવા માટે લાજર થઈશ. ”

“ મેનાએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. પણ તમને મારે એક પ્રાર્થના કરવાની કે, મેંકયરને કેદ કરતી વેળાએ મારા પિતાનું કાંઈ અનિષ્ટ ન કરતાં તેમના અપરાધની સદા ક્ષમા કરતા રહેજો. આ જ મારી પ્રાર્થના છે. આશા છે કે, આપ તેનો સ્વીકાર કરશોજ.

“ મેં કહ્યું કે;—“ મેના ! હું તમારા પિતાનું કદીપણ અનિષ્ટ નહિજ કરું, એવી પ્રતિજ્ઞા તો હું તારીયા સમક્ષ પ્રથમથીજ કરી ચુક્યો છું; નહિ તો તમારા પિતાનું શું સામર્થ્ય હતું કે, તેઓ આ ભયાનક વિદ્રોહ મચાવી શકે ? ખેર ! સાચા સિમ્બ પુરૂષો જીવન પર્યંત પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિસરતાજ નથી. જાઓ, હું તમારા પિતાનું કદીપણ અનિષ્ટ નહિજ કરું.

“ તેના પ્રયુક્તરમાં મેનાએ પ્રતિપૂર્વક મને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી અમે સરિવાગ દરવાજા પર આવી લાગ્યાં. ઇશ્વરનું નામ સ્મરણ કરીને મેં હાથમાં પિસ્તોલ લીધી. રોઝ મારી પાછળ આવીને ઉભી રહી. મેં અંદરથી નાનાના નોકરના જેવો સ્વર કાઢીને કહ્યું કે;—“ ગુરૂ દયાલસિંહ ! અમને બહાર જવાદો. ”

“ ગુરૂ દયાલસિંહ બહારથી બોલી ઉઠ્યો કે;—“ શું તમે મહારાજની આજ્ઞા મેળવી છે કે ? ” “ મેં કહ્યું કે;—“ રાત્રિના દશ

વાગ્યે અમને જમવા જવા માટે, મહારાજની આજ્ઞા મળી ચુકી છે. ” “ તરતજ દ્વાર ઉઘાડવાનો અવાજ સંભળાયો. મેનાને દૂર ઉભી રહેવાનો મેં સંકેત કર્યો. તે ખસી ગઈ, આ સમયે મોટા દરવાજા ઉઘડી ગયો. રહામે જોયું તો, અસંખ્ય સૈનિકો હથિયાર સજ્જિત ઉભેલા છે ! હું તેમનો સન્દેહ દૂર કરવા માટે જોરથી બોલી ઉઠ્યો કે,—“ મહારાજ ધોન્ડુપત્ત નાના સાહેબની જય ! ”

“ મહારાજ નાનાની જય ! ” તરતજ સિપાહીઓ બોલી ઉઠ્યા.

“ અમે લોકો તે ધનધોર અન્ધકાર અને વિપદમય સ્થાનને ઝોળાંગીને સિખ્ખ સેનામાં આવી મળ્યાં. તેઓ સર્વે અમને નિરાપદ આવેલા જોઈને શુર નાનકને શતશઃ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. ત્યાર પછી રોજને સાથે લઈને અમે લોકો થોડીવારમાં કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યા. ”

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

બ્રાતા નહિ પણ ભોક્તા !

બ્રિગેડ સર્જન સ્ટીફનની અત્મકથા

“ તે દિવસે રોજના મુખેથી જન્મવું નામ સાંભળીને પ્રથમ તો મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તરતજ જ્યારે તોપના એક ભયાનક ગોળાએ આવીને તેના ઓરડાની રુદામેનો વરડો તોડી પાડ્યો, તે વખતે હું શંકા અને વ્યથતાથી તેના ઓરડામાં નહાસી ગયો. અચાનક મને એમજ જણાવા લાગ્યું કે, જાણે નરાધમ, દુષ્ટાત્મા, પાપી મંકેયરની આજ્ઞાનુસાર વિદ્રોહી લોકો આ મકાન લૂંટવાને આવી રહ્યા છે. વસ્તુતઃ મારી આ ધારણા સત્યજ નીવડી. મેં જેમ ધાર્યું હતું તેમજ થયું.

“ ઘરમાં જતાંની સાથેજ રોજે મને પૂછ્યું કે,—“ આ શી ગરબડ મચી રહી છે ?

“ મેં ઉત્તર આપ્યું કે,—“ સિપાહીઓ વિદ્રોહી થઈને તમારું મકાન લૂંટવા આવતા હોય તેમ જણાય છે. ”

“ જન્મ આ વખતે તે ઓરડામાં એક ખુરસી પર બેઠો હતો.

તે મારી વાત સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો કે;—“ મિત્ર રોઝ ! સ્ટીફનની વાત પર તમે વિશ્વાસ ન રાખશો. સિપાહીઓ અત્રે કદીપણ આવી શકે તેમ નથી. ”

“ હું તેના આ અભયપ્રદાનનું રહસ્ય સમજી શક્યો નહિ, પરંતુ રોઝ મારી વાત સાંભળીને ગભરાઇ ઉઠી. તે મારો હાથ પકડીને બોલી કે;—“ ચાલો સ્ટીફન ! આપણે શીઘ્ર ન્હારી જઇએ. વિદ્રોહીઓના અત્યાચારથી કદાચિત્ આપણે અસહ્ય કષ્ટ વેઠવું પડશે. ”

“ હું રોઝને સાથે લઇને બહાર આવતો હતો, એવામાં જૉન્સ દોડીને બહાર આવ્યો અને અમને ખેંચીને અંદર લઇ ગયો તથા ઘણાજ કક્કેશ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો કે;—“ હુંજ અત્યારે રોઝનો માત્રિક છું, હું જે કાંઇ કહીશ, તે પ્રમાણે રોઝને કરવુંજ પડશે. સ્ટીફન તું જા, દૂર થા. ”

“ રોઝે કહ્યું કે;—“ નરાધમ જૉન્સ ? તું આ શું બકે છે ? હું તને મારા સહોદર બ્રાતા-પન્ધુ સમાન ગણું છું. ત્યાં તું મારો માત્રિક-ભોક્તા થવા ધારે છે ? પાપી ? બ્રાતા તે કદાપિ ભગિનીનો ભોક્તા બની શકતો હશે કે ? તું આજથી આવાં વાક્યો કદીપણ ન ઉચ્ચારતો. આજે તારી પ્રથમ ભૂત નેદીને ક્ષમા આપું છું. પરંતુ હવેથી જો તેમ થશે તો, તારે તે બદલ ભયંકર અપમાન વેઠવું પડશે. ભગિનીનો ભોક્તા થવાનો વિચાર કરતાં તને શરમ નથી આવતી ? જા ચાંડાલ અહીંથી દૂર થા. ”

“ જૉન્સ ચૂપ થઇ ગયો. તે કાંઈક કહેવા જતો હતો, પરંતુ તેનાથી કાંઈ કહી શકાયું નહિ. તેની પ્રથમની વાત સાંભળીને મારું સમસ્ત શરીર મસ્તકથી પગ પર્યન્ત સળગી ઉઠ્યું ? હું મારા અપમાનનો બદલો લેવા માટે આગળ વધતો હતો, એવામાં પાછળથી અચાનક આવીને કોઇએ મારા ડાબા ખભામાં ઘેરો માર્યો. તેના સખ્ત આધાતથી મારો ડાબો હાથ અશક્ત થઇ ગયો. સ્થાને જોયું તો, તે નરપિશાચ, દુર્દાંત અબ્દુલ હાથમાં ઘેરો ત્રાંધને હસી રહ્યો છે. જો કે છરાના આધાતથી મારું સમસ્ત શરીર તદ્દન અવસન્ન સમાન થઇ ગયું હતું અને આહતસ્થાનમાંથી રક્તની ધારા વહી રહી હતી. તથાપિ તેને સન્મુખ ઉભેલો જોઇને પ્રતિશોધ લેવા માટે મારું દુર્બળ શરીર પણ સખળ થઇ ગયું. એક વૈદ્યુતિક શક્તિએ કોણે જાણે ક્યાંથી આવીને મારા શરીરમાં અપૂર્વ પ્રકારનું તેજ ભરી દીધું. ક્ષણ માત્રમાં

મારી લાંબી તલ્વાર અગ્નિના મરતક પર પડી, ત્યાર પછી તેની સ્થિતિ થઈ તે હું જોઈ શક્યો નહિ. બીજી બાજુએ રોઝના તે દુરાચારી બાઈ જમ્મે મારા મરતક પર લાકડીનો એવાંતો સખત આઘાત કર્યો કે, તેજ સમયે મારા હાથમાંની તલ્વાર ભૂમિપર જઈ પડી અને તે સાથેજ હું ચક્કર ખાઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. ત્યાર પછી તરતજ કેટલાંક મનુષ્યો આવી પહોંચ્યાં રોઝ પણ ‘ઓહ રહીફન’ કહીને ચીસ પાડી ઉઠી. કેટલીક વાર પછી મહેયરનાં ગળાનો અવાજ પણ મારા ધન સાથે અચડ્યો.

આ સમયે હું નિરપાય થઈને રોઝના ઉદ્ધાર માટે એક માત્ર આશ્રયદાતા જગત્પિતા પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. એવામાં કાંઈએ પુનઃ મારી પીડમાં ઇશ માયો. જણાય છે કે, તે મહેયરજ હતો. તે સાથેજ હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો. થોડી વાર પછી સરદાર રામપાલ-સિંહના આગમનથી મને સહજ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ હજી પણ તે સર્વ મને સ્વપ્ન સમાનજ લાગે છે. ત્યાર પછી અચૈતન્યાવસ્થામાં મને કિલ્લામાં લઈ જવામાં આવ્યો. હું કેટલાક દિવસ પર્યન્ત આવી અવસ્થામાં રહ્યો, તેનું મને અત્યારે સ્મરણ પણ નથી, પરંતુ જ્યારે પ્રથમ મને કિલ્લામાં હાહાકાર અને રફતરનિ સંભળાયો, ત્યારે હું ઉઠવાની એજા કરવા લાગ્યો. આ સમયે રોઝે અચાનક આવીને મને પકડી લીધો અને તે મને ચુપચાપ નિદ્રિત થવા માટે વારંવાર અનુરોધ કરવા લાગી. તેને એકાએક કક્ષામાં આવેલી જોઈને હું આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. માફ મરતક ધ્રુમવા લાગ્યું અને પુનઃ મારા ક્ષાયક સ્થાનમાંથી રક્તની અવિશ્રાંત ધારાઓ વહેવા લાગી. હું પુનઃ નિદ્રાવશ થયો એટલે પાછળથી રોઝે તે સ્થળે પાટા બાંધી દીધા. નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી મને સહજ શુદ્ધિ આવી ત્યારે મેં રોઝને અત્યંત ક્ષીણ સ્વરે પૂછ્યું કે—

“આ સર્વ શી ગરબડ મચી રહી છે વાડ ?”

“લશ્કરી સૈનિકાએ એક સાધારણ બાળકને માટે આ સર્વ હિંસાસહ મચાવી મૂકી છે. તે સિવાય બીજું કંઈ નથી.” રોઝે રડતાં રડતાં કહ્યું.

“આ પ્રમાણે વાતચીત થતી હતી એવામાં એક બન્દૂકની ગોળી આવીને મારા ઓરડાની દીવાલમાં લાગી અને તે સાથેજ સરદાર રામપાલસિંહ પણ દોડતા તે ઓરડામાં આવીને કહેવા લાગ્યા

કે, —“ રોઝ ! નાનાસાહેબ અને મેકેપરના સૈન્યે કિલ્લાપર ચડાઇ કરી છે, શત્રુઓ પણ આ ઓરડાને નિશાન તાર્કાને ગોળીઓ મારી રહ્યા છે, માટે સ્ટીફનને આ ઓરડામાંથી શીઘ્ર દૂર ખસેડવા બંધાયે.”

“ ચૂપ રહો; સ્ટીફન ઉઠી ગયા છે. અત્યજ થવાથી તે પુનઃ જાગી ઉઠશે.” રોઝે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.”

“ ત્યાર પછી હું પુનઃ ખેશુદ્ધ થઇ ગયો.”

નવમ પરિચ્છેદ

મારી આત્મકથા

*મિસ રોઝની ડાયરી પરથી ઉધ્ધૃત

x x x x x x x

“ન તો રહે આરામકી જગલ હય, ન અયશકા હય મુકામ દુનિયા.
રહ અજમાઇશકિયે કળ કે જિસ્કા રખ્યા હય નામ દુનિયા.”

અગરયે મઅલુમ હય સબીકા, કે ઇસ્મેં રહના નહીં કિસીકા,

ફિર ઇસ્મે ગફલતકી નીંદમે સો રહી હય કયસી તમામ દુનિયા.

અય ભાઇ દુનિયા હય નામ ઉસ્કા, બંને આકાશતમેં ન કામ આયે,
હલાત સમજા બદોને ઇસ્કા, પ નેકપર હય હરામ દુનિયાં.

હમેશા રહના હવસ પગાલિય, કે યેક દિન ઘોરના હય કાલિય,

કભી નહો ઇસ શકી કે તાલિય, કભી ન આયેગિ કામ દુનિયા.

x x x x x x x

આજે છટ્ટી જૂનનો દિવસ હતો. આખો દિવસ ભયંકર મારા-
મારી-ખૂનરેણ ચાલી રહી હતી. સૈનિકાના શરીરમાંથી બહેતી રક્તની
ધારાઓ, જાણે કાઠ વિશાળ પહાડમાંથી વહેતી સરિતાનો આદર્શ
ખતાવી રહી હતી. હું સરદાર રામપાલસિંહની સહાયતાથી સ્ટીફનને
એક ખીજા ઓરડામાં લઇ ગઇ. પિતાજી પણ મારી સાથેજ હતા,
તેમની માનસિક સ્થિતિ પ્રથમના જેવીજ ભયંકર હતી. રામપાલસિંહ
આજે આખો દિવસ યુદ્ધ વ્યવસ્થાના કાર્યમાં વ્યસ્ત રહ્યા હતા,

(મિસ રોઝની ઇંગ્લીશ ડાયરી પરથી ઉધ્ધૃત.)

અને કિલ્લામાં બયાનક ઉત્પાત મચી રહી હતો. અમે લોકો આખો દિવસ શંકાશીલ રહ્યાં. રામપાલસિંહે પોતાના એક જસૂસ દ્વારા સર જૉન લૉરેન્સ પાસેથી સૈન્યની સહાયતા મંગાવી હતી. જો સત્વર સૈન્ય ન મળત તો અમને બચવાની લેશ માત્ર પણ આશા નહોતી. સ્ટીફનને માટે હું અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ઉઠી, કેમકે આજે આખો દિવસ તેમને બયાનક જવર ચઢી આવવાથી તે ખેરોશ થઈ ગયા હતા. સેના વિભાગના ડૉક્ટર તેમની ઘરાબર સંભાળ લીધા કરતા હતા અને મને નાના પ્રકારે સાંત્વના આપ્યા કરતા હતા; પરંતુ મને બિલકુલ ચેતન પડતું નહોતું હું માત્ર ઇશ્વરનો ભરોસો રાખીને બેઠી હતી. બપોર પછી સ્ટીફનને સહજ ચૈતન્ય આવ્યું, તે પ્રથમ કેટલીકવાર પર્યન્ત મારા તરફ જોતા રહ્યા. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને મને અધિક આશંકા થઈ, મારી આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં, અને હું મારા મનમાં જ ઇશ્વરનું નામ સ્મરણ કરવા લાગી.

થોડી વાર પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે;—“ આપ મને ઓળખી શકો છો કે ? ” હા હું સારી રીતે ઓળખું છું. તમે રોઝ છો. વાર અહિંયાં તમે કેમ આવ્યાં છો ? હજુ પણ મને દગો દો છો ? ”

હું તેની વાતનો મર્મ સમજી શકી નહિ. મેં મનમાં વિચાર્યું કે, મસ્તિષ્ક વિકારને કીધે તે આવી વાતો કરી રહ્યા છો. હું ઉતાવળથી દવા પીવડાવવા માટે તેમની પાસે ગઈ. દવા પી રહ્યા બાદ તેઓ બોલ્યા. “ તારું હૃદય હજુ સરળ નથી. ઘોર પ્રતારણાએ તારા હૃદય પર પોતાનો અધિકાર જમાવી કીધો છે. હવે તારા પર મને જરા પણ વિશ્વાસ આવતો નથી. તું દવાને બદલે વિષ આપે તો તે પણ સંભવિત છે. ”

“ સ્ટીફનની વાત સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ થયું. દવાનો ગ્રાસ મારા હાથમાંથી છુટી પડ્યો. હું તેની પાસે જઈને રડવા લાગી. આ સમયે ડૉઈ એ માઈ નામ લઈને ખુમ પાડી. મેં બહાર જઈને બેસ્યું તો ત્યાં આગળ જૉન્સને ઉભેલો જોયો.

તે દુરાત્માનાં દર્શન થતાંની સાથેજ મારા હૃદયમાં તેના તરફ બયાનક તિરસ્કારનો આવિર્ભાવ થઈ આવ્યો. તે મારો સંબંધી હોવા છતાં મારો સર્વનાશ કરવા માટે તત્પર થયો છે. એ જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેનું તે દિવસનું આચરણ જોઈને હું સમજી ગઈ હતી કે, તે મને વશ કરવા માટે મેકેયરના પક્ષમાં સામેલ થઈ

ગયેલ છે. તે દિવસે મેંકયર તથા તેના સોગતીઓ જ્યારે મને આંધીને લઈ ગયા હતા, ત્યારે મેંકયરે જૉન્સને બોલાવીને કાંઈક સલાહ પણ કરી હતી. ત્યાર પહેલાં જ્યારે સ્ટીફનના મસ્તક પર લાકડી મારી ત્યારે પણ મારા મનમાં બચાનક સન્દેહ થયો હતો. ત્યાર બાદ તો તે સંદેહ વિશેષ વૃદ્ધિગતજ થતો ગયો.

જૉન્સને સ્થામે ઉમેલો જોવાથી મેં પૂછ્યું કે:-“ કપરી ! દુરાચારી ! પાપની સાક્ષાત્ જીવતી જગતી પ્રતિમા ! તારા જેવા પાપાત્માના મુખ તરફ જેવામાં પણ ભયંકર પાપ સમાયલું છે. તારી વિષય પિપાસાની તુચ્છ લાલસા માટે મેંકયર જેવા નર રાક્ષસના પક્ષમાં તું સામેલ થયો છે ? ધિક્કાર છે તને-તારી જનનીને ! નિરાશ્રય અવસ્થામાં તું મને મેળવીને તારી પાપિષ્ટ-છત્ત પૂર્ણ કરવા માટે અજ્ઞદુલ અને નાના જેવા નરાધમોનો સાથી બન્યો છે, એ હું સારી રીતે જાણી શકી છું ? તું અમારું અનિષ્ટ-સર્વનાશ કરવા ઉપસ્થિત થયો છે, પરંતુ યાદ રાખજે કે સર્વનો કલ્યાણકર્તા તો માત્ર એકજ મંગળમય વિધાતા છે. તેઓ પાપીને પ્રજાળે છે અને ધર્મીને ઉદ્ધારે છે. જ્યાં સુધી ધર્મ પર મારો વિશ્વાસ રહેશે ત્યાં સુધી તેમના આશીર્વાદથી મેંકયર, અજ્ઞદુલ અને તારા જેવા સેંકડો શયતાનોનાં ભયંકર કાવત્રાં મારો વાળ પણ વાંકા કરવાને શક્તિમાન નથી. જા. કુકર્મી તું તારા પાપમય શરીર સહિત અત્રેથી વિદાય થા. હવેથી કદી પણ આ તરફ આવીશ નહિ. હું તને ચાહતી નથી, પણ ધિક્કાર છું.-ફિટકાર છું માટે તારા પાપી પગલાંના અત્રે પુનઃ સંચાર ન થાય તેની સાવચેતી રાખજે. જો તેમ કરવામાં ભૂલ થશે અથવા તો કોઈ પણ લાલચે લલચાઈને આ સ્થળે આવશે, તો તારો દેહ મૃત્યુલોકમાંથી વિનાશ પામશે. નરકને આધીન થશે. માટે આજથીજ તું મારા સ્વરૂપને વિસરી જજે અને અન્ય કોઈપણ રમણીનું પાણી ગ્રહણ કરી લેજે. તું પાપી છે-પાપના પયોધિમાં ડૂબેલા છે એટલે અને મને પણ તેમાંજ ડૂબાડવા માગે છે, તારા જેવી કલંકિની કરવા ઇચ્છે છે ? જો તેમજ હોય તો તે સર્વ તારો મૃત્યુ પ્રમાદ છે. આ રોઝ કાળાન્તરે પણ તારા જેવા નર-હન્ટા, વિશ્વાસઘાતક, પશુની પ્રમદા બની શકે તેમ નથી. તમે પાપી છો અને તેથી પાપેજ જશે-તમારા પાપના જતુઓ તમોનેજ ફાલીને ખાશે. વિશ્વાસઘાતનું ફળ સત્વરજ મળશે. માટે હવે મને

અર્થ લોભ બતાવીને વિરક્ત ન કર. જ તારાં કુટિલ મુખને છુપાવી દે!

હું ધૂણા અને ક્રોધથી આટલી વાત કહ્યા બાદ ઓરડા તરફ ચાલવા લાગી. તેવામાં જેમ્સ આશ્ચર્યમાં તદ્દતીન બની જઈને મારા મુખ તરફ જોતો જોતો દરવાજો રોકીને ઉભો રહ્યો. આ સમયે કિલ્લાના આ ભાગમાં બીજું કાઈ નહોતું. સંઘળા બીજા બાળુએ આશ્ચર્યતા ખૂનખાર યુદ્ધમાં ગ્વસ્ત હતા. હું મનમાં ભયગ્રસ્ત થઈ મધ, પરંતુ તેમ છતાં પણ સાહસથી બોલી ઉઠી;—જેમ્સ ! રસ્તો છોડ ! નહિતો વિપદમાં આવવું પડશે. અથવા તો મૃત્યુને આધીન થવું પડશે. હું હમણાંજ બૂમ મારીને કહી દઈશ કે તું મંકેયરનો છુપો જાસૂસ છે અને સર્વ સંવાદ મેળવવા આવ્યો છે.”

“બૂમ ન પાડો, હું હમણાંજ જાઉં છું. આજે હું તમારા ઉપકારને માટે કેટલાં કષ્ટ વેડી આવ્યો છું, તેનો તો જરા ખ્યાલ કરો અને હજી પણ તમારા કલ્યાણને માટેજ આવ્યો છું, મારી વાતો પરજ તમારું જીવન અવલંબિત છે જો તમે તેનું પાલન કરશો, તોજ તમારા પ્રાણ અચશે, નહિતો તમારું મૃત્યુ સમીપમાંજ છે એમ ચોક્કસ માની લેજો. મારું માન, મારું સંભ્રમ તમારાથી અવિદિતો નથીજ, તો પછી આતી વિવાદાત્મક વાતો કરીને શા માટે મને સંતાપો છો? હાથે કરીને તમે પોતાને માટે મૃત્યુનું દ્વાર ખોલાવો છો ? ” જેમ્સ બોલ્યો.

“જ નીચ, તારાથી બને તે કરવાની તને છુટ છે, તું સત્તા-ધીશ છે. હું અત્યારે તારો એક શબ્દ પણ સાંભળવા માગતી નથી. મારું જીવન રહે અથવા જાય તેની પણ મને પરવા નથી. જીવન નિભાવવું અથવા નષ્ટ કરવું તે માત્ર પ્રભુનાજ હાથમાં છે. તારા જેવા શયતાનોના હાથમાં કંઈજ નથી. હવે વિશેષ રક્ષક કરીશ-તો આ રથજેજ સપડાઈશ. માટે જ સત્વર ચાલ્યો જ. હું તારા જેવા બાયલાથી લેશ માત્ર પણ ડરતી નથી.”

“મંકેયરની સરદારી નીચે નાનાસાહેબના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરી લીધો છે. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વિદ્રોહાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે. અને (કાનપૂરમાં) રક્તની નદીઓ વહી રહી છે—ભયંકર મારકાપ ચાલી રહી છે. નાનાસાહેબને સહાયતાનો અભાવ નથી તેમ તમને મદદ મળવાની કાંઈ પણ સંભાવના નથી. માટે તમારું મૃત્યુ નિશ્ચિતજ થઈ ચૂક્યું છે. તમારા બાળ્યમાં આવતી કાલના સૂર્યોદયનાં દર્શન થવાની બિ-

હકુલ આશા નથી, માટે જો તું મારી થાય તો હું તને ખચકા માથું છું. ” મારી વાત તરફ બેઠરકારી બતાવીને જૉન્સે કયું :

“ પાપાત્મા ! જૉન્સ ! પાપગ્રસ્ત થઇને જીવન ધારણ કરવા કરતાં ધર્મ સહિત મરવું એમાંજ અમે સુખ માનીએ છીએ. ક્ષણિક સુખની આશામાં લુપ્ત બનીને અમે અમારા આત્માને અનંત કાળ પર્યન્ત પીડિત કરવા માગતા નથી. વૃથા બકવાદ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. તું નિશ્ચય જાણજો કે, હું મારી પ્રતિજ્ઞાને કદીપણ મૂકી દઉં તેવી નથી. જીવ જીવ તો ભલે, પણ ધર્મ તો નહિજ જવા દઉં. જાણીજાણ હવે સત્વર ચાલ્યો જ. હાથે કરીને મૃત્યુમાર્ગની પ્રતીક્ષા ન કર. ચાલ મને જવા દે છે કે—”

જૉન્સ દરવાજા પાસેથી ખસી ગયો અને જોરથી બોલી ઉઠ્યો ; “ વાર, થોડા દિવસપર્યન્ત સખુર કર. પછીથી હું તને મારી વાત ન માનવાનું પ્રાયશ્ચિત તથા અનુતાપ કરાવી આપીશ. ”

એમ કહીને જૉન્સ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મેં ઘરમાં જઈને જોયું કે, સ્ટીફન ઉઠવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે, પરંતુ ઉઠી શકતો નથી, તેથી મેં તેની સહામે જઈને તેને ઉઠવાની મના કરી. આ સમયે પણ તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી મારા તરફ જોયા કયું. તેનું આખું મ્હોં રક્ત શૂન્ય થઈને ફીકું પડી ગયું હતું. આંખો દીવાનાની માફક ધૂમ્મી રહી હતી. તે કેટલીકવાર પર્યન્ત મારા તરફ જોઈને બોલ્યો ; “ હું હમણાં સ્વપ્ન જોતો હતો કે જૉન્સ આવીને તમને મૅકેયરની પાસે લઈ જઈ રહ્યો છે અને મને લય બતાવી રહ્યો છે. ” તમારી સાથે હમણાં કાણ વાત કરતું હતું વાર ? શું સરદાર રામપાત્ર હતા ? ”

મેં કહ્યું : “ ના, તેઓ હજી આવ્યા નથી. જૉન્સજી મારી સાથે વાત કરતો હતો. આપનું સ્વપ્ન કંઈક અંશે સત્ય છે. ”

આ વાત સાંભળી સ્ટીફન દીવાનાની માફક ઉઠીને ઉભો થયો. મેં ઉતાવળથી તેને પકડી રાખ્યો ; પરંતુ તેણે જોર કરીને મને તેની સહામેથી ખસેડી દીધી અને તે સહજ આગળ વધીને ટેબલ સહામેનીએક ખુરશીપર બેસી ગયો. તેની તે સમયની બેભાનાવસ્થા તથા વિકૃત મુખનું સ્મરણ થતાં હજી પણ મારું હૃદય કમ્પિ ઉઠે છે.

ખુરશીપર બેસી ને બન્ને હાથથી પોતાનું મુખ છુપાવીને તે બોલ્યો ; — “ ઓહ ! ત્યારે શું મ્હોં સ્વપ્ન નથી જોયું ? સર્વ સત્યજ

છે ! હે ઇશ્વર ! પિશાચિની રાઝના હાથથી મારી રક્ષા કરો. આટલા વિશ્વાસ અને પ્રેમના બદલામાં આવી બયાનક પ્રતારણા ? હાય ! કેવી ભયંકર વિશ્વાસઘાતકતા છે ? ભગવન્, તમેજ સર્વના સાક્ષી છે. માટે તમેજ એનો ન્યાય કરજો.”

સ્ટીફનની ઉક્ત વાતો વ્યર્થ ન જણાઇ. તેના હૃદયમાં ધોર સન્દેહ થયો છે; એ પણ હું સમજી ગઇ. તેના હૃદયમાં વ્યથાનો જે બયાનક સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેણે મને જેવી રીતે અવિશ્વાસિની ધારી લીધી હતી, તેને માટે મને અત્યંત કષ્ટ થયું. અનેક દિવસનું સંચિત કરેલું પ્રેમ બંધન જાણે ક્ષણ માત્રમાં તૂટી ગયું. પ્રિયતમા બહેન હેલનને અબ્દુલે મારી નાખી, પરમ સ્નેહમયી માતા પણ આ અસાર સંસારને ત્યાગીને ચાલી ગઇ, પરમ ધાર્મિક પિતા પાગલ બની ગયા છે, માત્ર સ્ટીફનના પવિત્ર પ્રેમને માટે હું એ સર્વ ભૂત્રી ગઇ હતી. આજે સ્ટીફનના આવા નિર્દય વ્યવહારથી તે સુખ પણ દૂર થઇ ગયું. આ સમયે હું મારી નિરૂપાયાવસ્થાને રૂડી રીતે સમજી શકી અને સંસાર મારી આગળ અન્ધકારમય જણાવા લાગ્યો. મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને મ્હેં સ્ટીફનનો પત્ન પકડીને કહ્યું : “ ક્ષમા કરો. કદાપિ મેં ભૂતચૂકથી કાંઇ અપરાધ કર્યો હોય તો આપ ક્ષમા કરો. ”

પરન્તુ સ્ટીફનનું સન્દેહપૂર્ણ હૃદય મને ક્ષમા આપી શક્યું ન હ. તેણે લાત મારીને મને દૂર ધક્કેલી દીધી.

આ સમયે મકાનની બહારના લાગમાં ધડાધડ તોપો ફુટવા લાગી. હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે તોપમાંથી છુટતા ગોળાઓ આવીને કાંઇ પણ પ્રકારે મારા હૃદયમાં પાષાણ હેલવાના ચૂરા કરી નાખે ”

દશમ પરિચ્છેદ

* નાના સ્મૃતિ-લોપ અને મેનાવધ

સરદાર રામપાલસિંહની તીક્ષ્ણબુદ્ધિ અને વિચક્ષણતા ધણીજ પ્રશંસનીય છે. તેઓ બહુદર્શી અને રાજનીતિજ છે. તેમનાજ ચત્નથી

* સર ટોમસ હેના ગવર્નમેન્ટ રિપોર્ટ પરથી ઉચ્ચત.

અને એક માત્ર સહાયતાથી બીપણુ વિદ્રોહાગ્નિ, હું સત્વર દબાવી શક્યો છું. આવા દુર્દિવસોમાં જો તેમણે મારા ડાબા હાથ તરીકે મદદ ન કરી હોત તો ભારતમાંથી અમારો શાસન પ્રદીપ શીઘ્ર નિર્વાપિત થઈ જાત; એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. તેમનું અસીમ સાહસ અને વીરત્વ અિદિશ રાજ્યમાં અનુકરણીય છે. આશા છે કે, અિદિશ સરકાર તેમની વિશેષ કૃતજ્ઞ રહેશે અને તેમના કાર્યોને માટે વિશેષ પુરસ્કાર આપવાનું ભૂલશે નહિ.

કાનપુરમાં ભયંકર હત્યાકાણ્ડ થયા બાદ વિદ્રોહિયો-ખળવા-ખોરાના નેતા નાનાસાહેબ અને તાતિયા ટોપીના કાંધ સમાચાર મળતા નથી. મોકેયર અને અબ્દુલને કેદ કરવા માટે સરદાર રામપાલસિંહ ઘણીજ મહેનત કરી રહ્યા છે. આજે કેટલાક દિવસ થયાં રામપાલ પોતે તેનો પતો મેળવીને બે-ત્રણ સોખતિયો સાથે તેની શોધ માટે ગયા હતા. પરંતુ હજીસુધી તેના કાંધ સમાચાર મળ્યા નથી. વિદૂરમાં નાના સાહેબનું મકાન લૂંટી લેવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી થોડી ઘણી સમ્પત્તિ મળી આવી છે, આજે તોપથી નાનાનો મહેલ ઊડાવી દેવામાં આવ્યો છે. અમે લોકો જ્યારે તે મહેલની રહામે તોપખાનું લઈ જઈને ગોળા વરસાવવાનો ઇરાદો કરતા હતા; ત્યારે તેના વરંડામાં એક દેવીમૂર્તિ બાલિકા આવીને ઉભી રહી. આશ્ચર્યનો વિષય છે કે, ઘર લૂંટતી વેળાએ તે તે મકાનમાં કયાંય પણ જણાતી નહોતી. તેને વરંડામાં ઉભેલી જોઈને અમે ગોળા વરસાવવાની મના કરી અને ગોળા વરસાવવા બંધ કરીને તેને પૂજામાં જાણ્યું કે, તે એને મળવા માગે છે. તેને જોઈને ઘણા દિવસની પુરાણી સ્મૃત્તિ મારા હૃદયમાં ઊગી આવી, મને બ્રમ થયો કે, એનું મુખ મહેં કયાંક જોયું છે. અતુલ રૂપરાશિ અને અદ્ભુતવચરકા જોઈને તેના પર મને દયા આવી. મેં તેને ઇશારાથી તેની હકીકત પૂછી, તેના ઉત્તર તે સાફ અંગ્રેજીમાં આપવા લાગી તેના મુખથી ચોખ્ખી અંગ્રેજી બાપા સાંભળીને મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે બોલી: “ શું આપ મહેરબાની કરીને આ મહેલની રક્ષા કરશો ખરા કે ? ”

મહેં કહ્યું:—“ કેમ, એની રક્ષા કરવાનો ઉદ્દેશ શા છે ? ”

બાલિકા: “ પ્રથમ આપ કહો જોઈએ કે, આ મકાન ભાંગી નાખવાનું કારણ શું છે ? ”

મહે: “ આ મકાન બળવાખોરોના સરદાર નાનાસાહેબનું નિવાસસ્થાન હતું, તેના અસ્તિત્વનો લોપ કરવા માટે સરકારે મને આજ્ઞા કરી છે.

બાલિકા: “ આપની વિરૂદ્ધ જેમણે હથિયાર ઉઠાવ્યાં છે, તેઓજ સાચા દોષી છે. આ જડ પદાર્થ મકાને આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ? ” મારો ઉદ્દેશ્ય એટલોજ છે કે, આ સ્થાન મને ધણુંજ બહાલું છે, તેથી હું હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું કે, આપ આ મકાનની રક્ષા કરો. ”

મહે: “ ધણીજ અફસોસજનક વાત છે કે, હું તમારી એ પ્રાર્થનાને પૂર્ણ કરી શકીશ નહિ. તમારી સરળ વિનિતિથી મારું હૃદય કમ્પિ ઉઠે છે છતાં પણ કર્તવ્યના અનુરોધથી મારે આ મકાનનો નાશ કરવો પડે છે. ”

બાલિકા: “ આપની પ્યારી કન્યા મેરીના એક પત્ર મારી પાસે છે. આજે ત્રણ વર્ષ થયાં, મેરીએ આ પત્ર આપને આપવા માટે મને દીધો હતો; પરંતુ મેં આપને આપ્યો નથી. હું જાણું છું કે મેરીના મૃત્યુથી આપને ઘણું દુઃખ થયું છે. તેની ચિટ્ટી મળવાથી આપને કષ્ટ થશે; એ પણ હું જાણું છું. પરંતુ તેના અધિક અનુરોધથી આજે આ પત્ર હું આપને આપું છું. બચપણમાં મેરીના તથા મારા હૃદયમાં પરસ્પર પ્રેમ બંધાયો હતો, તે મને જિગરથી ચ્હાતી હતી. તે વખતે આપ પણ મારાપર ઘણોજ રનેહ રાખતા હતા અને આપની કન્યા સમાન ગણતા હતા. આ વાત ઘણા દિવસ પહેલાંની છે, તેથી કદાચ આપ વિસરી ગયા હશે. ”

તે બાલિકાની વાત સાંભળીને ઘણા દિવસની બુલેલી વાતો મને યાદ આવી ગઈ. મને સાંભરી આવ્યું કે, વિન્યાત નાનાની એક માત્ર કન્યા મેના સાથે મારી કન્યા મેરીની અધિક મિત્રતા હતી. તે સમયે નાનાસાહેબ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે જોષ્ટએ તેવો સારો સંબંધ નહોતો. આજે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં મારી કન્યા મેરી મરણ પામી હતી. આટલા દિવસ પછી તેનો પત્ર જોવા માટે મારું હૃદય વ્યગ્ર થઈ ઉઠ્યું. ત્યાર બાદ મેં તેને કહ્યું:—“ તમે મેરીની બહેનપણી મેના છો એનો પરિચય આજે મને ધણી મુદતે થવાથી અપાર આનંદ થાય છે. તમે તમારા પિતાના મકાનના સંરક્ષણાર્થે પ્રાર્થના કરી રહ્યાં છો, પરંતુ હું અંગ્રેજ રાજ્યનો નોકર

હું; તેથી તેની આજ્ઞાનો ભંગ શી રીતે કરી શકું? હશે ખેર ! તમે મેરીના પત્ર મને આપો, એ જોવા માટે માફ મન વિહ્વળ થઈ ગયું છે.”

ત્યાર પછી મેનાએ ઉક્ત પત્ર મને સુપ્રત કર્યો. પત્ર મેરીના લખેલો છે, એ તેના હસ્તાક્ષર પરથીજ હું જાણી શક્યો. ધણી દિવસ પછી મેરીના અક્ષર જોઈને માફ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પત્રની સર્વ હકાકત અત્રે લખતી એ નિષ્પ્રયોજન છે; માત્ર એટલુંજ લખવું યોગ્ય છે કે, વિપદ વખતે મેનાનો યથાસાધ્ય ઉપકાર કરવાનું વિચારતા નહિ એવો મેરીના ખાસ અનુરોધ હતો. મેરીના પત્ર મળવાથી હું સંકટમાં સપડાયો, એક તરફ કર્તવ્યનો ભાર; અને બીજી બાજુએ સ્નેહનો અનુરોધ ! હવે શું કરું? કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ.

મને વિદ્યમ્ય થયેલો જોઈને જનરલ આઉટરામ મારી પાસે આવી પહોંચ્યો. મેં તેની કેટલીક વાતોમાં સલાહ લીધી અને પૂછી લીધું કે નાનાનો મહેલ ખ્યાવવો કે કેમ?

આઉટરામે પ્રત્યુત્તરમાં દર્શાવ્યું કે, “ગવરનર જનરલની પરવાનગી સિવાય નાનાનો મહેલ ખ્યાવી શકાય નહિ. અંગ્રેજ રાજ્યનો ક્રોધ નાનાસાહેબ ઉપર ધણો છે. નાનાસાહેબ પર દયા દર્શાવી એ તદ્દન અસાધ્ય છે.”

મેં કહ્યું કે: “લૉર્ડ કેનિંગને આ વિષયનો તાર મોકલવો જોઈએ. સર્વથી પ્રથમ આ બાબતમાં તેમનો શું અભિપ્રાય છે, એ જાણી લેવું એ વિશેષ લાભદાયક છે.”

જનરલ આઉટરામે કહ્યું કે: “આપ તેમ કરી શકો તેમ છો. પરંતુ નાનાસાહેબની કન્યાને કેદ કર્યા સિવાય છુટકો નથી.”

મેં: “હું આવા અવસરમાં કાંઈપણ કરી શકું તેમ નથી. લૉર્ડ કેનિંગને તાર કરવાનો વિચાર કરું છું, છતાં પણ આપ કહો તેમ કરું.”

ત્યાર પછી આ વિષયનો સર્વ વૃત્તાંત મેનાને કહીને હું ચાલ્યો આવ્યો.

મારા આવ્યા બાદ જનરલ આઉટરામે નાનાના મહેલને પુનઃ ઘેરી લીધો અને દરવાજા તોડીને મેનાને પકડવા માટે તે કેટલુંક

લશ્કર લઇને અંદર ઘુસી ગયો; પરંતુ આખું ઘર શોધવા છતાં મેનાનો ક્યાંય પણ પતો મળ્યો નહિ.

તે દિવસ સહાંજના ચાર વાગ્યે લૉર્ડ કેનિંગ તરફથી નિમ્ન લિખિત તાર મળ્યો; “ વિલાયતની મંત્રીસભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આ પૃથ્વીમાંથી નાનાની સ્મૃતિના ચિન્હનો પણ નાશ કરી નાખવો. માટે એ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ હું કાંઈ પણ આજ્ઞા આપી શકું તેમ નથી. આપ મને ક્ષમા કરશો. ”

તેજ વખતે જનરલ આઉટરામની આજ્ઞાથી નાનાનો સુવિ-
શાળ મહેલ એક કલાકમાં ભસ્મ કરીને માટીમાં મેળવી દીધો. ઘોડા-
પર સ્વાર થઇને હું આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. આવો ભયાનક
દેખાવ જોઈને મારી આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

x x x x x

(ઇ. સન ૧૮૫૭ ની ૬ ટૂં સપ્ટેમ્બરના ‘ ટાઇમ્સ ’ પત્ર
પરથી ઉધૃત.)

x x x x x

અઘાપિ નાનાસાહેબ પકડાયો નથી. એ ધણોજ ક્ષોભનો
વિષય છે. ઇન્ડિયાની ગવર્નમેન્ટ આજ સુધી એ કાર્યમાં સફળ
થઈ શકી નથી એથી આશ્ચર્ય ઉપજે છે. ધોન્ડુપન્ત નાનાપર સમ-
સ્ત બ્રિટિશ જાતિનો ક્રોધ છે-જ્યાં સુધી અમારા શરીરમાં રક્ત
રહશે ત્યાં સુધી કાનપુરના હલ્લાકાણ્ડનો બદલો લેવાનું ભૂતી શકાશે
નહિ. તે દિવસે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝની સભામાં સર ટૉમસ હેના
એક રિપોર્ટ પર ધણીજ ટીકા થઈ હતી. જે નાનાએ સેંકડો બ્રિ-
ટિશ બાળક બાળિકાઓ અને અખળાઓનો વધ કરીને નિષ્કૃસ્તની
પરાકાષ્ટા બતાવી હતી, તે નાનાની પાપપુરીનો ધ્વંસ ન કરવા માટે
અને તેની એક માત્ર સુન્દરી કન્યાની જીવન રક્ષા કરવા માટે ના.
મહારાણીના જીના સેવક સર ટૉમસ મહોદયે પાર્લામેન્ટ અને ના.
મહારાણીને નિવેદન કર્યું છે ? આ ઘટના કેટલે અંશે સત્ય છે, એ
જાણી શક્યા નથી. ટૉમસ હેને માટે આ ધણોજ કથંકનો વિષય
છે, એમાં બિલકુલ સંદેહ નથી. આખી જીંદગી યુદ્ધમાં ગાળીને છેવટે
વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ એક સામાન્ય મહારાષ્ટ્ર બાલિકાના સૌન્દર્યપર
મોહિત થઇને કર્તવ્યપથ ભૂલી ગયા ! અમારા મત પ્રમાણે નાનાના
પુત્ર-કન્યા ગમે તે હોય, તે સર્વને મારી નાખવા જોઈએ. નાનાની

જે કન્યા સાથે હેનો પ્રેમાલાપ થયો છે, તેને તેની રહામેજ દાંતી પર ચઢાવી દેવો જોઈએ.

x x x x x

(ઇ. સન ૧૮૫૭ની ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરના 'હરકરા' પત્ર પરથી ઉધ્ધૃત.)

x x x x x

યુરોપ તથા હિંદમાં જેટલા જાસૂસો (ગુપ્તચરો) છે તેમાં રામપાલસિંહજી આદર્શસ્થાનીય છે. કાર્યદક્ષતા, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને વિચક્ષણતામાં, કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે, એમના સમાન ખીજું કોઈ પણ નથી તો તેમાં પણ અનુક્રિત નથી. તેમના એકલાનાજ યતનથી આ વખતનો વિદ્રોહાનલ (ખળવાનો અગ્નિ) ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો નથી. તેઓ ગયા સિખખ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારનો પક્ષ લઈને સ્વયં યુદ્ધક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા હતા. તેમની સહાયતાથીજ તે યુદ્ધમાં અમને વિજય મળ્યો હતો. એજ સરદાર રામપાલસિંહ અત્યારે તાતિયાટોપી, મેંકેયર, અબ્દુલ અને નાનાસાહેબની તપાસ કરી રહ્યા છે. તેઓ એ કાર્યમાં અવશ્ય વિજયી થશે એમાં અમને જરાપણ સન્દેહ નથી.

આજે કેટલાક દિવસ થયાં નાનાની એકની એક કન્યા મેનાને જનરલ આઉટરામે પકડી છે. તેને હમણાં કાનપુરની જેલમાં કેદ રાખવામાં આવી છે, તેનો ન્યાય સત્વરજ થશે.

x x x x x

મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસવેત્તા મહાદેવ ચિટનવિસના 'બાખર' પરથી ઉદ્ધૃત.

x x x x x

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની ૩ જી સપ્ટેમ્બરની મધ્યરાત્રિને સમયે ચાંદનીના ચક્રળતા તેજમાં સ્વચ્છ અને ઉજ્જવલપદ્મ-પહેરેલી એક મહારાષ્ટ્રીય બાલિકા નાનાસાહેબના તૂટેલા મહેલની માટીના ઢગલાપર બેસીને રૂદ્ધ કરી રહી હતી. તેની સમીપમાંજ જનરલઆઉટરામની સેનાનું નિવાસસ્થાન હતું. રાત્રિને સમયે તે બાલિકાને રડવાનું થું કારણુ છે તે જાણવા માટે કેટલાક સૈનિકો ત્યાં આવ્યા હતા. તે બાલિકા માત્ર રડતીજ હતી, તેમના પ્રશ્નોના કાંઈપણ ઉત્તર આપતી નહોતી. ત્યાર પછી જનરલ આઉટરામની પાસે તે સમાચાર વિદીત થયા.

જનરલ આઉટરામે આવીને તપાસ કરી તો જણાયું કે આ ના-
નાની કન્યા મેનાજ છે. આશ્ચર્યનો વિષય છે કે, મેના પોતાની આરે
તરફ આટલી મ્હોટી સેના જોવા છતાં જરા પણ ન કરી.”

આઉટરામે કહ્યું કે;—“ બ્રિટિશ રાજસાથી હું ત્હમને કેદ કરું છું.”

મેનાએ તેમના મુખ તરફ જોઈને કહ્યું; “ મને થોડાક વખત
આપો તો હું ધરાઈને રડી લઉં.”

ધણીજ દુઃખની વાત છે કે, આઉટરામે તે બાલિકાની અંતિમ
આશા—વાસના પૂર્ણ થવા ન દીધી તેજ વખતે મેનાના હાથમાં
હાથકડી નાખીને તેને કાનપુરના કિલ્લામાં લાવવામાં આવી.
કિલ્લામાં પેસતી વેળાએ પાછળ ફરીને મેનાએ પોતાના પિતૃલવનને
છેવટની વખતે જોઈ લીધું.

x x x x x

કાલે, કાનપુર—ફોર્ટમાં એક ભયંકર હત્યાકાંડ થઇ ગયો.
નાનાની એક માત્ર કન્યા મેનાને ધગધગતી આગમાં સળગાવીને મારી
નાખવામાં આવી. લીપાણુ અગ્નિમાં શાન્તિ અને સરલ મૂર્તિરૂપ તે
અનુપમ બાલિકાને સળગતી જોઈ સહુએ દેવી સમજીને તેને પ્રણામ કર્યા.

મેનાપાસેથી તાતિયાના કેટલાક પત્રો મળ્યા, પત્રમાં શું
લખ્યું હતું, તે જણાયું નહિ. સરકારે ધણું કરીને મેનાને બળવા-
ખોરોની બીજી આગેવાન ગણીને આવો કઠોર દંડ દીધો હશે.

એનાથી પણ વિશેષ પરિતાપનો વિષય એ છે કે, એ બનાવ
બની ગયા પછી દસ મિનિટેજ લૉર્ડ કેનિંગનો નિમ્ન ત્રિખિત તાર
સર ટોમસ હેની પાસે આવ્યો;—

“ સરદાર રામપાલસિંહના વિશેષ અનુરોધથી અને વિલાયતની
મંત્રી સભાની આજ્ઞાથી મેનાને ક્ષમા આપવામાં આવે છે, હવે તેને
ન્યાય જવું હોય ત્યાં જવાની છુટ છે.

આ સમયે મેનાનું સુંદર શરીર બળીને ભસ્મ થઇ ચૂક્યું હતું.
તેનો પવિત્ર આત્મા તે સમયે સંસારની સમસ્ત યંત્રણાઓને ત્યા-
ગીને ઇશ્વરની ગોદમાં શાન્તિ મેળવી રહ્યો હતો.

એકાદશ પરિચ્છેદ

અબ્દુલ સંન્યાસી વેશમાં

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

x x x x x

વિદૂરમાં નાના સાહેબની સાથે અમારું એક ભયંકર યુદ્ધ થયું. નાના અને મેંકેયરે પ્રશંસનીય વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું. કેટલીક વાર તો અમારે જયની આશા છોડી દેવી પડી હતી, પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી છેવટે અમારેજ જય થયો અને વિદ્રોહાગ્નિ એકદમ શાન્ત પડી ગયો. તેઓ છિન્ન છિન્ન થયા અને અમે તેમને તદ્દન નાબુદ કરી દીધા.

પુનઃ મેંકેયર અને નાનાનો કાંઈ પત્તો ન મળ્યો. એ પરથી જણાય છે કે, તેઓ ન્હાસી ગયા હશે; પરંતુ તેના પણ કાંઈ પાકા સમાચાર ન મળ્યા. અબ્દુલ ક્યાં છુપાઈ ગયો ? કેટલાક દિવસ પછી મારા એક મિત્ર સમાચાર દીધા કે, પશ્ચિમના કોઈક રાજ્યએ કેટલુંક સૈન્ય વિદુર તરફ મોકલ્યું છે. એ સાંમળીને મેં લક્ષમણને વેશ બદલીને તેમનો પત્તો મેળવવા માટે મોકલ્યો છે, પરંતુ લક્ષમણના હજી સુધી કાંઈ પણ સમાચાર મળ્યા નથી.

નાના સાહેબ, મેંકેયર અને અબ્દુલ પરજ અંગ્રેજ-સરકારનો અધિક ક્રોધ છે. એ સર્વેને પકડવા માટે સરકાર તરફથી ઘણા યત્નો થઈ રહ્યા છે; પરંતુ તેમના તરફથી પણ કાંઈ સમાચાર મળ્યા નથી.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના ઑગસ્ટની ૨૮ મીને રોજ લોર્ડ કેનિંગ પાસંથી તાર દ્વારા સમાચાર મળ્યા કે, નાના સાહેબ, મેંકેયર, અબ્દુલ અને તેના સૈન્યના અન્ય મનુષ્યોને જેઓ પકડી શકશે, તેને વિલાયતની મંત્રી સભા રૂપિઆ પચાસ હજાર ધનામ આપશે. વળી વિશેષતામાં લોર્ડ કેનિંગે એમ પણ મને જણાવ્યું કે તેમને સત્વર પકડવાની ચેષ્ટા કરજો.

પુરસ્કારના લોભ અથવા યશોલાભની આશાથી હું મેંકેયર વિગેરેને પકડવા માટે તત્પર થયો હતો, એમ કાંઈ નહોતું. પરંતુ મેંનાની હત્યાનો બદલો લેવાનો વિચાર મારા હૃદયમાં નિરંતર જાગ.

રિત રહ્યાં કરતો હતો. જે દિવસે હું એ હત્યાનો ખદ્દો લઈ શરીશ, તે દિવસે હું સમગ્રશ કે, મારા વ્રતનું ઉઘાપન પૂર્ણ થયું છે. રાઝની આંખોનાં આંસુ અઘાપિ સૂકાયાં નહોતાં. તેનું વિષાદમય મુખ જોઈને હેલન મને યાદ આવી જતી હતી અને તે સમયે તેના હત્યારાનો ખદ્દો લેવા માટે મારું હૃદય વ્યાકુલ થઈ ઉઠતું હતું.

૨૮ મી અગષ્ટના અપોરે જનરલ લોરેન્સ સાથે મુલાકાત કરવા જતી વખતે એક અપરિચિત મનુષ્યે એક પત્ર મારા હાથમાં આપ્યો. પત્ર ઉઘાડીને જોયું, તો તે પત્ર લક્ષ્મણપ્રસાદનો લખેલો જણાયો, પત્ર વાંચકને પૂછવાથી જણાયું કે તે લક્ષ્મણનો એક નોકર છે. ઉતાવળથી ઘેર જઈને મેં તે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ અબ્દુલના સમાચાર મળ્યા છે. તે ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને હિન્દુ સંન્યાસી બન્યો છે. તેની સાથે દશ નોકરો પણ છે. સર્વનો સમાન વેશ છે. તેમાંના એકને પૂછવાથી જણાયું છે કે, તેઓ દારિકાથી કાશી અને જગન્નાથ તીર્થનાં દર્શન કરવા માટે જઈ રહ્યા છે. આજે તેઓ કાનપૂર જશે અને ધાણું કરીને જૈરવ—મઠમાં રોકાશે. આપ આજે અહિંયાં મને મળી જજો. ”

તે સમયે હું સૈન્ય લઈ વેશ બદલીને જૈરવ મઠ તરફ ગયો. લક્ષ્મણ પ્રસાદના માણસને મારા આવતાં સુધી ત્યાંજ રહેવાનું કહી આજ્યો.

જૈરવ—મઠ કાનપુરથી પાંચ માઇલ પશ્ચિમે એક સામાન્ય જંગલમાં આવેલો હતો, અનેક હિન્દુ—સંન્યાસીઓ હંમેશાં આ મઠમાં રહ્યા કરતા હતા. જે વખતે હું ત્યાં પહોંચ્યો, તે વખતે મઠની પૂર્ણ સમાપ્ત થઈ નહોતી. કેટલાક સંન્યાસીઓ મઠને ચારે તરફથી ઘેરીને ઉભા રહ્યા હતા. મારું અનુમાન એવું હતું કે લક્ષ્મણ પણ આ સમયે સંન્યાસી વેશમાં જ હશે. છેવટે મારી એ ધારણા સત્ય નીવડી. તેને ઓળખવામાં મને કાંઈ પણ કષ્ટ ન થયું; કેમકે અમે લોકોએ પ્રથમથીજ એક ઇશારો નક્કી કરી રાખ્યો હતો, જેથી અમે અરરપરસ ગમે તે વેશમાં હોઈએ તો પણ ઓળખી શકતા હતા. અસ્તુ.

તે મને જોતાંની સાથેજ મારો હાથ પકડીને એક તરફ લઈ જઈને બોલ્યો: “ અબ્દુલ અને તેના અનુચરો પાસેના એક વૃક્ષની

નીચે ખેડા છે, આજ સંન્યાસી સુધી તેઓ માત્ર નવ જણાજ હતા; પરંતુ તેની સાથે ખીજા દશ માણસો પણ અહિંયાં આવીને મળી ગયા છે. સર્વે સંન્યાસી વેશમાં છે.” હવે મારા મનમાં તરતજ તેમને પકડી લેવાના વિચારો થવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું:—“ મારા ધારવા મૂજબ તેમની પાછળ પડવું એજ લાભ દાયક છે. હમણાં ચુપચાપ તેનો પીછો કરવાથી મેકેયર તથા નાના-સાહેબ અત્યારે ક્યાં છે; એ ખાખતનો પણ પત્તો મળી શકે તેમ છે. તેમને અહિંયાં આવવાનો અવશ્ય કાંઈક ગૂઢ ઉદ્દેશ્ય છુપાયો હશે. ”

લક્ષમણ:—“ જો આપની ઇચ્છા હોય તો, જરા 'સંશુર કરો. અમે જો જણા તેમની પાછળ પડીશું. ”

હું લક્ષમણના કહેવાનુસાર ત્યાંજ અટકી ગયો. અબ્દુલ તથા તેના અનુચરો જ્યાં સૂતા હતા, તેની પાસેજ એક વૃક્ષની નીચે અમે સૂઈ ગયા. આંખ મીંચી નહિ; પરંતુ અમે ઉંઘનું બહાનું કરીને તેમનાં કામો જોવા લાગ્યા.

રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી તે યોળીના ત્રણ સંન્યાસીઓ જંગ-લમાંથી બહાર નીકળ્યા. લક્ષમણને ત્યાંજ રહેવાનો ઈશારો કરીને હું ત્યાંથી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પ્રથમ તેઓ કાનપૂર શહેરમાં પેઠા અને એક મોટા મકાનની રહામે ઉભા રહીને કાંઈક ઇશારા કરવા લાગ્યા. થોડીક વાર પછી તે મકાનનો દરવાજો ઉઘડ્યો અને અંદરથી કેટલાંક માણસો બહાર આવીને તેમની રહામે ઉભાં રહ્યાં, તેઓમાં જે વાતચીત થઈ તે હું સાંભળી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી તે લોકો તે મકાનમાં પેઠા, અને હું પણ ત્યાં ઉભો ઉભો તેમના નિકળવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

અર્ધા કલાક પછી ત્રણ સંન્યાસીઓ તથા ખીજાં કેટલાંક માણસો તે મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યાં અને પૂર્વ તરફ ગયાં. આ સમયે આકાશ મેઘાચ્છન્ન થઈ રહ્યું હતું. એ અંધકારમયી રજનીમાં અંધકારને ભેદીને કાઈ મનુષ્યને જોવું એ મનુષ્યની દષ્ટિ—શક્તિને માટે અસાધ્ય થઈ રહ્યું હતું. હું માત્ર તેમના પગના શબ્દના આધારે ચાલ્યો જતો હતો.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ

નાનાસાહેબનો સંકેતશબ્દ—“ આવેરતા ”

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

× × × × ×
રાત્રિના બે વાગી ગયા હતા. હું ઉતાવળથી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો. મેદાન એકદમ ઓળંગી ગયા હતા. પાસેજ એક ગામ જણાતું હતું અને એક બે માણસોના અવાજ પણ સંભળાતા હતા. હવે મેં પિસ્તોલ લઈ લીધી અને સંભાળીને ચાલવા માંડ્યું. થોડી વારમાં અમે લોહિા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા.

શત્રુઓ ગામ ઓળંગીને પુનઃ ઉજ્જડ મેદાનમાં આગળ વધ્યા. અહિંયાં તેઓ અણુચિંતબધા ડોણુ જાણુ કયાંય અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેમનો કાંઈ પતો ન મળ્યો.

એકાએક મારી સમેજ મેદાનમાં એક દીપક સળગી ઉડ્યો અને તે સાથેજ બન્દૂકના શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. ઘટના જાણવા માટે હું એક વૃક્ષની ઓટમાં છૂપાઈને ઉભો રહ્યો. યરાયર એજ વખતે ગામમાંથી નિકળેલા કેટલાંક માણસો વાતો કરતાં કરતાં મારી આગળથી ચાલ્યાં ગયાં. તેઓમાં આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ રહી હતી.

પ્રથમ પુરૂષે કહ્યું:—“ બન્દૂક કયી બામ્બેથી છૂટી વાર ? ”

બીજાએ કહ્યું:—“ આ મેદાનમાંથી. ”

ત્રીજો બોલ્યો—“ કદાપિ તે લોહિા હોય નહિ. જો તેઓ હશે તો આપણે વિપદમાં આવશું પરશે. ”

બીજાએ કહ્યું—“ કદી નહિ, આ સર્વે મંકેયરની ટાળીવાળા છે. આજ રાત્રે તેઓ આવવાના હતા. આજેજ નાનાસાહેબનો પત્ર મને મળ્યો છે. ”

પહેલો:—“ ધીમે ધીમે જોલો. અંગ્રેજોના જનરલે આપણી પાછળ પડ્યા છે. ”

વાત કરતા કરતા તે લોહિા દૂર ચાલ્યા ગયા, તેથી પુનઃ તેમની વાત સંભળી શકાઈ નહિ. હવે હું વૃક્ષ પાછળથી નીકળીને સહજ આગળ ગયો. પ્રથમ નિકળેલાં માણસો સહ આગળ જઈને એક

વૃક્ષ તળે ઉભા રહ્યા. એ વૃક્ષની નીચે ખીજું કોઇ નહોતું. હું પણ ધણીજ સાવધાનીથી તેમની પાછળ ઉભો રહ્યો.

થોડીવાર પછી તેમાંના એક જણે સીટી વગાડી. તેણે દસ મિનિટસુધી સીટી વગાડી; પરંતુ કાંઈપણ ઉત્તર ન મળ્યો. લગભગ વીસ મિનિટ પછી ફટકેક દૂરથી સીટીનો અવાજ સંભળાયો. હું સમજી ગયો કે, મેંકેયરનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે. થોડી વાર પછી તેઓમાં અરસપરસ વાતો થવા લાગી. ગળામાંથી નીકળતા શબ્દો સાંભળીને મને જણાયું કે એ અબદુલ છે. પરંતુ મેંકેયરનો શબ્દ સંભળાયો નહિ.

તેઓમાંના એક જણ બોલી ઉઠ્યો:—“ અમે લોકો તમારી રાહ ધણી વારથી જોઈ રહ્યા છીએ, તમે લોકો આટલા બધા મોડા કેમ આવ્યા વાર ? ”

અબ્દુલ:—“ હું નાનાસાહેબની રાહ જોઈ રહ્યો છું. તેણે પણ અત્યારે આવવાનો વાવદો કર્યો હતો. તેણે કહ્યું છે કે જો હું પોતે ન આવી શકું તો એક માણસને મોકલી આપીશ. તેને મેંકેયરની સાથે મેળવી આપજો. તે માણસ જ તેને યોગ્ય સ્થળે લઈ જશે. ”

ખીજા માણસે કહ્યું:—“ ત્યારે અમારી શી દશા થશે ? અંગ્રેજોના જાસૂસ હંમેશાં અમારી પાછળ ફર્યા કરે છે. અમને ક્યારે ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેશે તેનો શો નિર્ધાર છે ? અમે હંમેશાં મેંકેયરની રાહ જોયા કરીએ છીએ. આજે જો તેની મુલાકાત નહિ થાય તો પછી અમે તેની રાહ જોઈશું નહિ. અમે આમ તેમ ચાલ્યા જઈશું. ”

અબ્દુલ:—“ તમારા કરતાં વિશેષ કોઈ મારા ઉપરજ અંગ્રેજ લોકો ધરાવે છે. મને પકડવા માટે સેંકડો રૂપિયાનું હંમેશાં ખર્ચ કરવામાં આવે છે. દુષ્ટ રામપાલ, નાના પ્રકારની બાજીઓ ખેલ્યા કરે છે. મેંકેયરને માટે હું આજ સુધી અનેક પ્રકારના વેશમાં ફટલેક સ્થળે ધુમી આવ્યો છું. હું આજ તેને અહિંથી ખસેડીને ઝાંસી લઈ જઈશ. ”

પ્રથમ પુરૂષે કહ્યું:—“ તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ. અમે લોકો પણ કોઈ પણ રીતે અહિંથી નહાસી જઈશું. વાર, આજે જો નાનાને ત્યાંથી જાસૂસ આવશે તો તમે તેને શી રીતે ઓળખી શકશો ?

અબ્દુલ:—“ નાનાએ લખ્યું છે કે, જે આવે તેને મારો સં-

કેત શબ્દ પૂછી લેજો. જો તે ‘આવેસ્તા’ કહે તો ચોક્કસ જાણજો કે એ મારોજ દૂત છે.”

તેની ઉક્ત વાતો સાંભળીને હું ધણોજ પ્રસન્ન થયો. આવો સુયોગ છોડવો અનુચિત હતો. મને જણાયું કે આટલા દિવસની મહેનતના પરિણામે મંકેયરને પકડી શકાશે. આવી મનોહર આશાથી મારું હૃદય આનંદના આવેશમાં આવીને નૃત્ય કરવા લાગ્યું. ત્યાર પછી હું ત્યાંથી બહાર નિકળ્યો અને તેજ વખતે પોશાક બદલીને તેની પાસે ગયો. મને જોતાંની સાથેજ અબ્દુલ મારી પાસે આવી મારા માથાપર બન્દૂકનું નિશાન તાકીને બોલ્યો કે:—“શયતાન તું કાણ છે?”

હું નિર્ભય થઇને બોલ્યો—“ગુસ્સે ન થાઓ, હું નાનાસાહેબ પાસેથી આવ્યો છું.”

અબ્દુલ: “ના, તું અગ્નેનો જસૂસ છે.”

મેં હસીને કહ્યું:—“આપ શું દીવાના બની ગયા છો! હું નાના સાહેબનો વિશ્વાસુ માણસ છું. મંકેયરને તેડવા માટે આવ્યો છું. તેઓ તેની રાહ જોઇ રહ્યા છે; મને સત્તર મંકેયરની પાસે લઇ જાઓ.”

અબ્દુલ:—જો તું નાનાસાહેબનો માણસ છે, તો તેનો સાંકેતિક શબ્દ શું છે તે કહે જોઇએ વાર?”

મેં પુનઃ હસીને કહ્યું:—“આવેસ્તા.”

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ

મારી સહામે—પ્રખ્યાત ન્ય લૂટારો મંકેયર

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા.

x x x x x

મારા મુખમાંથી “આવેસ્તા” શબ્દ સાંભળતાંજ અબ્દુલના ક્રોધાન્વિત મુખે શાન્ત લાવ ધારણ કર્યો. તે મને ધીમેથી વૃક્ષની છાયામાં લઇ ગયો. તે વૃક્ષ તજે બીજાં જેટલાં માણસો હતાં તે સર્વેએ મને ઘેરી લીધો.

મેં હસીને અબ્દુલને કહ્યું:--“ આજે જે નાનાસાહેબે એ શબ્દ ન બતાવ્યો હોત, તો તમારા જેવા વીરોના હાથથી મારા પ્રાણ અવશ્ય વિસર્જન થઈ જાત. ચાલો હવે મને મેંકેયરની પાસે લઈ જાઓ. નાનાસાહેબ મેંકેયરને માટેજ અઘાપિ અન્યસ્થજો જઈ શક્યા નથી. તેમની ઇચ્છા પણ એવી છે કે, મેંકેયર કોઈ પણ રીતે આ દેશમાંથી ચાલ્યો આવે.

અબ્દુલ:--“ હવે મને તમારા પર કાંઈપણ શક નથી, ચાલો હું તમને મેંકેયરની પાસે લઈ જાઉં; પરંતુ એક વાત પૂછું છું, કે શું મેંકેયરના સિવાય બીજા કોઈ પણ માણસને તમારે સાથે લઈ જવો છે કે ?”

મેં વિચાર્યું કે:--જો મેંકેયર એકલોજ આવે તો સારું નહિતો તેને કેદ કરવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડશે. મેં અબ્દુલને કહ્યું:--“નાનાસાહેબની આજ્ઞા માત્ર મેંકેયરનેજ સાથે લઈ આવવાની છે, બીજા કોઈને લઈ આવવા માટે તેમણે મને કાંઈ કહ્યું નથી માટે હું બીજા કોઈને લઈ જઈ શકીશ નહિ. તેમણે સખ્ત હુકમ કર્યો છે કે, આ કાર્ય ધણીજ સાવધાનીથી કરજો.”

અબ્દુલ:--વાર, હું પણ તમારી સાથે આવું તો તેમાં તમને કાંઈ હરકત છે.

મેં વિચાર્યું કે:--પ્રથમ તો મેંકેયરને પકડવોજ મુશ્કેલ છે, અને વળી, અબ્દુલ જેવા બળવાન અને પ્રપંચી પાપીના રહેવાથી એ કાર્ય પુર્ણ કરતાં વિશેષ મુશ્કેલી નડશે. માટે અબ્દુલ મારો સાથે ન આવે એજ લાભદાયક છે. પરંતુ જો આ વખતે પણ અનિચ્છા દર્શાવીશ, તો તેને શક પડ્યા સિવાય રહેશે નહિ. અને બીજી બાજુએ વિચાર્યું કે વિશેષ વિલંબ કરવાથી કદાચિત્ નાના સાહેબ અથવા તો તેનો દૂત આવી લાગશે, તો મારી સર્વ બાજુ ઉઘી વળી જશે. આ પ્રમાણે સર્વ વિચાર કરીને મેં અબ્દુલને કહ્યું કે:--
“ નાના સાહેબે મને ચેતવણી આપી છે કે, આપ મેંકેયરના ખાસ વિશ્વાસુ અને પ્રિયપાત્ર છો. તેમ છતાં જો આપ આવવા ધારતા હો, તો ભલે. હું નાના સાહેબને આગળથી જાણને સમાચાર આપું છું. આપ મેંકેયરને લઈને સત્વર આવો. ”

છેલ્લું વાક્ય અબ્દુલના ચિત્તપર મારો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે જ મેં કહ્યું હતું. મારી આ વાત સાંભળવાથી અબ્દુલના મનનો

શક હર થયો, તે બોલી ઉઠ્યો કે; — “ ના, ના, મારે આવવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

એવામાં એક મનુષ્યે અબ્દુલને દૂર લઈ જઈને કેટલીક વાત-ચીત કરી. અબ્દુલે પાછા આગીને મને કહ્યું; “ તમારા પર હવે મને કાંઈ પણ શક નથી, પરંતુ તમે તમારું નામ તો કહો. ”

મેં હસીને કહ્યું; “ એમાં શું હરકત છે, મારું નામ સદા-શિવરાવ છે અને નાનાસાહેબ મારા મામા છે. હુંજ તેમની સર્વ કાર્યવ્યવસ્થા કર્યા કરું છું. ”

ત્યાર બાદ અબ્દુલ મને કાંઈ પણ કહ્યા કારણે સિવાય પોતાના માણુમોને કહેવા લાગ્યો કે; “ તમે લોકો હમણાં મારી સાથે મેંકેયર પાસે ચાલો, તેના દ્વારાજ નાના સાહેબની પાસે તમારા સમાચાર મોકલીશ. કાલે સદાસિવ તેનો ઉત્તર લાવી દેશે, ત્યાર પછી તમારી મરજી પ્રમાણુ કરજો. ”

એમ કહીને અબ્દુલ આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો, અને હું તથા બીજાં માણુસો પણ તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં.

લગલગ અર્ધા કલાક પછી એક સામાન્ય જંગલમાં અમે લોકો પેઠા. આ સમયે રાત્રિના ત્રણ વાગી ગયા હતા. જંગલમાં જઈને અબ્દુલે મને કહ્યું; “ અહિં તમારી સાથે સહજ કઠોર વ્યવહાર કરવામાં આવશે. આશા છે, કે આપ તે બદલ ક્ષમા કરશો. ”

મેં અચંબા પામીને કહ્યું; “ કેવી રીતે કઠોર વ્યવહાર કરવામાં આવશે વાર ? ”

અબ્દુલ; “ નિયમાનુસાર આપની આંખો પર પાટા બાંધીને મુકરર જગાએ લઈ જવા પડશે. એ કાર્ય કઠોર હોવા છતાં પણ હું તે કરવાને બંધાયેલો છું, કેમકે મેંકેયરની એવી સખ્ત આજ્ઞા છે. ”

મેં કહ્યું; “ એમાં મને કાંઈ હરકત નથી. પરંતુ હું પ્રથમ એમ બાણુવા માગુ છું કે મારા પર તમને કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ તો નથી ને ? જો કાંઈ પણ સંદેહ હોય તો હું નાના સાહેબ પાસે પાછો ચાલ્યો જાઉં. ”

અબ્દુલ; — “ ના, રે ના ! મને તો જરાપણ શક નથી. પરંતુ હું મેંકેયરની આજ્ઞાનુસાર કામ કરું છું. તેનો ભંગ કરવાથી ગરબડ મચવાનો સંભવ છે, અને તેથી નાનાસાહેબ પણ નારાજ થાય તેમ છે. ”

મેં ઘણા સાહસથી તેની વાત માની લીધી. ત્યાર પછી અ-
ખુલે એક રમાત્રથી મારી આંખો ખાંચી લીધી. લગભગ ત્રીસ મિ-
નિટ સુધી આવી સ્થિતિમાં હું ચાલ્યો ગયો, ત્યાર પાઠ મારી આં-
ખો ઉઘાડી દીધી. મેં જોયું કે ઘનધોર જંગલમાં એક ઝૂંપડી
સામે હું ઉભેલો છું, અખુલ ધીરે-ધીરે તે ઝૂંપડીના દરવાજા પર
ધક્કા દેવા લાગ્યો.

અંદરથી અવાજ થયો કે: “ કાણ છે? ”

અખુલે ઉત્તર આપ્યો કે: “ દરવાજો ઉઘાડો હું પાછો
આવ્યો છું ”

તત્કાળાત્ ઝૂંપડીનું બારણું ઉઘડી ગયું. અમે સઘળા અંદર
પેકા. ત્યાં જોયું કે ઝૂંપડીમાં એક સાધારણ ન્હાનો જેવો દીવો
સગળી રહ્યો હતો અને એક ન્હાતકડા ખાટલા પર વિખ્યાત ફ્રેંચ
લૂંટારો મકેયર બેઠો હતો.

અખુલે મકેયરને કહ્યું કે: “ નાના સાહેબ પામેથી આ
માણસ આવ્યો છે. તેનું નામ સદાશિવરાવ છે અને સગપણમાં એ
તેનો ભાણેજ થાય છે. અમારો સાંકેતિક શબ્દ પણ તેણે બતાવ્યો
છે. નાનાની આજ્ઞાનુસાર અત્યારે આપને તેની સાથે જવું પડશે,
વિશ્વંજ કરવાથી વિપદ આવવાની સંભાવના છે.”

અખુલની વાતો સાંભળીને મકેયરે મને પોતાની રહામે બેસ-
વાનું કહ્યું.

ગરાયર આજ સમયે બીજા બાબુએથી કોઈક મારો બતાવેલો
ઇશારો કર્યો. તત્કાળાત્ હું સમજી ગયો કે, લક્ષ્મણ પણ અહિં
આવી પહોંચ્યો છે.

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ

મકેયર સૈન્ય સહિત સપડાયો

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

+ + + + +
* પછી વિશ્વંજ કર્યા સિવાય ઇશારાથી મેં લક્ષ્મણને ઉત્તર આપી
દીધો અને જણાવ્યું કે સત્વર કાર્ય સમાપ્ત કરો, હવે વિશ્વંજ
કરવાની જરૂર નથી.

મારા તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ જોઈને મેંકેયરે અબ્દુલને કહ્યું:
“ અબ્દુલ! આ માણસે સચળી વાતો તો કહી; પરંતુ હજી પણ
મને તેના પર શક પડે છે. તમે શું ધારો છો ? ”

અબ્દુલ! “ શત્રુઓએ જ્યારે તદ્દન પુકાળ પકડી છે, ત્યારે
અપરિચિત મનુષ્યને જોઈને શક પડે તો તે સ્વાભાવિકજ છે. ”

મેંકેયર: “ મારો શક સત્ય છે અથવા મિથ્યા છે, તે સંબંધમાં
હું કંઈ કહી શકતો નથી, પણ એકવાર તેની તપાસ તો કરી લ્યો. ”

હવે હું સંકેટમાં સપડાયો. લક્ષમણના આવવાની લાલસાથી હું
વારંવાર દરવાજા તરફ જોવા લાગ્યો. તેના ઉપર મને ધણીજ ક્રોધ
ચડ્યો, તે સમયે અબ્દુલે મારો હાથ પકડીને ખેંચ્યો.

મેં ગુસ્સે થઈને તેને કહ્યું: “ હજી પણ તમને મારા પર વિશ્વાસ
ન આવતો હોય, તો હું ચાલ્યો જાઉં. ”

મેંકેયર બોલ્યો: “ તમારી પરીક્ષા કર્યા સિવાય હું તમને
છોડી શકીશ નહિ. તમારો અવાજ પરિચયી જણાય છે. તેથી
તમારી સહજમાં પરીક્ષા થશે નહિ, માટે બરાબર પરીક્ષા કરવા દે. ”

મેં કહ્યું: “ મેં આપનો સાંકેતિક શબ્દ સંભળાવ્યો, જે શ-
બ્દને આપના સૈન્યના માણસો સિવાય ખીજું કોઈ જાણતું નથી.
તેમ છતાં પણ આપને વિશ્વાસ આવતો નથી ? ”

મેંકેયરે અબ્દુલને કહ્યું કે: “ સર્વથી પ્રથમ એની દાઢી અને
મસ્તકના વાળ ખેંચી જુઓ કે, એ નક્કી તો નથી ને? ત્યાર
પછી શરીર ધોધ જુઓ, કે કંઈ રંગ તો લગાવ્યો નથી ? ”

શરીર ધોવાની વાત સાંભળીને હું ગભરાઈ ગયો. કેમકે તે
ધોવાથી મૂળ રંગ જણાઈ આવે તેમ હતું. તદ્દુપરાંત એક આશંકાનું
કારણ એ હતું કે, લક્ષમણ હજી સુધી આવ્યો નહોતો.

મેંકેયરની આજ્ઞાનુસાર અબ્દુલે મારી દાઢી અને કેશ પકડીને
જોરથી ખેંચ્યા, પરંતુ દાઢી મૂકીને સખ્ત બાંધી લીધેલાં હોવાથી
તે ઉખડી શક્યાં નહિ. અબ્દુલને દાઢી પર જરા પણ ચંદો ન
રહ્યો. આ સમયે મને ધણીજ રીસ ચડી. મનમાં એવા વિચાર
આવવા લાગ્યા કે, એકજ ગોળીથી એનું મસ્તક ઉડાવી દઉં,
પરંતુ હજીસુધી લક્ષમણપ્રસાદ આવ્યો નહતો, તેથી હું ક્રોધને
દબાવે ને ચુપચાપ સચળી વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

અબ્દુલે કહ્યું:—“ દાદો અને વાળ તો નક્કી નથી, પણ હવે તેનું શરીર ઘોતું જોઇએ. ”

હું ભારે ચુંચવણમાં આવી પડ્યો, અબ્દુલ જગ લઇને આવી લાગ્યો, આ સમયે અચાનક મને એક વાત યાદ આવી ગઇ. લક્ષ્મણપ્રસાદ સાથે મારો ઠરાવ હતો કે જ્યારે જરૂર પડશે, ત્યારે તેને સીટી દઈ હું બોલાવી લઇશ. અત્યાર સુધી એમજ થયા કરતું હતું. મેં વિચાર્યું કે, લક્ષ્મણ જરૂર મારા સંકેતનીજ રાહ જોઇ રહ્યો હશે. આ સમયે મેં મોંમાં આંગળી નાંખીને સીટી વગાડી. સીટી સાંભળતાંજ મૈકેયર ધગ્ગીજ ત્વરાથી ઉડ્યો અને પિસ્તોલ લઇને મારી પાસે આવી પહોંચ્યો; અબ્દુલ પાણીનો લોટા ફેંકી દીધને, છરો લઇ દોડ્યો અગ્યો તથા મારા શરીરને વાગી પડ્યો. પરંતુ મેં ક્ષણમાત્રમાં તરણાની પેડે તેને દૂર ફેંકી દીધો, ખીજ વાર હું મૈકેયરના પર ધસ્યો અને તેને પણ થોડીવારમાં બૂતગશાયી કર્યો. તેની પિસ્તોલમાંથી ગોળી નીકળી દિવાલ વિધીને ખહાર ચાલી ગઇ. તે ઉડવા ધારતો હતો એવામાં મેં તેને પુનઃ પછાડી દીધો, એટલે તે બેહોશ થઇને જમીન પર ઢગી પડ્યો.

આ સમયે લક્ષ્મણપ્રસાદે ત્યાં આવીને અબ્દુલ તથા તેના સાથીઓને ત્રણીજ ઉતાવળથી આંધી લીધા અને મેં પણ મૈકેયરના હાથ આંધીને તેને સાવધાન કર્યો.

મારી આંખોમાં ધુળ નાંખીને મૈકેયર અનેક વાર છટકી ગયો હતો, પરંતુ આજે તે નહાસી શકે નહિ, એને માટે પણ મેં બંદોબસ્ત કરી લીધો. તેના ખીસામાંથી એક પત્ર, એક વિષની શિશિ અને એક રીપ્રાફર મળી આવી.

શ્રુખત્રાગદ્ધ સિંહની પેડે ગર્જના કરીને મૈકેયર બોલ્યો:—
“ મેં જે ધાર્યું હતું તેજ થયું.

મેં કહ્યું: “ કેમ મૈકેયર? હવે પુનઃ નહાસી જવાની ચેષ્ટા કરી શકશે કે? ” મૈકેયર: “ હવે નહાસીને શું કરીશ? પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થવુંજ જોઇએ. હૃદયમાં જે ભૂયંકર આનુતાપાનળ હંમેશને માટે સંગળી રહ્યો હતો તે શી રીતે હોત્રાઇ શકે વાર? ”

મેં કહ્યું: “ પૂર્વકૃત પાપોને માટે ઇશ્વર પાસેથી ક્ષમા માગો. ”

મૈકેયર: “ અચાનક પાપોને માટે ક્ષમા નથી. તેને તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. ”

જેનું આખું જીવન પાપકર્મમાં લિપ્ત રહ્યું હતું, પાપ કાર્યજ જેના જીવનનું મહાવ્રત હતું, જે પાપમાંજ સુખ માનતો હતો. પાપાનુકાન કરતાં કરતાં જેનું હૃદય પથ્થરથી પણ કઠોર થઇ ગયું હતું, હેલનના સમાન સ્વર્ગીય કુસુમને મારતી વેળાએ જેનું હૃદય ક્ષણવારને માટે પણ વિચલિત થયું નહોતું; અનેક અજાણ્યોનો, નિર્દોષ બાળકનો અને વાંક વિનાના વૃદ્ધોનો વધ કરતી વેળાએ જેનું અંતઃકરણ લેશ માત્ર પણ પિગળ્યું નહોતું, જે સાક્ષાત્ પાપનીજ પ્રતિમા હતી, તેજ મેંકેયરની આંખમાંથી આજે કાણુ બળે શી રીતે આંસૂની ધારા વહેવા લાગી.

પંચદશ પરિચ્છેદ

પાપનો પશ્ચાત્તાપ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

કાનપૂર સેન્ટ્રલ જેલમાં ક્રાન્સનો લયાનક લૂંટારો રૉમટ્ મેંકેયર લોહાની સાંકળોથી જકડાઈને પડેલો છે. અઝદુલ તથા તેના સોમતીઓ પણ તે જેલના બીજા ઓરડામાં કેદ થયેલા છે. કાનપૂરમાં આ બનાવોએ ભારે ચળવળ મચાવી દીધી છે. આ દિવસે લોર્ડ કેનિંગનો નિમ્નલિખિત ટેલિગ્રામ મારી પાસે આવ્યો.

“ આપને લાખોવાર ધન્યવાદ ઘટે છે ! આપે બ્રિટિશ રાજ્યની ધણી ખરી રક્ષા કરી છે ! હિન્દુઓ અને ક્રેન્ચોના મેળાપથી વિગમ વિપદ આવવાની સમ્ભાવના હતી. આજે મેં આ સર્વ હકીકત ગવર્નમેન્ટની પાસે વિદિત કરી દીધી છે. તાતિયા ટોપીપર આપ હંમેશાં નજર રાખતા રહેજો. અમે લોકો મેંકેયરના કરતાં તેનાથી વિશેષ ડરીએ છીએ.

સિપાહી—વિદ્રોહ કાનપૂરમાંથી નાશુદ થઇ ગયો. ચારે તરફ થોડી ધણી શાન્તિ છવાઇ ગઇ. હંમેશાં મારી પાસે એવા સમાચાર મળતા હતા કે, મધ્ય પ્રાંતમાં જઇને તાતિયા ટોપીએ લખંકર મહા યુદ્ધની તૈયારી કરી દીધી છે, પરંતુ રૉમટ્ મેંકેયરના જીવન-અભિનયનો અંતિમ પ્રદાક્ષેપ જોયા સિવાય મારાથી જવાય તેમ નહોતું.

આજે ગાર્ડન સાહેબને મળવા ગયો. તેમને દિવાનખાનામાં મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ હજી સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા. તેમની ઘેઝઘા કાંઈક ઓછી થઈ ગઈ હતી. તેથી મને જોતાંજ તેમણે સ્નેહથી પોતાની પાસે બેસાડ્યો.

મેં પૂછ્યું;—“આપની તબીયત કેવી છે?”

ગાર્ડન;—“હવે કાંઈક સારો છું, રોગ ઓછો થવા લાગ્યો છે.”

મેં કહ્યું;—“મેંકેયરના પકડાઈ જવાના સમાચાર સાંભળ્યા કે?”

ગાર્ડન;—“હા, રોજ તે સમાચાર આજે મને કહ્યા છે.”

આ સમયે ગાર્ડનના મુખ પર વિષાદની છાયા છવાઈ રહી હતી, હું તેનું કારણ સમજી જવાથી બોલી ઉઠ્યો કે;—“પોતાના કરેલાં પાપોને માટે મેંકેયર પશ્ચાતાપ કરી રહ્યો છે.”

ગાર્ડન: “તેના હૃદયમાં પશ્ચાતાપ?”

મેં: “હા, તેના હૃદયમાં પણ અનુતાપાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે.”

ગાર્ડન:—“ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત છે! ઇશ્વર કયી વેળાએ શું કરે છે; તે જાણવાને કાણ શક્તિમાન છે? શું હું તેને એકવાર મળી શકું તેમ છું?”

મેં:—“હા આજેજ આપને તેની પાસે તેડી જઈશ.”

હું એટલું કહીને લાંથી વિદાય થયો. નીચે રાક્ષનો મેળાપ થયો. તે ગોલી:—“અપરાધીને ક્ષમા કરી એજ ખરું મનુષ્યત્વ છે. આપ યત્ન કરીને પણ તેને ફાંસીએ ચડતો જવાવજો.”

મેં:—“એ વાતે તો ન્યાયાધિશના હાથમાં છે.”

રાક્ષ:—“વિચારક જજજ હેમીલ્ટન સાથે મારો પરિચય છે. હું તેમના પગ પકડીને તેના પ્રાણની મિત્તા માગીશ. દ્વિપાન્તર મોકલવો એજ તેને માટે યોગ્ય દંડ થશે, અને પછી ન્યાયના છેલ્લા દિવસે ઇશ્વર જ કરે તે ખરું!”

મેં:—“તમારા પિતા આજે મેંકેયરને મળવા ધારે છે. મેં પણ બપોરે તેની પાસે તેમને લઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.”

રાક્ષ:—“તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી એવોજ મારો મત છે, ડોક્ટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જે વખતે તેની જેરી ઇચ્છા થાય, તે સર્વેને પૂર્ણ કરવી.”

મેં: “પરંતુ મને લય ઉપજે છે કે, મેંકેયરને જોઇને વખતે પ્રથમની વાત યાદ આવી જશે અને તેથી તેનો રોગ વધી જશે.”

રોઝ:—“ હું હમણાં ડૉક્ટરને આ વિષયમાં પૂછીશ અને તેમનો જે મત હશે તે આપને જણાવીશ. ”

મેં:—“ હું પણ રેસીડેન્ટના ડૉક્ટરને પૂછીશ. સરજનન સ્ટીફન ક્યાં છે? તેની સાથે મારી મુલાકાત થઈ નથી. ”

રોઝ:—“ તેઓ જ્યોર્જ હેમિલ્ટનને મળવા ગયેલા છે. સત્વર પાછા આવશે. ” ત્રણ વાગ્યે હું રેસીડેન્ટના ડૉક્ટર જોજફ ફેલ્ટને મળ્યો અને તેને ગાર્ડનના સંબંધમાં પૂછ્યું હતું:—“ તેણે કહ્યું હતું કે, બન્ને બાળુએ સંકટ જ છે. જે મેંકયર સાથે મુલાકાત કરવામાં નહિ આવે, તો પણ રોગ વધી જશે અને મળવા પછી પણ પ્રથમની વાતોનું સ્મરણ થવાથી હાનિ થવાનો સંભવ છે. ”

ધણાજ સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા બાદ ગાર્ડનને મેંકયરની મુલાકાત કરાવવાનોજ ઠરાવ થયો. ”

ચાર વાગ્યે હું ઘર તરફ આવ્યો. અહિંયાં રોઝનો એક પત્ર મળ્યો. તેમાં પણ ગાર્ડનને મેંકયર સાથે મેળવવાનીજ ડૉક્ટરોએ સલાહ આપી છે; એમ કહ્યું હતું.

હું ગાડી કરીને ગાર્ડનના મકાન પર પહોંચ્યો. ત્યાં સર્વે ઉપસ્થિત હતા.

ગાર્ડન, સ્ટીફન, રોઝ તથા હું વિગેરે સેન્ટ્રલ જેલમાં રૉગર્ટ મેંકયરને મળવા ગયા.

અમે સઘળા સેન્ટ્રલ જેલમાં પહોંચ્યા અને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની આજ્ઞા લઈને અંદર દાખલ થયા. જણાયું કે, જાણે અમે લોકો એક બીજાજ દુનિયામાં આવી પહોંચ્યા છીએ. સેંકડો અપરાધી અહિંયાં દણ્ડનો બોઝો લાદીને કઠિન પરિશ્રમમાં ગુંથાયલા જણાતા હતા. જે કેદીઓ થાકીને થોડા વિશ્રામને માટે પહેરાવાળાની તરફ કંઈક દૃષ્ટિ જોતા હતા, તેઓ સોડીનો માર ખાતા હતા. ”

ગાર્ડને આવી સ્થિતિ જોઈને મૃદુ સ્વરે મને કહ્યું:—રામપાલ-સિંહ! મેંકયર પણ આ સઘળાની માફક માર ખાતો હશે ? ”

મેં: “ના, તેનો ન્યાય હજી થયો નથી, અને કાંઈ દણ્ડ પણ મળ્યો નથી. માટે તેના પર આવો નિષ્કુર વ્યવહાર ચલાવવામાં આવતો નથી.

ચાર પછી અમે લોકો મેંકયર જે આરડામાં રૂદ્ધ હતો તે

ઔરડા તરફ ચાલ્યા. એ ઔરડો જોઈના એક એકાન્ત ભાગમાં હતો. અહિંયાં સહજમાં કાંઈ આવી શકે તેમ નહોતું.

અમે લોકો આ એકાન્ત કારાગારની સમક્ષ ઉભા રહીને અંદર એક અપૂર્વ દૃશ્ય જોવા લાગ્યા. ત્યાં આગળ જોયું કે, કઠિન હૃદય કે જે કદી ધર્મનો સ્વાદ ન લેતાં નિરંતર પાપમાંજ વ્યસ્ત રહેતું હતું તે હૃદય આજે એકાએક બદલાઈ ગયું છે. આજે તે નરાધમ— પાપાત્મા મેકેયર તનમનથી સર્વવ્યાપી અંતર્યામી વિશ્વ નિયંતા પરમાત્માની પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે.”

લગભગ અર્ધા કલાક સુધી અમે લોકો સુપચાપ ત્યાં ઉભા રહ્યા, પરંતુ મેકેયરના યોગનો ભંગ ન થયો. પાપીને માટે ધર્મનો પ્રથમ ઉત્સવ ધણોજ મધુર હોય છે ! મેકેયરની અંતર—રસના (જીભ) આ સમયે તેજ ધર્મના આસ્વાદનમાં વ્યસ્ત હતી. તેને તે સ્વર્ગીય સમાધિમાંથી જાગ્રત કરાવવાનું સાહસ અમારા કોઈપણ થઈ શક્યું નહિ. ”

ષોડષ પરિચ્છેદ

‘પાપનું’ પ્રાપ્તશ્વિત

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

x x x x x

કેટલીક વાર પછી તેના યોગનો ભંગ થયો. તેણે અમારા તરફ ફરીને જોયું. તેના બન્ને પગ લોઢાની મજબૂત અને ભારે સાંકળોથી જકડાયેલા હતા. તે ધણી કષ્ટથી ઉઠીને ઉભો થયો અને ધણીવાર સુધી કંઈ દૃષ્ટિથી અમારા તરફ જોઈ રહ્યો.

• મેં કહ્યું:—“ મેકેયર ! ગાર્ડન, રોઝ અને રટીફન તમને મળવા આવ્યા છે. ”

મારી વાત સાંભળીને તે હાથ જોડીને બોલ્યો:—“ તમે બધા

દેવતા છો. જો તમે ક્ષમા નહિ કરો, તો આ મહાપાપીનું રક્ત ઇશ્વર સુધી પહોંચી શકશે નહિ. ”

ગાર્ડન તેના કંઈય વચન સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો:—“ મેંકયર ? મેં તમારા આત્માના પરિવર્તનને માટે ઇશ્વર પાસે અનેકવાર પ્રાર્થના કરી છે ! તે માટે હું તેમને સે કડોવાર ધન્યવાદ આપું છું. આજે અમે લોકો તમને ક્ષમા કરવા માટેજ અહિં આવ્યા છીએ. તમે નિશ્ચય જાણજો કે, મેં તમને સાચા હૃદયથીજ ક્ષમા કરી છે. ”

ત્યાર પછી મેંકયર, રોઝ અને સ્ટીફનના તરફ ફરીને બોલ્યો: રોઝ અને સ્ટીફન ! મારા દ્વારા તમારા પર ધણુજ અત્યાચાર થયા છે, તે વિતેલી વાતોને વિસરી જઈને આજે તમે પણ મને ક્ષમા આપો. ”

ગાર્ડનના તરફ જોઈને પુનઃ મેંકયર બોલ્યો:—“ મેં તમારું ધણુજ અનિષ્ટ કર્યું છે; પરંતુ તમે ધાર્મિક અને દેવતુલ્ય મનુષ્ય છો, તમે કદીપણ અવજો બદલો નહિજ લો. જીવનના આ શેષ સમયમાં હું તમને દીન પ્રાર્થના કરું છું; પ્રથમ એ કે, તમે ત્રીસ હજારનો જે ચેક મને આગ્રા-એન્કમાં વટાવી લાવવા માટે આપ્યો હતો, તે રામપાણના સાવધ રહેવા છતાં પણ વટાવીને હું રૂપિયા લાવ્યો હતો. તેમાંથી એક પૈસો પણ ખર્ચ્યો નથી. તે સઘળા રૂપિયા, નોટ, જે ઓરડામાં રોઝ કેદ હતી, તેના પશ્ચિમ ભાગના ખૂણામાં એક લોઢાની પેટીમાં રાખ્યા છે, તે રૂપિયા હું તમને પાછા સુપ્રત કરી દઉં છું. જો તમે તે રૂપિયા નહિ લ્યો તો મારા આત્માને કદીપણ શાન્તિ મળી શકશે નહિ. ”

“બીજું એ કે, તે પેટીમાં બીજા પચાસ હજાર રૂપિયાની નોટો પણ રાખેલી છે, તેનું તમે આ કાનપૂર શહેરમાં એક ધર્મ-મંદિર બનાવી દેજો કે, જેમાં સાધારણ લોકો ઇશ્વરની આરાધના કરી શકે. એ મંદિરના દ્વાર પર મોટા મોટા અક્ષરોમાં લખાવી દેજો કે:—

“ પાપી રોબર્ટ મેંકયરે પોતાનાં કરેલાં બચકર પાપોના પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપે આ ધર્મમંદીર બનાવ્યું છે. એ તેના પોતાના ધનથી બનાવ્યું છે, બીજાની હરેલી એક પાઇ પણ તેમાં મેળવી નથી

ગાર્ડને કહ્યું કે:—“ તમારી બીજી યાચના હું પ્રસન્નતાથી પૂર્ણ કરીશ; પરંતુ પહેલી યાચનાને સ્વીકારીશ નહિ જે ધન મેં

તમને દાનમાં આપ્યું છે; તે હું લઈ શકીશ નહીં, અને તેને પાછું લેવામાં હું એક ન્યાય વિરૂદ્ધ કાર્ય માનું છું. ”

મેકયર આંખમાં આંસૂ લાવીને બોલ્યો: “ પાપીનો અંતિમ અનુરોધ અને પ્રાર્થના પણ તમે ન માની. ”

ગાર્ડન ચુપ રહ્યા.

મેકયર પુનઃ બોલ્યો:—“ તે મારું પોતાનું ધન નથી, તે કપટ કરીને મેં એક સમયે તમારી પાસેથી લીધું હતું, તેથી તેના પર હવે મારો કાંઈ પણ અધિકાર નથી. જો તમે કૃપા કરીને તે ધન નહિ લઈ લો, તો મારા અશાન્ત આત્માને કદી પણ શાન્તિ મળી શકશે નહિ. ”

મેકયરની વાતો સાંભળીને રોઝે પોતાના પિતાને કહ્યું: “ આપ રૂપિયા લઈ લ્યો, તેની અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી એ આપણો ધર્મ છે. એ ધન આપણે આપણા કામમાં ન લાવતાં કોઈ સારા કાર્યમાં વાપરી શકીએ તેમ ધીએ. ”

રોઝની વાત સાંભળીને ગાર્ડન કેટલીક વાર સુધી ચુપ રહ્યા. પછી મેકયરને કહ્યું:—“ વાર તમારી પ્રથમ પ્રાર્થના પણ હું પૂર્ણ કરીશ. ઇશ્વરને મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, તેઓ તમારા વ્યથિત આત્માને સત્વર શાન્તિપ્રદાન કરે. ”

ત્યાર પછી ગાર્ડન, સ્ટીફન અને રોઝ આદિ સર્વે નીચા નમીને પોતાના શત્રુ મેકયરના આત્માના કલ્યાણને માટે જગત્પિતાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

બીજા બાબૂએ રોબર્ટ મેકયર પણ ભૂમિને વંદન કરીને ઉપાસનામાં વ્યસ્ત થયો.

આ સમયે આ નશ્વર પાપપૂર્ણ જગતમાં જે સ્વર્ગીય મનો-મુગ્ધકર દ્રશ્ય જણાયું, તે જીવનની શેષ ધડી સુધી હું વિસરી શક્યો નહિ.

ત્યાર પછી અમે લોકો ત્યાંથી વિદાય થયા. ”



સપ્તદશ પરિચ્છેદ

અતીતની સ્મૃતિ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

* * * * *

સન્ધ્યા થઈ ગઈ. વિમળ નીલાકાશમાં અનંત કલાયુક્ત શશંચર પોતાની અસીમ અદ્ભુત સૌન્દર્યમયી જ્યોત્સ્નાથી પુણ્યભૂમિ ભારતને પ્રજ્વલિત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેના સહચર અમંજ્ય તારાગણો પણ મરકટની પેઠે નીત્રવર્ણ આકાશમાં આમ તેમ વિખરાઈને અપૂર્વ છટા દેખાડવા લાગ્યા. દેરી વસુંધરાએ પણ શ્વેત સાડી ધારણ કરીને પોતાના સ્વરૂપનો સુંદર સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો. પરંતુ હું પ્રકૃતિના આવા ચિત્ત-વિમોહક દશ્યને વિશેષ વાર પર્ચિત જોઈ શક્યો નહિ, કારણ કે કાર્યવશ થઈને મારે મારા ધર તરફ જવું પડ્યું.

માર્ગમાં આખા દિવસની ઘટનાઓ એક પછી એક મને યાદ આવવા લાગી, દસ્યુશ્રેષ્ઠ મહાન મંકેયરના હૃદયના પરિવર્તને મને અદ્ભુત અને આશ્ચર્યકારક અભિનવ દશ્ય દેખાડ્યું. ઓહ ! જેનું સમસ્ત જીવન ભયંકર પાપમાં હંમેશાં ક્ષિપ્ત રહ્યું હતું, આજે એજ ભૂમિપર તેના હૃદય તથા જીવનમાં આવું મહાન પરિવર્તન કાણે કરી દીધું ? ધૈર પાપાત્મા પુરૂષનું અંતર પણ પોતાના પાપને માટે કંદન કરીને ઈશ્વરની આરાધનામાં નિમગ્ન થયું, એ જોઈને મને તે અગાધ લીલાયુક્ત ઈશ્વરનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મેં જાણી લીધું કે, ઈશ્વરની કૃપાથી ભયંકર નરાધમ મનુષ્ય પણ સર્વશ્રેષ્ઠ બની શકે છે. ઓહ ! ઈશ્વરની કૃપા, દૈવી અનુકરૂપા અને પૂર્વકૃત કર્મોનાં ફળનું કેવું સુપરિણામ મંકેયરને મળ્યું ? અસ્તુ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો હું ધૈર આવ્યો. આ સમયે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વ્યતીત થઈ ગયો હતો. ગાડીમાંથી ઉતરીને હું જેવો ધરમાં જવા ધારતો હતો, તેવામાં દરવાજાપર મને એક ઉજ્જો પદાર્થ દેખાયો. આશ્ચર્યને વશ થઈ હું તેને ઉઠાવીને ધરમાં ગયો.

એ ઉજળો પદાર્થ તે એક પત્ર હતો, અને મારાજ નામપર લખેલો હતો. પ્રકાશ પાસે લઈ જઈને હું તે વાંચવા લાગ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“પ્રિય રામપાલસિંહ !

‘અમુક આવશ્યક કાર્યને માટે હું દિલ્લીથી કાનપુર આવ્યો છું, તમારું મારું ખાસ જરૂરી કામ છે. આજે રાતના બાર વાગ્યા પછી તમે એકલા મને નાનાસાહેબના ભાંગેલા મહેલ પાસે આવી મળજો.”

શુભાકાંક્ષી—

સંન્યાસી.

એ સંન્યાસી કોણ હશે ? તાતિયા ટોપી તો દિલ્લી ગયા હતા, શું તેઓજ આજે મને મળવા આવ્યા હશે ? અથવા તો કોઈ શત્રુનું નવીન પડયંત્ર તો નહિ હોય !

રાત્રિના બાર વાગી ગયા, પરંતુ હજી પણ હું કાંઈ નક્કી કરી શક્યો નહિ. તેથી એ વિષયની સલાહ લેવા માટે મેં લક્ષમણ-પ્રસાદને બોલાવ્યો.

તેણે જણાવ્યું કે:—“એ શત્રુઓનું નવીન કાવત્રું છે, સંન્યાસી તાતિયા નથી. વિદ્રોહ-ખળવો સમાપ્ત થઈ જવા છતાં તે અહિં શા માટે આવે !

જોકે લક્ષમણની વાત યુક્તિયુક્ત હતી, પરંતુ હું હંમેશાં વિષ-તિની ગોદમાંજ લાલિત-પાલિત થયો હતો ! તો પછી આજે શું તે ભીતિ શૂન્ય આશંકાથી ડરીને એ રહસ્યને એમજ છોડીદઉં ? કદાપિ પત્ર મોકલનાર સંન્યાસી તાતિયા નહોતો, તો પણ એકવાર જોવું તો અવશ્ય જોઈએજ.

હવે હું સ્થિર રહી શક્યો નહિ, છેવટે જવાનું નક્કી કર્યું. સહામે આવેલી વિપદને નિમ્નર્થ થઈને આશ્વિંગન કરવું એવોજ મારો સ્વ-ભાવ અને નિત્યનું કાર્ય હતું. તેથી હું લક્ષમણને સાથે લઈ, ઉપ-યોગી હથિયાર મારાં વસ્ત્રોમાં છુપાવીને નાનાના ભાંગેલા મહેલની પાસે ગયો.

જે વખતે અમે લોકો નાનાના ઉપયુક્ત મહેલની પાસે પહોંચ્યા, તે સમયે રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા, લક્ષમણપ્રસાદને દૂર ઉભો રાખીને હું એકલો નાનાના મહેલની પાસે ગયો.

બાગે શયતાન

જે રાજમહેલ એક સમયે પોતાના ઉંચા મસ્તકથી દશકોના ચિત્તમાં ભય અને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરાવતો હતો, જે રાજપ્રાસાદની બહુમૂલ્ય કારીગીરી અને દુઃપ્રાપ્ય પદાર્થ પાશ્ચાત્ય દેશવાસિઓને આશ્ચર્યમાં નાખતા હતો, તેજ રાજમહેલ આજે સ્તૂપાકાર બનીને માટીના સ્વરૂપમાં પરિણત થઈ રહ્યો હતો ! અહા ! કાળની પણ કેવી કરાળ ગતિ છે.

હું તે મહેલની ચારે બાજુએ ફરી આવ્યો, પરંતું કયાંય કોઈ જણાયું નહિ. વનચર શિયાળ આદિ પ્રાણીઓ, રાત્રિની નિસ્તબ્ધતાને ભેદીનેસંભળા તો મનુષ્યપદ્ધતિને સાંકળીને ચિંતઈ ઉઠ્યાં અને દોડી દોડીને આમ-તેમ ભટકવા લાગ્યાં. રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર પણ વીતી ગયો. પરંતુ કોઈ પણ સંન્યાસી જણાયો નહિ ? મેં મનમાં જ વિચાર્યું કે,—આ અવશ્ય શત્રુઓનાં કાવત્રાંજ છે, સંન્યાસીનું નામ જાળ બિઠાવવાને માટે લખ્યું હશે. મેં પુનઃ એકવાર તે મહેલના ખંડિયેરની ચારે તરફ તપાસ કરી. પરંતુ શત્રુ કે મિત્ર કોઈ પણ ન જણાયું. હવે મેં લક્ષ્મણપ્રસાદને સાવધાન કરવા માટે સીટી વગાડવા માંડી.

બરાબર આ સમયેજ સહામેના એક મોટા પીપળાના વૃક્ષની નીચે કાંઈક મનુષ્યની છાયા-મૂર્તિ જણાઈ આવી. શું એ સંન્યાસી હશે કે શત્રુ ? તે મનુષ્ય-છાયા ધીમે ધીમે મારા તરફ આવવા લાગી. આ સમયે મેં પુનઃ સીટી વગાડી.

હવે તે છાયા-મૂર્તિ સ્થિરભાવથી ઉભી રહી ગઈ. મેં ચન્દ્ર-માની ચાંદનીમાં જોયું કે, તેનું મસ્તક જટાથી પરિપૂર્ણ છે. વસ્ત્ર-હીન અંગમાં વિભૂતિ લાગેલી છે, અને કમ્બરપર એક માત્ર કાપીન છે ! મેં મનમાં તે મનમાંજ વિચાર્યું કે:—એ પ્રકૃત સ્વદેશપ્રેમી તાતિયા છે કે શત્રુઓનું નવીન પડયન્ત્ર છે ?

(કમ્બરપરથી પિસ્તોલ કહાડી આગન્તુકને દખાવીને મેં પૂછ્યું
“ તમે કાણ છો, સંન્યાસી કે શત્રુ ? ”

ધણાજ કામળ અને કરુણ સ્વરે તે મૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો:—“હું તમારો મિત્ર છું, શત્રુ નથી.”

મેં આગળ જઈને તેમને પ્રણામ કર્યા.

તાતિયાએ કહ્યું:—“સાથે માણસ શા માટે લાવ્યા છો ? મહારા પુર તમને વિશ્વાસ નથી કે શું ?”

મેં;—“આપનાપર મારો આંતરિક વિશ્વાસ છે. પરંતુ હું પ્રથમથી આપના હસ્તાક્ષર ઓળખતો નહતો; તેથી સન્દેહ હતો કે, કદાચિત્ શત્રુઓનું નવીન પડ્યાંત્ર ન હોય.”

તાતિયા;—“તમે જોને લાગ્યા હો, તે શું તમારો અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર છે, કે અંગ્રેજોનો પગારદાર નોકર છે?”

મેં કહ્યું;—“હા, ના, તે મારો વિશ્વાસપાત્ર માણસ છે.”

તાતિયાએ પૂછ્યું કે;—“તેને અલિધી દૂર કરવામાં આપને કાંઈ અડચણ છે ખરી કે?”

મેં;—“નાહી, હું હમણાંજ તેને રવાના કરું છું.”

સક્ષમણુપ્રસાદને પાસે બોલાવીને મેં ત્યાંથી વિદાય થવાનું કહ્યું. તેથી તાતિયા પ્રસન્ન થયો. તે એક દૃષ્ટિથી નાનાસાહેબના ભગ્નમહેલ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. કાણુ જાણે કેટલાક સમય સુધી અતીતની સ્મૃતિઓ તેના હૃદયને દગ્ધ કરતીજ રહી.

થોડીક વાર સુધી મૌન રહ્યા પછી તેમણે મને પૂછ્યું કે;—“રામપાલસિંહ! મેનાના વિષયમાં આપ કાંઈ જાણો છો કે?”

મેના અત્યારે આ નશ્વર સંસારનો ત્યાગ કરીને પરલોક ગામિની થઈ ચુકી હતી, નાનાસાહેબનો મહેલ નિત્યને માટે ભૂતળ-શાયિ બની ગયો હતો અને નાનાસાહેબનો પણ કયાંય પતો મળતો નહોતો, તેથી શું ઉત્તર આપવું એ વિષયનો મને વિચાર થવા લાગ્યો. હું કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ.

અહા! તે બિચારી નિર્દોષતાની પ્રતિમા! સરલ આનંદની સ્વર્ગીય દેવી તુલ્ય પ્રતિમાના જીવન્ત-દગ્ધ થયાના સમાચાર હું તાતિયાને શી રીતે કહી શકું?

હું જાણતો હતો કે, તાતિયાએ આ સમાચાર સાંભળી લીધા હશે, પરંતુ જ્યારે મને જણાયું કે, એ કઠોર હૃદયવિદારક સમાચાર મેનાના પ્રિય-અન્ધુ તાતિયાને હજી સુધી સંભળાયાજ નથી, ત્યારે મારે તેમના પ્રશ્નનું શું ઉત્તર આપવું એ સંબંધમાં હું કાંઈ પણ નિશ્ચયપર આવી શક્યો નહિ.

મેના-હાય! તે સોનાની પ્રતિમા—સંસાર ત્યાગી સંન્યાસીનું એક માત્ર માયાઅન્ધન દેવગણુ વાંચ્છિત, ઇશ્વરના પ્રિય સંસારની અનુપમ મેનાના આવા શોચનીય—વિયોગમય સંવાદ હું શી રીતે તાતિયાને કહી સંભળાવું?

હું કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. તેથી તાતિયાએ પુનઃ પૂછ્યું કે;—“શું મેનાને અંગ્રેજ લોકોએ કેદ કરી લીધી છે?”

મેં કહ્યું કે;—“હા, ના. તેના પવિત્ર શરીરને કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્પર્શ કરી શકી નથી.” તાતિયાએ પૂછ્યું કે;—“ત્યારે આપ તેના સાચા સમાચાર આપતાં શા માટે અચકાઓ છો. કહો જોઈએ વાર કે મેના હાલમાં ક્યાં છે?”

મેં કહ્યું;—“મેનાની શાયનીય દશાના સમાચાર આપતાં મારું હૃદય કમ્પિ ઉઠે છે, તેથી હું આપને તે વિદિત કરવાને અસમર્થ છું.”

તાતિયાએ ચમકીને પૂછ્યું કે;—ધણુંજ શાયનીય પરિણામ આવ્યું હોય એમ જણાયું છે. શું ત્યારે તે આલોકમાંથી વિસર્જન થઈ ગયું છે?”

મેં કહ્યું કે;—“પ્રભુ શાન્ત થાઓ. તે સ્વર્ગીય કુસુમ સ્વર્ગ-માંગ ગયું છે.”

આ સાંભળીને સંન્યાસી શાન્ત થઈ ગયા. હું તેમનો સ્હેરો જોવા લાગ્યો. તે વખતે તેમનું તેજસ્વી મુખ મ્હાન અને નિઃપ્રભ થઈ ગયું હતું. આ સમયે આકાશમાં ચન્દ્રદેવ હસી રહ્યા હતા, નીલનભો મંડળમાં ચક્રવા-ચક્રી આદી પક્ષિઓ કીડા કરી રહ્યાં હતાં; પરંતુ આ સમયે સંન્યાસીને માટે તે સર્વ નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય અને સંસારના સર્વ પદાર્થ શોભાશૂન્ય, અર્થશૂન્ય અને પ્રાણશૂન્ય બની રહ્યા હતા. તેઓ વિષમ ચિન્તાના દારણ દુઃખથી પીડિત બનીને અલંત દુઃખ ભોગવી રહ્યા હતા.

ધણીવાર સુધી શાન્ત રહ્યા પછી સંન્યાસીએ પુનઃ પૂછ્યું કે;—“સરદાર રામપાલસિંહ ! નાનાસાહેબના શોભા-સંપન્ન મહેલની દશા આવી શી રીતે થઈ વાર?”

મેં;—અંગ્રેજ સૈન્યના સરદાર જનરલ આઉટરાએ તેને તોપ-દ્વારા માટીમાં મેળવી દીધો છે અને નાનાસાહેબનું અસ્તિત્વ ચિર-કાળને માટે નષ્ટ કર્યું છે.”

તાતિયાએ પૂછ્યું કે;—“મહાન પાડતી વખતે મેના તેમાં હતી કે નહિ?”

મેં કહ્યું કે;—“હાજી, હતી. તેણે આ મહાનને ન પાડવા

માટે જનરલ આઉટરામને ઘણી પ્રાર્થના કરી હતી. સર ભૂની કન્યા સાથે મેનાને બાલ્યાવસ્થાથીજ સ્નેહ હતો તેથી મેનાનો પરિચય મેળવીને સર ભૂ રોઝે આ મકાનને બચાવવા માટે લાર્ડ ફ્રેન્ચિંગને તાર કર્યો હતો. પણ ઉત્તરમાં એવા સંવાદ આવ્યા હતા કે, વિલાયતની મંત્રિ-સભા (પાર્લામેન્ટ) આ દુનિયામાંથી નાનાનું નામનિશાન પણ મટાડી દેવા ધારે છે, આ સંવાદને આધારે આઉટરોમે તોપના ગોળાથી આ મકાનને ઉડાવી દીધું છે.

તાતિયાએ પૂછ્યું કે;—“ અને મેના પણ તે વખતે એ મકાનમાંજ રહી હતી ? ”

મેં કહ્યું કે;—“ ના, જનરલ આઉટરામે તેને પકડવાનો યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે દિવસે તે પકડાઈ નહોતી. ”

તાતિયાએ કહ્યું કે;—“ ત્યારે તે ક્યાં ચાલી ગઈ હશે ? ”

મેં કહ્યું કે;—“ તે ગુપ્ત-માર્ગથી નાનાના મહેલમાંથી નહાસી ગઈ હતી. ”

તાતિયા;—“ પછી શું થયું ? ”

“ કેટલાક દિવસ પછી એક દિવસે મધ્ય-રાત્રે એક સુંદર બાલિકાને આ ભગ્ન સ્થાનપર બેઠેલી જોઇને-તેને રડતી જોઇને જનરલ આઉટરામે પકડીને કેદ કરી લીધી. ” મેં તાતિયાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“ તે બાલિકા કાણ હતી. ” તાતિયાએ પૂછ્યું.

“ તે મેનાજ હતી. ” મેં કહ્યું. “ શું તેને તેની ઇચ્છાનુસાર પકડવામાં આવી હતી ? ” તાતિયાએ પૂછ્યું.

“ હા, તેણે પોતાની ઇચ્છાથીજ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. ” મેં તાતિયાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું. “ જનરલ આઉટરામે તેને શું સજા કરી વાડ ? ” તાતિયાએ પૂછ્યું.

“ તે સજા ઘણીજ સખ્ત છે, મારાથી તે સજા કહેવાની હિમ્મત આવતી નથી. ”

આ સાંભળીને તાતિયાની તેજોહીન આંખો ચળકા ઉઠી. તે પુનઃ બોલવા લાગ્યો કે;—“ રામપાલસિંહ ! તમે સાચે સાચું કહી દ્યો. માફ કર્મિન હૃદય હવે કદી પણ વિચલિત થશે નહિ ! બાલિકા મેનાને શું સજા આપવામાં આવી છે વાડ ? ”

“ તે બિચારી નિર્દોષ બાળાની કામળ કાયાને સળગતી આગમાં ભસ્મીભૂત કરવામાં આવી છે. ” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ અરે આશું કહો છો ? તેની કમળવત્ કામળી કાયાને ભસ્મીભૂત કરવામાં આવી છે ? અહા જગત્નિયંતા પરમાત્માના રાજ્યમાં આવો લીધણ અભાગ્યાર ! વાર તમે આવી કમકમાટ ઉપજાવે તેવી રીતે મારતાં તેને ન અટકાવી શક્યા ? ” તાતિયાએ કંઈ સ્વસ્થી ઉપર્યુક્ત વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“ મેં તેના પ્રાણ બચાવવા માટે, બનતો યત્ન કર્યો હતો, વિભાયતની પાલાંમેન્ટે તેના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે આજ્ઞા પણ આપી દીધી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યયોગે એ સમાચાર આવતાં પહેલાંજ મેના આ સંસારની સમસ્ત યાતનાઓનો ત્યાગ કરીને અમરલોકમાં જઈ ચુકી હતી ! ” મેં કહ્યું.

“ હવે હું આ કષ્ટમય-યાતનામય સંસારમાં રહીને શું કરું ? જેને લીધે કાનપુર મારા માટે સ્વર્ગનું પારિજાતકાનન બની રહ્યું હતું-તેજ સ્વર્ગીય કુસુમ આમ અચાનક ચાલ્યું ગયું. તેથી એ સ્થાન હવે મને યંત્રણાદાયક ભાસવા લાગ્યું છે ! મેં મેનાને વચન આપ્યું હતું કે, ‘ પૂર્ણિમાની રાત્રે હું તને મળીશ ! અને એટલા માટેજ હું અહિં આવ્યો હતો. અને પછી નાનાના મહેલની આવી દુર્દશા જોઈને આપને બોલાવ્યા હતા. ” નિશ્વાસ નાખીને તાતિયાએ આ પ્રમાણે કહ્યું.

“ આપ અહિંથી ક્યાં જશો વાર ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હું હવે સત્વર કાશી તરફ જઈશ. ત્યાં આગળ અંગ્રેજો સાથે મારે એક ભયાનક યુદ્ધ કરવું છે, અને તે દ્વારાજ હું મેનાના વૈરનો પ્રતિશોધ લઈશ. મને વિશ્વાસ છે કે, તે યુદ્ધમાં અમેજ વિજયી થઈશું અને દક્ષિણ-વિભાગમાંથી અંગ્રેજોનું અસ્તિત્વ દૂર કરી શકીશું અને કદાપિ અમારો પરાજય થશે, તો એમ માનીશું કે, ઇશ્વરની ભારતવર્ષને સ્વાધીન કરવાની ઇચ્છાજ નથી.

“ પછીથી આપ શું કરશો ? ” મેં ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ ઘણું કરીને તેજ યુદ્ધમાં મારા જીવન-નાટકની પૂર્ણાકૃતિ થઈ જશે. ”

“ કાશીમાં આપની સૈન્ય-સંખ્યા કેટલીક છે. ” તાતિયા

તરફ દૃષ્ટિ કરીને મેં પૂછ્યું. તાતિયાએ પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે;
“ લગભગ સોલેક હજાર મનુષ્યો છે. ”

“ આપને કોઈ હિન્દુ—રાજાએ આ કાર્યમાં સહાયતા આપી
છે કે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ ઘણીજ થોડી સહાયતા મળી છે. અમારી ધારણા પૂર્ણ થઈ
શકી નથી. ” તાતિયાએ કહ્યું. મેં પૂછ્યું કે:—“ ઝાંસીથી ટાંધ મદદ
મળી છે કે ? ”

“ સહાયતા મળવાનો સંભવ છે ખરો, પરંતુ હજી મળી નથી.
આજેજ મેં ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ તે માત્ર મેનાને
માટેજ. હવે મારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. વાર આપ મને મેનાને
જે સ્થળે ભસ્મીભૂત કરવામાં આવી છે તે સ્થળ ખતાવશો કે ? ”
તાતિયાએ યાચના કરીને કહ્યું.

મેં કહ્યું કે:—“ હા, ચાલો. તે સ્થળ સમીપમાંજ છે. ” એમ
કહીને અમે ચાલવા લાગ્યા.

ઉદાસ મુખથી સ્વદેશ હિતેન્દ્ર સંન્યાસી તાતિયા ટોપી પોતાની
પ્રાણુથી પણ પ્યારી મેનાની શેષ સ્મૃતિ જોવા માટે મારી પાછળ
પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ સમયે મેનાના કમનીય શરીરની ભસ્મ
ત્યાં આગળ પડી હતી. તાતિયા તે સ્થાનને ચૂમીને બોલી ઉઠ્યા
કે:—“ મેના ! આજે મં તને મળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી—તેથી હું
આવ્યો છું, બેટા ! તું અત્યારે ક્યાં છે ? ”

તાતિયાનો ગળગળો સ્વર સાંભળવાથી મને જણાયું કે, તે
અત્યારે રડી રહ્યો છે. અહા ! મનુષ્યનું હૃદય કેટલું બધું સહન કરી શકે
છે. સહન—શક્તિની પણ અમુક સીમા હોય છે. મેનાની ભસ્મે જાણે
વાયુથી આમ તેમ ઉડીને ઉત્તર આપ્યું:—“ પિતાં તુલ્ય દેવ ! હું
અત્યારે આ સંસારમાં વિદ્યમાન નથી, પણ તમારે માટે આ અંતિમ
ચિન્હ મૂકી જાઉં છું. જે જોઈને આપ સંતુષ્ટ થાશે.

જાણે તાતિયા પણ આ વાત સમજી ગયો હોય તેમ જણાયું.
તે બોલી ઉઠ્યો કે:—“ આ સંસારમાં મારી બે પ્રિય વસ્તુઓ હતી.
એક સ્વદેશ અને બીજી તું. તારું અવસાન—તારા ભૌતિક દેહનો
નાશ તો આ સ્થળે થયો. પરંતુ હું ધારું છું કે, આત્માનો વિનાશ
નથી, તારો પવિત્ર આત્મા અત્યારે સ્વર્ગમાં વિચરણ કરી રહ્યો છે,
આ ક્ષણભંગુર સંસારના અનેક પાપોથી, તાપોથી અને ક્રોધોથી

તારા આત્માનો ઉદ્ધાર થઈ ચુક્યો છે. માયાના મોહબંધનમાંથી તારા આત્માનો નિસ્તાર થઈ ચુક્યો છે. અને આ બીતિયુક્ત; દુઃખયુક્ત પ્રપંચયુક્ત; કપટયુક્ત સંસારને ત્યાગીને તું પ્રભુના શાન્તિમય, સુખમય અને આનંદમય સ્થાનમાં જઈ પહોંચી છે; પરંતુ આજે તારી આ ભરમ મ્હારી રહામે પડી છે, એ માત્ર તારું અવસ્થાન્તરજ છે ! આ સંસારમાં જડ ચક્ષુ-સમક્ષ આ સ્થાન અત્યંત પવિત્ર છે અને ભરમ પણ મારા પ્રાણથી અધિક પ્યારી છે. હું જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી પર રહીશ, ત્યાં સુધી આ ભરમને મારા જીવનની પેઠે યત્નપૂર્વક સાચવી રાખીશ.”

એમ કહીને તાતિયાએ થોડીક ભરમ પોતાના વસ્ત્રમાં બાંધી બીધી ત્યાર પછી તેને પોતાના હૃદયની અંદર રાખી તે પવિત્ર ભૂમીને તેણે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. સંન્યાસીના દ્વિતીય વ્રતનું ઉઘાપન આ રથે થયું.

ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે:—“ રામપાલસિંહ ! મેકેયરનું શું થયું ?

“ તેના હૃદયનું વિશેષ પરિવર્તન થયું છે. ” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ તેનો ઇન્સાફ થઈ ગયો ? ” તાતિયાએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યું કે:—“ ના, હવે સત્વર થવાનો છે. ” “ શું પરિણામે તેને ફાંસીની સજા થશે ? ” તાતિયાએ પૂછ્યું “ હા, ઘણું કરીને તેમજ થશે. ” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ આપને હું એક બીજી પણ પ્રાર્થના કરું છું, કે ગમે તેમ કરીને તમે તેનું રક્ષણ કરજો. તેને પાપની ઉચિત સજા ઇશ્વર આપશે. પાપીને સજા આપવા માટે આપણે યત્ન કરવો એ તો માત્ર અન્યાયજ નજાય છે. ” તાતિયાએ ઉપદેશ કર્યો.

“ આપની આજ્ઞા હું શિરોમાન્ય રાખું છું. નાનાસાહેબ હમણાં ક્યાં છે, તે સંબંધમાં આપ કાંઈ જાણો છો કે ? ” મેં કેટલીક ખાતમી મેગવવાના ઉદ્દેશથી તાતિયાને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તાતિયાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે:—“ તેઓ જગદીશપુરના રાજા અમરસિંહના ભાઈ કુંવરસિંહને મળીને નેપાલ તરફ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. હમણાં તેઓ વેશ્વ બદલીને જગદીશપુર ગયા છે. ”

“ કિશ્કામાં નાના નામનો એક માણસ પકડાયો છે. અંગ્રેજ-લોકો કહે છે કે, આજ સ્વયં નાના સાહેબ ધોન્કપત્ત છે; પરંતુ મને વિશ્વાસ આવતો નથી. ”

આ સાંભળીને તાતિયાએ કહ્યું કે:—“ જે પકડાયો છે, તે તો

નાના સાહેબનો અનુચરજ છે. અને નાના સાહેબની આજ્ઞાનુસારજ તે પોતે પકડાઈ ગયો છે.

મેં પૂછ્યું કે:-“ એમ કરવામાં શું નાનાસાહેબનો કાંઈ સ્વાર્થ સમાયેલો છે ? ”

“ એટલા માટેજ કે, તેને પકડવા માટે અંગ્રેજોના જાસુસો ચારે તરફ ફર્યા કરે છે. તેથી તેમની તીક્ષ્ણ—દૃષ્ટિમાંથી નાનાને મુક્ત થવાનું કાર્ય ધણુંજ કઠણ થઈ પડ્યું છે. જે માણસ પકડાયો છે તેને નાના તરિકે સિદ્ધ કરતાં ધણી મુદત લાગશે અને એ દર-મિઆન નાના સાહેબ છટકી જશે. ” તાતિયાએ સત્યનું અવલંબન કરીને નિષ્કપટ ભાવે સર્વ વૃત્તાંત મને જણાવી દીધો.

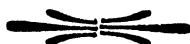
“ ઝોહ ! ત્યારે એમાં પણ નાનાસાહેબે કૌશલ્ય વાપરેલ જણાય છે. ” મેં કહ્યું.

“ એમાં કાંઈ પણ સન્દેહ જેવું નથી. ”

આમ કહીને તાતિયા પુનઃ તે સ્થળને સત્પણુ નેત્રોથી જોવા લાગ્યા અને મેનાની સ્મૃતિ કરીને કાંઈક વિચારવા લાગ્યા. તેમની આંખોમાંથી આંસૂના ચાર-છ ટીપાં પણ પડી ગયાં, પરંતુ તરતજ તે તેમણે લૂછી નાખ્યાં. પછી મારા તરફ જોઇને બોલ્યા કે:-રામપા-લસિંહ ? આજે હું તમારી પાસેથી પણ વિદાય માગું છું. ”

“ યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી આપ મને દર્શન આપશો કે ? ” મેં પૂછ્યું. તાતિયાએ કહ્યું કે:-“ એ ભવિષ્ય તો ઇશ્વરાધીન છે. ”

આમ કહીને તેઓ વિદાય થયા. તેમની સાથે પછીથી મારો મેળાપજ ન થયો. તાતિયાટોપીનું પરિણામ શું થયું ?* એ વાત ઇતિ-હાસ જાણનારાઓથી છુપી નથી; ઇતિહાસકારોએ તાતિયાના ચા-રિત્રને જેવું તુચ્છ અને ઘૃણિત બતાવ્યું છે; તેનો પરિચય તેવો નથી. પરંતુ તે એક પ્રકૃત સાધુપ્રકૃતિ, સ્વદેશપ્રેમી, અને ઇશ્વરપરાયણ પુરુષ હતા, એમાં જરાપણ સન્દેહ નથી.



* “ તાતિયાના સંબંધમાં મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા તો ઝાંસીની રાણી નામક પુસ્તકમાંથી કેટલોક વૃત્તાંત મળી આવશે. જિજ્ઞાસુ વાચકોને તે પુસ્તક વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. લેખક.

અષ્ટાદશ પરિચ્છેદ

ભાગ્ય-ચક્ર

મિસ રોજની આત્મકથા

આલ્યાવસ્થાથીજ હું ભાગ્યવાદિની છું. મને વિશ્વાસ છે કે, મારું ભાગ્ય ચક્ર વિધાનાએજ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે. ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે, તે પ્રથમથીજ તેમણે તેમાં લખી રાખ્યું છે. તેથી દુઃખ અને કષ્ટમાં પડીને શોકથી અધીર અથવા દિવંગીર થવું એ આપણે માટે જરા પણ ઉચિત નથી.

મારા પરથી અનેક દુર્ઘટનાઓ વીતી ગઈ, પ્રિયતમા ભગિની શત્રુદ્વારા મારી ગઈ, શોકથી અધીર થવાથી માતા પણ પરસોક તરફ પ્રયાણ કરી ગઈ, પિતા પાગલ થઈ ગયા, હું શ દ્વારા અનેક વાર હાંચિત અને અપમાનિત થઈ, અંતે પ્રાણથી પણ પ્રિય મંથુ સ્ત્રીફનની પાસે મારું અપમાન થયું અને તે મેં સહ્યું; છતાં પણ કષ્ટ અને યાતનાઓમાં પડીને મેં કદી પણ ખીનતા પર દોષારોપણ નથી કર્યું, અથવા તો હું કશું માત્રને માટે દીવંગીર પણ નથી થઈ. સર્વ કષ્ટોને હું ભવિત્યપર વિશ્વાસ રાખીને પ્રકૃતિ ચિત્તથી આલિંગન કરતી આવી છું.

મારા ચરિત્રપર સ્ત્રીફનને સદા સંદેહ રહેતો હતો. તે ધારતો હતો કે, હું જેમ્સને ચાહું છું; પરંતુ એ તેની ભયંકર ભૂત હતી; અને વળી વિશેષ દુઃખનો વિષય તો એ છે કે, મને તે સમગ્રવચાનો અવસર પણ આપતો નહોતો.

યુદ્ધના આરંભમાં તેને કાનપુરના કિલ્લામાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે તે શત્રુની ગોળીથી ધાયત્ર થઈને પથારીવશ અને અજ્ઞાન થઈ ગયો હતો. હું હમ્મેશાં તેની સેવામાં રહ્યા કરતી હતી. એક દિવસ દુરાત્મા જેમ્સે કિલ્લામાં આવીને મારી સાથે મુલાકાત કરી; એ સમયે સ્ત્રીફનને સહજ ચૈતન્ય આવ્યું હતું, તેથી તેણે જેમ્સની વાત સાંભળી હતી અને ત્યારથી તેમને મારા પર સંદેહ થવા લાગ્યો હતો. મને તેથી દુઃખ તો થયું હતું; પરંતુ હું તે ભ્રમમાં છે એમ વિચારીને શાન્ત રહી હતી.

તે દિવસથી તેના શરીરની માંદગીએ બધુંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, તેમને મારા પ્રત્યે શંકા ઉત્પન્ન થવા છતાં રાત્રિ-દિવસ હું તેમની સેવામાં હાજર રહ્યા કરતી હતી. તે સમયે તેઓ અનેક પ્રકારના પ્રજ્ઞાપો કરીને મારી નિંદા કર્યા કરતા હતા, તે સર્વે હું શાન્ત ચિત્તે સાંભળ્યા કરતી હતી.

સુશ્રૂષા અને ચિકિત્સાના પ્રજ્ઞાવથી તેઓ થોડા દિવસમાં સારા થયા; તેમની માંદગી કાંઈક અંશે દૂર થઈ. ત્યાર પછી એક દિવસ રવિવારે મને પાસે બેઠેલી જોઈને તેમણે મને પૂછ્યું કે;—“તમે કાણ છો ? અહીં શા માટે આવ્યાં છો વાર ?”

મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે;—“હું કાણ છું, એ જાણીને આપ શું કરવા માગો છો ?”

“તમારો સ્વર જાણીતો હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ મારી આંખોથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું નથી, એટલા માટે પૂછવું પડે છે.” સ્ટીફને પુનઃ કહ્યું.

“આપ વૃથા વાક્યબ્યય ન કરતાં શાન્ત રહો. વિશેષ ચંચળ થવાથી તમારી માંદગીમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે.” મેં સ્ટીફનને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ આપ્યો.

તેઓ કેટલીક વાર પર્યન્ત ચુપ રહ્યા. અને એજ દિવસે સન્ધ્યા સમયે પુનઃ તેઓ બોલ્યા કે;—“રોઝ ક્યાં છે, આપ તે સંબંધમાં કાંઈ જાણો છો કે ?”

“તમારે રોઝનું શું કામ છે ? મેં પૂછ્યું.”

“હું તેને મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ જોવા ઇચ્છતો નથી, માત્ર એટલુંજ કામ છે. વિશેષ કાંઈપણ કહેવા માગતો નથી.” સ્ટીફને ઉદાસ સ્વરેથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

હું ચુપ રહી. ડોક્ટરોએ મને પરિચય આપવાની મના કરી. બે દિવસ પછી સ્ટીફનને સડજ ચૈતન્ય આવ્યું. ત્યારથી મેં તેમના ઓરડામાં જવાનું બંધ કર્યું, કારણ કે કદાચિત્ તેઓ મને જોઈને સંતાપ કરે, તો તેમનો રોગ વધી જાય તેવી આશંકા મારા મનમાં રહ્યા કરતી હતી અને ડોક્ટરોએ પણ તેવોજ અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી હું ધીમે ધીમે સ્ટીફનના ઓરડામાં જવા લાગી. ડોક્ટરના આવ્યા પછી તરતજ તેમણે તેમને મારા સમાચાર પૂછ્યા.

ન્યારે તેઓ સારી રીતે સ્વસ્થ થઈ ગયા. ત્યારે હું તેમને એક દિવસ મળવા ગઈ. તેઓ મને જોઈને કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ; પરંતુ એક પુસ્તક લઈને વાંચવા લાગ્યા. સ્ટીફનને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જોવાથી મને આજે અત્યાનંદ થયો; કેમ કે સ્ટીફનને હું પ્રાણુથી પણ વિશેષ ચાહતી હતી. પ્રેમની ગંભીરતા ફરી છે, એનો નિશ્ચય હું પોતે કરી શકી નહિ.

થોડી વાર પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે:—“ધ્યારા સ્ટીફન ! ઇશ્વર ઇચ્છાથી આપને આરોગ્ય જોઈને મને ધણોજ આનંદ થયો છે.”

પ્રત્યુત્તરમાં તેઓ કાંઈપણ બોલ્યા નહિ. હું મનમાં ને મનમાંજ ઘણી દુઃખિત થઈ. આટલા દિવસ પછી શય્યામાંથી ઉઠવા છતાં પણ તેઓ મારી સાથે કાંઈ બોલ્યાજ નહિ.

હવે લજ્જા પણ મને અટકાવી શકી નહિ, મેં પુનઃ તેમને પૂછ્યું કે:—“પ્રિય સ્ટીફન, કદાપિ મારાથી અજાણ્યમાં કાંઈ અપરાધ થઈ ગયો હોય, તો તેની પણ આપ મને ક્ષમા નહિ આપો? પ્રમદાના અપરાધની ક્ષમા પુરૂષોએ તો ઉદારચિત્તથી આપવીજ જોઈએ.”

“ક્ષમા કોને કરે, તને? જો તું અપરાધી હો, તો પણ તને ક્ષમા કરવાનો મને શું અધિકાર છે? તું સ્વતંત્ર છે, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને સ્વાધીન છે.” સ્ટીફને ગંભીર સ્વરથી મારી યાચનાનો અનાદર કરીને ઉપરોક્ત શબ્દો મને કહી સંભળાવ્યા.

હું સમજી ગઈ કે, સ્ટીફનના હૃદયમાંથી મારો પ્રેમ ઉખડી ગયો છે. તેથી મેં તેને સાંત્વન આપવાના ઉદ્દેશથી ફરીવાર પૂછી જોયું કે:—“આપ મને પ્રથમ ચ્હાતા હતા, તેવી રીતે હવે કેમ નથી ચ્હાતા? મારા કહેવાના ભાવાર્થને આમ વિપરીત કેમ માની લો છો?”

“મેં પ્રથમથી તારી સાથે પ્રેમ કર્યો હતો, તે માત્ર ભ્રમથીજ કર્યો હતો. તારી સાથે પ્રેમ બાંધનથી બંધાવામાં મેં ભયંકર ભૂલ કરી છે.” સ્ટીફને કહ્યું.

“કોઈની સાથે પ્રેમ કરીને, પ્રતિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈને, અને સમસ્ત હૃદય સમર્પણ કરીને છેવટે વિનાકારણે તેનો ત્યાગ કરવો એ શું આપને ઉચિત લાગે છે કે?” મેં મારા હૃદયની આશાને પૂર્ણ કરવા માટે ખુલ્લા હૃદયથી સ્ટીફનને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું.

“તારો પ્રેમ કરવામાં મેં મહાન ભૂલ કરી છે, ધણુંજ માફ કાર્ય કર્યું છે.” સ્ટીફને કહ્યું.

સ્ટીફનની વાત સાંભળીને હું ધણીજ વ્યથિત થઈ. મારી પ્રી-
તિસતા હરિઆળી થવાને ગદ્ગદે હૃદયક્ષેત્રમાંજ કરમાઈ ગઈ. મારી
સમસ્ત આશાઓ નિરાશાના સ્વરૂપમાં પરિણીત થઈ. મનની મહ-
ત્વાકાંક્ષા નિર્મૂળ થઈ ગઈ. સ્ટીફનના આ વાક્યોથી મારું હૃદય
ભગ્ન થઈ ગયું અને વિચાર શક્તિ વિક્ષીન થઈ. જેને મેં મારું
સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું, જેને મારા હૃદય રાજ્યના આરાધ્ય દેવતા
સમજીતે અત્યાર સુધી પૂજન કર્યું અને હૃદયક્ષેત્રમાં ઉર્લભેલાં પ્રીતિ
પુષ્પો ચડાવ્યાં, જેની ખાતર મેં અન્ય કોઈના પ્રેમનો સ્વીકાર ન
કર્યો, જેનાં સ્નેહમય વાક્ય અને પ્રીતિપૂર્ણ વ્યવહારથી આ વિષમ
સંસારનાં સર્વ દુઃખ-યંત્રણા હું વિસરી ગઈ હતી, જેના સહવાસથી
મને સાક્ષાત્ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ભાસતો હતો, જેની સેવા કરવામાં
હું મારાં મહત્ત્વાગ્ય માનતી હતી, જેની સાથે બેસીને વાતો ક-
રવામાં હું સ્વર્ગનો અમૂલ્ય આનંદ અનુભવતી હતી, જેની સાથે
બેસીને જમવામાં મને સુખા-સ્વાદનો અનુભવ થતો હતો, જેનાં
મોહમય વાક્યો સાંભળીને હું માતા-પિતા અને ભગિનીની વિષમ
સ્થિતિનું જ્ઞાન જૂઠી જઘને સંસારને સ્વર્ગ તુલ્ય માનતી હતી,
જેના મધુરાં મુખડાનું અવલોકન કરીને સમસ્ત સંસારના સૌન્દર્યનું
અવલોકન કરતી હતી, જેના આધારે મારું દુઃખમય જીવન અઘા-
પિ આ અવનિર્મા ટકી રહ્યું હતું અને જેના સહવાસથી મને
દુનિયા એક નંદનકાનન જેવી જણાતી હતી; તેના મુખમાંથી આવા
શબ્દો સાંભળીને મને મૂઝાઈ આવી ગઈ. મારું હૃદય નિરાશાના
ઠંઠિન આઘાતથી કેટલીકવાર પર્યન્ત જડવત્ બની ગયું. અને મને
આ સંસાર પ્રેમશૂન્ય, પ્રીતિશૂન્ય અને વાતસલ્ય શૂન્ય જણાવા લાગ્યો.
મને સ્ટીફનના આવા વિષમ વ્યવહારથી ધણુંજ માઠું લાગ્યું અને
તેથી હું મારા મુખને રૂમાલ વની ઢાંકી દબને રૂદન કરવા લાગી.

મારી આવી સ્થિતિ જોઈને સ્ટીફન ધણીજ ક્રોધસંહિત ક-
હેવા લાગ્યા કે;--“મારી એવી ઇચ્છા કે, હવે મારે તારા સામી
દષ્ટિ પાળી ન કરવી. તું તુચ્છ છે, પ્રેમહીન છે; માટે હવે તારું મુખ
મને બિલકુલ ન બતાવતી.”

જ્યારે હું આંસુ ન રોકી શકી, ત્યારે મેં રડતાં રડતાંજ ઉત્તર
આપ્યું કે;--“પ્રિય સ્ટીફન ! મેં આપનો શું અપરાધ કર્યો છે. તે તો
કૃપા કરીને જણાવો. હું આપની આજ્ઞાનુસાર આજથી આપને ત્યાં

નહિ આવું; પરંતુ મારી એટલી પ્રાર્થના છે કે કદાચિત મારાથી અનુભુમાં કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરજો. પ્રભુ! શું મારા એવો ભયંકર અપરાધ છે કે જેની ક્ષમા પણ મને નહિ મળી શકે?”

“હું જાણું છું, કે જે અપરાધ જાણી જોઈને કરવામાં આવે છે, તેની ક્ષમા હોતીજ નથી. ક્ષમા એ અનુભુથી થયેલા અપરાધને માટેજ છે.” સ્ટીફને કાપના આવેશમાં આવી જઈને ઉપર્યુક્ત કઠોર શબ્દ ઉચ્ચાર્યા.

હવે હું મારા હૃદયના આવેગને અટકાવી શકી નહિ. તેથી બન્ને હાથોથી સ્ટીફનના પગ પકડીને રડતી રડતી કહેવા લાગી કે;—“દેવ! પ્રભો! હૃદયના એક માત્ર આરાધ્ય દેવતા!!! આ તુચ્છ દાસીને તેના કોઈપણ અપરાધની ક્ષમા આપો.”

આથી સ્ટીફન સહજ વિચલિત થયા. તેમને ધણા દિવસનો અટકાવેલો પ્રેમ-સ્નેહ જાણે સેંકડો બંધો તોડીને પ્રગલ્ભ વેગથી પ્રવાહિત થયો. તેઓએ મારા બન્ને હાથ પકડીને જોરથી કહ્યું કે;—“રોઝ! મિસ રોઝ! તું આ શું કરે છે?”

આ સમયે બહારથી કોઈએ વ્યગ્ર સ્વરથી કહ્યું કે;—“રોઝ! પરપુરુષની સાથે આવો વ્યવહાર કરીને શું તું તારા કુળના ગૌરવની વૃદ્ધિ કરે છે? તેં તો મારી સાથે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું ને?”

ઉપર્યુક્ત શબ્દ સાંભળતાંની સાથેજ સ્ટીફને મને જોરથી એક લાત મારીને દૂર ફેંકી દીધી તથા કહ્યું કે;—“માયાવિની, પિશાચની!!! કુદરત કામિની!!! તારા શરીરનો સ્પર્શ કરવામાં પણ મહાન પાપ છે. પ્રપંચી પ્રમદા! તું વિષયની પૂનગી છે, તારું સમસ્ત શરીર વિષય વાસનાથી ભરપૂર છે. હત્યારી! તારા પાસમાં ફસાવીને મારી અમુલી આબરૂને પાંગુડીમાં મેળવવા ધારે છે. તારો એક ભરથાર તો મારી સમક્ષ આવીનેજ આમ બોલે છે, તો પછી બીજા કેટલાક સ્વામીઓ તેં સ્વીકાર્યા હશે. જા, દૂર જા, ચાંડાલિની! મારા આ પવિત્ર ગૃહને તારા અપવિત્ર પગથી પાપમય ન બનાવ. ખરેખર! સ્ત્રીઓ પ્રપંચીજ હોય છે, તારી વાસના એક પુરુષથી ન તૃપ્ત થઈ કે, તું મારી પાસે આવીને મારું અપમાન કરવા લાગી? જા, હવેથી કદીપણ મારા દ્વારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ.” આમ કહીને સ્ટીફન બહાર ચાલ્યો ગયા. અને દ્વાર પર જોમ્સ આવીને ઉભો ઉભો હસવા લાગ્યો. આ જોઈને મારું સર્વાંગ કમ્પી ઊઠ્યું.

ઉનવિંશ પરિચ્છેદ

આશાનો સંચાર

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

* * * * *

આજે કેટલાક દિવસ થયાં સર્જ્યત સ્ટીફન પુનઃ સંકટમાં સપડાયા છે. ડૉક્ટર કહે છે કે, કોઈક વિશેષ પ્રકારની સામયિક ઉત્તેજનાને લીધે, તેમનો રોગ વધતો જાય છે. તેમને હવે ફાટમાંથી મિ. ગાર્ડનેને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા. ગાર્ડનના મકાનના કેટલાક ઓરડા રત્નુઓના ગોળાથી તૂટી-પુટી લાક્ષતમાં આવી પડ્યા હતા. અને એ મકાન પશુ રોગીઓને રહેવા લાયક રત્નું નહોતું.

સ્ટીફનના શરીરમાં વિકારનાં લક્ષણ જણાતાં હતાં. ડૉક્ટરોને તેની દશા જોઈને ઘણો ભય થતો હતો. રોજ પણ સ્ટીફને કરેલા અપમાનને લીધે તેની પાસે આવતી નહોતી. તેનું કારણ હું જ્યારે જ્યારે રોજને પૂછતો હતો, ત્યારે તે રડી દેતી હતી! મારા પ્રશ્નના કાંઈ પણ ઉત્તર આપતી નહોતી. તેઓ જનનેમાં પરસ્પર વિવાદ થઈ ગયો છે, એ પણ હું સારીરીતે જાણી ગયો હતો.

ગાર્ડનની પ્રકૃતિ હમણાં ઘણીજ સારી થઈ છે. તેમનું દીવાનાપણું પણ દૂર થયું છે. ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય પણ એવોજ છે, કે તે હવે સત્વર આરોગ્ય થઈ જશે.

આ સમયે સ્ટીફનની સુત્રુપાનો ભાર મેંજ ઉપાડી લીધો હતો. ઇશ્વર કૃપાથી સ્ટીફનની સ્થિતિ સારી થવા લાગી હતી. એક દિવસ સન્ધ્યા સમયે સ્ટીફને મને પૂછ્યું કે;—“ આપ કોણ છો ? મેં પૂર્વે આપને ક્યાંક જોયા હોય તેમ જણાય છે. ”

“ હા, હું રામપાલસિંહ છું. ” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ આપને ઝોળખી શક્યો નહોતો, તો ક્ષમા કરજો. હું અત્યારે ક્યાં છું વાર ? ” સ્ટીફને કહ્યું મુખ કરીને મને પૂછ્યું.

“ ગાર્ડનના મકાનમાં. ” મેં કહ્યું.

“ મને અહીં શા માટે લાવ્યા છે ? ” સ્ટીફને પૂછ્યું.

મેં પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે; “ કિલ્લાના સવળા ઓરડા નહીં-
પ્રાય થઈ ગયા છે, ત્યાં આપને રાખવા ઉચિત નથી. ”

“ મને હોસ્પિટલમાં કેમ ન લઈ ગયા ? ”

“ શું હોસ્પિટલમાં આના કરતાં વિશેષ સગવડ મળી શકે
તેમ હતી ? ”

સ્ટીફને કહ્યું કે;—“ એકતાર નહિ, પરંતુ સેંકડો વાર. ”

હું સમજી ગયો કે, સ્ટીફન અને રોઝ વચ્ચે વિશેષ વૈમનસ્ય
વધી ગયું છે. “વારૂ, જરા તમારી પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થવા દો, ત્યાર
પછી આપને ત્યાં લઈ જઈશું. ”

એમ કહીને હું બહાર નીકળી આવ્યો. ત્યાં જોયું કે, સજ્જ
નયનથી નીચું મુખ કરીને રોઝ દરવાજા આગળ ઉભેલી છે. મેં
તેને એક બાજુએ લઈ જઈને પૂછ્યું કે;—“ મિસ રોઝ ! હું તમારા
પિતા તુલ્ય છું. મારી આગળ લજ્જિત થવાનું કાંઈ કારણ નથી.
કરો જોઈએ વારૂ કે, સ્ટીફન તમારાથી શા માટે ચિડાયા છે ? જો
તેનો કાંઈ ઉપાય હશે, તો હું અવશ્ય તે કરી શકીશ. ”

મારી વાત સાંભળીને રોઝ ન્હાની જેવી બાલિકાની પેઠે મારા
બંને હાથથી પોતાનું મુખ છુપાવીને રડવા લાગી.

* * * * *

આજે કેટલાક દિવસ થયાં સ્ટીફન સ્વસ્થ છે. તેઓ હમ્મેશાં
બીજી જગ્યાએ જવાનો આગ્રહ કરે છે; પરંતુ મારા અને ગાર્ડનના
પ્રતિરોધથી તેઓ જઈ શકતા નથી.

રોઝના મ્હોંએથી મેં કેટલીક બામતો જાણી લીધી. સ્ટીફનને
ધણ્યુંએ સમજાવ્યું. પરંતુ તેણે જણાવ્યું કે, જે વાત મેં મારી
નજરે જોઈ છે, તેના પર કેવી રીતે અવિશ્વાસ રાખી શકું વારૂ ?
મને રોઝના ચારિત્ર માટે પૂર્ણ સંદેહ છે, તેથી હું તમારી વાતને
સ્વીકારી શકીશ નહિ. આ કાર્ય કાંઈ જેવું તેવું નથી કે, હું વગર
વિચાર્યે કરી લઉં. ”

“ આપના સમજવામાં ભયંકર ભૂત થાય છે; જેમ્સ એક
શરાખી અને દુરાચારી મનુષ્ય છે. રોઝ તેને સ્વપ્નમાં પણ નહીં

નથી. જેમ્સ રોઝને હસ્તગત કરીને વિશેષ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માગે છે. આપે જે કાંઈ જોયું છે, તે માત્ર જેમ્સનાં પડયંત્ર અથવા તો કાવચાંજ છે; રોઝ સમ્પૂર્ણ રીતે નિર્દોષ છે, તેને ક્ષમા કરો તે જન્મદુઃખિની અને અભાગિની છે તથા પ્રત્યક્ષ દેવતાની પેઠે આપની પૂજા કરે છે. ” મેં સ્ટીફનને રોઝના સંબંધમાં તેની નિર્દોષતા પ્રકટ કરીને જણાવ્યું.

“ આપના પર મારી પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, આપની વાત પર મને જરાપણ અવિશ્વાસ નથી, પરંતુ હું તેનું પ્રમાણ માગું છું. ” સ્ટીફને પોતાનો આંતરિક ભાવ પ્રકટ કરીને મને જણાવ્યું.

“ પ્રમાણ તો સ્પષ્ટ જ છે. રોઝનું હૃદય જ્યારે આપના હૃદય સાથે મળી ચુક્યું છે, ત્યારે પ્રમાણની શી આવશ્યકતા છે? ” મેં કહ્યું.

“ રોઝ જેમ્સની વાગ્દત્તા નથી, એનું પ્રમાણ શું ? ” સ્ટીફને પૂછ્યું.

“ હું તેનું યથેષ્ટ પ્રમાણ આપીશ. ” મેં ઉત્તર આપ્યું.

“ આ દિવસે સન્ધ્યા સમયે લક્ષમણપ્રસાદના સમાચાર આવ્યા કે, રૉબર્ટ મેકેયરનો નિત્યનો સહવાસી મિત્ર અબ્દુલ ગુમ વેશે કાનપુર પાસે આવ્યો છે. આ સમાચાર મળવાથી હું સ્ટીફન પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે;—“ હું અબ્દુલને પકડવા માટે આજે બહાર જઈશ, મારો અનુરોધ છે કે, જ્યાં સુધી હું ન આવું, ત્યાં સુધી આપ અહિંજ રહેજો. ”

સ્ટીફન કેટલીક વાર સુધી શાન્ત રહ્યા પછી બોલ્યા કે;—
“ વાર, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું અહિંજ રહીશ. ”

ત્યાર પછી રોઝની પાસે જઈને મેં તેને સઘળી વાત કહી સંભળાવી, તેને મારી વાત સંભળવાથી ધણીજ ધીરજ આવી. તેના હાસ્યયુક્ત પ્રકૃષ્ઠ વદનને જોઈ હું આનંદપૂર્વક મારા ધર તરફ વિદાય થયો અને પછી મેકેયરને પકડવા માટે આજે રહાંજેજ બહાર નીકળ્યો.

વિંશ પરિચ્છેદ

સન્દેહ-સંજન

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

તાતિયા પાસેથી વિદાય થઈને હું ઘર તરફ આવ્યો. તે સમયે પ્રભાત થઈ ચુક્યું હતું. આજે મેંકેયરના મુકર્દમાની પ્રથમ તારીખ હતી.

પ્રભાતમાં હું સ્ટીફનને મળવા ગયો. મેંકેયરને પકડ્યા પછી, તેની સાથે મારી મુલાકાત થઈ નહોતી.

મકાનમાં જતી વેળાએજ રોઝનો મેળાપ થયો. તે બોલી કે;—
“શું આજે મેંકેયરના મુકર્દમાનો દિવસ છે કે?”

“હા, સ્ટીફન ક્યાં છે? તેમની મુલાકાત હજી સુધી થઈ નથી. તેના ચિત્તની દશા કેવીક છે?” મેં રોઝને સ્ટીફન સંબંધી સમાચાર પૂછ્યા.

“હમણાં સહજસાજ સારી સ્થિતિ છે. કિન્તુ અઘાપિ તેમનો સન્દેહ બિલકુલ દૂર થયો નથી.” રોઝે ઉત્તર આપ્યું.

“તમારી સાથે તેણે કાંઈ વાતચીત કરી હતી કે?” મેં પૂછ્યું.

રોઝે ઉત્તર આપ્યું કે;—“હા-થોડી ઘણી!”

પછી હું રોઝને સાથે લઈને સ્ટીફન પાસે ગયો. સ્ટીફને મને સરકારપૂર્વક બેસાડ્યો, રોઝને પણ બેસવાનું કહ્યું. મેં જોયું કે, તેનું ચિત્ત અત્યંત અવ્યવસ્થિત છે.”

“મેંકેયરને પકડીને આપે અંગ્રેજ સરકાર પર ઉપકાર કર્યો છે, એમાં જરાપણ શક નથી.” સ્ટીફને કહ્યું.

“માત્ર એટલુંજ નહિ, પરંતુ હેલનની હત્યાનો પ્રતિશોધ પણ લીધો છે.” મેં કહ્યું. સ્ટીફને જણાવ્યું કે;—“એ માટે અમે આપના આભારી છીએ.”

“આજે મુકર્દમાનો દિવસ છે, આપ પણ ત્યાં આવશે કે?” મેં પૂછ્યું.

સ્ટીફને ઉત્તર આપ્યું કે;—“જો રોઝ આવશે, તો હું આવીશ, નહિ તો કાંઈ જરૂર જોવું નથી. ”

મેં રોઝને પૂછ્યું કે;—“કેમ મિસ રોઝ! આપ આવવાનાં છો?”

રોઝે સ્ટીફનના તરફ દૃષ્ટિ કરીને પૂછ્યું કે;—“ જો આપને આવવામાં કાંઈ અડચણ નહિ હોય તો હું પણ ખૂશીથી આવીશ. ”

મેં જોયું કે, બન્નેનાં મન વિના પરિશ્રમેજ મળી રહ્યાં છે. હવે મારે એણે કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા રહી નથી. એમ વિચાર કરીને તેઓ બન્નેને એકાંતમાં રહેવા દઈ, હું ત્યાંથી બહારનું કાઢીને બહાર આવ્યો. નીકળતી વખતે કહેતો આવ્યો કે, તમે બધાં દશ વાગે કોર્ટમાં આવી જાઓ. હું હમણાં જાઉં છું. ”

રોઝ તે ઓરડામાં રહી. મારો એવો અભિપ્રાય હતો કે બન્ને પ્રેમી, જેમ બને તેમ સત્વર હળીમળી જાય તો ઠીક.

મેં બહાર નીકળીને જોયું તો, જેમ્સ ગાર્ડનના મકાન પાછળ ઉભેલો જણાયો, તેથી તેની પાસે જઈને મેં પૂછ્યું કે;—“કોણ, જેમ્સ! અહિં કેમ ઉભા છો ?

તે ધણાજ ગર્વથી બોલી ઉઠ્યો કે;—“ આપને શું કામ છે ? માર્ગમાં આમ પ્રશ્ન કરવો એ સમ્પત્તાથી વિરુદ્ધ છે. ”

“ તમારું મારે કેટલુંક કામ છે, એટલા માટે હું તમને પૂછું છું ” મેં કહ્યું.

“ શું કામ છે ? ”

“ તમે તો સ્ટીફનના પ્રતિરુદ્ધિ છો ને ? ”

“ કયા વિષયમાં ? ”

“ રોઝના લગ્નના વિષયમાંજ તો ? ” મેં વિનોદની ખાતર કહી સંભળાવ્યું.

જેમ્સે પૂછ્યું કે;—“ આપે શી રીતે જાણ્યું ? ”

“ સ્ટીફને મને કહ્યું. ”

“ તેમાં આપને શું લાગે વળગે. ” જેમ્સે તોછડાઈથી ઉત્તર આપ્યું.

“ મારો એમાં સ્વાર્થ છે, સ્ટીફને મને દગો દીધો છે. માટે મેં તેનો બદલો લેવાનો વિચાર કર્યો છે. ” મેં તેને પુલાવવાની ખાતર કહ્યું.

“ આપ મને ઠગો છો કે સત્ય કહો છો ? જેમ્સે હસીને પૂછ્યું. શિખખ લોકો કદીપણ કોઈને દગો દેતા નથી, હું તમને સાચે સાચું જ કહું છું. ” મેં મારા મુખને ગંભીર કરીને કહ્યું.

“ તેણે આપને કેવી રીતે દગો દીધો વાર ? ” જેમ્સે આશ્ચર્ય-યુક્ત વદને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તેનું એક કામ કરી દેવાના બદલામાં મને તેણે ચાર હજાર રૂપિયા આપવાનો વાયદો કર્યો હતો, પરંતુ હવે કામ પૂર્ણ થવા છતાં તે મને રૂપિયા આપતો નથી. ” મેં માર તોપ કાણુ પૂછે છેના હિસાબે ઉત્તર આપ્યું.

“ આપ તેના તરફથી કેવી રીતે બદલો લેવા માગો છો ? ” જેમ્સે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું અને ઉત્તરની પ્રતીક્ષા કરીને તે મારા તરફ જોઈ રહ્યો.

“ તે તમારો પણ શત્રુ છે; તમે શી રીતે બદલો લેવા માગો છો ? ” મેં તેના આંતરીક વિચારો જાણી લેવાના ઉદ્દેશથી સ્હામોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ મારી ઇચ્છા એવી છે કે, તેને આ સંસારમાંથી સદાને માટે વિદાય કરી દઉં. ” જેમ્સે પિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉત્તર આપ્યું.

“ આટલાં બધાં સાહસિક પગલાં ભરવાં હિચિત નથી. છેવટે તમારે પણ પ્રાણ ગુમાવવા પડશે. આનું પરિણામ તો વિપરીતજ આવશે. ” મેં ઉપદેશ આપ્યો.

“ પછી આપ કેવો બદલો લેવા માગો છો ? ” મારી સલાહ લેવા માટે જેમ્સે પૂછ્યું.

“ આપણે એવો ઉપાય કરીએ કે, જેથી રોજ સાથે તેનાં લગ્ન ન થઈ શકે ! ” મેં કહ્યું.

“ હું એમજ કરવા ઇચ્છું છું. ” પોતાનો હાદિક બાવ જેમ્સે પ્રકટ કર્યો.

“ તમારે રોજ સાથે કંઈ સંબંધ છે કે ? તે તમારે શું થાય છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ તે મારી પિત્રાઈ બહેન છે, હું તેની સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છું ”

હું; પરંતુ તે મારી સાથે, લગ્ન કરવા ઇચ્છતી નથી. તેતો સ્ટીફન સાથેજ લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે.”

“તમે તેને ક્યારેય કહ્યું હતું. કે હું તારી સાથે લગ્ન કરવા ધારૂં છું?” મેં પૂછ્યું.

“જેમ્સ ઉત્તર આપ્યું કે;—‘હા, મેં પૂછ્યું હતું. પરંતુ તેણે ચોકખી ના પાડી હતી.’”

“તમે અત્યારે અહિં શા માટે આવ્યા છો?”

“રોઝને મળવા માટે હું હમેશાં રહવાર-સાંઝ અહિં આવ્યા કરૂં છું.”

મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે;—“એથી શું ફળ મળશે?”

“ખીજી કાંઈ નહિતો, સ્ટીફનના મનમાં સન્દેહ તો થશેને?” જેમ્સે પોતાની હલકાઈ બતાવી આપી.

“પરંતુ મને વિશ્વાસ છે, કે તમે આ કાર્યમાં કદી પણ ફળી-ભૂત થઈ શકશો નહિ.

“અવશ્ય થઈશજ. સ્ટીફનના હૃદયમાં મેં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી દીધો છે.”

મેં આશા આપીને જેમ્સને કહ્યું કે;—“તમારૂં કાર્ય હું કરી આપું તો, મને પારિતોષિક તરીકે શું આપશો વાર?”

“સ્ટીફને તમને ચાર હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું છે, તો હું આઠ હજાર રૂપિયા આપીશ; અને તે ઉપરાંત એક હજાર વિશેષ પણ આપીશ.” જેમ્સે મને લાલચ આપી.

“વારૂ; ત્યારે કબુલ છે. હવે તે વિષયમાં શું કરવું વાર, જરા તમારો અભિપ્રાયતો દર્શાવો. એટલે હું અત્યારથીજ તે કાર્યનો પ્રયત્ન કરૂં.” મેં પણ જેમ્સને લાક્ષ્યમાં લુબ્ધ બનાવવાનો યત્ન કર્યો.

“હું પ્રથમ રોઝના પર એક પત્ર લખી આપું છું, તે આપ તેને પહોંચાડો.”

“તે પત્રમાં આપ શું લખશો?” પત્રનું રહસ્ય જાણવાના ઉદ્દેશથી મેં પૂછી લીધું.

“તે પત્રમાં મારું નામ ન લખતાં રોઝની એક સખી હારિયટ

એન્ટીનું નામ લખીશ, એટલે આપણે સત્વર કાર્ય-લાભ કરી શકીશું.”
જેમ્સે પ્રપંચનું પ્રથમ દર્શન કરાવીને કહી સંભળાવ્યું.

“વાર, એ એન્ટી કાણ છે?” મેં પૂછી લીધું.

“તે જ્યોર્જ હેમિલ્ટનની પુત્રી છે.” જેમ્સે સ્પષ્ટ નામ બતાવી આપ્યું.”

“હું તમારું એ કાર્ય કરી આપીશ, પણ આપને એક પ્રતિજ્ઞા કરવી પડશે.”

મેં પણ પ્રપંચનું અવલંબન કરીને જેમ્સને કહી સંભળાવ્યું.
“તે શું?”

“જ્યારે તમે મને મધ્યસ્થ નીમ્યો છે, ત્યારે મારી અનુમતિ અને પરામર્શ સિવાય તમારાથી ઇચ્છા પ્રમાણે તમે કાંઈ પણ કરી શકશો નહિ, જો તેમ કરશો તો તમારે પણ વિષમ પરિણામ ભોગવવું પડશે.” મેં ભય બતાવીને કહ્યું.

“હું સોગન્દપૂર્વક કહું છું કે, આપની આજ્ઞાનુસારજ કરીશ.”
જેમ્સે ઉત્તર આપ્યું.

જેમ્સ ચાલ્યો ગયો; હું પણ મારે ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. જેમ્સની વાતપરથી જણાઈ આવ્યું કે રોઝ તદ્દન નિર્દોષ છે અને તે સાથે મને સ્ટીફનને પ્રમાણ આપવાનો સુઅવસર પણ પ્રાપ્ત થયો.

ફર્સ્ટક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આજેજ મેકેવરના ન્યાયનો આરંભ થયો. બળવાખોરોની સહાયતા કરવાથી કોર્ટમાં તેનો ઇન્સાફ ન થયો. આજના વિચારમાં એ નિર્ણય થયો કે, “કોર્ટ ઓફ માર્શલ” દ્વારા તેના મુકરદમાનો વિચાર કરવામાં આવશે.

માન કહેવા મુજબ સ્ટીફન અને રોઝ કોર્ટ (કિલ્લા) માં આવ્યાં હતાં, બન્નેના મુખ પ્રસન્ન અને પ્રકુલ જણાતાં હતાં. હું સમજી ગયો કે, હવે પુલનો કોટ નીકળી ગયો છે. આ દિવસે સન્ધ્યા સમયે જેમ્સ એક હજાર રૂપિયા લઈને મને મળવા આવ્યો. મેં તેને બહાનું કાઢીને બે દિવસ પછી આવવાની આજ્ઞા આપી.

એકવિંશ પરિચ્છેદ

રૌબર્ટ મેકેયરની ભયંકર આત્મકથા

સરહાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

આજે “કોર્ટ ઓફ માર્શલ” બેઠી. જ્યોર્જ હેમિલ્ટન પોતે તેના ન્યાયાધિશ થયા. કોર્ટ મનુષ્યોની બીડથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગઇ હતી, ગાર્ડન, રોઝ અને સ્ટીફન આદિ સર્વે આવ્યા હતાં. બાર વાગ્યા પછી મેકેયરના ઇન્સાફનો આરંભ થયો.

ન્યાયાધિશના પૂછવા પછી રૌબર્ટ મેકેયરે શપથપૂર્વક નિમ્ન-લિખિત જુવાની આપવી શરૂ કરી:—

“મારું નામ” રૌબર્ટ મેકેયર છે.” ક્રાન્સ દેશાન્તર્ગત ‘કેને’ નગરમાં ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના જૂન માસમાં મારો જન્મ થયો હતો. મારા પિતાનું નામ ‘હેડરીફયુલર મેકેયર’ હતું. તેઓ ધણાજ ધનાઢ્ય પુરૂષ હતા અને ‘મદાવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટના હાથ નીચે મેજરનું કામ કરતા હતા. સમ્રાટ નેપોલિયન તેમના ગુણોના ધણા પક્ષપાતી હતા.”

“મને સુશિક્ષિત બનાવવાનો મારા પિતાનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તેથી તેમણે મને પેરિસ મોકલીને ત્યાંના પ્રધાન વિદ્યાલયમાં દાખલ કરાવ્યો હતો. ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી મેં પાંચ વર્ષમાં પાંચ મુખ્ય ભાષાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું અને પરીક્ષામાં સર્વોચ્ચ સ્થાન મેળવીને સ્વર્ણપદક પ્રાપ્ત કર્યો હતો.”

“મારા પિતા ‘પ્રોટેસ્ટન્ટ’ ધર્મના અનુયાયી હતા, પરંતુ હું ‘રોમન કેથોલિક’ મતને માનતો હતો. હું બાલ્યાવસ્થામાં ધર્મ-બીર અને ઇશ્વરપરાયણ હતો. હમ્મેશાં ઇશ્વરની આરાધના કર્યાં સિવાય જળ પણ્ય ગ્રહણ કરતો નહોતો.”

“આ સમયે વીરાગ્રણ્ય માર્શલ ‘ને’ ના પરિવાર સાથે મારો પરિચય થયો. ‘ને’ ની સર્વથી ન્હાની કન્યા ‘એની’ અત્યંત રૂપવતી હતી. સમસ્ત ક્રાન્સ દેશમાં તેના જેવી રૂપવતી અને

પ્રણયવતી કન્યા ખીજી ટાણ પથુ નહોતી, એમ મારું માનવું હતું. એની અને મારી વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિ બંધાઈ, હું તેને પ્રાણુથી પણ અધિક ચ્હાવા લાગ્યો. તે પણ મને તેવીજ રીતે ચ્હાતી હતી. પરંતુ હું તેની પ્રીતિનો પરિચય પામી શક્યો નહોતો.”

“આ વખતે એક અંગ્રેજ યુવક સાથે મારો પરિચય થયો. અમે બન્ને મિત્રો એકજ જગાએ હંમેશા રહેતા હતા, સાથેજ હરતા ફરતા અને સાથેજ ખાતા પીતા હતા. એ યુવકનું નામ હું અહિં | અકાશિત કરીશ નહિ; કેમકે તેની સાથે હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યો છું.”

“ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના વોટરલ—યુદ્ધ પછી માર્શલ ‘ને’ બોરવો—રાજની આજ્ઞાથી વિદ્રોહી ગણાધને માર્યા ગયા. આ સમયથી કાઉન્ટ ‘નેલી’ બાર્થાએ માર્શલ ‘ને’ ની બન્ને કન્યાઓના પાલનપોષણનો આર પોતાને માથે લીધો. ‘બાર્થા’ માર્શલ ‘ને’ ના આત્મીય બન્ધુ હતા.”

“બાર્થાને એક પુત્ર હતો, તેનું નામ જોસફ હતું. જોસફ વયમાં મારા કરતાં મોટો હતો. તેના પિતાની ઇચ્છા, ‘એની’ ની સાથે તેના લગ્ન કરવાની હતી. ‘લગ્નનો પ્રસ્તાવ પણ થયો અને તેથી ‘એની’ અપ્રસન્ન થઈ.” તે બોલી કે;—“લગ્ન એ અત્યંત મહાન વિષય છે, વગર વિચાર્યે હું લગ્ન નહિ કરું.” કાઉન્ટે કેટલાક દિવસને માટે લગ્ન બંધ રાખ્યા; પરંતુ તેની બાવના ‘એની’ ની સાથે ‘જોસફ’ નાં લગ્ન કરવાનીજ રહી. ‘જોસફ’ની આંતરિક ઇચ્છા પણ એજ હતી. તે હંમેશાં ‘એની’ ની સાથે રહેતો હતો તેનું રાત્રિ દિવસ ખાવા—પીવાનું—હરવા ફરવાનું અને જોસવા—ઉઠવાનું કાર્ય એની સાથેજ થતું હતું.”

“મારા મિત્રને મેં ‘એની’ નો પરિચય કરાવી આપ્યો. ધીમે ધીમે એની અને મારા મિત્ર વચ્ચે પ્રણયનાં ખીજ આરોપિત થયાં. પછી હું સમજી ગયો કે, ‘એની’એ મારા મિત્રને પોતાનું હૃદય—દાન આપી દીધું છે. તે જાણીને મારા હૃદયમાં ક્રોધ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને અમારી મિત્રતા ધીમે ધીમે શિથિલ થવા લાગી.”

“જોસફ પણ સમજી ગયો કે. હવે મારું જાગ્ય ફૂટી ગયું છે. મારો મિત્ર તેનો પ્રતિસ્પર્ધિ થયો છે, એ પણ તે જાણી ગયો. મારો આંતરિક ક્રોધ મારા મિત્ર પરજ હતો. જોસફ પર નહોતો; કારણ

કે હું જાણતો હતો કે, ‘એની’ જોસફ સાથે લગ્ન કરવાની નથી. હવે મેં બન્નેને મૃત્યુવશ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. મારા હૃદયનો ભાવ એકાએક આમ કેમ બદલી ગયો, તે હું જાણી શક્યો નહિ.”

“ જોસફે પોતાના પિતાદારા અમારી આવજાવ બંધ કરાવી. અને ‘એની’ની મુલાકાત પણ ન થવા દીધી. તેથી મારા મિત્રના હૃદયમાં તીવ્ર આઘાત થયો. તે સમયરિત્ત અને ધાર્મિક હતો, પરંતુ તેને પણ આઘાત થયો. અને ક્રોધને વશીભૂત થઇને તેણે એક દિવસ જોસફને મારી નાખ્યો. બિચારા નિર્દોષ જોસફને આ દુનિયાનો ત્યાગ કરીને અચાનક પરલોકવાસી થવું પડ્યું. મારી રહામે પણ એવુંજ ભયંકર કાવતું રચવામાં આવ્યું. હું ધારતો હતો કે તે સમયે મારા મિત્રને પોલિસમાં પકડાવી દઉં; પરંતુ મેં તેમ ન કર્યું. કેમકે, હું તેને મારા હાથથીજ મારી નાખીને મારા પ્રમળ વૈમનસ્યનો બદલો લેવા ધારતો હતો.

“ જોસફના કમકમાટ ઉપજાવે તેવા ખૂનથી ક્રાન્સ દેશમાં ભારી કોલાહલ મચી ગયો. મહાધૂર્ત પોલિસ કમિશનર ‘ફ્રેડરિક’ આ સંબંધમાં તપાસ કરવા લાગ્યો. આથી મારા મિત્રને અત્યંત ભય ઉપજવા લાગ્યો. તે અને ‘એની’ ત્યાંથી નહાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને હું તેમને વસુંધરાથી વિમુખ કરવાનો સુયોગ શોધવા લાગ્યો. તે પોતાની પ્રિયતમાની સાથે નહાસી જશે, તો માફ કાર્ય કદાપિ સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ અને માફ વૈમનસ્ય વાળવાનો સુઅવસર પણ મળી શકશે નહિ, એનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. છેવટે મેં તેને નહાસી જવા પહેલાંજ મારી નાખવાનો અને મારા વૈરનું બળિદાન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.”

મેકેયરે આટલી જુઝાની આપી હતી, તેવામાં ગાર્ડને મને બોલાવીને ધીમેથી કહ્યું કે;— “ મારી તબિયત સારી નથી, માટે જો માફ કામ ન હોય તો હું ઘેર જાઉં.”

મેં ગાર્ડનના ચક્રેરા તરફ જોયું, તો તે જોઇને મને ધાણુંજ આશ્ચર્ય થયું. આવું પરિવર્તન એકાએક કેમ થયું; એ મારા સમજવામાં આવી શક્યું નહિ. મેં ભયથી તેમને કહ્યું કે;— “ આપ ખૂશીથી જાઓ, આજે આપની કંઇ જરૂર પડે તેમ જણાતું નથી.”

તેઓ તરતજ રિટર્નને સાથે લઇને ચાલ્યા ગયા. તેમના આવા

આકસ્મિક પરિવર્તનનું શું કારણ છે, તે હું સહજમાં સમજી શક્યો નહિ. રોડ અને હું કોર્ટમાં જ રહ્યાં. રોબર્ટ મેકયરે પુનઃ જુલાની આપવા માંડી;—

“ મેં સંકલ્પ કરી લીધી કે હવે મારા મિત્રને જ્યાં હાથ લાગે ત્યાં જ મારી નાખવો. હવે મેં મારું મન દઢ કરી લીધું, ગોળી ભરી રાપેલી પિસ્તોલ હું સદા મારી પાસે જ રાખતો હતો. એક દિવસ લગભગ સન્ધ્યા સમયે મારો મિત્ર છુપાઇને ‘એની’ ને મળવા જતો હતો અને હું પણ ‘એની’ ના બાગમાં છુપાઈ રહ્યો હતો. આ સમયે એક મનુષ્ય કાળો પોશાક પહેરીને ‘એની’ ના ઓરડામાં પેઠો. મેં ધાર્યું કે, એજ મારો મિત્ર છે. આવો સુખવસર જોઇને મેં પાછળથી નિશાન તારીને એક ગોળી મારી. ગોળીનો આઘાત લાગતાની સાથેજ તે મનુષ્ય ગભરાઇને ભૂમિપર પડી ગયો અને હું તરતજ ત્યાંથી નહાસી ગયો. ”

“ હું બાગની દિવાલ કૂદીને જનરલરોડ પર આવી પહોંચ્યો, તે વખતે ધૂત ‘ફ્યુચી’ (પોલિસ કમિશનર) ચાલ્યો જતો હતો. મને આવી સ્થિતિમાં ચાલ્યો જતો જોઇને તેને સંદેહ થયો. તે રસ્તો રોકીને બોલ્યો કે;—“ જનરલ રસ્તો મૂકી દઇ દીવાલ કૂદીને શા માટે બહાર આવ્યો ? તું કોણ છે ! ”

“ હું કિંકર્તવ્યવિમૂઢ જોયો થઇને ઉભો રહ્યો. તેને શું ઉત્તર આપવું, એ કાંઈ નિશ્ચિત કરી શક્યો નહિ. આથી પોલિસ કમિશનર સમજી ગયો કે, હું અપરાધી છું અને કાંઈક અપરાધ કરીને નાઠો છું. તે કર્કશસ્ત્રથી કહેવા લાગ્યો કે;—“ઉત્તર કેમ આપતો નથી? અવશ્ય તે કાંઈક અપરાધ કર્યો છે. મેં કહ્યું કે;—“ આપ મને ન રોકો, રોગી મનુષ્ય મરણોન્મુખ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે; હું ઔષધિ લેવા જાઉં છું. ”

તેમણે કહ્યું કે;—“ તારી વાતપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી, આ મકાન કાઉન્ટ બાગમાં છે, તું મારી સાથે ચાલ, હું જોઈશ, કે એ મકાનમાં કોણ બીમાર છે. ”

“ બરાબર આ સમયે કાઉન્ટના મકાનમાંથી રક્તના શબ્દ પણ સંભળાવા લાગ્યા. તેના સ્વર પરથી જણાયું કે, રક્તનાં વ્યક્તિ તે ‘એની’ જ છે. પ્રેમી મૃત્યુ પામ્યો છે, એટલા માટે તે રડી રહી છે;

એ સાંભળીને મને જરા આનંદ થયો; પરંતુ ફ્યુચીની વાત સાંભળીને કાળજી કમ્પી ઉઠ્યું. ”

“ હવે ન્હાસવા સિવાય ખીજો ઉપાય નહોતો. હું ન્હાસવાની ચેષ્ટા કરતો હતો, એવામાં ચતુર ફ્યુચીએ મારા હાથ પકડી લીધા ત્યારે મેં તેના માથા તરફ પિસ્તોલની ગોળી તારી; આથી તે બે ચાર હાથ દૂર ખસી ગયો અને મેં પલાયન કરવા માંડ્યું. ”

“ ખીજો દિવસે સાંભળાયું કે, કાઉન્ટ આર્થાને કોઈએ મારી નાખ્યો છે. ત્યારે શું મેં કાઉન્ટ આર્થાનીજ હત્યા કરી ? શું મિત્ર હજી જીવિત છે ! ક્રોધ, ક્ષોભ, અને અનુતાપથી મારું શરીર અને હૃદય સળગી ઉઠ્યાં. હાય ! મેં પાપીએ નિર્દોષને શા માટે માર્યો ? ”

“ ચતુર ફ્યુચીએ મનેજ ખૂની ઠરાવ્યો. મને પકડવા માટે જાસૂસો મોકલ્યા. પ્રથમ કેટલાક દિવસ સુધી હું પિત્રાલયમાં છુપાઈ રહ્યો; અને ત્યાર પછી અનેક શહેરોમાં રખડવા લાગ્યો. પેરિસમાં સાંભળ્યું કે, મારી પેટે મારા મિત્રને પકડવા માટે કેટલાક જાસૂસો બહાર નીકળ્યા છે. ”

“ એક માસ પછી બેચર્ચર્ટ શહેરમાં હું પકડાયો અને ખીજો દિવસે મને પારિસ લઈ જવામાં આવ્યો. આ સમયે મેં મારા પિતાને હૃદય-ખોલીને સર્વ વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. અને ફ્રાંસીએ જતો અટકાવવાની પ્રાર્થના કરી. ”

“ પારિસમાં આવીને એમ પણ સાંભળ્યું કે, મારો મિત્ર એનીને લઈને ન્હાસી ગયો છે. મનમાં ને મનમાં મેં સંકલ્પ કર્યો કે, જો અત્યારે જીવતો-જીવતો છૂટી જાઉં તો સમસ્ત પૃથ્વી શોધીને ખન્નેની હત્યા કરી નાંખું. ”

“ પિતાના અનેક ચત્રથી મને ફ્રાંસીની સજા ન થતાં, વીસ વર્ષ સુધી દ્વિપાન્તરવાસની સજા મળી. કોર્ટના ફેસલામાં પ્રમાણિત થયું કે, એનીની સાથે લગ્ન કરવા માટેજ મેં કાઉન્ટ આર્થાની હત્યા કરી છે. ”

“ મારી દંડાગા સાંભળીને પિતા લયંકર રીતે બિમાર થયા. કેટલાક દિવસ પછી તેઓ એ રોગથી પરલોકવાસી થયા. અને હું દ્વિપાન્તરવાસ ભોગવ્યા પહેલાંજ જેલમાંથી ન્હાસી આવ્યો. ”

“ ચારે બાજુએ મારી શોધ થવા લાગી; પરંતુ મને કોઈ

પણ પકડી શક્યું નહિ. આ સમયે પોષણ માટે મેં દાસત્વ વૃત્તિનું અવલંબન કર્યું. ”

“ કેટલાક દિવસ પછી ક્રાન્સ-રાજ્યમાં હું એક પ્રખ્યાત લૂટારા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. મારા તાબામાં એક હજાર બળવાન અને સુદક્ષ લૂટારા રહેતા હતા. ધીરે-ધીરે હું એટલો પરાક્રમી થયો, કે ક્રાન્સ-ગવર્નમેન્ટ પણ મારાથી ભય પામવા લાગી. મને પકડવા માટે નાના પ્રકારની યુક્તિઓ થવા લાગી; પરંતુ તે કાંઈ પણ કામમાં આવી નહિ અને હું પકડાયો પણ નહિ. ”

આ પ્રમાણે એક વર્ષ વીતી ગયું; પરંતુ મને કોઈ પણ પકડી શક્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૫૦ ના જન્યુઆરી માસમાં મેં ‘ ફ્રેને ’ શહેરની પોસ્ટ ઓફિસ લૂંટી. તેમાં મને અસંખ્ય રૂપિયા, નોટો, ગિનિયો અને કેટલાક પત્રો મળ્યા. હું એક પછી એક સર્વ પત્રો વાંચવા લાગ્યો; આ સમયે એક પત્ર પર મારી દૃષ્ટિ પડી. ભારત વર્ષના એક શહેરમાંથી મારા પેલા મિત્રે પારિસમાં પોતાની બહેનના નામ પર તે પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્ર વાંચીને મારા આનંદની સીમા ન રહી. ”

આ સમયે સરકારી ઍરિસ્ટર મિસ્ટર એનાસ્ટિએ જન હેમિસ્ટન સાહેબને કહ્યું કે:—“ ગુન્હેગાર અન્યાન્ય વાતોમાં કોર્ટનો સમય વ્યર્થ નષ્ટ કરી રહ્યા છે. અમે અહિં તેના અદ્ભુત જીવનનો ત્રાસજનક ઇતિહાસ સાંભળવા માટે આવ્યા નથી. જે હલાઓ અને રાજદ્રોહ સંચક ઘટનાઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારા કારણો માટે તેને અહિં હાજર કરવામાં આવ્યો છે, તે ઘટનાઓને જો ગુન્હેગાર સ્વીકારવા ચાહે તો તે વાત ખૂશીથી કરી શકશે. અને જો અસ્વીકાર કરશે, તો અમે સાક્ષિઓદ્વારા તેને પ્રમાણિત કરી લઈશું. ”

મંકયરે કહ્યું કે:—“ સાહેબ ? ક્ષમા કરો. જ્યારે સર્વ વાતો હું સ્વયં સ્વીકારી લઉં છું, તો પછી સાક્ષી અને સાબિતીની શી આવશ્યકતા છે ? મેં મારા જીવન લગીમાં જેટલાં પાપ કર્યાં છે, તેનો કાંઈક બોઝો ઓછો કરવાનો પણ મને સહજ સમય આપો. જેથી સંસાર સમજી શકે કે, મનુષ્ય—જીવનમાં પણ કેવાં કેવાં પરિવર્તનો થયા કરે છે. એક વિશેષ દલીલ એ છે કે,—આજે હું ક્રાન્સ

દેશમાં નથી, ત્યાં જે જે કામો મેં કર્યા છે, તેને પણ આપ લખી લ્યો અને ક્રાન્સ—ગવર્નમેન્ટને મોકલી આપો. ”

જજ્જ હેમિલ્ટને કહ્યું કે:—“મિસ્ટર એનાસ્ટિ? આપ પ્રતિવાદીને પ્રતિબંધ ન કરો. કોર્ટ તેની સઘળી વાતો સાંભળશે, કેમકે ચાલુ કેસ સાથે તેનો પણ નીકટ સંબંધ છે. ગુન્હેગારે જે જે વાતો કહી સંભળાવી છે, તે સઘળી સત્ય છે, નીકટના સંબંધવાળી છે. ગુન્હેગારે જે જે વાતો કહી સંભળાવી છે, તે સઘળી સત્ય છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાક્ષીઓની શી જરૂર છે ?”

ત્યાર પછી તે દિવસને માટે કોર્ટ બંધ થઈ. મેકેયર અને અબ્દુલને હાથ કડી—મેડીથી બંધન યુક્ત કરીને જેલમાં મોકલાવી દીધા.

* * * *

હું ધર તરફ જઈ રહ્યો હતો, એવામાં રસ્તામાં સ્ટીફનની મુલાકાત થઈ. તેનું વિષમ અને મ્હાન મુખ જોઈને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. સ્ટીફને મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ અમુક જરૂરી કાર્યને માટે હું આપને ત્યાંજ આવતો હતો. ”

“ શું કામ છે, કહો જોઈએ. ”

“ આપના કહેવાથી મેં રોઝપર પુનઃ વિશ્વાસ કર્યો હતો. ”—

મેં ઠપકો આપીને સ્ટીફનને કહ્યું કે:—“ જેનું ચારિત્ર નિષ્કલંક છે, જેનું હૃદય સ્ફટિકની માફક સ્વચ્છ છે; તેનાપર વિશ્વાસ કરવો એ કાંઈ આશ્ચર્યજનક કાર્ય નથી. ”

“ રોઝના ચારિત્રના વિષયમાં મને જે સંદેહ થયો હતો, તે હજી સુધી દૂર થયો નથી. આપે કહ્યું હતું કે, હું તેનું પ્રમાણ આપીશ કે, જેમ્સને રોઝ મ્હાતી નથી તેનું શું કર્યું વાર ? ” સ્ટીફને પૂછ્યું.

હા એ વાત મેં આપને કહી હતી, અને એનાં પ્રમાણ પણ મેં મેળવ્યાં છે. ”

“ આપ તેના પ્રમાણમાં શું કહેવા માગો છો ? ” સ્ટીફને પૂછ્યું.

“ જેમ્સના મુખથી આપને સંભળાવીશ કે, સરલા બાલિકા રોઝ કદીપણ કુમાર્ગ પર ચાલવાની ઇચ્છા કરતી નથી. તે પવિત્રતાની પ્રતિમા છે. તમારા પ્રેમને માટે તે પોતાના પ્રાણની પણ

પરવાર કરે તેવી નથી. સાક્ષાત્ તે મનોહર મૂર્તિ દેવીતુલ્ય ચાર-ત્રવાનજ છે. પાપાત્મા જેમસજ તેને હમ્મેશાં કષ્ટ આપીને પોતાના કાષ્ટમાં મેળવવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. પરંતુ રોઝ તેને ધિક્કારની-ફિટકારની લાગણીથીજ જુએ છે. તેણે પોતાના હૃદય-મંદિરના આ-રાધ્ય દેવતા તરીકે આપનેજ પૂજ્ય માન્યા છે. જેમ્સને તો તે દુ-રાત્માજ માને છે. ” મેં સ્ટીફનનો સંશય દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી રો-ઝની પ્રશંસા કરીને કહ્યું.

“ મને જણાય છે કે આપ એ વાતને સાબિત કરી શકશો નહિ. ” સ્ટીફને કહ્યું.

“ સ્ટીફન ! તમે સંશયી મનુષ્ય જણાઓ છો. હું એ વાતને સારી રીતે સિદ્ધ કરી આપીશ. આપ એ વિષયમાં નિશ્ચિંત રહો. રોઝ નિર્દોષ છે, તે પોતાનું તન, મન, ધન આદિ સર્વસ્વ આપના પર ન્યોછાવર-કુરબાન કરી ચુકી છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી મેં ઉત્તર આપ્યું.

સ્ટીફને પૂછ્યું કે;-“ શું જેમ્સે તમને પોતાનો વૃત્તાંત કહી સમજાવ્યો હતો ? કાલે આપ બન્ને શું વાતચીત કરી રહ્યા હતા ? ”

મેં કહ્યું કે;-“ ક્યાં ! ”

“ ગાર્ડનના મકાન સામે. ”

“ ઓહ ! અત્યારે આપ તે વાત સાંભળીને શું કરશો ! પછી એ સર્વ વાત આપને વિદિત થઈ જશે. ”

આ સાંભળીને સ્ટીફન ઉઠાસ ચહેરે મને વંદન કરીને ચાલ્યો ગયો. હાય ! જેના હૃદયમાં શંકા ઝાકિતીએ પ્રવેશ કર્યો છે, તેના હૃદયમાં સુખ શાન્તિ અને આશા ક્યાં રહી શકે વાર ? ”

દાવિંશ પરિચ્છેદ

ઇન્સાફનો બીજો દિવસ

સરદાર રામપાલસિંહની આત્મકથા

*

*

*

*

આજે પણ “કોર્ટ ઓફ માર્સલ” મનુષ્યોની બીડથી પરિપૂર્ણ થઈ રહી હતી, તેમાં વિશેષ ભાગ પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોનોજ હતો. સઘળા લોકો પ્રખ્યાત ફ્રેન્સ લૂટારા રૉબર્ટ મેકેયરને જોવા માટે આવ્યા હતા. વિખ્યાત વિખ્યાત અંગ્રેજી સમાચાર પત્રોના રિપોર્ટર્સ પણ અદાલતમાં ઉપસ્થિત થયા હતા. આજે એક દાસી સાથે માત્ર રોજ જ કોર્ટમાં આવી હતી. ગાર્ડન અને સ્ટીફન આદિ કોઈ પણ નહોતું.

આર વાઝ્યા પછી મેકેયરને હથિયારબંધ પહેરેગીરોના ઘેરામાં ત્યાં લાવવામાં આવ્યો. દર્શકગણ એક વિખ્યાત લૂટારાના સંતત્ત હૃદયની આત્મકથા સાંભળવા માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા.

ન્યાયાધિશની આજ્ઞા થતાં મેકેયરે જુગાની આપવી શરૂ કરી કે;—

“કેટલાક માસ પછી હું મારા ટોળાનાજ કેટલાક માણસોના દ્વારા પડયંત્રમાં સપડાઈ ગયો જેમણે મને પકડાવી દીધો; તેઓ ચતુર ક્યુચીનાંજ માણસો હતાં. તેઓ ઘણા દિવસ થયાં મારા ટોળામાં મળી ગયા હતા. તેમના પર વિશેષ દષ્ટિ રાખવા છતાં પણ હું સકંજમાં આવી પડ્યો. પરંતુ તેથી મને કાંઈ કષ્ટ થયું નહિ. અને મારા તાબાનાં બીજા માણસોની સહાયતાથી ઇન્સાફ થતાં પહેલાંજ હું ટુલો શહેરની જેલમાંથી નહાસી આવ્યો. ત્યાર પછી ફ્રાન્સ દેશને નિરાપદ ન જોવાથી હું ત્યાંથી ભારતવર્ષમાં ભાગી આવ્યો. ફ્રાન્સમાં મેં ખસે પંચોતેર (૨૭૫) માણસોને મારા પોતાના હાથે માર્યા છે; તેમાં પચાસ સ્ત્રીઓ, પાંત્રીસ બાળકો અને પચીસ બાલિકાઓ હતી અને બાકીના પુરૂષો હતા. તે સર્વેનાં નામ, દિવસ અને સાલ તથા ક્યા ક્યા સ્થાનો;

માં તેમની હત્યા કરી છે, આદી સર્વ બાબત હું લખીને કાર્ટમાં દાખલ કરીશ. ”

ત્યાર પછી તેણે પોતાનો લખેલો એક પત્ર જજ હેમિલ્ટનના હાથમાં આપ્યો. અને પછી પાછો કહેવા લાગ્યો કે; “ ભારતમાં આવીને મારા મિત્ર સાથે મારો મેળાપ થયો હતો કે નહિ, એ વાત અહિં જણાવવી વૃથા છે. હવે હું ગાર્ડનના કુટુંબના તથા નાના સાહેબના સંબંધમાં જે કાંઈ વાતો છે તે કહું છું. સાંભળો—“ ભારતના સિપાહી વિદ્રોહનો મુખ્ય નેતા હું છું. મેં અનેક હિન્દુ—રાજાઓને અંગ્રેજ રાજ્યની વિરુદ્ધ ઉભા કર્યા હતા, મારો એવો અભિપ્રાય હતો કે, કોઈ પણ પ્રકારે ભારતમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપિત કરે, તો ફ્રાન્સ—રાજ્ય મને પૂર્વકૃત પાપોને માટે ક્ષમા આપી દેશે. મારી એવી ઇચ્છા નહોતી કે, હું લૂંટારો થઈને મારુ જીવન વીતાઉં, પરંતુ મારું શેષ જીવન શાન્તિપૂર્વક ગાળવાનું જ ઇચ્છતો હતો. મેં એજ સંકલ્પ કર્યો હતો. તથાપિ મિત્રનો બદલો લેવાની અભિલાષા હમેશાં મારા હૃદયમાં જગરિત રહ્યા કરતી હતી. ”

“ એક બે મહારાષ્ટ્ર રાજાઓએ મને વિશેષ સહાયતા આપવા માટે કહ્યું હતું. નાના સાહેબ ધોન્ડુપંત તથા તાતિયા ટોપી તેમાં અગ્રેસર હતા. આ સમયે નાનાને મળીને વિદ્રોહાલન પ્રબલિત કરવા માટે હું કાનપુર આવ્યો. ત્યાં ગાર્ડન સાથે મારો પરિચય થયો. મેં તેને કહ્યું કે, તે મારી સાથે પોતાની નહાની કન્યાના લગ્ન કરી આપે. પરંતુ ગાર્ડન અસમ્મત થયા અને મેં તેનો બદલો લેવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો. હેલન આપના પુત્ર હેનરીના પ્રણય-સૂત્રમાં બંધાઈ હતી, તેથી મેં જોયું કે હેનરીજ મારા સુખનો કંટક છે; માટે એને કોઈ પણ પ્રકારે આ જગતમાંથી વિમુખ કરવો જોઈએ. અસ્તુ.

“ મેં એક બનાવટી પત્ર તૈયાર કર્યું, તેમાં હેલનના જેવા અક્ષર કરીને લખ્યું કે;—“ પ્રિય હેનરી ? પિતાની ઇચ્છા મારા લગ્ન અન્યની સાથે કરવાની છે. તેથી તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી. માટે પ્રથમની વાતો વિસરી જાઓ. હવે તમારે મને મળવું એ પણ અનુચિતજ છે; માટે હવે આવવાં જવાનું બંધ રાખશો.

“ હેલન. ”

જે દિવસે હેનરીને આ પત્ર મળ્યો, તેને ધ્રીજે દિવસેજ તેણે આત્મહત્યા કરી નાખી. અને હેલને જ્યારે મારી વાત ન માની ત્યારે તેજ રાત્રે મેં તેને મારી નાખી. હત્યા કરતી વખતે હેલન આંખમાં આંસુ લાવીને મને કહેતી હતી કે:--“ મને ન મારો, ” તે કરેણુ શબ્દ હજી સુધી મારા કાનમાં ગુંજી રહ્યો છે. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિતજ નથી.”

પરાપર આ વખતે જજજ હેમિલ્ટનની પાસે એક તાર આવ્યો. એટલે તેમણે મને બોલાવીને કહ્યું કે, “ ડૉર્ડ કેનિંગ તરફથી આ સમાચાર આવ્યા છે.”

એમ કહીને તેમણે મને તાર આપી દીધો. તેમાં લખ્યું હતું કે:-

“ ક્રાન્સ--સરદાર તરફથી સમાચાર આવ્યા છે કે, સન્ધિની શર્તો અનુસાર મેકેયરનો ઇન્સાફ આપણે કરી શકતા નથી. રૉબર્ટ મેકેયરને યોગ્ય પહેરેગિરો સાથે સરદાર રામપાલસિંહના જોખમે અન્દ્રનગર મોકલી આપો. તે અદાવતમાં આપણા એક પ્રતિનિધિ હાજર રહેશે. મિ. ગાર્ડનની કન્યાના હત્યાની સંબંધમાં સાક્ષિયોને પણ રામપાલસિંહની જોડે મોકલી આપજો.”

ત્યાર પછી મેકેયરની જુગાની બંધ રહી.

તે દિવસ રાત્રે રૉબર્ટ મેકેયરની સાથે હું અન્દ્રનગર ચાલ્યો ગયો. મેકેયરના ઇન્સાફ પછી અબ્દુલની જુગાની લેવાનું નક્કી થયું હતું, તેથી તે કાર્ટમાં જુગાની આપવા હાજર થયો.

ત્રયોવિંશ પરિચ્છેદ

પ્રેમનું પરિણામ

મિસરોઝની ડાવરીપરથી ઉદ્ધૃત

મનુષ્યના ભાગ્યમાં જેમ લખાયેલું હોય, તેમજ બને છે. મનુષ્યની ક્ષુદ્ર અને સીમાયુક્ત શક્તિનું શું સામર્થ્ય છે, કે તે ભવિષ્યની ગતિને અટકાવી શકે ? મારા ભાગ્યમાં સુખ નથી; વિધાતાની

ધ્રુવ નથી, કે હું મારા જીવનમાં કોઈ પણ વેળાએ સુખી થાઉં; તો પછી માઈ શું સામર્થ્ય છે કે, હું તેનાથી પ્રતિકૂળ થઈ શકું.

ભાગ્યદોષથીજ સંસારની વિકટ વિડંબનાઓ અને આટલી અસહ્ય પાતનાઓ તથા કમકમાટી ઉપજાવે તેવાં કષ્ટ મેં હસતાં-હસતાં સહન કર્યાં.

સરદાર રામપાલસિંહ ચન્દ્રનગર જતી વેળાએ કહી ગયા કે, જ્યારે સ્ટીફનને મારી નાખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે; માટે તેને સાવ-ધાન કરી દેજો અને તે સાથે પોતાના મિત્ર લક્ષ્મણપ્રસાદને મારા મકાનનું હમેશાં ધ્યાન રાખવાનું કહી ગયા. રામપાલસિંહની વાત સાંભળીને મને ઘણોજ ભય થયો.

સ્ટીફનને મને ક્ષમા ન આપી, એ હું તેમના કાર્ય પરથીજ સમજી ગઈ. મારાપર તેમને ભયાનક અવિશ્વાસ થઈ ગયો છે, તે અવિશ્વાસ શી રીતે દૂર કરવો, એ સંબંધમાં હું ખાવા-પીવાનું અને સૂવા-એસવાનું છોડી દઈને રાત્રિ-દિવસ વિચાર કરવા લાગી.

હું તેમને મારા હૃદયનો ભાવ શી રીતે બતાવી શકું ? જો માઈ હૃદય ચીરીને તે બતાવી શકી હોત તો, તેઓ સમજી જાત કે તેમનો ભયાનક ભ્રમ છે ? પરંતુ વિધાતાએ મારા ભાગ્યમાં તેમ લખ્યુંજ નહોતું ?

હું કમ્પતી કમ્પતી અને ભય પામતી પામતી સ્ટીફન પાસે ગઈ. સ્ટીફન ખૂણામાં એક કુરસીપર બેસીને કાંઈક ચિન્તામગ્ન અવસ્થામાં વિચાર કરતા બેઠા હતા. મેં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ તેમને માલૂમ થયું નહિ. મેં પાછળથી જોયું કે, તેમના હાથમાં એક ચિત્ર છે. એ કોનું ચિત્ર હતું એમ કહેતાં માઈ શરીર રોમાંચિત અને મન પ્રકુલિત થઈ ઉઠે છે. અહા ! અવિશ્વાસ અને ભયાનક સંદેહ રહેવા છતાં પ્રેમનો પ્રવાહ રોકી શકાયો નહોતો. તે ચિત્ર માઈ પોતાનુંજ હતું.

આ સમયે મારાથી સ્ટીફનને વાત કહેવાની હિમ્મત થઈ નહિ, કારણ કે કદાચિત્ તેઓ લજ્જિત બની જાય તેવો સંભવ હતો. હું ધીરથી લાંબી પાછી ચાલી આવી અને પછી આખો દિવસ તેના ઓરડામાં ન ગઈ.

સન્ધ્યા સમયે તેમની મુલાકાત થઈ. મેં તેમને પૂછ્યું કે:-
“ આપ ક્યાં જાઓ છો ? ” કરવા જઈશું ” સ્ટીફને કહ્યું.

“ દાસીની એક પ્રાર્થના છે ? ” મેં વિનયપૂર્વક વાણીથી કહ્યું.

“ શી પ્રાર્થના ? ”

“ આપ જરા સાવધાન રહેજો. “ મે કહ્યું.

“ કેમ ? ”

“ કોઈક દુરાત્મા પુરૂષ ઇર્ષ્યાને વશીભૂત થઈને આપના પ્રાણ લેવા ચાહે છે ! ” સ્ટીફને પૂછ્યું કે;—“ તે કોણ છે ? અને મારા પ્રાણ શામાટે લેવા માગે છે ? ”

મેં કમ્પતાં કમ્પતાં કહ્યું કે;—“ તે દુરાચારી અને પાપાત્મા પુરૂષ મારો પિત્રાર્ધ લાઇ જેમ્સજ છે. ”

“ શું તે મારા પ્રાણ લેશે ? મેંતો તેના સુખમાં કાંઈપણ વિઘ્ન નાખ્યું નથી. ” સ્ટીફને નીચું મસ્તક કરીને ઉત્તર આપ્યું.

પછી કાંઈપણ બોલ્યા-ચાલ્યા સિવાય સ્ટીફન ચાલ્યા ગયા. મારી વાતપર તેમણે કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. દુઃખથી મારું હૃદય કમ્પી ઉઠ્યું. હું તેમના કલ્યાણ માટે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરીને મારા ઓરડામાં ચાલી આવી. એવામાં એક દાસીએ આવીને મારા હાથમાં એક પત્ર આપ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું કે;—“ પ્રિય રોઝ !

“ તમને કેટલીક વાતો કહેવાની છે, માટે મને પાર્ક (બાગ) માં મળવા માટે સત્વર આવો. ”

લી. તમારી મિસ હેમિલ્ટન.

મારા મકાનની સામેજ પાર્ક હતો. હમ્મેશાં આ જગાએજ મિસ હેમિલ્ટન મને મળતી હતી. તે મારી બાલ્ય સખી હતી. પત્ર મળવાથી મને જરા પણ સંદેહ ન થયો, હું એક ગરમ કપડું લઈને પાર્કમાં જવા માટે બહાર નીકળી.

માર્ગમાં સ્ટીફનની મુલાકાત થઈ. તેઓ ઘર તરફ જતા હતા. મને જોઈને તેમણે મને કાંઈ પૂછ્યું પણ નહિ.

હું જે સમયે પાર્કમાં પહોંચી ત્યારે રાત્રિ થઈ ચુકી હતી. મને જ્યાં મિસ હેમિલ્ટન મળવાની હતી, ત્યાં હું ગઈ. પરંતુ દૂરથીજ જોયું, કે ત્યાં આગળ એક મનુષ્ય ઉભેલો છે.

તે મારી પાસે આવ્યો. એ આવનાર મનુષ્ય તે જેમ્સજ હતો. તેને જોતાંની સાથેજ ક્રોધથી મારું આખું શરીર સળગી ઉઠ્યું.

હું આ સમયે સમજી ગયું કે, આ પત્ર મિસ હેમિલ્ટનનો નથી, પરંતુ એ જેમ્સનું કાવતરું જ છે. હું તેની સાથે એક અક્ષર બોધ્યા સિવાય મારા મકાન તરફ વિદાય થયું. જેમ્સે દોડીને મારો રસ્તો રોક્યો.

મેં ક્રોધ અને ધૃણાથી કહ્યું કે;—“ દુરાત્મા ચાંડાલ, માર્ગ છોડ, !”

તે મારી વાત પર લક્ષ્ય આપ્યા સિવાય કહેવા લાગ્યો કે; “ રોક ! રોક ! ! મારી એક વાત સાંભળ—હું તારા સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ અને દીવાનો બની ગયો છું. તને મેળવવા માટે અનેક યત્ન કરી રહ્યો છું. કહે જોઈએ કે, તું મારી સાથે લગ્ન કરીશ કે નહિ ? ”

“ હું આ જીવનમાં તારી સાથે લગ્ન કરી શકીશ નહિ. ”

“ નહિ રોક ! આવી કઠોર ન થા. આ અભાગિયા જીવ પર જરા દયા લાવ. હું તારા રૂપ પર મુગ્ધ, મતિબ્રષ્ટ અને ઉન્મત્ત થઈ રહ્યો છું. સ્વપ્નમાં પણ તારીજ પ્રતિમા મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ તર્યા કરે છે. હું તન, મન, ધન, સ્વજાતિ આદિ સઘળું ત્યાગીને ચારની માફક દંડ મળવાના ભયથી આમ તેમ છુપાયા કરું છું. પ્યારી, હૃદયેશ્વરી, જીવનદોરી ! ! ! તારા આ આશકને આલિંગનનો સ્વાદ આપીતૃપ્ત કર. ” મેં પુનઃ તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર ન આપતાં બીજી બાજુએ ફરીને ઉતાવળથી ચાલવા માંડ્યું.

આ સમયે જેમ્સે પાછળથી ધણાજ કઠોર સ્વરથી કહ્યું કે;—
“ વારે, જા, હમણાંજ તેનું વિપરીત પરિણામ તને બતાવી આપું છું. ”

હું જરા આગળ ચાલી હતી, એવામાં એક વૃક્ષ નીચેથી બહાર આવીને સ્ટીફન મારી સમક્ષ ઉભા રહ્યા. તેનું સમસ્ત શરીર ક્રોધથી થરથર કરી રહ્યું હતું. તેમની તે રૂદ્રમૂર્તિ જોઈને હું પણ ભયથી કમ્પવા લાગી.

તેમણે ધણાજ ગંભીર સ્વરે કહ્યું કે;—“ રોક ? ક્યાં ગયું હતી ચારની પાસે કે ? તેની વાત સાંભળીને વજાહતની માફક હું સ્તંભિત થઈ ગયું. મારા હૃદયમાં ભયાનક જવાલા ઉન્પન્ન થઈ આવી. આ ખોર્મા આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને ચારે તરફ અંધકાર જણાવા લાગ્યો. મારા ઉત્તરની રાહ જોયા સિવાય તેઓ તરતજ ચાંદ્યા ગયા. હું પણ રડાકુટ કરતી મકાન પર આવી લાગી.

સ્ટીશન સાથે પુનઃ રોજનો મેળાપ ન થયો કેટલાંક દિવસ પછી વર્તમાન વાંચવામાં આવ્યું કે, બ્રિગેડ સરન્યનસ્ટીશન ભારત વર્ષનું દામ છોડીને વિદાયત ચાલ્યા ગયા છે.

ઉપસંહાર.

અન્દ્રનગરની ફ્રેન્ચ કોર્ટમાં વિખ્યાત લૂટારા “રોબર્ટ મેકયર” નો ઇન્સાફ થયો. તેણે પોતાના સમસ્ત દોષ-અપરાધ પોતાની મેળેજ સ્વીકારી લીધા. ગાર્ડન અને રોજના અધિક અનુરોધ તથા સરદાર રામપાલસિંહના પ્રયત્નથી મેકયરને ફાંસીને બદલે જીવન-પર્વાન્ત ક્રિ-પાન્તર રહેવાની સજા થઈ. ચિરઅન્દી કરીને રોબર્ટ મેકયરને સેન્ટ-હેલેના ટાપુમાં કેદ કર્યો. ત્યાં ત્રીસ વર્ષ તે જીવિત રહ્યો અને તેના જીવનમાં પણ મહાન પરિવર્તન થયું. ત્યાં તેનું નામ મેકયરને બદલે ‘ફ્રાંકર એડમન્ડ રાખવામાં આવ્યું’ અને જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી તે સેન્ટ હેલેનાના મુખ્ય દેવળના મુખ્ય પાદરી તરીકે રહ્યો. ત્યાં સર્વે તેને અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની લાગણીથી જોતાં હતાં. તેનાં બનાવેલાં અનેક ધાર્મિક-પુસ્તકો અઘાપિ કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય ખ્રિસ્તી ધર્માલયોમાં ધણીજ ભક્તિપૂર્વક વંચાય છે.

અબ્દુલનો ઇન્સાફ કાનપુરમાં થયો. ફેસલામાં તેને પ્રાણ-દંડની આજ્ઞા મળી. તેના સૈન્યના અન્યાન્ય મનુષ્યોને પણ યોગ્ય સજા થઈ. જેમસ બળવાખોર હતો, તેને પકડવા માટે સરદારે ઘણા યત્ન કર્યા, પરંતુ ક્યાંય પણ તેનો પતો મળ્યો નહિ.

ગાર્ડન પોતાનો કાર્યભાર યોગ્ય કર્મચારિયોના હાથમાં સોંપીને રોજની સાથે લંડન ચાલ્યો ગયો. રોજે પોતાનું અંતિમ જીવન ધર્માચરણ અને રોગીઓની સેવા-સુશ્રૂષામાં વ્યતીત કર્યું. સ્ટીફને તેને ક્ષમા કરી કે, નહિ એના સમાચાર મળી શકતા નથી.

નાનાસાહેબને બદલે અનેક માણસોને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યાં, પરંતુ પ્રકૃત નાનાસાહેબ ધોન્ડુપંતે, જગદીશપુરના રાજા કુંવરસિંહના ભાઈ અમરસિંહ સાથે નેપાળ લાણી ન્હાસીજમને પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા.

તાતિયા રોપીનું શેષ જીવન ઇતિહાસ જાણનારાઓથી છુપું નથી, માટે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો એ સર્વથા બ્યર્થજ છે.

સરદાર રામપાલસિંહને ન્યાયશીક્ષા ગવર્નમેન્ટ અંગ્રેજ-સરકારે મોટી મોટી જગીરો અને અનેક સન્માનસૂચક ઉપાધિ (ડિગ્રી) આપીને વિદાય કર્યા. તથા લક્ષ્મણપ્રસાદને પંજાબ ગવર્નમેન્ટના મુખ્ય જસુસ વિભાગમાં સર્વોપરિપદ પ્રાપ્ત થયું તથા તેમના પગારમાં ઘણાજ વધારો થયો.

આ પ્રમાણે અમારું બાળેશયતાન અથવા તલવારનું તુફાન નામક પુસ્તક પણ સમાપ્ત થયું.

હવે અમે પણ અમારા પાઠકો પાસેથી અન્ય પુસ્તક સાદર ફરી શકાય ત્યાંસુધી વિદાય લઇએ છીએ. ”

